S. F. MAHMUD

İSLÂM TARİHİ

VARLIK YAYINLARI

S. F. MAHMUD

Pakistanlı Albay

İSLÂM TARİHİ

İngilizceden çevirenler :
A. KEVENOĞLU - AYHAN SÜMER

VARLIK YAYINEVİ
Ankara Caddesi, İstanbul

FAYDALI KİTAPLAR : 20

Her hakkı Oxford University Press, London
ve VARLIK YAYINEVİ'ne aittir.

★

Bu kitabı 7. bölümün ortasına kadar A. Kevenoğlu, ondan sonrasını Ayhan Sümer dilimize çevirmiştir.

Varlık Yayınları, sayı : 868
İstanbul'da Ekin Basımevi'nde basılmıştır
Ocak, 1962

I. BÖLÜM

İSLÂMLARIN PEYGAMBERİ

Arabistan. Arabistan islâmiyetin beşiğidir: İslâm peygamberi orada doğmuştur; peygamber Arapça konuşmuş ve Allahın emirlerini Araplara tebliğ etmiştir, Araplar da bu emirleri ve peygamberin telkinlerini her tarafa yaymışlardır. Bu bakımdan peygamberin Araplara ve onlar vasıtasiyle başka milletlere yaptığı tesirleri anlamak için Arap geleneklerini, âdetlerini ve islâmiyetten önceki hayatlarını olduğu gibi, Arapların yurdunu da incelemek gerekmektedir. Araplar eski medeniyet dünyasından hemen hemen ayrılmış bir ülkede yaşıyorlardı; bu ülkenin kuzeyini bir çöl kapar, üç yönünü de denizler çevreler; kuzey doğuda Fırat akar, kuzey batısında da Akdeniz vardır. Araplar kendi ülkelerine "adâ" adını vermişlerdi: Ceziret-ül-Arab. Araplar Samî ırkın bir koludur ve çok eski bir millettir. Bu millet sayısız devirlerce kendine has bir hayat tarzına sahip olmuş, bundan gurur duymuş, milletlerinin doğuşu ve soyları ile, memleket ve âdetleriyle iftihar etmişlerdir. Arabistanın çoğu kısmı çöldür, fakat şurda burda, yer yer, bedevilerin, konup göçücü yerli Arapların otlak bölgeleri olan vâdiler vardır. Kum çöllerinde yeşil benekler demek olan vâhalar, hattâ bir hayli yağmur alan dağlık yerler de mevcuttur. Arabistanın tarihini başlatacağımız Yemen böyle bir yerdir.

Yemen. Yemen bir yayla memleketidir ve hoş bir iklimi vardır. Yemene oldukça yağmur düşer, kışlar da soğuktur. Geniş, yeşil vâdilerde buğday, akdarı ve arpa yetişir. Tepelerin eteklerinde, bayırlarda üzüm, incir, kaysı, nar ve ceviz yetiştirilir; aynı zamanda devirler boyunca Yemeni meşhur eden Yemen kahvesi de buralardan elde edilir. Biraz sığır da beslenir. Başşehri San'a'dır. Arabistanın en zengin bölgesi daima Yemen olmuştur, malûmdur ki çok eski zamanlarda iyi gelişmiş bir medeniyeti de vardı. Yemen'e islâmiyetten

önceki devirlerde Himyer denirdi, peygamberin doğuşundan birkaç yüzyıl önceleri Roma âlemi ile ticaret yapardı.

Hadramut. Yemenin doğusunda bir kıyı memleketi olan Hadramut uzanır. Bu memleketin de geçmiş zamanla eski bağları vardır ve o da refah içinde bir ülke olmuş olsa gerek, çünkü vâdilerinde eski şehirlerin harabeleri ve kanallara raslanır. Zamkı eski devirlerde çok makbul bir koku veren meşhur günlük ağacı Hadramutta yetişirdi. Bu bölge İsadan önce beşinci yüzyılda yaşamış ünlü Yunan tarihçisi Herodot'un eserinde zikredilmektedir. Hadramut halkı cesur ve zorluktan yılmaz kimselerdir. Vâdilerde sebze, meyva, akdarı ve arpa yetiştirirler; şimdilerde tütün de yetiştirmektedirler. Bal elde ederler, bedeviler sürü de beslerler. Halkta deniz sevgisi vardır, çok eski zamanlardan beri Doğu ve Uzak Doğu ile ticaret yapmışlardır. Dışlara gitmişler, Doğu Afrika'ya, Hindistanın batı kıyılarına ve Sumatra'ya yerleşmişlerdir.

Necd. Necd, Arabistanın ortasında yüksek bir yayladır. Güney ve kuzeyinde çıplak ve verimsiz iki bölge vardır; güneydeki çöle Rub el-Hali, "boş dörtte bir arazi" denir, kuzeydeki çöle de Nufud adı verilmiştir. Asıl Necd iklimi kuru, sıhhat için iyi, sağlam havalı bir memlekettir. Cesur kabileleri, soy atları yüzünden daima ün almıştır. Muhammed ibni Abdül Vahhab'ın tesiri ile bu memlekette 18. yüzyılda bir sofuluk hareketi doğmuştur. Necd şimdi petrol istihsaline bağlı büyük bir faaliyetin merkezi olmuştur. Arabistanın şimdiki kıralı Emir Suud buralıdır. Babası, Emir Abdül Aziz ibni Suud Hicaz'ı da zaptetmişti, şimdi Yemen, Hadramut ve güney doğu çevresi hariç, bütün memlekete Suudî Arabistan denir.

Hicaz. Son olarak Arabistan yarımadasının en önemli kısmı olan Hicaz'a geliyoruz. Hicaz Yemenin kuzeyinde, Necd'in batısında bulunur, belirttiğimiz bölgelerden en çıplak olanıdır. Yemenin hoş iklimi, yeşilliği, Hadramut un oldukça iyi toprakları, El-Hasa'nın ve Acem Körfezi'ni çevreleyen doğu bölgelerinin petrol zenginliği veya Necd'in sağlam iklimi ve petrol yatakları... Bunların hiçbiri Hicaz'da yoktur. Medine ve Taif'te vahalar, sebze ve meyva bahçeleri vardır, fakat bütün diğer yönlerden Arabistan'ın en fakir bölgesidir burası;

böyle olmakla beraber Hicaz Arap illerinin en önemlisidir. İslâmiyetin iki kutsal şehri, Mekke ve Medine, Hicaz'dadır. İslâmiyetin doğuşundan evvel bile Mekke kutsal bir yerdi. Arabistan'ın her tarafından oraya ziyaretçiler gelirdi.

Arap Yaşayışı. Arabistan'da bu kadar değişik bölgeler olduğu halde Arapların yaşayışı her yerde aynı şekilde düzenlenmişti. Memlekette yeter derecede maddî varlık olmadığı için büyük şehirler kuramadılar, ne de kâfi miktarda nüfus vardı. Küçük gruplar halinde yaşıyorlardı, birbirlerine aile bağları ile bağlı idiler. Birkaç aile, belki de aynı atadan gelenler, bir kabile meydana getirmek üzre biraraya geliyorlardı. Aynı kökten gelme birkaç kabile bir aşiret yapıyordu. Her Arap, bir ailenin, bir kabilenin ve bir aşiretin ferdi idi. Onlar birlikte yaşıyorlar, birlikte savaşıyorlar, birlikte yas tutuyorlar ve birlikte zafere ulaşıyorlardı. Hiç bir zaman yeteri kadar yiyecek olmadığı, ne insanlar için besin ne de hayvanlar için yem bulunmadığından hayat bellisiz ve tehlikelerle dolu idi ve hiç kimse soğukkanlı değildi. Herhangi bir anda bir kabile komşularının hücumuna uğrayabilirdi. Bu hücumlarda kazanç olduğu gibi macera da vardı, bunlar birer savaştı da. Arap, kolunu, kılıcını ve atını denemek istediği kadar çok savaşırdı. Kan gütme tek bir adamın işi değildi; başka bir kabilenin veya aşiretin bir adamı bir savaşta, bir çapulda, hattâ bir pusuda öldürüldü mü bütün kabile uzun bir zaman bu işe katılırdı. Bu düşmanlık bir nesil boyunca bile sürebilirdi, çünkü ölümün öcü alınmalıydı. Arabın hayatı ucuzaydı; ölümün önemi yoktu, yeter ki şerefi için çarpışmada ölsün.

Arap Göçleri. Araplar sayısız nesiller boyunca anlattığımız tarzda bir hayat sürdüler. Çöllerinin bitkinliğinden ve kıraçlığından bıkmış olan birçok Araplar çöl memleketlerinden kuzeye gittiler, çünkü oralarda yeşil vâdiler, geniş ırmaklar vardı, hayat insan için rahat bir şeydi, kendine bir toprak edinmek için savaşmağa mecbur kalsa bile.. Böylece Arap göç dalgaları kuzey-doğu ve kuzey-batıya yayıldı, iki nehir, Fırat ve Dicle ülkesi Irak'a, yeşil tepeler, bitek vâdilere, Suriye ve Filistin'e. Uzun zamanlar önce Irak'ta gelişen Akatlar, Kaldeliler, Sumerler ve Asurluların çölden geldiklerine i-

nanılır. Aynı şekilde Fenikeliler, Aramiler, Amuriler ve Filistine giren İbraniler de Araplardı. Daha İslâmiyetin doğuşundan bir yüzyıl önce bir Arap kabilesi, Gassaniler, Beni Gassan, Filistin'e gitmiş, hıristiyanlığa girmiş ve şimdiki güney Lübnan'a yerleşmişti.

Arapların Komşuları. Kuzey-batıdaki Suriye ve kuzeydoğudaki Irak'ın ötesinde iki kudretli imparatorluk bulunuyordu: kuzey-batıda, bir hıristiyan kuvveti olan Bizans imparatorluğu, kuzey-batıda Sasanî İmparatorluğu da denilen Fars İmparatorluğu. Farslar Zerdüşt'e inanırlardı ve çoğu Zerdüşt dininden idiler. Bu imparatorlukların her ikisi de kudretli ve eski bir medeniyete sahiptiler, her ikisi de gururluydular. Onlar Arapları düşük görüyorlar ve barbar diye adlandırıyorlardı. Ticaretten başka Araplarla bir düşüp kalkmaları yoktu, ahbap olmak bile istemezlerdi. Fakat Bizanslılarla Farslar birbirlerini de sevmezlerdi. İslâmiyetten önce tam bir yüzyıl birbirleriyle savaşlar yapmışlardı. Bazı zamanlar, kıralların kıralı diye adlandırılan Fars Husrevleri Bazı zamanlar da Bizans imparatorları üstün gelirlerdi. Çok zarar olurdu, hele ticaret pek zarar görürdü, çünkü İran'dan geçen, Uzak Doğu, Hint ve Çin'e giden kara ticaret yolu kesilmiş olurdu.

Yeni Ticaret Yolu. Bundan ötürü yeni bir ticaret yolu keşfedilmeliydi, bir yol bulundu, ama pek dosdoğru değildi, ne de pek yeniydi. Bu yolun bir kısmı denizden, bir kısmı da karadandı. Şarktan gelen gemiler Aden'in güneydeki limanı olan Yemen'e varıyorlar, orada yüklerini boşaltıyorlardı. Mallar oradan develerin sırtında kıyıya yukarı, Mekke'ye götürülüyordu. Mekke'den başka kervanlar bu malları ve aynı zamanda hurma, bal, devetüyü örtü ve örgüler, çadır ve günlük gibi Arabistan ürünlerini taşımak için hareket ediyorlardı. Bu kervanlar, sonraları Medine adı verilen, Yesrib'e gidiyor, orada bir konaklamadan sonra, daha başka mallar da alarak Şam, Halep ve diğer Filistin limanları gibi büyük Suriye limanlarına ulaşıncaya kadar Hicaz'a yukarı yollarına devam ediyorlardı. Bu yol Arapların çok işine geliyordu. Mekke'ye çok kimsenin gelmesine yol açıyor, çok para el değiştiriyordu. Yüzyıllar geçince Mekke önemli bir ticaret merkezi oldu. Mekkelilerin kendileri de ticaretle uğraşmağa başla-

dılar. Kervanlariyle Suriye'ye gittiler, yeni memleketler gördüler. Mekke ve Yesrib artık sapa kalmadılar, Doğu ile Batı arasında önemli ticaret bağlantıları haline geldiler. Mekke'de birçok aileler zenginleştiler. Para, sahip olanlara itibar getirdiği ve hattâ hatırı sayılır, tanınmış bir aileden iseler büyük şöhret sağladığı için bütün bu itibarı kazanan kabile önemli hâle geldi. İşte böyle bir kabileye Kureyş adı veriliyordu.

Ebu Süfyan ve Abdül Muttalib. Altıncı yüzyılın ortasında Beni Ümeyye'nin lideri, Ümeyye'nin torunu olan Ebu Süfyan'dı. Ebu Süfyan gidişatında akıllı, muhakemesinde kurnaz, zeki, yaşlı bir adamdı. Beni Haşim'in reisi ise Kâbe ile ilgili bazı önemli vazifeleri olan Abdül Muttalib'di. Herkes tarafından saygı görürdü, fakat dünya gidişatında ve politika bakımından Ebu Süfyan'la aynı derecede değildi. Arabistan'da kanunlar aşiret âdetlerine göre olduğu için aynı sistemi Mekke de yürütüyordu. Bir kabile veya aşirette reis, akıllı bir lider ve zeki bir teşkilâtçı olan, yaşlıların da katılmasiyle kabile veya aşiretin işlerinde karar veren yaşça büyük bir üye idi. Mekke'de de durum böyleydi, bir İhtiyarlar Meclisi, bir de reis vardı. Yalnız burada reis başka yerlerde olduğundan daha ayrı bir yolda seçilirdi, sadece soya, doğuşa bakılmaz, fakat aynı zamanda meziyetler, tecrübe, yaşlılık, itibar ve akıllılık olgunluk aranırdı. Mekke'nin reisi Ebu Süfyan'dı.

Ebu Süfyan ve Abdül Muttalib'in Oğulları. Ebu Süfyan dünya gidişatında akıllı ve olgun bir kimseydi. İş hayatında çekirdekten yetişmiş, birçok defalar da kendi kervanlariyle Suriye'ye gitmişti. Muaviye adında bir oğlu vardı. Kabiliyetli, aklıbaşında olan bu çocuğu çoğu zaman beraberinde götürürdü. Muaviye okuma yazma da biliyordu. İnsanlarla düşüp kalkmasını öğrenmiş, doğuştan zeki, açıkgöz bir çocuktu, hem de hatırısayılır bir derecede. Abdül Muttalib'in birkaç oğlu vardı, fakat bunlardan en ünlüleri Hamza, Ebu Talib ve Abbas idiler. Ebu Leheb ve Abdullah adlarındaki diğer iki oğlandan Ebu Leheb kinci, inatçı, darkafalı bir kimseydi. Abdullah en küçükleriydi. Yaşı küçük olduğu halde Vahb'ın kızı Âmine ile 570 yılında evlenmişti. Ömrü kısa sürdü. Bir se-

yahatte öldü. Karısı kendisinin ölümünden az zaman sonra bir oğlan doğurdu. Çocuğa Muhammed adı verildi.

Hazreti Muhammed'in çocukluğu. Hazreti Muhammed'in annesi kendisi doğduktan az zaman sonra öldü. Bakımını büyükbabası Abdül Muttalib üzerine aldı. Hazreti Muhammed altı yaşına girince büyükbabası da öldü. Bunun üzerine Hazreti Muhammed'i Ebu Talib aldı ve onun evinde büyüdü. Hazreti Muhammed'in çocukluğu hakkında pek az şey bilinmektedir, bununla beraber onun bütün Arap çocukları gibi sürü güttüğü, fakat pek çok çocukların yaptıkları gibi kaba ve sert şakalardan hoşlanmadığı anlatılmıştır. O, sâkin mizaçlı idi, genç olduğu halde kendini tefekküre verirdi. Hâdiseleri keskin bir görüşle müşahede eder, etrafındaki kimseleri anlamağa çalışırdı. Anasız babasız olduğu için hayat gerçeğini küçük yaşta görmeğe mecbur kalmıştı. Kavga eden çocuk grupları arasında barış kurmağa gayret ederdi, bu çarpışmalarda hiç taraf tutup bir yana katılmadığı ve bir mesele hakkında ona başvurulunca daima âdil bir hüküm verdiği için çocuklar onun kararlarına uymağa başladılar. Bu çocukluk şöhreti büyüdükten sonra da devam etti. Herkes ona itimat edebileceğini anladı; verdiği sözü tutuyordu. Fiiliyle ve kavliyle daima yardıma hazırdı, kendine bel bağlayan birinin umudunu hiç boşa çıkarmazdı. Ona El-Emin, güvenilir, demeğe başladılar.

Hazreti Muhammed'in Gençliği. Amcası Ebu Talib genç Muhammed'i bazan kendisiyle beraber Suriye'ye götürürdü, çünkü hesap kitabını ona emniyet edebiliyordu, o tabiatı bakımından iyi görüşlüydü ve iyi akıl verebiliyordu. Muhammed'in gittiği yerlerdeki halkın hayatını görmesi ve vâizlerini dinlemesinin pek önemi yoktu. Amcası onun aklı başında, genç bir adam olduğunu biliyordu; sualler sorunca cevaplarını aklında ölçüp tartıyordu. Halkın inandığı şeylere karşı ilgisi vardı. Büyükbabası Kâbe'nin bakıcısıydı, böylelikle Hazreti Muhammed daha çocukken bu kutsal yere binlerce defa girip çıkmıştı. O, insanların taşlar, ilâh ve ilâhelerin heykelleri önünde eğildiklerini görmüştü. El-lât denilen, Arapların çoğunun inandıkları bir ay ilâhesi vardı. Menât adı verilen diğer bir ilâhe ve Hübel denilen başka bir ilâhe vardı. İnsanların bu taşlara ve heykellere tapınmada ve bu kadar çok

tanrıya inanmada ne bulduklarını bir türlü anlamamıştı. Yahudilerin ve Hıristiyanların kendilerine has inançları vardı, fakat Yahudilerin çok sert ve tanrılarının haşin olduğunu anlamıştı: onların özel, tuhaf âyinleri vardı ve hiç müsamaha göstermiyorlardı. Hıristiyanlar daha mülâyim bir tanrıya inanıyorlardı, ama onların peygamberi bir insan olarak kabul edilmiyordu. Ona Allahın Oğlu deniyordu; Hıristiyanlar onun etten, kemikten Tanrı olduğuna inanıyorlardı. Muhammed bunun nasıl mümkün olacağını anlıyamıyordu. Araplar arasında her şeyin üstünde bir tek Tanrının bulunduğuna dair bellisiz bir fikir vardı, fakat hiç kimse bunun kim veya ne olduğunu, ne mânaya geldiğini biliyormuş gibi görünmüyordu. Bazıları ona Allah diyordu.

Hazreti Muhammed Hazreti Hatice ile Evleniyor. Hazreti Muhammed yirmi beş yaşlarına gelince Kureyş kabilesinden Hatice isminde Mekke'li zengin bir hanımın işlerine bakmağa başladı, bu hanım kadın Hazreti Muhammed'den bir kaç yaş büyüktü. Hazreti Muhammed onun işlerini o kadar iyi idare etti ki az zaman sonra onun vekilharcı, daha sonra vekili, idarecisi oldu. Hatice onun namuskârlığına, çalışkanlığına ve davranışlarındaki iyiliğe o kadar vuruldu ki ona evlenme teklif etti. Hazreti Muhammed hiç bir zaman hayalperest olmamıştı, diğer genç erkeklere benzemezdi, o ana kadar kadınlarla ilgilenmemişti. Şüphesiz Hatice kendisinden daha yaşlı idi, fakat onun asil bir karakteri vardı ve aynı zamanda çok anlayışlı idi. Birbirlerini beğeniyor ve birbirlerinden hoşlanıyorlardı, böylece Hazreti Muhammed razı oldu ve evlendiler.

Tefekkür ve İstiğrak Yılları. Hazreti Muhammed şimdi artık mali kaygılardan kurtulmuştu. Karısının işlerini boyuna idare ediyordu, fakat her zaman yapmayı arzu etmiş olduğu şeyi şimdi yapmağa daha çok boş vakit buluyordu: tefekkür etmek, bütün bu dinlerin esasını ve kendilerine has tatbikatlarını iyice anlamak. İnsanoğlu neden taşlara tapmağa sevkediliyordu? İnsanlar kötü ruhlara inanıyorlardı, bunu biliyordu, ve hattâ ağaçlarda bile bir ruh var sanıp onlara inanıyorlardı. Bu inançlarda ne buluyorlardı? Belli ki insan bir şeylere inanmak istiyordu. Bu, onun herhangi bir şeye inanabilmesinin sebebi olmalıydı. O, olayların "neden"

ve "niçin" lerini anlamak istiyordu. Fakat bir inanç, hayat ve ölümün, göklerin ve göklerdeki bütün şeylerin sırlarını, kötülük, ceza ve mükâfat meselesini açıklıyor diye farzediliyordu. Tabiatiyle bu sırlara türlü kavimler çeşitli çözümler bulup inanıyorlardı. Bunda gerçek neredeydi? Bütün bunlar hakkında Hazreti Muhammed derin derin düşünüyordu. Başkalarından bununla ilgili bir akıl arıyarak onlarla konuşuyordu, lâkin hiç kimse onu tatmin edemiyordu. O zaman şehrin dışına çıkıyor, rahatsız edilmeden düşünebileceği münzevi bir yer arıyordu. Böyle bir yeri şehrin dışında bir tepede, Hira denilen bir mağarada buldu, burası onun en çok sevdiği bir yer oldu. O, burada devamlı olarak saatlerce otururdu. Böylece yıllar geçip gidiyordu.

Vahiy (611). Bir gün, kırk yaşında iken, bu sakin mağaranın içinde, kendinden geçmiş bir halde, istiğrak halinde oturuyordu, birden hiç bir yerden gelmiyormuş gibi görünen bir ses duydu. Ses şöyle başladı: "Ya Muhammed! Ya Muhammed! Ya Muhammed!" Sonra şöyle devam etti: "Bak! Sen Allahın Resulü olarak seçildin." Ses mağarada bir zaman yankılandı ve Hazreti Muhammed bu sesi tekrar ve tekrar, kelimeleriyle, duyar gibi oluyordu. Onun hepsini anlıyamıyordu, duygularından şüpheleniyordu. Fakat birkaç gün sonra aynı sesi duyunca ve sesle birlikte ufku baştan başa doldurıyormuş gibi görünen ışıklı bir hayal belirince çok daha hayrete düştü. Bu görüntü şimdi ona kendisinin Başmelek Cebrail olduğunu, Allahtan, bir haberci olarak seçilmiş, Resulüne geldiğini anlattı. Sonra ondan okumasını istedi. Gerçi Hazreti Muhammed fevkalâde kabiliyetleri bulunan bir insandı, lâkin okuyamaz, yazamazdı. Bundan ötürü şaşırdı. Fakat Cebrail kendisinden sonra onun tekrarlamasını istedi: "Oku, seni yaratan Allahın ismi adına..." Sonra görüntü kayboldu.

Hazreti Muhammed Allahın Peygamberi. Bu olaydan sonra bu haberler muntazam olarak devam ediyordu. Ara vermeler de oluyordu. Şimdi bu ara vermeler Peygamberi haberlerden daha çok kaygılandırıyordu. Hazreti Muhammed çok namuslu bir insandı, kendini aldatmak istemiyordu. Bu yüzden ekseriya rahatsız oluyordu, fakat karısı ona inanç veriyordu, o da gittikçe inandı ki görüntü ve sesler hayal mahsulü değildi. Bu hal böyle bir müddet devam etti. Henüz Pey-

gamberden yeni inancı telkin etmeğe başlaması istenmediği için birkaç çok yakınına meseleyi anlattı, fakat hepsi o kadar. Bununla beraber üç yıl sonra Allahın Resulü olarak tayin edildiği hakkında vahiy geldi ve ondan Mekke'li vatandaşlarına bu haberi ulaştırması istendi. Bu, pek zor bir ödevdi. O gösterişsiz bir insandı, kendi çevrelerinde saygı gören bir kimseydi, ama Mekke'nin ileri geleni değildi. Zengin değildi, ne bir kabilenin, hattâ ne de bir ailenin reisiydi, sonra Mekke geri kimselerin bulunduğu bir şehir değildi; milletler arası bir ticaret yolu üstünde, önemli bir ticaret merkezi idi. Aynı zamanda kutsal yerin bulunduğu şehirdi. Mekke Meclisi'nin başkanı varlıklı bir adamdı, kurnaz ve diplomattı, ardında pek çok kimse vardı, gerçekten bütün kalibesi onun ardında idi. Eğer Hazreti Muhammed yeni bir inanç telkin etmeğe kalkarsa bu, Mekke'nin İhtiyarlarına meydan okumak demek olacaktı. O zaman mücadele Hazreti Muhammed'le Ebu Süfyan arasında, yâni Ümeyye'den biri ile bir Haşimî arasında olacaktı. Bu, ciddî bir meseleydi, fakat Hazreti Muhammed çekinmedi.

Yeni İnanç. Halk Ebu Süfyan'a ve Ebu Talib'e Hazreti Muhammed'i şikâyet ettiler. Onu telkin ettiği haberden vazgeçirmelerini istediler. Allahın tebliğ ettiği haber şu idi: "Allah birdir. Yapıcı ve yaratıcıdır. Hayat vericidir, ölüm de ondadır. Benzeri yoktur. En üstündür." Hazreti Muhammed insanların taştan putlar önünde eğilme ve bükülmeden vazgeçmeleri gerektiğini söylüyordu, puta tapıcılıktan sakınmaları lâzımdı. Onları bağışlayacak Allahtı. Kendilerinden sadece merhametli, nazik ve affedici olmalarını istiyordu. Allah onlara şunları bildiriyordu: "Tanrıya inanmadan da yaşıyacaklarını zanneden diğer kavimlerin başlarına ne geldiğini hatırla. Çoktan yok olan kavimlerin helâk olmaları Allahın gazabına açık bir delil değil midir? (Ed ve Tamud) Bu sebepten tövbe et ve Allaha sığınmaya bak. Allah her şeyi görücü, her şeyi bilici, aynı zamanda her günahı bağışlayıcıdır!" Peygamberin tekrar ve tekrar söylenmesini istediği şey Allahın birliği idi: "Tanrıdan başka Tanrı yoktur, Muhammed Tanrının elçisidir." İslâmiyetin üzerine kurulduğu esas temel budur.

Muhalefet. Bu fikirler ilk bakışta sade ve basit idi.

ler, fakat Mekke'nin ileri gelen kimselerini ayağa kaldırdı. Çünkü ilk olarak, sade oldukları halde, bütün eski Tanrıları inkâr etmekle onların inançlarını kökünden sarsıyordu. İkinci olarak bu fikirler halktan eski bağlılıklarını bozmalarını istiyordu. Mekke'nin aristokratları, keselerine mağrur Ümeyye'ler, aynı zamanda Haşimî'ler sosyal ve siyasî bakımlardan çok önemsiz gördükleri ve çok zararsız bir insan olduğu için üstüne daima şefkatle titredikleri Muhammed'in Allahın elçisi olarak seçildiğini öne sürmesini duyunca bunu pek önemsemediler. Bütün hayatları boyunca tanımış oldukları Muhammed için böyle bir şeye inanmağı reddettiler. Onun deli olduğundan, çıldırdığından şüphelendiler. Ebu Talib'e, peygamberin amcasına onu şikâyet ettiler, ondan yeğenini susturmasını, Muhammed'i karışıklık çıkarmaktan alakoymasını istediler. Ebu Talib yeğeni ile konuşunca, onun hiç bir şeyden caymıyacağını anladı: üstelik amcasına da telkinde bulunmağa başladı. Bundan başka Ebu Talib'in kendi oğlu, Ali, yeni dine ilk inanan ve en bağlı olanlardan biriydi. Ebu Talib'in aracılığı başarısızlığa uğradı. Gitti, Mekke'lilere başarısızlığını anlattı, bunun üzerine Mekke'liler öfkelendiler. Basit, ahmak ve çok inatçı bir kimse olan Ebu Leheb'i, Ebu Talib'in kardeşini, kandırarak elde ettiler. Ebu Leheb hilelere ve tehditlere başvurdu, o ve karısı Peygambere eziyet ettiler, fakat Hazreti Muhammed yılmadı. Bununla beraber henüz açıkça va'zedemiyordu, Allahın kelâmını halka anlatarak, sâkin olarak, dolaşıyordu.

Doğru Dine İlk Dönenler. Hazreti Muhammed'in dostu Ebu Bekir doğru dine dönen ilk erkek, karısı ilk kadın ve Ali ilk genç olmuşlardı. Şimdi bu birliğe birkaç kimse daha katıldı. Haber yayıldı, halkta ilgi belirdi, bu yüzden muhalefet de sertleşti. Daha fakir olan müslümanlara kötü muamele ediliyordu, fakat peygamber onları teselli ediyor, onlara sabır tavsiye ediyordu. Bu, böyle bir zaman devam etti, yavaş yavaş müslümanların sayısı artıyordu. Ünlü bir avcı ve savaşçı olan, Peygamberin yaşlı amcası Hamza açıkça yeğeninin tarafını tuttu. Fakat her tarafta kuvvetli şahsiyeti ve olgun kafası yüzünden saygı gören, kuvvet ve kudret sahibi bir Mekkeli olan Öber İbn'el-Hattab yeni dine girinceye kadar ufak müslüman grupu daima gizli toplanıyordu. Ömer ibni Hattab

kimseden korkmazdı, Peygambere dışarı çıkmasını ve açıkça telkinlerde bulunmasını tavsiye etti, peygamberimiz de onun dediği gibi yapmağa başladı. Bu, Mekke'lileri şimdiye kadar görülmemiş bir derecede kızdırdı. Muhammed'in kendileri için bir tehlike haline gelmekte olduğunu düşünmeğe başladılar, ondan büsbütün kurtulmak için plânlar kurdular.

Dâvet. İşler bu kertede iken Mekke'nin kardeş şehri olan Yesrib'den Mekke'ye kutsal yeri ziyaret etmek için gelmiş olan bir grup Yesrib'li Peygamberin va'zettiğini duydular. Onlar önceden hiç bir fikirleri olmadan gelmişlerdi. Peygamberi dinleyince büyük bir tesire kapıldılar; birkaç sual sordular, cevaplar kendilerini tatmin etti. Düşünceli bir halde ayrıldılar, evlerine gidince vatandaşlariyle görüştüler, onlar da çok ilgilendiler. Böylece sadece bu yeni din hakkında daha çok şeyler öğrenmek maksadı ile Mekke'ye diğer bir grup geldi. Peygamberin sözlerindeki samimilik ve apaçık gerçek onlara da çok tesir etti. Kurandan âyetler onları büyüledi, can atarak müslüman oldular. Mekkelilerin peygambere ve onun elçiliğine nasıl karşı koyduklarını duymuş olduklarından Hazreti Muhammed'i ve onun ardından gidenleri Yesrib'e gelmeğe ve orada yerleşmeğe davet ettiler.

Hicret. (622) Peygamberi ve beraberindekileri iyi karşılayacaklarına, kendilerine iyi muamele edeceklerine dair teminat verdiler. Kendilerine yardım edecekler, onlara kardeş olacaklar ve islâmiyet için mücadele edeceklerdi. Peygamberimiz bir zaman bekledi, Allahın da Hicreti kabul ettiği kendine bildirilince müminlere küçük sayıda gruplar halinde Yesrib'e gitmelerini öğretti. Bazı Müslümanlar Müslüman olmıyanların zulmünden kaçmak için daha önceden Habeşistan'a gitmişlerdi, fakat bu memleket çok uzaktı. Yesrib hemen herkesçe biliniyordu. Mekke'nin yanıbaşındaydı, böylece kendi milletleri içinde olacaklardı. Bir yerden başka bir yere göç etmek Araplarda tabiî sayılırdı, derhal plânı kabul ettiler, yeni yurtları olacak Yesrib'e gitmeğe başladılar. Peygamberimiz en son gidecekti. Kendisiyle eski dostu Ebu Bekir gitti. İslâm düşmanlarının kendilerini aramakta olduklarını bildikleri için bir mağarada iki gece saklandılar. Sonra gizlice çıkıp gittiler ve Yesrib'e ulaştılar, Yesrib bundan böyle Medine (Peygamberin Şehri) oldu. Hicret denen bu olay 24 Eylûl 622

de geçti. İslâm takvimi bu yıldan başlar.

Peygamber Medine'de. Yesrib'e giden ve oraya yerleşen Mekkelilere Muhacirin (göçmenler), Yesrib erkek ve kadınlarına da Ensar (yardım edenler) adı verildi. Başlangıçtan beri her iki taraf arasında büyük bir dostluk oldu. Ensar varlıklarını Mekkelilerle bölüştüler, onlarla beraber yaşadılar; az zamanda birçok kız alıp vermeler de oldu. Az zaman zarfında her iki taraf arasında tam bir anlaşma oldu, fakat Allah tarafından Peygambere verilen vazife hâlâ çok zordu. Müslümanlar şimdi ibadette serbest oldukları ve dinleri başkalarına da telkin edebildikleri halde yine sayıca azdılar; büyük Arap kabileleriyle bağlaşmaları azdı. Bedeviler yerden yere serbestçe göç ediyorlardı. Ticaret yolları Mekkelilerin elindeydi; varlıklı ve nüfuz sahibi idiler; aynı zamanda Müslümanlara çok düşmandılar. Bu durum çok kuvvetli kimseleri bile yıldırmış olabilirdi, fakat Peygamberimiz ileriyi gören bir insandı. Vazifesine büyük bir inancı, kendine güveni vardı. Mekkelilerle yakında patlak verecek bir savaşa Medinelileri hazırlamağa, onları sanki çelikleştirmeğe başladı. O, bir barış adamı idi, lâkin sadece bir va'zedici değil bir insanlar lideriydi de, bir insan ki onlara asîl düşünceler ilham eder, aynı zamanda onlari asîl işlere sevkederdi. Üstelik büyük bir rol oynamağa memur edilmişti - Allahın en son ve en büyük elçisi rolü. - O, işe girişmeli, hem de çabucak girişmeliydi, çünkü zaten ömrünün elli iki yılı arkada kalmıştı, hem insanın dünya üstündeki ömrü de kısadır.

Bedir Muharebesi. Mekkeliler kuvvetli, varlık ve mevkilerinden ötürü de mağrur idiler. Onlarla savaşmak için stratejiye, savaş idare bilgisine lüzum vardı. Peygamberimiz bu iki şeyi kökünden sarsmağa karar verdi. Onların zenginlikleri Suriye memleketleri ile olan ticaretlerine dayanıyordu, bu yüzden Suriye ticaret yolu kesilmeliydi. Mekkeliler kendilerini her şeyde Arapların en iyileri olarak düşünüyorlardı, yiğitlikte bile.. Bunun da yanlış olduğu, onların yanlış düşündükleri ispatlanmalıydı. Peygamberimiz, şüphesiz ki, muhafızlar tarafından korunmakta olan, Mekke'ye giden en yakın kervana hücum etmelerini emrederek küçük bir Müslüman keşif kolu gönderdi. Tesadüf bu ya, islâmiyetin en büyük düşmanı, Mekke'nin en ileri adamı olan Ebu Süfyan'ın kendisi

kervana başlı ediyordu. Ebu Süfyan zeki bir adamdı. Beraberinde muhafızları vardı, fakat tehlikeyi anladığından, yardıma gelmeleri için Mekke'ye çabuk bir haberci gönderdi. Bu arada Müslümanlar Peygamberimizin önderliği altında gelip yetiştiler. Onlar 300 kişi, Mekkelilerse 100 kişiye varıyordu. Gerçi bu sayılar küçüktür, fakat bu kuvvetlerle Milâdın 632 ve Hicretin ikinci yılında, dünyanın en kesin muharebelerinden biri yapıldı. Müslümanlar inanç ateşi ile doluydular, hiç bir zaman, bir an bile, kazanacaklarından şüpheye düşmediler. Mekkelileri savaş meydanından silip süpürdüler. Bu, büyük bir zaferdi. Birçok esirler alındı, çok ganimet elde edildi; bununla beraber Peygamberimiz büyük bir siyaset ve basiret gösterdi; öç alıcı öğütlerden kaçınarak Mekkelileri rehin olarak tuttu ve onlara iyi muamele etti.

Uhud Muharebesi (Ocak 625). Bedir'deki yenilgi Mekkelilerin itibarlarına sürülmüş bir leke idi, bundan çok utanç duydular. Bu sebepten ertesi yıl sayıları 3000'e varan bir savaşçı kuvvetiyle Medine'ye hücum ettiler. Müslümanlar sadece 700 silâhlı adam toplayabildiler. Peygamber, durumun ciddiliğini anladığından, kendi tarafına sert direktifler verdi. Taarruz ve müdafaa plânını tertip etti, kendilerine bildirilmeden yerlerinden ayrılmamalarını emretti; fakat tecrübesiz Müslümanlar muharebenin heyecanı ile bütün bu emirleri unuttular. Plânsız savaşmağa başladılar, düşmanın gerçekten bozulmuş olduğuna emin olmadan Mekkelilerin karargâhına atılıp geldiler. Netice şu oldu ki parlak bir kumandan olan Halid ibni Velid tarafından idare edilen Mekke yedek kuvvetleri birdenbire onları üzerine atıldı ve onları darmadağın ettiler. Peygamberimiz, kendisi de yaralandı, yere düştü. Bir haykırış yükseldi: "Peygamber öldürüldü!" Bu, Müslümanların maneviyatını daha çok bozdu, birçoğu kaçtılar. Uhud muharebesi yenilgiyle bitti, Medine Müslümanları Peygamberlerine karşı utanç duydular. Ama Peygamberimiz herhangi bir adam gibi değildi; adamlarını biraraya topladı, onlara ders olacak nitelikte sözler söyledi, çılgınlıkları için onları azarladı, bundan böyle emirlere itaat etmelerini nasihat etti ve dersini almış Medinelileri zafer kazanmış Mekkelilerle bir kere daha karşılaşmak için şehrin dışına çıkardı. Kendisi de onlarla birlikte, sabahın erken saatlerinde geldiler. Kendi çadırını onların görecekleri bir yere kurdurdu, büyük ateşler

yakmalarını emretti. Bundaki düşünce Mekkelilere Müslümanların cesaretlerini kaybetmediklerini göstermekti. Şafak sökünce Mekkeliler, arkalarında, Müslümanların bütün bütün korkusuz, sabah işlerine başladıklarını gördüler, bu, onları büyük bir tesir altında bıraktı. Peygamber yenilgiyi zafere çevirmişti.

Yahudiler ve İslâm Zaferi. Bundan sonra Müslümanlar hiçbir muharebeyi kaybetmediler, çok geçmeden hemen hemen bütün Arabistan Müslümanların hükmü altına girdi. Mekkelilerden sonra, üzüntü yaratan ilk kavim Medine ve civarındaki Yahudilerdi. Peygamberin vaızlariyle açıkça alay etmekle kalmıyorlar, Müslümanlara karşı fesat çevirip gizli ittifaklar yapıyorlardı. Onlar birlik halinde bir kavimdiler ve zengindiler. Yahudiler boyun eğmeden Peygamber birçok gazveler (kutsal savaşlar) düzenlemeğe mecbur oldu. Yahudiler boyun eğdiler ama kendileri ve Mekkeliler müşterek bir sebep için birleşerek 10.000 kişilik büyük bir ordu topladılar, Medine'ye yürüdüler. Peygamberimiz şehri korumak için Medine'nin etrafına hendek kazdırdı. Müslümanların karşı koymaları, bununla beraber, o kadar sert oldu ki düşman duruma hâkim olamadı ve çekildi. Bunun üzerine Peygamberimizin kuvvetleri Yahudilere döndüler ve onlara güzel bir ders verdiler. Yahudilerin islâmlara karşı son savaşları Hayber'de oldu. Hayber bir kale olduğu halde Müslümanlar kazandılar. Peygamberin genç yeğeni Ali bütün değerini bu savaşta gösterdi. Zeyneb adında bir Yahudi kadınının Peygamberimizin önüne zehir katılmış yemek koyması da bu savaştan sonra oldu. Hazreti Muhammed bunu derhal anladı ve ilk lokmayı tükürdü. Zehirin bu kısa zamanda bile Peygamberimizin vücuduna tesir edecek kadar şiddetli olduğuna inanılmaktadır.

Hudeybiye Anlaşması (628). Hicretin 6., yani Milâdın 628. yılında Peygamberimiz büyük bir Müslüman kalabalığı ile, Hac merasimi için, Mekke'ye yola çıktı. Mekkelilerde artık savaşmak isteği yoktu, böyle bir topluluğa, özellikle bu kadar çok, hem de silâhlı Müslümana itiraz ettiler. Araplar daima silâhlı dolaştığı için bu, tuhaf bir şey değildi, fakat Mekkeliler tehlike işareti verdiler. Bu kadar büyük bir topluluğun kutsal sınırlardan içeri girmesini kabul etmediler. Bu sebepten görüşmeler başladı. Çok konuşmalardan sonra Mek-

keliler bir mütarekeye razı oldular. Hudeybiye Anlaşması denen bir barış yapıldı. Bu anlaşma Peygamberimiz için büyük, diplomatik bir zafer olarak kabul edilmiştir, çünkü Mekkeliler Müslüman liderinin pek çok şartlarını kabul etmeğe ikna edilmiştir. Bu anlaşmaya göre onlar Peygamberimize vaız ve telkin etmek, Arapları islâm dinine döndürmek hakkını tanıdılar. Peygamberimizin ve ümmeti olan kimselerin her yıl ki Hac vesilesiyle Mekke'ye girmelerine müsaade etmeğe razı oldular. Anlaşma on yıl sürecekti. Artık islâm dinine girmedeki kayıtlar kaldırıldığı için Araplar binlercesi birden islâmiyeti kabul etmeğe başladılar. Doğru dine dönenlerin en ünlülerinden biri, büyük general, Halid ibni Velid'di.

Mekke'nin Fethi. Sonradan Mekkeliler bir hata yaptılar. Milâdın 630. yılında, Müslümanların himayesi altında bulunan bir kabileye saldırdılar. Bu, barışı bozdu. Peygamberimiz 10.000 kişilik büyük bir Müslüman ordusu ile Mekke'ye doğru harekete geçti. Şimdi durum tersine dönmüştü; Mekkeliler, büyük bir kumandan olduğunu gerçekten göstermiş olan Peygamberimiz gibi bir kimsenin idaresindeki böyle bir orduya karşı koymak için yeter derecede kuvvetli değildiler, silâhlarını bıraktılar. Başları olan Ebu Süfyan islâmiyeti kabul etti. Oğlu Muaviye Peygamberimizin kâtiplerinden biri oldu. Arabistan'ın kalbi, Mekke, şimdi Peygamberimizin karşısında, emrindeydi. Bu eski şehrin hor görülen evlâdı şimdi zafere ulaşmış olarak dönüyordu, fakat tuhafı şu ki bu bambaşka insan, öç alıcı olacağı yerde, şefkatin ta kendisiydi. Araplar için yepyeni olan bir şekilde hareket ediyordu; düşmanlarını affediyordu. Kâbe'deki putları kırdırdı, ortadan kaldırttı, fakat yaptığı ilk şey orada dua etmek oldu. Bu kutsal evin anahtarını oranın babadan geçme bekçilerine geri verdi ve halka barış duygusu içinde kendisine gelmelerini anlattı. Bu davranış Mekkelileri kendinden geçirdi. Peygamberimizin bu erkekçe âlicenaplığını (mürüvve) asilliğin en yüksek derecesi olarak aldılar ve düşmanlığı sevgiye çeviren bu hayret verici dine girmek için ilerlediler.

Hazreti Muhammed, Arabistanın Efendisi. Ertesi yılın sonuna doğru hemen hemen bütün Arabistan Peygamberimizin idaresi altına girmişti. Hazreti Muhammed her kabileye

vâizler gönderdi, nasıl dua ve ibadet edileceğini öğretti, soyuna veya kabilesine bağlılıkla bir ülküye bağlılık arasındaki farkları onlara gösterdi. Kabile ve aşiretler arasında eskiden beri sürüp gelen kan gütme dâvalarını kırmak için büyük ve başarılı gayretler sarfetti, şahsiyeti, hitabeti, büyük sabrı ve hayret verici akıllılık ve olgunluğunun kuvvetiyle Araplara birlik ve kardeşlik ülküsü aşıladı. İnanmanın şartlarına, islâmiyete bağlılığa ve insanların kardeşliğine çok büyük bir önem verdi. Allahın huzurunda bütün insanların eşit olduklarını halka anlattı. Kendi misaliyle onlara gösterdi ki zengin fakir, kuvvetli zayıf, büyük, kalabalık bir aileden veya yapyalnız, herkes eşitti. Kendisi de tıpkı onlar gibi bir insandı; biricik fark Allahın onlara kendisini vasıta kılarak emirler göndermesiydi.

Peygamberimizin Ölümü (632). Peygamberimiz 631 yılında Mekke'ye son Hac seferini yaptı. Kur'anın son âyeti de o zaman nazil oldu: "Ben, bu günde kendinize olan inancınızı mükemmel kıldım, size olan nimetlerimi tamamladım ve islâmiyeti sizin için din olarak seçtim." Bu vesile ile Peygamberimiz son hutbesinde konuştu, öğütler verdi, insanlardan daima bir tek Tanrıya, Allaha inanmalarını, başka ilâhlara, putlara tapınmaktan sakınmalarını, gerçek için savaşmalarını, bütün Müslümanları kardeş gibi sevmelerini, insanlara, uluslara haklarını vermelerini, zayıfları korumalarını, düşküne yardım etmelerini ve gururdan kaçınmalarını istedi. Medine'ye dönüşünden az zaman sonra hastalandı ve sadece birkaç gün hastalıktan sonra 8 Haziran 632'de (Hicrî 10) Tanrının rahmetine erdi. Böylelikle, çölde, Arabistan'da doğmuş olan, insanlığa yeni bir ümit haberi getirmiş olan islâmların ulu Peygamberi Hazreti Muhammed dünyadan gitmişti.

Peygamberimizin Seciyesi. Peygamberimiz sade zevkleri bulunan, sade bir insandı: sevinçleri ve üzüntüleri her insanoğlu gibiydi. Doğuştan fakir ve yetimdi, zenginleri hiç bir zaman kıskanmadı. Esasında alçak gönüllü idi, hiç bir zaman gururlu bir kimse gibi hareket etmedi, zafer günlerinde bile mağrur bir eda ile konuşmadı. Başkalariyle düşüp kalkmasında daima şefkatli idi, fakirlerin, düşkünlerin, zavallıların ve gariplerin bir dostu idi. Sempatilerinde, sevgilerinde anlayışlı ve candan olduğundan büyük sevgi ve hörmet telkin eder-

di. Daima mülâyim ve kibardı, insanlar kaba ve sert davrandıkları zaman öfkelenebilirdi. Mekke'nin düşmesinde Müslüman olmayanlara fena şekilde muamele ettiği için Halid ibni Velidi' azarlamıştı. Müslüman olmayan bu Mekkeliler fitnecilik eden ve günahkâr olarak telkin edildikleri halde.. Peygamberimiz Hazreti Muhammed iyi işlerden hoşlanırdı, iyi eserlere dindarca sözlerden daha çok kıymet verirdi. Ümmetine bilgiyi her nerede olursa olsun araştırmaları için cesaret verirdi. Pek çoğundan daha akıllı, olgun olduğu halde, daima başkalarının fikirlerini alırdı, sadece onlara önemli oldukları intibaını vermek için olsa bile.. Uzun bir zaman sıkıştırıldığı, eza edildiği halde düşmanlarını affetti ve böylece çağlar boyunca kendi misalini örnek olarak ortaya koydu. Cesaret ve azim sahibi olarak hiç bir şey onu yıldırmadı ve hiç bir zaman dâvasında ümidini kaybetmedi. Müslümanların kelimei şehadetinde kendi ismi de Allahın ismiyle beraber geçtiği halde Allahın büyüklüğü karşısında kendisini daima hakir, âciz görürdü. Müslümanlara Allah korkusunu, Allaha itaati, ve Allahın iradesine boyun eğmeği emir ve telkin ederdi. Sade, gösterişsiz alışkanlıkları olduğu halde siyasî sebeplerden ötürü, saygı gösterdiği ve çok bağlı olduğu ilk karısı Hazreti Haticenin ölümünden sonra bir kaç defa evlendi. İslâmiyetle ilgili akrabalık bağlarını kuvvetlendirmek maksadı ile değişik kabilelerle ittifak etmek çarelerini araştırdı. Üç kızı ve iki oğlu vardı; oğulları daha çocukken öldüler, yalnız bir kızı, Hazreti Fatıma, kendisinden sonra da yaşadı. Hazreti Fatıma Peygamberimizin dostu ve sadık bir taraftarı olan yeğeni Hazreti Ali ile evliydi.

İnsana Din Olarak İslâmiyet. Öğrettiği diğer şeylerden ayrı olarak İslâm dininin beş esas şartı vardır. Bu şartların hepsinin belli mânaları ve gayeleri vardır. Sadece bu şartların kabulü ve bu şartlara uyma Allahın hoşuna gitmez ve bir kimseyi iyi bir Müslüman yapmaz. İslâm inancı sözle razı olma ve içten gelen gerçek bir kabul etme üzerinde durur. İslâmiyet hiç bir dine gerçek değildir demez; Allah bütün milletlere Resul (elçi) ve Nebi (peygamber) lerini göndermiştir. Âdem'den bu yana birçok peygamberler gönderilmiştir, bunlar zamanlarındaki insanlara va'zetmişlerdir, fakat insanoğlu unutur ve diğer ilâhları benimser. Kâinatın sahibi, tek gerçek Tanrıya tapınacağı yerde başka mâbutlar ortaya koyar. Ön-

celeri insanlar olgunlaşmamış kimselerdi, bazan sevk edilmeleri, bazan da tatlı sözle kandırılmaları gerekmekteydi. Fakat insanoğlunun olgunluğa eriştiği ve daha önceki peygamberlere kısmen bildirilmiş olan şeyleri tamamlıyan ve yerine getiren daha mükemmel bir tebliğin gönderilmesi gerekli olduğu bir zaman geldi. İşte Hazreti Muhammed bu son Peygamber oldu.

İslâm Dininin Beş Şartı. İslâm dininin beş şartı vardır: Kelimei Şehadet, Namaz, Oruç, Zekât ve Hac. Kelimei Şehadet kolaydır: Allahtan başka Tanrı yoktur ve Muhammed O'nun peygamberi, elçisidir. Müslüman çok ilâh fikrini reddeder ve insana hayat veren ve onu, ömrü bitince, yine toprağa verdiren bir ve ölmez Allaha inanır. Allah ne uyur ne de ölür. Allah ezelden beri var olagelmiştir ve sonra da var olacaktır. Muhammed O'nun kuludur ve O'nun elçisi, Resulüdür. Bütün Müslümanlar her gün kelimei şehadet getirirler.

Bir Müslümandan ibadetini cemaatla veya tek olarak, fakat daha ziyade cemaatla yapması istenir, günde beş defa. Böylece o, mümin kardeşleriyle her gün buluşabilir, namazdan önce veya sonra onlarla konuşabilir, her gün onlarla yakından temasa geçebilir, onları anlıyabilir ve onlarla âhenk içinde yaşıyabilir. Namazdan önce abdest Müslümanı Tanrısının huzuruna çıkmağa hazırlar. Günde beş defa içini kötü düşüncelerden ve cemiyete karşı olan duygulardan temizlemek fırsatını elde eder. Gerçek olarak uyulursa Müslümanların namaz yolu insanın mükemmelleşmesi için büyük bir kuvvettir.

Yılda bir kere her Müslüman diğer mümin kardeşleriyle başka bir bağ kurar, bu sefer müşterek bir katlanma, deneme ve hep birden bir sınırlandırma bağı. Bir ay oruç tutar, kötü alışkanlıklardan, fena düşüncelerden, savaşmadan ve kan gütmeden sakınır, ilâhî düşüncelere kapılır, bu dünyanın kötülükleriyle mücadele etmek için kendini fikir ve bedence yetiştirir. Dayanıklı olmağa ulaşır ve ahlâkını düzeltir. Oruç islâmlara çok değerli bir mal gibidir.

Her Müslümanın edindiği malların kırkta birini, kendi meşru ihtiyaçlarını gördükten sonra, cemiyete, başkalarına vermesi gereklidir. Bu, kardeşlik duygusu, sosyal bir duygu öğretir, sorumluluk duygusu verir, topluma yardım eder. Hiç

bir şey Müslümanlar arasındaki gerçek kardeşlik bağlarını islâmın bu şartı kadar kuvvetlendiremez.

Nihayet her Müslüman hayatında bir defa Mekke'ye, bir ziyaret için, giderek dünya müslümanlariyle buluşmak çaresini aramalıdır, ki buna Hac denir. Bu takdirde yeni tanışmalar yapıp yeni bağlar kurarak diğer Müslümanlarla buluşma fırsatını elde etmiş olacaktır. Sevgilerini genişletecek, çoğaltacak, anlayış kazanacak ve evrensel bir din olan, hiç bir renk veya sınıf, memleket veya ırk engeli tanımıyan İslâmiyetin gerçek bir evlâdı olmuş olacaktır.

Diğer İslâm Ülkeleri. Bir Müslüman, dini ve Allah için daima savaşmağa hazır olmalıdır. Cihad (kutsal savaş) ona emrolunmuştur, fakat sebep gerçek olmalı ve gerçekten islâmiyete hizmet etmelidir. Eğer hizmetinin gerçekten gerekli olduğunu görür, anlarsa hizmet etmeği reddedemez, Böylelikle islâmiyet mecburî askerlik veya zorla savaştırma istemez. Ülküleri, inançları için mücadele etmek bir Müslümanın esaslı vazifesidir. Dünya üstünde barışı korumak için elinden geleni yapmalıdır. Düşmanlığı teşvik etmemelidir. Düşmanlarına saygı ile davranmalıdır, zâlim olmamalıdır, ve kendisine boyun eğenleri korumalıdır. Bunlara kendi dinini zorlamamalıdır, fakat onları en iyi olduğunu sandıkları gibi Allaha ibadet ettirmelidir. Onlar şimdi kendi sorumluluğu altında oldukları için onların haklarını da korumalıdır. Kendisini incitmiş olan birinden aynı derecede bir kusurunu doğrultma, düzeltme istemeğe hakkı vardır, fakat şayet affedebilirse böyle yapmalıdır, çünkü Allah affedenleri sever. Zayıfı himaye etmelidir. Allah her müslümanı kadın cinsinin bir muhafızı yapmıştır, bu yüzden o, kadın ve çocuklara karşı şefkatli olmalıdır. Onlara önderlik etmeli ve onlara bakmalıdır, lüzumlu ise onları düzeltmelidir, fakat onlara karşı olan muamelesinde âdil olmalıdır. Her şeyin üstünde, her Müslüman hatırında tutmalıdır ki Allah mükâfatlandırıcı ve merhamet edicidir; bu sebepten mükâfat ve merhamet Allaha has özelliklerdir, değer verilmelidir.

II. BÖLÜM

İLK HALİFELER

Peygamberin Ölümünde Medine. Peygamber ölmüştü. İslâmiyeti yeni kabul etmiş olan Araplar telâşa düştüler, islâmiyete ve yeni müslüman Arap devletine ne olacağını merak ediyorlardı. Daha önce hiç bir otorite tanımamış olan Araplar yeni birlik fikrine mi sadık kalacaklar yoksa eski bağlılık ve düşmanlıklar yeniden ortaya çıkacak mıydı? Peygamberimizin şehri olan Medine'de çok kimsenin açık olarak gördüğü ciddî bir meseleydi bu. Derhal bir kimsenin kumandayı üzerine almağı kabul etmeğe mecbur olduğunu hissediyorlardı. Zorluk şunda idi ki karışıklık içinde olan Arapları kontrol edebileceğini sanan bir çok kimseler vardı; fakat yeter derecede itibar sahibi ve yeter derecede saygı gören bir adama ihtiyaç vardı.

Dört Grup. Halkın kendisi dört büyük parti halinde gruplandı. İlk olarak Peygamberle beraber gelmiş olan Muhacirin vardı. Onlar Peygamberimizle yakından düşüp kalkmışlar, uzun bir zaman ona arkadaşlık etmişlerdi. Hepsi de güvenilebilir kimselerdi. Çoğu Peygamberimizin kabilesi olan Kureyş'ten idiler. Bu yüzden onlar Peygamberimize halef olmak şerefini kendilerinin istemeleri icap ettiğini düşünüyorlardı. Sonra aynı şekilde haklı bir istekleri olan Ensar geliyordu. Onlar dara düşülen bir zamanda Peygamberimizle dost olmuşlar, onu korumuşlar ve onun için dövüşmüşlerdi. Onlar müslümanlar için çalışmışlardı. Halifenin kendilerinden gelmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Bunlardan başka küçük bir parti vardı, bu parti başlangıçta çok küçük bir partiydi, çünkü ileriye sürdüğü fikir Araplarca yeni bir şeydi, bunlara göre Peygamberimizin gerçek vekili oğlu olmalıydı; hayatta kalan oğlu olmadığı için damadı ve aynı zamanda Peygamberin yeğeni olan Ali ibni Ebu Talib ondan sonra halife olmalıydı. Ali ilk olarak doğru dine dönen üç kimseden biri olmuştu. O, daima canla başla savaşmıştı, Peygamber tarafından da

pek çok sevilmişti. Peygamberimiz onu ve karısını Ehli Beyt'ten (Peygamberimizin ailesinden) saymıştı.

Dördüncü parti islâmiyetin çıkmasından önce Mekke'nin liderleri olmuş olan Ebu Süfyan'ın soyu Ümeyye'ler, eski Mekke aristokratları idi. Bunlar zengindiler, dünyayı anlamışlardı ve siyaseti de öğrenmişlerdi. Onların çoğu tahsil terbiye görmüşlerdi. Birçokları kabiliyetli kimselerdi. İnsanları nasıl idare edeceklerini bilen kendilerinden başka kimsenin yeni İslâm ümmetine önderlik yapmağa lâyık olmadığını düşünüyorlardı.

Ebu Bekir'in Seçilmesi. Halkın çabucak harekete geçmesine şaşılmamalı, çünkü tehlikede olan önemli, büyük bir şey vardı. Fakat Araplar geleneklerine bağlı idiler; aralarından kabilenin başı olan adamı seçtiler, akrabalık esasına göre değil de, büyüklük, akıllılık ve olgunluk, itibar esası üzerine. O zamanlarda, Peygamberimizin hayat boyunca ve güvenilebilir dostu, aynı zamanda kayınbabası Ebu Bekir'den daha fazla, dindarlığı, olgunluğu ve karakteri bakımından, saygı gören pek az kimse vardı Medine'de. Muhacirin kendilerini onun temsil etmesi gerektiğini kararlaştırdılar. Çok dinamik bir adam olan ve kuvvetli bir şahsiyeti bulunan Ömer ibni Hattab onun lehinde Ensar'la görüştü. Peygamberimizin ilk vekili, islâmların halifesi olmak için Medine'de Ebu Bekir'in en lâyık adam olduğuna Ensar'ı inandırmak uzun sürmedi. Bu iki büyük grup anlaşınca azınlıkta olan diğer iki parti ötekilerin kararlarını kabul etmeğe mecbur oldular. Böylece Ebu Bekir seçildi. Bazı çevrelerde şaşırma, hattâ kırgınlık oldu, fakat muhalefet olmadı.

Ebu Bekir (632 - 634). İlk Halifenin karşısına çıkan vazife kolay bir iş değildi. Peygamberimizin Arabistan halkını tek millet halinde kaynaştırmak için yeter derecede uzun yaşıyamamıştı. Eski alışkanlıklar, eski âdetler, eski düşünce ve davranış örneklerinin silinmesi uzun zaman alır, her memlekette bazı kötü veya çılgın kimseler bulunur. Birçok kabileler uzun bir zaman ayrı ayrı ve bağımsız bir hayat sürmüşlerdi. Kabileler arasında büyük gruplaşmalar olduğu halde bunların kısa bir zamanda tek millet haline gelmeyi kabul edeceklerini ummak fazla bir şey olurdu. Pek çok milletler kuvvetli bir idareci veya önder ölünce parçalanır, işte Ara-

bistan'da da olan bu idi. Ebu Bekir üzerine çok zor bir vazifenin düştüğünü anladı. Birçok kabileler Medine'nin hükmetmesini kabul etmediler ve yeni Halifeye biat etmeği veya emirlerini kabul etmeği reddettiler; hattâ bazıları islâmiyeti bile inkâr ettiler. Bu, ciddi bir durumdu.

Müseylime ve Seca'nın Başkaldırmaları. Ebu Bekir sarsılmadı. İşinin çok zor olacağını biliyordu, fakat çabucak karar verebilen bir adamdı. Âsiler boyun eğmeliydiler. İslâmiyet için iyi bir talih eseri olarak büyük bir general olan kabiliyetli Halid İbni Velid kendisiyle beraberdi. Çabucak toplanmış gönüllü ordusunun kumandasını Halit İbni Velid'e verdi ve Peygamber olduğunu iddia ettiği için Kezzab (yalancı) diye adlandırılan, âsilerin en berbadı, Müseylime'ye karşı gönderdi. Müseylime Beni Hanife kabilesindendi ve Arabistanın orta kısımları olan Yemame de isyan bayrağını kaldırmıştı. Müseylime'nin çok tarafdarları vardı ve komşu Beni Tamim kabilesinden Seca isminde bir kadın lider de ona katılmıştı. Müseylime ve Seca bu iş üzerine evlendiler ve kuvvetlerini birleştirdiler. Ama Halid İbni Velid dünyanın nadir gördüğü büyük bir kumandandı. Her ikisinin birleşmiş kuvvetleri üstüne vardı ve Arkabe Muharebesinde onları bozdu. Üstelik âsilere öyle bir ders verdi ki bir çok küçük isyanlar kendiliklerinden söndüler. Halid diğer bir iki başkaldırmağı yatıştırdı, az zamanda bütün Arabistan İslâm Halifesinin bayrağı altında birleşti.

Suriye Seferi. Bunun üzerine ilk Halifeyi başka bir iş bekliyordu, bu, Suriye seferi idi. Peygamberimiz Fars ve Suriye idarecilerine, islâmiyeti kabule davet ederek, iyi niyet mesajları, haberleri göndermişti. Mağrur Fars hükümdarları Arab elçisini hakaret edici sözlerle geri çevirmişlerdi, fakat Suriyedeki Roma (Bizans) idarecileri elçiyi ölüme mahkûm etmişlerdi. Bu, bir hakaretti. Şerefli hiç bir hükümdar diğer bir hükümdarın gönderdiği elçiye bu şekilde davranmaz. Bu hakaret Milâdın 626. yılında yapılmıştı. Peygamberimiz birkaç bin kişilik bir gönüllü toplamış, 630 yılında, manevi evlâdı Zeyd İbni Harise kumandasında göndermişti. Acemi olan ilk İslâm askerleri iyi yetişmiş ve ağır silâhlarla donatılmış Bizans ordusuna eş olamazdı, yenilgiye uğradı. Zeyd savaşırken öldürüldü. O sıralarda Peygamberimiz Mekkelilerle

ve daha sonra Yahudilerle meşguldü. Az sonra Allahın rahmetine kavuşmuştu, böylece tekrar ciddî olarak Suriye seferi yapılmamıştı. İlk Halife şimdi artık Arap isyanlarından kurtulmuş olduğu için dikkatini Suriye'ya çevirdi. Üç küçük ordu teşkil etti, onları Amr İbni As, Yezid İbni Ebi Süfyan ve Şurebil İbni Hasene kumandalarında ayrı ayrı gönderdi. Her komutana 3000 savaşçı verilmişti. Bu ordular Bizanslılarla küçük muharebeler verdiler ve başarılı oldular. Başşehri Bizantiyum (Konstantinopolis) dan kudretli bir imparatorluğu idare eden Bizans İmparatoru bunun üzerine kardeşi Teodorus'un emrinde büyük bir ordu gönderdi. Halife hemen bunu haber aldı ve Suriye ordularına Başkomutan olarak Halid İbni Velid'i göndermeği kararlaştırdı. O sırada Halid Irak'ta savaşmaktaydı. Halifenin emirlerini alınca kendisiyle 900 kişi aldı ve tarihin en süratli yürüyüşlerinden birini yaptı. Irak ve Suriyeyi ayıran susuz çölü on sekiz günde geçti. Susuz ve bitkin, fakat ruh bakımından yılmaz, islâmiyetin bu değerli evlâdı birdenbire Şam'ın surları önünde göründü. Onun ismi her tarafta meşhurdu; gelişi düşman saflarında panik yarattı.

Yarmuk Muharebesi. Bizanslıların bazı Arap müttefikleri vardı. Bilyük bir Arap kabilesi, Beni Gassan, Filistine göç etmiş, Hıristiyanlığı kabul etmiş, bu gün Lübnan denilen yere altıncı yüzyılda yerleşmişti. Onların kendilerinin kuvvetli bir orduları vardı. Bizans Başkomutanı bu Gassanileri Halid'in küçük ordusu üzerine saldırttı. Fakat Halid Yıldırım gibi idi, yakalanması imkânsızdı. Gassanilere öyle çabuk ve şiddetle yüklendi ki onları Merc Rehit Muharebesinde yendi. Sonra diğer Arap kuvvetleriyle birleşti. Halifenin ölümü bu sırada oldu, fakat halk Hazreti Ebu Bekir'in sağ kolu demek olan Ömer ibni Hattab'ı onun halefi olarak seçti. İkinci Halife, bu güne kadar bir çoklarınca anlaşılamıyan sebeplerden, Halid'in başına diğer bir Başkomutan gönderdi; bu komutan Ebu Ubeyde ibni Cerrah idi, Peygamberimizin saygıdeğer bir arkadaşı idi, fakat general değildi. Bununla beraber o, akıllı bir kişiydi. Yanında Halid'i vekil olarak alakoydu, savaş sarsılmadı. Sonunda iki ordu küçük Yarmuk ırmağının kıyılarında karşılaştı Gün sıcak ve rüzgârlıydı, çölden toz ve kum esiyordu. Halid savaş yeri ve gününü seçti. Bizans ordusunun kuzeyli askerleri durumdan hiç memnun olmadılar, fakat ce-

surca, hattâ dehşetli, dövüştüler. Kendilerini zincirlerle birbirlerine bağladıkları rivayet edilir, fakat yiğit Araplara karşı koyamadılar. Tecrübesiz ve pek iyi yetişmemiş olduğu halde, yeni İslâm ordusu büyük Bizans ordusunu biçti, büyük bir kılıçtan geçirme oldu. Irmak kanlı aktı ve İmparatorun ordusu fena halde mahvoldu. Müslümanlar bu zamana kadarki en büyük muharebelerini kazandılar. Onlar aynı zamanda kesin bir muharebe kazanmışlardı. 636 yılından sonra Suriye Hıristiyanların elinden çıktı.

Irak Seferi - Ebu Bekir'in Ölümü. Irak'taki Müslüman ordusu, kumandanlarından edildikleri halde, savaşa devam ettiler, fakat o kadar iyi savaşamadılar. Onlara karşı dövüşmeğe gelen İran ordusu iyice silâhlanmıştı ve adetçe çok üstündü. Bu sebepten Köprü Muharebesi denilen muharebede Müslümanlar önemli kayıplara uğradılar. Bu arada Allaha gerçekten bağlı adam, Hazreti Ebu Bekir ölmüştü ve Medine yeniden kedere garkolmuştu. Bununla beraber islâmiyetin talihi yine gülmüştü, ulu Hazreti Ömer halifeliği üzerine almağa hazırdı. Herkes onun ne çapta bir insan olduğunu biliyordu. Bu sebepten hiç kimse ölmek üzre olan Hazreti Ebu Bekir tarafından onun halefi olarak gösterilmesine itiraz etmedi. İlk Halife sadece iki yıl hüküm sürmüştü, fakat bu iki yıl hayatî önemde olmuştu. Halife üç büyük iş yapmıştı: Arabistanı yeni baştan kazanmış ve dini tekrar uygulamış; Suriye seferine başlamış; Kuran'ın toplanması işine girişmiş ve sûreleri kaydetmişti. Bu üçü gelişigüzel işler değildi. O, sâkin bir adamdı, fakat kesin karar sahibi ve sağlam muhakemeli bir adam. Onun Halife olarak seçilmesi isabetli olmuştu.

Ömer ibni Hattab (634 - 644) - İran'ın Fethi. Bununla beraber ondan sonra gelen daha da büyük bir adamdı; büyük bir kudreti bulunan, çelik iradeli, adalette şaşmaz, büyük bir sadakat sahibi ve idarede büyük bir kabiliyeti olan bir kimse. Durumla ilgilendi ve Surye ve Iraktaki seferlerin yürütülmesi için emirler verdi. Meşhur Yarmuk Muharebesinin yapılması ve kazanılması onun idaresi zamanında oldu. Irak Müslüman ordusunun Saad ibni Ebu Vakkas kumandası altında lâyık olduğu mevkie ulaşması Hazreti Ömer zamanında oldu. Bu ordu İranlıları Kadisiye'de büyük bir savaşa zorladı. İranlılar ismi Yezdcird adındaki Husrevleri, Şehinşahlarının ken-

disi tarafından sevk ve idare ediliyordu. Müslümanlar bu muharebede İranlılara ağır bir darbe vurdular. İranlılar çekildiler, Müslümanlar onları kovaladılar. İran'ın başşehri Medayin'e hücum edildi ve zaptedildi. Araplar böylece kudretli Husrevlerin şehrine girdiler, bu büyük hükümdarların sarayında oturdular, ziyaretler tertiplediler. İranlıların tekrar toparlanmaları uzun sürmedi, Celûla'da bir muharebe yaptılar, tekrar yenilgiye uğradılar. Başka ufak tefek muharebeler oldu, bunlardan sonra İranlılar bütün kaynaklarını seferber ettiler, Keyhusrevleri ilerleyen Araplara karşı son bir defa muharebeye girdi. Bu, Sasaniler'in ihtişamını tozlara bulayan Nihavend Muharebesi idi (641). Yevdcird en son olarak yenilmişti, az sayıda taraftarları ile kaçtı. Bundan sonra bir gezginci oldu, kaçak bir hayat sürmek üzre doğu eyaletlerine gitti. On yıl sonra öldü.

Suriye'nin Fethi. Suriye cephesinde Müslümanlar Yarmuk'ta Bizanslılara karşı kazanılan zaferden sonra durmamışlardı. Şam Fatih Halid'e 635'de teslim olmuştu. Boyun eğenlere karşı uzlaşma şartlarında çok âdil davranmış, bu suretle her taraftaki sonradan gelen Müslüman fatihlerine bir örnek olmuştu. Uzlaşma şartları büyük Halife Hazreti Ömer tarafından uygun görüldü. Halid yenilgiye uğrayan milletlerin can ve mallarının emniyet içinde olacağını vadetmişti; yeni Müslüman idarecileri buna dikkat edeceklerdi ve herkes dininde serbest bırakılacaktı. Bu böyle yapıldı, çünkü dinlerini hiçbir zaman kimseye zorla kabul ettirmiyorlardı. Allah şöyle buyurmuştu: "Dinde cebir yoktur." ve pek az Müslüman şimdiye kadar bu kaideyi bozmuştur. Halid de şehrin yağma edilmemesini veya evlerin yakılmamasını emretti. Karşılığında mağlûplardan şahıs başına küçük bir miktar vergi ödemelerini istedi, bunu halk seve seve kabul ettiler. Yarmuk'tan sonra Ebu Ubeyde, yeni Başkomutan vekili, muzaffer Halid le birlikte gitti ve Hıristiyanların kutsal şehri olan Kudüs'ü kuşattı. Ebu Übeyde bir taraftan, Halid de diğer taraftan hücumu idare ettiler. Halid savaşı kazanarak şehire girdi. Bu arada Hıristiyan Başpapaz Ebu Übeyde'ye teslim oldu, onun tarafından şehire götürüldü. İki Müslüman kuvvetleri şehrin merkezinde buluştular. Bir taraftan beraberinde Başpapaz olduğu halde saygıdeğer Ebu Übeyde geldi; diğer taraftan fatih kahraman Halid geliyordu. Ebu Übeyde Baş-

papazın teslim olduğunu Halid'e anlattı. Halid: "Biz yendik!" diye söylendi. Her ikisi de haklı idiler, çünkü Halid tarafından şehrin yarısı zaptedilmişti. Bu, şu demekti ki zaptedilen kısım zaptedenlere aitti; diğer yarısı teslim olmuştu, onlar için şartlar farklı olmalıydı. Şimdi iki komutan arasında anlaşmazlık vardı, fakat Halid ibni Velid iddiasında ısrar ediyordu. Böylece mesele Medine'deki Halifeye arzedildi.

Hazreti Ömer'in Suriye'ye Seyahati. Büyük Hazreti Ömer gelmeğe ve şahsan hüküm vermeğe karar verdi. Devesini ve kölesini aldı, Kudüs'e, birkaç günlük bir seyahate çıktı. Fetih sahnesine bir tek bendesi ile giden islâm dünyasının bu alçak gönüllü Efendisi ile daima çok sayıda muhafızlarla çevrili sonraki Müslüman hükümdarları arasında ne büyük bir tezat vardır! Bu seyahatin en hayrete değer tarafı şu gerçek idi ki Halife bineğini kölesi ile bölüşüyordu; Efendisi biniyor, köle yürüyor, biraz sonra köle deveye biniyor, Efendisi yürüyordu. Tesadüf şöyle oldu ki, hayrete düşen Başpapaz gibi, Başkomutan ve ünlü kumandanları da, Hazreti Ömer Kudüs'e girerken, görülmemiş bir manzara ile karşılaştılar: büyük Halife devenin yanında yürüyor ve kölesi devenin sırtında gidiyordu, Meseleyi halletme şekli de bunun gibi olağanüstü oldu. Hazreti Ömer Müslüman orduları tarafından zaptedilen şehir yarısının Müslüman bölgesi olacağına ve Başpapaz tarafından teslim edilen diğer yarısının, şehrin Müslüman valisinin idaresinde kalmakla beraber, Hıristiyanlara ait olacağına karar verdi. Herkes bu karardan memnun kaldı.

Mısır'ın Fethi. Şimdi gözlerimizi, bu devrede, üçüncü islâm cephesi olan Mısır'a çevirelim. Olgun bir general olan Amr ibni As Mısır'a sevketmek üzre kendisine bir ordu verilmesini Halifeden istedi. Amr Mısır ülkesini bildiği ve değer ve hünerini Suriye Muharebelerinde göstermiş olduğu için Hazreti Ömer razı oldu. Amr'a ordusu verildi, o da Mısır'a ilerledi. Sadece 4000 atlıdan ibaret olan bu ordu büyük bir ordu değildi, fakat Müslümanlar büyük ordulardan korkmuyorlardı. Başlangıçta Amr zaferler kazandı. İlk önce doğu Mısır'daki el-Fereme şehrini zaptetti. Sonra önemli Bilbeys şehrini düşürdü. Bundan az sonra çok büyük bir Bizans merkezi olan, Babiliyun'un meşhur kalesinin surları önüne geldi.

Daha fazla kuvvete ihtiyacı olduğunu hissetti. Bereket versin ki Muhacirin'in bir lideri olan Zübeyr ibni Avvam 6000'den fazla kuvvetiyle gelip yetişti. Ordusunun yarısını Babiliyun'un kuşatılmasına bırakarak ilerledi ve Aynı Şems şehrini zaptetti. Babiliyun'un komutanı Sirüs korkuya kapıldı ve dayanamıyacağını hissetti. Bu sebepten uzlaşma şartlarını sordu, Amr tarihteki şu meşhur cevabını verdi ve şöyle söyledi: "Eğer islâmiyeti kabul etmek arzusunda iseniz hoş geldiniz, halkınız hoş geldi. Böyle yaptığınız takdirde kardeşlerimiz olacaksınız. Fakat dinimizde zorlama yoktur. Her şeye rağmen, eğer Müslüman olmak istemiyorsanız teslim olabilir ve vergi ödeyebilirsiniz. Sizlere iyi muamele edeceğiz. Eğer kabul etmiyorsanız, o zaman savaşalım. Karar Allahındır." Sirüs teslim oldu. Yalnız bir şehir dayandı; o da kuzeydeki büyük İskenderiye limanıydı. Amr'ın kuvvetleri süratle şehir üzerine yürüdüler. İmparator şehirdeki garnizona yardım etmek için büyük bir ordu yolladı, fakat hiç bir faydası olmadı. Bu şehir de teslim oldu ve Müslümanlar Mısır'ın hâkimi oldular. Başarılarından ötürü, büyük Halid, Suriye ve Filistin valisi yapıldığı gibi, Amr da Mısır valisi tayin edildi. Müslümanlar İskenderiye'yi masallardaki kadar zengin buldular. İskenderiye yüzyıllarca büyük bir kültür merkezi olmuştu. Orda birçok okullar ve akademiler vardı, fakat Halifenin emirleriyle yakılmış olan büyük bir kütüphanenin olduğu doğru değildir. Birçok Avrupa yazarları bunu söylemişlerdir, fakat bunun tamamiyle yanlış olduğu kabul edilmiştir; Kütüphane daha önce iki defa yakılmıştı, sonuncusu Müslümanlar Mısır topraklarına ayak basmadan üç yüz yıl önce idi.

Hazreti Ömer'in Hizmetleri. Şimdi Hazreti Ömer İslâmların Halifesi olarak geniş ülkelere hükmediyordu. Arabistandan başka Halifelik Mısır, Suriye, Irak, Filistin, İran ve Horasan'ı da içine alıyordu. Bütün bu ülkeler Peygamberimizin ölümünden sonraki on yıl içinde fethedilmişti. Hazreti Ömer akıllı ve uzağı gören bir idareci idi. Fethedilen bütün bu ülkelerde aynı siyasî taksimatı, aynı para sistemini, aynı sivil idareyi tutuyordu. Bundan böyle sadece Müslüman kanunları geçiyordu her yerde. Ehli Kitab, yani Hıristiyan, Yahudi ve hattâ Zerdüştîlere "iman edenler" mânasına Dimi deniyordu. Onların âdetleri, dinî ayinleri ve kanunları himaye ediliyordu. Arazileri kendilerinden alınmıyordu. Müslüman vali

ve kumandanlardan fethettikleri şehrin dışında oturmaları isteniyordu; bu sebepten onlar ilkönce karargâhlarda, çoğu çadırlar içinde kalıyorlardı. O zamanlardaki Mısır'ın Müslüman merkezi böyle bir karargâhtan büyüme bir şehirdi ve adına el-Fustat (çadırlar şehri) denirdi. Irak'ın yeni ikiz şehirleri Basra ve Kûfe de çadırlı karargâhlardan doğmuşlardı. Hazreti Ömer İslâm Devleti'nin gelişmesine çok yeni şeyler katmıştır. Millet Hazinesini kurmuştur; Peygamberimizle işbirliği yapmış olanlara ve ünlü Medinelilere aylık bağlamak esasını koymuştur; Arapların davranış ve gidişlerinin doğru bir kanununu temin etmiştir; çok demokratik olmuş, hurafeleri kökünden kazımağa uğraşmıştır. Müslüman ülkeleri o kadar kudretli olarak teşkilâta bağlandı ki Hazreti Ömer'in ismi Müslüman olmayan ülkelerde bile en büyük saygı ile anılmağa başlandı. Fakat azat edilmiş bir köle tarafından Peygamberimizin camisinde Hazreti Ömer hançerlendiği zaman on yıldan fazla hüküm sürmemişti. Ölümden kurtulamıyacak şekilde yaralanmıştı, fakat ölüm döşeğinde bile Medinelilerden, en ileri gelenlerden altı kişilik bir meclis topladı ve onlardan kendi yerine birini seçmelerini istedi. Onlar da Hazreti Osman'ı seçtiler, Hazreti Osman Peygamberimizin damadı olmak şerefine iki defa erişmiş, onun dostu, yetmiş yaşında bir kimseydi. Hazreti Ömer öldü, ölümünden sonra da, bir nesil sonraki felâketle neticelenen bir olaylar silsilesi başladı.

Osman (644 - 656). Hazreti Osman ibni Affan üçüncü halife idi. Ümeyye ailesinden geliyordu; onun seçilmesi Müslümanların Peygamber sülâlesi ile daha yirmi yıl evvel Peygamberimize karşı koymuş olan kimselerin sülâlesi arasında bir fark gözetmediklerini gösterir. Hazreti Osman hayatının çoğunu ticaretle meşgul olmağa harcadığı için varlıklı bir adamdı. Alicenap, sıcak kalpli bir kimseydi, tavırlarında kibar ve çok anlayışlı idi: herkesin saygı gösterdiği gerçekten saygıdeğer bir şahıstı. İşlere iyi başladı. Ebu Bekir zamanında başlayan ve Ömer zamanında hızlanan fetihler birkaç yıl daha sürdü. İslâm orduları Mısır'ın batısındaki Trablusgarb'ı fethettiler. İslâm Deniz Kuvvetleri Kıbrıs yakınlarında Bizans donanmasını sıkıştırdı ve mağlûb etti ve Kıbrıs zaptedildi. Bu başarılara Suriye ve Irak'ın kuzey sınırlarında ve İran'ın kuzey-doğu taraflarında birkaç küçük başarı daha eklendi. Fakat

ondan sonra fetih dalgaları durdu. Müslümanlar bir dinlenme devresine girdiler. Fethetmek ve yeni ülkelere yerleşmekle meşgul olan Araplar şimdi boş vakit bulmuşlardı. Boş vakit bulunca düşüncelere kapıldılar, düşüncelere kapılınca da o eski bazı putperest fikirler meydana çıkmağa başladı.

Huzursuzluk. Esaslı bir gerçek daima hatırlanmalıdır: Arap cemiyeti bir kabile sistemi üzerine kuruluydu ve her kabile bağımsız bir insan topluluğu idi. Daha önceleri hiç bir zaman bir Arap Devleti fikri olmamıştı, halk hiç bir zaman en yüksek bir başa bağlı kalmağa kendisini mecbur hissetmemişti. İslâmiyet onlara bir birlik duygusu, bir yeni din, bir kardeşlik fikri verdiği zaman onlar bunları kabul ettiler, fakat bu ülkülerin kök salması için uzun zamana ihtiyaç vardı. Eski rekabetleri, eski şüpheleri ve başkalarına itimatsızlıkları yere seren yeni dinin inançları ve fetihlerin ihtişamı idi. Kuvvetli bir idareci olan Hazreti Ömer'in de yardımı oldu. Herkes Hazreti Ömer'e saygı besler, hattâ ondan korkardı. Onun halefi Osman çok mübarek bir insandı, fakat Hazreti Ömer kadar kudretli bir kimse değildi. Üstelik tefsir işinde büyük bir bilgin olan Osman Kuran'ın âyetlerini pek harfi harfine tefsir ediyordu; güvenilir mevkileri, hepsi de Ümeyye'lerden olan, akrabalarına vermeğe başladı. Kararları bu yöndeydi, bu adamların ehil kimseler olduğuna samimî olarak inanıyordu. Fakat kanaatlerini başkalariyle paylaşmıyordu. Meselâ, Mısır'ın fatihi Amr ibni As'ı valilik mevkiinden attı ve onun yerine kendi süt kardeşi Abdullah'ı tayin etti; bu Abdullah bir zamanlar Peygamberimizin öfkesine uğramıştı. Osman aynı zamanda Mervan ibni Hakem'i kâtibi olarak aldı; Mervan bir zamanlar dinden de dönmüştü. Bu ve buna benzer tayinler büyük bir huzursuzluk yarattı. İşler daha da kötüye gitti, çünkü Osman yaşlandıkça, Mervan'ın kuvveti daha da artıyordu, çok geçmeden Halife namına emirler verir oldu.

Fesat Tertipleri ve İsyan. Az zaman sonra bu işlerle ilgili veya maksatlı kimseler Halifenin aleyhinde bulunmağa başladılar. Arapların parlaması, ayaklanması için uzun zamana ihtiyaç olmadığının hatırlanması gerektir. Araplar harekete geçen insanlar oldukları için onların bir meseleye karşı tepkileri de pratik olurdu, böylelikle Halife Osman aleyhinde Medine'de açık konuşmalar yapıldı. Talha ve Zübeyr gibi önemli Medineliler Halifenin yaptığı işleri tenkid ederek

dolaşıyorlardı. "Müslümanların Annesi" diye bilinen, Peygamberimizin dul karısı Hazreti Ayşe'ye gittiler, işe karışmasını istediler, bu akıllı, olgun hatun bunu yapmak istemedi. Onlar aynı zamanda, Peygamberimizin diğer damadı Hazreti Ali'ye başvurdular, Ali Haşimî'lerin de başıydı, fakat Hazreti Ali durumunun nazik olduğunu söyledi; Halifeye şöyle yapması gerektiğini veya böyle yapmaması gerektiğini söylemek ona düşmezdi, çünkü Hazreti Ömer in ölümünde kurulan altılar meclisinde verilen reylerde Ali listede ikinci geliyordu, belli ki gelecek seçmede kendisi Halife olacaktı. Araplar şimdiye kadar geleneklere uygun bir şekilde kararlar almışlar ve ihtiyar kimseleri seçmişlerdi. O sıralarda Hazreti Ali ellisindeydi, eğer işe karışırsa Osman'ın, Ali kendini daha iyi bir adam olarak görüyor diye düşünebileceğinden korkuyordu. Bununla beraber Hazreti Ali Halife ile bir kaç mahrem görüşme yaptı, fakat artık seksen yaşını aşmış olan Osman onu veya bir başkasını dinlemiyecekti.

Osman'ın Öldürülmesi. Amr ibni As işinden alınınca Medine'ye gelmedi, fakat emekli askerler olan taraftarlarının çoğu Peygamberimizin şehrine geldiler. Hattâ bunlardan daha da çok kafası kızmış olanlar Kûfe'den geldiler. Tecrübeli bir yüzbaşı olan Malik el-Aştar ve âsilerin diğer genç bir lideri Muhammed ibni Ebu Bekir zivanadan çıktılar. Durum o kadar tehlikeli bir hal aldı ki Talha ve Zübeyr de işin içinden çekildiler. Hazreti Ali telâşlandı, Peygamberin torunları olan oğulları Hasan ve Hüseyin'i, diğer ileri gelen Medinelilerin oğulları ile birlikte Osman'ın evinin yakınına nöbetçi koydu. Fakat bu yiğitlerin kısa bir zaman yoklukları sırasında âsiler arkadan Osman'ın evine girdiler. Osman Kuran okuyordu, fakat ona vurarak yere serdiler, kanı Kutsal Kitab'ın sayfaları üzerine döküldü.

Ali (656-661). Bu işte bir feryat oldu, bu çirkin dramın aktörleri olanlar da yapmış oldukları şeyden korkmuş, şaşırmışlardı. Osman'a düşman olan kimseler bile donup kalmışlardı. Bununla beraber işler karışık bir durumda bırakılamazdı yoksa Müslüman dünyasında karışıklıklar çıkabilirdi. Bir kimsenin işleri eline alması lâzımdı, Halifelikte bu geniş devletin yükünü üstüne olacak en uygun adam hakkında şimdi, hiç olmazsa başlangıçta, kanaat ayrılığı yoktu. Ebu Talib'in oğlu Ali, ittifakla seçili. Ali, siyasî hiyleleri bilme-

yen, dosdoğru bir adamdı. Gerçeği açıkça görüyor, vazifesinin ne olduğunu biliyordu. Halifeliği bir güven işi olarak düşünüyordu; hareketlerinden ötürü yalnız Allaha karşı değil fakat aynı zamanda bütün Müslüman âlemine karşı da sorumlu idi. Bu sebepten bozucu unsurlar ve muhtemel muhalefet liderlerine karşı bir hareketi doğru bulmadı. Gerçekte de bunların kimler olduğu henüz belli değildi, lâkin üç muhtemel kaynaktan karışıklık geleceğine dair işaretler vardı:

a) İleri gelen bir üyesi katledilmiş olan Ümeyye'ler. Liderleri, on beş yıldan fazla Suriye ve Filistin valiliği yapmış olan Muaviye idi.

b) Talha ve Zübeyr gibi hatırı sayılır Medineliler, bunlar Osman'a duyulan sevginin aleyhinde yüksek sesle bağırıp çağırmış olan, büyük şöhret sahibi liderler, yaşlı, akıllı kimselerdi.

c) Müfritler, politika entrikalarından nefret eden ve Allah Kelâmı'nın aynen tefsirine göre yaşamak isteyen bir sofular grubu idiler.

Medine ve Suriye'de Başkaldırmalar. Olaylar öyle cereyan etti ki, biri değil, bu partilerin üçü de tehlikeli oldu. Hiç bir kimse, büyük savaşçı, akıllı öğütçü, Peygamberin o kadar çok yakını, bir Allah adamı olan Hazreti Ali'den daha talihsiz değildi; Onun kısa Halifelik zamanında savaş ve felâketten başka bir şey yoktu. Karışıklık Ali'nin başşehrini daha merkezî bir yere nakletme kararının bir sonucu olarak başladı. Karar çok akıllıca idi, fakat onun çabuk ve son tesirleri çok kötü oldu. O, Irak'ta yeni bir Arap şehri olan Kûfe'ye göçünce, memnun olmayan unsurları arkasında, Medine'de bıraktı. Onun gözü altında bunlar asayişi muhafaza etmiş olabilirlerdi, yokluğunda memnun olmayışları arttı. Ali'nin bundan sonra yaptığı iş onları daha da harekete getirdi. Osman tarafından yüksek mevkilere getirilmiş ehliyetsiz memurları attı. Talha ve Zübeyr gibi ileri gelen Medineliler kendilerini veya kendi taraftarlarını her hangi yüksek bir makama seçmemesi gerçeğinden ötürü Ali'yi affetmediler, bu sebepten bir şeyler yapmağa karar verdiler. Ama Hazreti Ali gibi bir adama karşı yapabilecekleri şeyi seçmek bir meseleydi, o, adaletsiz, kötü, korkak değildi; o, adam kayırmıyordu, hükûmet işlerinde tecrübesiz değildi; o, büyük Hazreti Ömer'in ileri

gelen bir müşaviri olmuştu. Onlar Osman'ın şehit edilmesinde kabahati onun üstüne atıp atamıyacaklarını merak ettiler, halbuki Ali'nin bu işle ilgisi ilişiği olmamıştı: bu işi durdurmuş olması gerektiğini, ilk vazifesinin bu işle ilgili bir soruşturma açmış olması lâzım geldiğini söyliyebilirlerdi. Dâvalarına samimî olarak inandıklarını söylemek mümkündür. Müslümanların Annesi, Hazreti Ayşe'yi kendi taraflarına çekmeyi denediler. Hazreti Ayşe akıllı bir hatundu, fakat Hazreti Osman'ın kanının öcünü alması gerektiğine onu ikna etmeğe çalıştılar. Gittiler ve ona Malik el-Aştar'ın ve Muhammed ibni Ebu Bekir'in Hazreti Osman'ın öldürülmesiyle neticelenen isyanda elebaşılar olduklarını anlattılar. Malik el-Aştar Hazreti Ali'nin ordusunda bir subaydı ve Muhammed'in dul annesi şimdi Ali'nin hanımlarından biriydi. Her halde Ali'nin Hazreti Osman'ın öldürülmesinin öcünü almıyacağını kendisinin, Hazreti Ayşe'nin bir şeyler yapması icab ettiğini söylediler. Nihayet Hazreti Ayşe ikna edildi. Savaşa girme fikrini iyi bulmadı, fakat onun vazifesiydi, bir şeyler yapmağa mecbur olduğunu hissediyordu.

Deve Muharebesi. Sonuç şu oldu ki Talha ve Zübeyr bir ordu topladılar, Hazreti Ayşe'yi de beraberlerine alarak Kûfe'ye hareket ettiler. Az zaman sonra Hazreti Ali onların maksatlarını anladı. Kendisi suçsuzdu, bunu dünya âlem biliyordu, Malik el-Aştar ve Muhammed ibni Ebu Bekir'in hakikî kaatiller olduğu da kabul edilmiyordu. Ali Müslümanlar arasından kan dökülmesini istemiyordu; eğer Medineliler karışıklık çıkarmak istiyorlarsa durdurulmalıydılar. 656 Aralık ayında Basra yakınlarında ilerleyen ordu ile karşılaştı. Hazreti Ayşe'yi bu mânasız savaşı durdurmağa ikna etmek için uğraştı, fakat ona akıl verenler bunu kabul etmiyeceklerdi. Kalan tek çare savaşmaktı. Hazreti Ayşe beyaz bir hecin devesine binmişti; Hazreti Ali onun esir edilmesini emretti, çünkü bu, kan dökülmesine son vermenin biricik yolu idi. Medineliler devenin etrafında canla başla savaştılar, bu muharebenin adına "Deve Muharebesi" diye bilinir. Rivayet edilir ki kardeşi Muhammed ibni Ebu Bekir Hazreti Ayşe'nin mahmiline (tahtıravanına) erişip te onu dışarıya çekip almağa uğraşıncaya kadar yetmiş kişi ölmüştür. Muhammed'in bu haysiyet kırıcı hareketine karşı Hazreti Ayşe şöyle bağırtı: "Hangi kâfir el Müslümanların Annesine dokunmağa

cesaret ediyor?" Bunun üzerine Muhammed de şöyle cevap verdi: "Senin annenin karnında aylarca taşıdığı el!" Muharebe Hazreti Ali'nin lehinde bir zaferle bitti. Talha ve Zübeyr muharebe meydanında hayatlarını kaybettiler, fakat Hazreti Ali Ayşe'ye saygı ile muamele etti. Hazreti Ali'nin davranışlarındaşi asaletten o kadar etkilendi ki politikadan vaz geçti. Şan ve şerefi ile muhafızların himayesinde Medine'ye gönderildi. Buna rağmen hiçbir şeye karar verilmedi.

Sıffin Muharebesi. Medinelilerin Hazreti Ali'yi hükümdarlıktan düşüremediklerini görerek kendine mahsus büyük bir ordusu bulunan ve Suriye'de kudretli bir adam olan, Ümeyye sülâlesinin başı Muaviye, Ali ye karşı şansını denemeğe karar verdi. Muaviye şimdi Osman'ın intikamını alacağını öne sürüyordu. Osman'ın Ümeyye kabilesine mensup olduğundan değil de masum bir şehit olduğunu ve onun kanının intikam diye feryat ettiğini söylüyordu. Muaviye bundan başka kendisini desteklemelerini isteyerek şehit edilen Osman'ın kanlı gömleğini halka gösteriyordu, az zaman sonra kendisini, savaşmak için, yeter derecede kuvvetli bir durumda hissetti. Birçok kimseler Ümeyye ve Haşimî soyları arasındaki eski rekabetin yeniden dirilmiş olduğunu düşünüyorlardı, fakat buna mani olmak için ellerinden bir şey gelmiyordu. Muaviye'nin ordusu doğuya doğru harekete geçti. Hazreti Ali de ordusuyla kuzeye doğru yollandı. İki ordu Suriye'nin kuzey doğusundaki Sıffin'de karşılaştı. Muaviye'nin kuvvetli bir ordusu vardı, fakat Ali daha iyi bir kumandandı. Az zaman sonra Muaviye kazanamıyacağını anladı, bu sebepten hileye başvurmağı düşündü. Askerlerine Kuran'larını mızraklarının ucuna bağlayıp havaya kaldırmalarını emretti, onlar da öyle yaptılar. Hazreti Ali hilenin farkına vardı ve askerlerine bunun bir hile olduğunu anlattı, lâkin askerler Kuran'ı kaldırıp tutan öteki askerlere hücum edemediler. Savaştan vazgeçildi.

Hakeme Başvurma. Bunun üzerine Muaviye hakeme başvurulmasını teklif etti; kendisi ve Ali birer namzet göstereceklerdi ve meseleyi ona havale edeceklerdi. Hazreti Ali buna razı oldu, çünkü o, daha fazla kan dökülmesini istemiyordu, fakat kendi tarafından birçok kimseler bundan memnun olmadılar. Mademki Ali haklı bir durumdaydı meseleyi bir adamın hakemliğine bırakması gerekmediğini söylediler. Bu

kimseler önceden bahsettiğimiz muhalefet gruplarından biri olan müfritler idiler. Hakemliğin Allaha mahsus olduğunu söylüyorlardı. Ali'nin büyük bir hata yapmakta olduğunu desteklenmelerini de kaybedeceklerini beyan ediyorlardı. Bundan sonra Ali'nin tarafını bırakmağa karar verdiler. Daha başkaları ise hakem usulünü kabul etmekle Ali'nin bütün itibarını kaybettiğini, çünkü Muaviye'yi böylece kendine denk olarak kabullendiğini, halbuki Halifeye karşı baş kaldırmış olduğundan Muaviye'nin bir âsi ve aslında Halifenin bir bendesi olduğunu söylüyorlardı. Hem onlara Ali, dolayısiyle Muaviye'nin, aslında olmamakla beraber, böylece bir dâvası olduğunu kabul etmiş gibi geliyordu. Daha da kötüsü Ali iyi bir hakem seçemedi. Muaviye kendi namzedi olarak, dostlarından biri olan kurnaz Amr ibni As'ı seçti. Ali de tarafsız bir kimse olan Musa el-Aşari'yi gösterdi. Musa Peygamberimizin ünlü bir arkadaşı olmakla beraber yürekten Ali'nin büyük bir dostu değildi, bu yüzden yapabileceği bir kuvvetle Ali'nin dâvasını müdafaa etmedi. Netice şu oldu ki hakemler tuhaf bir karara vardılar ve gerek Muaviye, gerekse Ali'nin, her ikisinin de, çekilmeleri icap ettiğini bildirdiler. Bu, gerçekten Ali'yi mahkûm etmek demekti, çünkü Muaviye zaten Halifeye karşı isyan etmiş, gerçekte onun emrinde olan birisiydi ve işine devam edemezdi. Böylece hüküm Ali'nin aleyhinde idi, o da bu hükmü kabul etmedi. Ali kabul etmediği için Muaviye de kabule yanaşmadı. Her iki ordu geri çekildi ve işler aynı halde devam etti. Bununla beraber Ali'nin kaybı iki kattı.

Harici'ler İsyanı. Hakem olayı üzerine radikal müfritler açıkça Ali'nin tarafından ayrıldılar, kendilerine "çekilenler" veya "ayrılmış olanlar" mânasına gelen Havaric adını vererek ayrı bir parti kurdular. Kûfe'li Abdullah el-Rasibî adındaki kimseyi de kendi Halifeleri olarak seçtiler. Haricîlerin kendilerine mahsus bir ordu toplamaları da uzun sürmedi, bundan sonra hemen isyan ettiler. Ali onlara karşı gitti ve Nehrevan'da onları yendi. Ali'yi bu işlerle meşgul gören Muaviye, Mısır'a bir ordu gönderdi ve orayı yeni baştan fethetti. Amr ibni As'ı kendi valisi olarak Mısır ve ötesindeki ülkelere tayin etti. İslâm ülkesi böylece zaten parçalanmıştı.

Ali'nin Öldürülmesi. Nehrevan'daki yenilgilerinden son-

ra gizli faaliyetlere girişmiş olan Hariciler şimdi haince bir suikast tertip ediyorlardı. Ali ve Muaviye'nin kavgalarından ötürü islâmların bölündüğüne karar verdiler; Amr ibni As'ı da kötü bir kuvvet olarak düşünüyorlardı. Böylece her üçünü de ortadan kaldırmağa, öldürmeğe karar verdiler. Her üçünün de aynı zamanda vurulup yere serilmesini plânlaştırdılar. Facia şu şekilde sonuçlandı: Muaviye sadece bir çizikle kaçıp kurtuldu, Amr'a vurulamadı, fakat Ali ölüm derecesinde yaralandı. Abdurrahman ibni Mülcem onu, camiye giderken, zehirli bir hançerle yaralamıştı. Böylece büyük Halifelerden sonuncusu olan Hazreti Ali öldü ve Müslüman idarecisinin gerçek anlayışı, devlet ve din başkanının vazifelerini şahsında toplayan bir insan, ulu Peygamberimizin gerçek bir temsilcisi kendisiyle birlikte dünyadan gitti.

Büyük Dört Halifenin Hizmetleri. Şimdi dört büyük Halife ölmüşlerdi, onlarla birlikte bütün bir âlem de göçmüştü. Onlardan sonra Müslümanlar bir çok başka Halifeler gördüler, fakat bir ikisi hariç, bu dört Halife kadar iyi, gerçek, ruh bakımından değerli bir kimse tekrar ortaya çıkmadı. Onların hepsi de hatırı sayılır işler başarmışlardı. İlk Halife olan Hazreti Ebu Bekir bütün Arabistanı İslâmlara tekrar kazandırmıştı. Müslümanları dünya imparatorluğuna götüren kutsal savaşlara ve seferlere girişti. Hazreti Ömer çelik iradeli, büyük sorumluluk duygusu olan bir adam, bir şahsiyet, büyük bir kanun vâzıı, büyük bir idareci idi, onun akıllıca idaresi altında islâm orduları her tarafta zaferler kazanmış, islâmiyet İran, Irak, Suriye ve Mısır'ı fethetmişti. Sonra Hazreti Osman geliyordu, kibar, insanî duyguları olan, âlicenap bir kimse. Onun şöhrete hak kazanması Kuran'ı toplamış, aslına uygunluğunu ölçmüş, gerçekliğini belirtmiş ve kanun halinde toplamış olmasındandı. Bu şekilde, onun zamanından beri bir virgülü bile değişmemiş olan bir nüsha dünyaya armağan edilmiştir. Müslümanlar onun zamanında Trablusgarb'ı fethetmişler ve Horasan'a yayılmışlardır. Müslümanlar onun zamanında bir bahriye kurdular ve Kıbrıs açıklarındaki ilk deniz savaşlarında Bizans donanmasını yendiler, böylelikle Kıbrıs'ı islâm ülkelerine kattılar. Sonra Hazreti Ali geldi, islâmiyetin yüce kahramanı.. Halifeliğinin bütün dört yılı boyunca savaşmış, fakat hiç bir zaman bir muharebeyi kaybetmemişti, âdil ve tarafsız bir idare kurmuştu, entrikanın, da-

lavereli düşüncelerin ve kötülük yapmanın düşmanıydı, sahiden demokrattı, kötülükle bağdaşamadığı için hayatını kaybetmişti. Bu dört Halifenin eserleri kendilerinden sonra da yaşamış ve onlar zamanında fethedilmiş ülkeler Müslüman olarak kalmışlardır.

Hazreti Hasan (661). Hazreti Ali ölünce Kûfe halkı onun büyük oğlu Hasan'ı Halife olarak seçtiler. İslâm dünyası bu seçmeyi kabul etti. Birkaç ay normal geçti, fakat ondan sonra, yirmi yıl kadar Suriye valiliği yapmış olan, Ali'nin Halifeliğinin son yıllarında yarı bağımsız bir duruma gelmiş bulunan ve Mısır'ı da kendi "Suriye Kırallığı" na katmış bir durumda olan Muaviye kendisini islâmların Halifesi olarak ilân ettirdi. Emrinde toplu halde bir ordu vardı, mâmur ve zengin üç eyaletin efendisiydi, üstelik kendini destekleyecek Amr ibni As gibi kudretli bir generali vardı. Muaviye aynı zamanda saldırgan bir kimseydi, Hasan'dan çekilmesini istedi. Birçok islâmlar tarafından İmam Hasan diye de anılan Hazreti Hasan (İmam önder demektir) tam Muaviye'nin zıddı olan bir kimseydi. O, şefkatin ta kendisiydi, nazik ve çok iyi tabiatliydi; başkaları tarafından kıskanılan, kin beslemeğe sebep olan, kan dökülmesine yol açan ve iç savaşların sebebi olan bir vazifeden hoşlanmazdı. Buna karşılık Emir Muaviye kudreti elinde bulundurmak istiyordu, fakat o da lüzumsuz kan dökülmesini istemiyordu. Bundan ötürü, Hazreti Hasan'ın islâm dünyasını iç savaşlara atmaktansa Halifelikten vazgeçmeyi kararlaştırdığını duyunca Hazreti Hasan'a ve Ehli Beyt'e (Hazreti Ali ailesi) büyük bir aylık bağlatmayı teklif etti. Teklif kabul edildi ve Hasan Medine'ye çekildi. Orada kutsal yaşama ve aile saadetine hasredilmiş bir hayat sürdü. Kendisinin ve küçük kardeşi Hüseyin'in bulunuşları Medineliler tarafından bir inayet olarak görülüyordu. Hasan sekiz yıl daha yaşadı, 699'da öldü. Bazıları onun evindeki bir cariye tarafından verilmiş zehir neticesinde öldüğünü söylerler. Hasan asil bir insan, büyük bir barışseverdi.

Hazreti Hüseyin. Haşimî ailesinin başı şimdi, İmam Hüseyin adındaki Hazreti Ali'nin küçük oğluydu. O da Medine'de oturuyor, aile aylığı ve tesbit edilen garantiler devam ediyordu. Artık islâm dünyasının Efendisi olan Muaviye sekiz yıl Halifelik yapmıştı. Müslüman ülkeleri akıllıca ve iyi bir

şekilde idare etti ve bu geniş ülkelerde Müslümanlık itibarını devam ettirdi ve hattâ arttırdı. Hüseyin de sakin bir hayat sürdü ve kendini dine ve iyi işlere verdi. Emir Muaviye 680 yılında ölünce Hüseyin bir müddet Mekke'de kalıyor olmuştu. Muaviye, siyaset alanında kurnaz ve zeki olduğu halde, son altı ay zarfında acemice bir hata işlemişti. Müslümanlarca kabul edilip edilmiyeceğini önceden düşünmeden oğlu Yezid'i kendine halef olarak tayin etti. Sarayın belli başlı kimselerinden ve Şam'da, başşehirde bulunan asillerden Yezid'e bağlılık yemini etmelerini istedi. Muaviye'nin büyük bir itibarı vardı, saraya mensup olanlar ve asiller onun emirlerini kabul ettiler. Yezid aday olarak kabul edildi ve Muaviye'nin ölümünde Halife olarak ilân olundu. Yezid, gençliğinde büyük kabiliyetler vadeden bir adamdı, fakat sonraları zevk hayatına dalmıştı. İslâmiyetin ilk zamanlarında böyle bir hayat dine aykırı olmaktan da fazla bir şey olarak düşünülürdü. Bir Halifenin bu hayatı sürmesi ise dinsizlik ve Müslümanlara bir hakaret olarak kabul edilirdi. Bu halden en çok rahatsız olanlar da müfritlerdi. Büyüyen bir Arap şehri olan Kûfe çeşitli fikir sahibi insanlarla doluydu. Onların birçoğu Halifenin vazifeleleri hakkında kuvvetli görüşlere sahiptiler. Onlar Yezid gibi bir adamın Halifeliğe seçilmesini Allaha ve insanlara bir hakaret olarak ilân ettiler.

Kûfe'den davet. Hazreti Hüseyin'e yazdılar, Kûfe'ye gelerek mücadeleye başlamasını kendisinden rica ettiler. Onun babasının idare merkezi Kûfe olduğunu söylediler. Hazreti Ali'nin oğlu, Peygamberimizin torunu kendisiydi, islâmiyeti kurtarmak kendisine düşerdi. Bu adalet davasını eğer üstüne almazsa gelecek kuşakların kendisini hiç affetmiyeceklerini söylüyorlardı. Hüseyin arkadaşı bulunmadığını, taraftarlarının olmadığını, parasızlığını söyliyerek cevap yazdı; Yezid kudretli bir devletin başı idi, bu kadar eşitsizlik bulunan bir dâvayı üstüne almak delilik olur. Kûfeliler kendilerinin kesin olarak onun arkasında olduklarını bir kere oraya gelirse bütün eyaletin ve aynı zamanda bütün İran'ın kendisini destekleyeceklerini söyliyerek tekrar yazdılar. Hazreti Hüseyin Mekke Müslümanlarının lideri Abdullah ibnel Zübeyr'e danıştı. Abdullah'ın kendisi de Yezid i Halife olarak hâlâ kabul etmemişti, bir savaş yapılmasını istiyordu. İmam Hüseyin'i caydırmağa uğraşmadı. İmam Hüseyin bir ihtiyat tedbiri ola-

rak yeğeni Müslim ibni Âkil'i Kûfe'ye, gerçeğin ne olduğunu araştırıp kendisine yazması için, gönderdi. Müslim Kûfe'de hararetle karşılandı, herkes ona kollarını açtı. İmam Hüseyin'i temin ederek her şeyin çok mükemmel olduğunu yazdı ve gelmesini tavsiye etti.

Hazreti Hüseyin Kûfe'ye Hareket Ediyor. Bu yüzden Hazreti Hüseyin 680 Eylûlünün sonuna doğru Kûfe'ye hareket etti. Kısa menzillerle ağır seyahat etti ve sağ kıyısında Kûfe'nin bulunduğu Fırat ırmağına 680 Ekiminde vardı. Hüseyin'in gelmesi haberi Yezid'in ikinci bir yeğeni olan vali Übeydullah ibni Ziyad'a ulaştı. Übeydullah işlerinde merhametsiz olan sert bir adamdı. O, zaten Müslim ibn'Âkil'i kanunî haklardan mahrum etmiş, onu ve iki oğlunu hapsettirmiş ve onları öldürtmüştü. Hur ibn Yezid Tamimî kumandasında bir ileri karakol kuvveti gönderdi, emir Hüseyin'in yolunu kesmekti. Hur, çok kötü maksatlarla gelmişti, fakat İmam Hüseyin'le bir konuşmadan sonra onun niyetinin çok temiz olduğuna kani oldu ve ona karşı koyacak yerde onun taraftarlariyle birleşti. Übeydullah bunun üzerine küplere binmişti. Şimdi Ömer ibni Saad isimli generalinin kumandasında küçük bir ordu yolladı. Ömer doğru düşünüşlü bir adamdı, İran fatihi Saad ibni Ebi Vakkas'ın oğlu idi. 3000 kişilik kuvvetlerini getirdi, İmam Hüseyin taraftarlarının mola vermiş oldukları Kerbelâ da karargâh kurdu.

General Ömer Hüseyin'e Meydan Okuyor. Sonra Hüseyin'e bir elçi gönderdi ve teslim olmasını istedi. İmam Hüseyin barışsever bir insan olduğunu, kimseye kötülük etmediğini cevap olarak söyledi ve neden bu şekilde muamele gördüğünü sordu. General Ömer şöyle dedi: "Ben bir askerim. Bunlar benim emirlerimdir. Üzülüyorum, fakat sizi teslim olmağa mecburum." Sonra ilâve etti: "Bununla beraber şimdi Halifeye bağlılığına and içebilirsin ve eğer böyle yaparsan yoluna gidebilirsin." İmam Hüseyin hayatî önemde bir karar almağa mecbur kaldı; Tanrıya kul olmakla bir insana kul olmak arasında bir seçme yapmağa mecburdu. Yezid'in islâmların Halifesi olma gibi ulu bir işe ehil olduğunu sanmıyordu. Eğer ona itaat ederse bu, Allahı inkâr etme ve kötülüğü seçme demek olacaktı. O zaman şerefini satıyor olacak ve Müslümanların Peygamberimizin torununa kendi şahsında

gösterdikleri itimadı kötüye kullanmış olacaktı. Tereddüd etmedi, cevap verdi: "Bu, Yezid'le benim aramda şahsî bir meseledir. Müsaade et Yezid e gideyim, meseleyi onunla görüşmek isterim. Eğer aldığınız emirler benim oraya gitmeme müsaade etmiyorsa bırakın Medine'ye döneyim. Eğer üst makamlar bundan bile hoşlanmazlarsa Müslüman ülkelerinin ta bir ucuna, hattâ allemle birlikte Horasan'a gideceğim. O zaman bütün bütün onun dışında olacağım.

Kerbelâ Muharebesi (10 Ekim 680). Ömer, Hüseyin'in tekliflerini ölçüp biçiyordu, fakat kumandanlarından biri, ateşli ve alçak bir adam olan Şimr ibn Zil-Coşen bu hareketin aleyhinde şiddetle konuştu. Ömer'i kadınlar gibi davranmakla ve hainlikle itham etti, kendi alayını ayaklandırdı, şiddetli sözleri ve cezalandırma tehditleriyle Irak ordusunu da Hüseyin'in küçük birliği üzerine saldırmağa ikna etti. Sayıları sadece birkaç yüzü bulan Hazreti Hüseyin'in akrabaları, dostları ve taraftarları muharebe nizamında yer aldılar. Muharebe 10 Ekim 680 sabahında tahminen saat 10'da başladı. İmam Hüseyin'in yiğitleri ve Iraklılar arasında tek tek savaşlar oldu, bu savaşmalarda Hüseyin taraftarları kendilerini gösterdiler. Onlar hattâ önceleri de Arabistanda görülmemiş bir kahramanlıkta savaştılar, fakat taraflar arasındaki eşitsizlik çok büyüktü. Hüseyin'in kardeşleri, kardeşlerinin çocukları, yeğenleri onun etrafında birer birer kahramanlar gibi şehit düştüler. Hazreti Hüseyin şehitlerin vücutlarını çadırların yanına bıraktı. Vakit öğlen olmuştu, İmam Hüseyin hayır dua etti, ailesiyle helâllaştı ve son savaşına gitti. İlk olarak kendisi vurmıyacaktı ve hiç kimse başlangıçta Peygamberin torununa saldırmağa cesaret etmedi. Nihayet Şimr gibi yüzbaşıların alay ve hakaretleriyle tahrik ve teşvik edilen askerler tek vücut gibi ilerlediler ve ona saldırdılar. Hüseyin destanlardaki gibi bir muharebe yaptı, fakat en son o şekilde yaralandı ki atından düştü. O zaman Irak süvarileri onu çiğnediler, başını kestiler ve Ehli Beyt'in arta kalanları ile birlikte Yezid'e gönderdiler. Yezid olayların bu şekile çevrilişinden memnun olmadı, ama gelenleri şerefli bir şekilde kabul etti. İmam Hüseyin'in hastalanmış olan oğullarından biri, Ali, hayatta kalmıştı. Yezid ondan af diledi ve tekrar tekrar bu faciadan sorumlu olmadığını beyan etti. Übeydullah'ın, emirlerini çok aştığını söyledi, fakat hiç kimse ona i-

nanmadı. Yezid'in ismi her zaman lânetle anılır.

Sünniler ve Şiiler. Sonraki yüzyıllarda Müslüman âleminin tarihinde çok tesirler yapması kaçınılmaz olan Şiî inanışına burada dokunmak mecburiyeti vardır. Bu inancın anlaşılması zor değildir. Bu mezhebin kaynağı siyasîdir, Sünnîlerden ayrılığı Ali'yi Peygamberin gerçek mirasçısı olarak düşünmesi ve Ali sülâlesinin doğru, gerçek Halifeler olduğunu ve islâm devletinin meşru başları bulunduğunu kabul etmesidir. Fakat din bakımından Şiîlerle Sünnîler arasında geniş ayrılıklar ortaya çıktı. Sünnîler inanırlar ki Hazreti Muhammed başkaları gibi bir insandı, fark şu ki o, insanların en mükemmeli idi, Allah vahiy vererek onunla konuştu; bütün Müslümanlar eşittir, Allahtan korkan ve ona en iyi şekilde itaat eden kimse onun nazarında en iyidir. Fakat Şiîler inanırlar ki Hazreti Muhammed "tayin edilmiş" idi ve onun manevî kudretleri kendisiyle birlikte ölmedi. Düşünürler ki Muhammed günahsızdı ve bazı yarı-tanrısal vasıflara sahipti. Bu manevî kudretler ve tanrısal nitelikler miras olarak Ali'ye geçti, sonra Hasan'a, sonra Hüseyin'e daha sonra Hüseyin'den de ondan gelen dokuz kimseye geçti, ki bunlara İmam denir. Bu İmamların da hepsi günahsızdı ve onlar da Allah tarafından "memur edilmiş" lerdi, onlar da, başlangıçta Hazreti Muhammed tarafından sahip olunan, yarı-tanrısal niteliklere sahip idiler. Bunlar islâmiyetin gerçek başları idiler ve Sünniler bunları tanımamakla büyük bir günah işlediler. Bu İmamların adları şöyledir: Ali ibn' Ebu Talib, Hasan ibn' Ali, Hüseyin ibn' Ali, Ali ibni Hüseyin (Zeyn ül Abidin), Muhammed Bekir, Cafer el Sadık, Musa el Kâzım, Ali el Rıza, Muhammed el Taki, el Naki, Hasan el Askerî ve İmam Mehdî. Son İmamın daha çocukken kaybolmuş olduğuna inanılır, fakat hâlâ yaşamakta olduğu, büyük bir buhran zamanında ortaya çıkacağı ve islâmiyeti tekrar yaşatacağı söylenir. İmamlık fikri, bu sebeplerden, Şiî inancının özüdür.

Şiîlerin Kitapları ve Mezhepleri. Her iki mezhebin inançları arasında böyle ayrılıklar olduğu için Şiîlerin Sünnî gelenek yollarını hattâ hukuk kaidelerini kabul etmemelerini anlamak zor değildir. Şiîlerin kendi sezişleri ve kendi gelenek yazarları vardır. Şiîlerin dinî eser olarak en yüksek derecede tuttukları dört kitap vardır. İlkinin adı **El Kafı fi İlm el**

Din'dir ve büyük bilgin Muhammed ibn Yakup el Kuleynî tarafından yazılmıştır. Bu kitap on altı binden fazla Şiî inanış ve geleneğini içinde bulundurur. İkinci kitabın adı **Kitab Men la Yedhuru el Fakir** (Herkes kendi kanuncusu) dır ve halk tarafından İbn Babuya diye bilinen İbn Musa ibn Babuvayî tarafından yazılmıştır. Bu kitapta 4496 kaide vardır. Üçüncü ve dördüncü kitaplar hem Sünnîlikte hem de Şiîlikteki vukufundan ötürü saygı gören aynı aydın bilgin tarafından yazılmıştır. Bu bilgin Muhammed ibn Hasan el Tusi idi, kitaplarının adları **Tehzib el Ahkâm** (Muhakemeleri doğrultma) ve meşhur **İstibsar**'dır. Düşünülmelidir ki, bütün mezhepler gibi, Şiîliğin de dereceleri vardır. Bu mezhepte müfritler olduğu gibi mutediller de vardır. Sünnîlere yakın olanlar Zaidîlerdir, onlar İmamların yüksek vazifelerine Allah tarafından "memur edilmiş" olduklarına fakat yarı tanrısal yaratıklar olmadıklarına inanırlar. Sonra İmamîler vardır ki onlar İmamların, içlerinde ilâhî ışık ve kudret (Nur) bulunduğu halde, diğer insanlar gibi fânî olduklarına inanırlar. Sonra Müfritler gelirler ki bunların arasında Dürzîler, İsmailîler, Karmetîler, Batınîler ve Nuseyrîler anılabilirler. Müfritler Tanrının İmamlarda belirdiğine inanırlar. Bu sebepten müfrit Şiîlerin diğer Müslümanlarla müşterek pek az şeyleri vardır.

III. BÖLÜM

EMEVÎLER

Emir Muaviye (661-680). Şimdi biraz geriye gitmeğe mecburuz. Hatırlanacağı gibi Hazreti Hasan'ın Halifeliğini kabul etmiş olan Halifeliğin doğu bölgelerini istilâ etmekle tehdit ediyordu Emir Muaviye. Hasan'ın Halifeliği bırakmağa karar vermesi bir iç savaşın çok yakın olması korkusundandı. Bu sebepten İmam Hasan Medine'ye çekildi ve Muaviye mücadelede karşılıksız bırakıldı. Az zaman sonra Muaviye Halife olarak kabul edildi ve yirmi yıl gibi bir zaman hüküm sürdü. O, çok muktedir bir idareci idi ve arkada bıraktığı çok tecrübesi vardı; aşağı yukarı yirmi yıl Suriye valiliği etmiş, bir Suriye ordusu ve donanması kurmuştu; önce söylendiği gibi Mısır valisi Abdullah ibn Ebi Sarh ile Hazreti Osman zamanında (655) birleşmiş Bizans donanmasını Zu el Sevari (Gemi direkleri Muharebesi) Muharebesinde mağlûb etmişti.

Yeni Fetihler. Muaviye, meşhur kumandanı Ukba ibn Nafi'yi, şimdi Tunus, Cezayir ve Fas diye üç memlekete ayrılan, İfrikiya'ya bir ordu ile gönderdi. Ukba, bugün Tunus dediğimiz yeri fethetti ve 670 yılında şimdi Kayrevan denilen şehri kurdu. Diğer kumandanlar islâmın bayrağını Orta Asyaya götürdüler. Müslüman orduları Amu Derya ırmağına yukarıya Horasan'ın fethini tamamladılar; hattâ ırmağı geçtiler, Buhara'ya akınlar yaptılar. Sonra doğuya dönerek şimdi Afganistan denilen memlekete girdiler; duraklamadan önce Kâbil'e varmışlardı. Bu akınlar askerleri düzende tutmak ve genç subaylara sefer tecrübesi kazandırmak için yapılan askerî alıştırmalardan daha fazla bir şey değildi. Böylece Muaviye Küçük Asya'da da Bizans ülkelerine yapılan yıllık bir gazve (kutsal savaş) sistemi kurdu. Kuzey-doğu sınırları boyunca tahkim edilmiş bir hat da yaptırdı. Bu müstahkem mevkilerde gereği gibi garnizonlar kuruldu ve Müslümanlar buralardan Bizanslıları baskı altında tuttular. Bizanslılar islâm fetihlerini mukavemetsiz kabul etmediler; devam-

lı mücadeleye giriştiler, yavaş yavaş Küçük Asyadan sürülüp çıkarılıncaya kadar Müslümanlarla devamlı savaştılar.

Deniz Seferleri. Muaviye fikir ve düşünce sahibi bir adam ve kurnaz bir strateji üstadı idi. Hazreti Ali ayarında bir kumandan olmamakla beraber iyi bir askerî teşkilâtçı idi. Sadece iyi kurulmuş, iyi yetiştirilmiş, iyi donatılmış bir Müslüman ordusu kurmakla kalmamış aynı zamanda donanmasını da kuvvetlendirmişti ve Bizantium'daki (Konstantinopolis) İmparatora hücum etmek için yeter derecede cesaret gösterdi. 669'da Muaviye, oğlu Emir Yezid'in kumandasında, denizden bir ordu gönderdi. Yezid muktedir bir kumandan olduğunu gösterdi ve bu meşhur şehri kuşattı. Bu savaşın bir çok menkıbeleri muhafaza edilmiştir ve Yezid'in itibarını oldukça artırırlar. Hazreti Muhammed'in sancaktarı ve Peygamberimizin ünlü bir arkadaşı, Ebu Eyyub el Ensarî burada şehit düştü. Konstantinopolis'in surları yanında gömüldü, Müslümanlar kuşatmayı kaldırıp geri gittikleri halde bu kutsal adam hakkında bir menkıbe aldı yürüdü. Mezarı Hıristiyanlar tarafından bile ziyaret ediliyordu, bugün de türbesi bir ziyaret yeridir (Eyub Sultan Türbesi). Müslümanlar 674'te tekrar İstanbul'a hücum ettiler, bu sefer kuşatma yedi yıl sürdü. Bizanslıların sıvı ateş kullanmaları bu muharebede oldu, "Grek ateşi" de denen bu ateş neft ve fosfor bileşikleri karışığı idi, Arapları fena halde korkuttu. Bu seferdeki savaşlar hiç bir kazanç sağlamadı, fakat bir tek şey kazandırdı: Müslüman ordulara karşı doğu Avrupada bir korku yerleşti. Geri dönerken Müslümanlar Rodos adasını zaptettiler.

Muaviye'nin Başardığı İşler. Muaviye'nin saltanatı olaylarla dolu olarak geçmiştir, fakat ne yazık ki hattâ tarihçiler bile taraf tutmadan bu olayları yazmazlar. Çoğu islâm tarihçileri, Beni Ümeyye'ye karşı kuvvetli bir tepki başladığı zaman, Abbasiler devrinde yazmağa başladılar. Bu sebepten bu zamanın anlatılması taraf tutmaya meyillidir. Hakikatte ise Muaviye büyük bir idareci idi. İlk Halifelerle mukaycse edilemeyeceği bir gerçektir, fakat o, büyük çapta bir devlet adamı idi. Arap İmparatorluğunu sağlam temeller üzerine kurmağa uğraştı. Bir hükümdarın meziyetlerine olduğu kadar bir dindar önderin faziletlerine de sahip değildi, fakat is-

lâmın gazve'lerini enerji ile devam ettirdiği görülmüş olacaktır. Şam'ı kendine başşehir olarak seçti ve oradan büyük bir Arap Şeyh'i gibi hüküm sürdü. Onun bir Şeyh'ler Meclisi vardı ve bütün Arap dünyası valilerinin böyle meclisleri olması gerektiğini emretti. Zaman ve zemine göre çok iyi hareket eden bir adamdı ve yapabildiği yerde siyaset ve şahsî nüfuzunu kullanırdı. Muaviye karışıklık ve memnunsuzlukları, hattâ Müslüman âleminin birliğini bozacak olan dağılmayı durdurdu. Müslüman ülkelerde Arapları siyasî olduğu kadar sosyal bakımlardan da hâkim millet haline getirdi. Geniş Halifeliği birbirine bağladı ve merkezî bir hükûmet kurdu. Halifeliğin batı yarısında Bizans örneğine göre ve doğu yarısında İran örneğine göre bir idarenin çalışması devam etti, fakat Muaviye sınırları yeniden düzenledi ve bütün Halifeliği genel valiliklere böldü. Amr ibn As ve Ebu Süfyan'ın bir cariyeden doğma oğlu, dolayısiyle kardeşi olan Ziyad ibn Ebi gibi muktedir valileri vardı. Muaviye ölünce oğlu Yezid kendisi tarafından halefi olarak tayin edilmişti.

Yezid (680-683). Yezid 680'de Halifelik tahtına çıktı. O, aslında muktedir bir emir'di ve İstanbul kuşatmasında ün kazanmıştı. Fakat Yezid büyüklük, ululuk fikri ile doğmuştu, bu fikre ulaşmak için çırpınan bir tabiati vardı. Bütün işlerinde başarı kazanmış olan büyük bir adamın oğlu olarak dünyaya gelmişti, bu yüzden hiç kimsenin kendine eşit olmadığını düşünürdü. Emevîler Halifeliğinin Halifesi olarak da önceden kabul edildiği için buna şaşılmamalıdır; Peygamberin doğduğu şehir olan Mekke ve sonradan yerleştiği Medine hariç, her tarafta Yezid'in ismi hutbelerde geçerdi. Yezid zamanının Bizans prenslerinin hayatlarını örnek tutan bir hayat sürmeğe başlamıştı. İçmeği severdi, kadınlı erkekli arkadaşlıklardan hoşlanırdı, köpek, tazı besler, avlanır, canının istediği gibi eğlenirdi. Onun bu hareket tarzı müfrit islâm unsurlarının muhalefetine sebep oldu. İslâmı kahramanlarından biri olan ve insanlık dâvasını üstüne alarak kuvvete boyun eğmeği reddeden İmam Hüseyin'in macerasını önceden anlatmıştık. O, kutsal bir dâva uğruna ölmüştü ve böylelikle islâm dinine yeni bir hayat getirmişti. Diğer bir kahraman, mukayese edilecek olursa daha küçük bir adam, fakat aynı şekilde bir kahraman, Hazreti Ayşe'nin bir yeğeni ve Hazreti Ebu Bekir'in bir torunu olan, Abdullah ibn Zübeyr'di. O, ken-

disini Halife ilân etti ve az zaman sonra kendini Hicaz ve Güney Arabistan'da kabul ettirdi. Bundan sonra Mus'ab'ı Kûfe valisi olarak tayin etti. Emirlerine göre İmam Hüseyin'in ölümle ortadan kaldırılmış olan Irak valisi Übeydullah ibni Ziyad bu faciadan sonra değerini kaybetti. Übeydullah zâlim bir adamdı, inatçı ve mağrurdu, çok sert tedbirlere inanıyordu. Iraklıların ondan bıkıp usanmaları için çok zaman geçmedi, Mus'ab kendini halef olarak öne sürünce birçok kimseler kabul ettiler.

Medine'nin Yağma Edilmesi. Yezid hain bir kimse olmuş olabilir, fakat o ne bir korkak ne de bir aptaldı. Bir ayaklanma ortaya çıktığı zaman onun bastırılması mecburiyetini bilirdi. Kumandanı Müslim ibn Ukba'yı bir ordu ile Hicaz'a gönderdi. Müslim meşhur bir generalin oğlu idi ve kendisi de iyi bir askerdi. Abdullah ibn el Zübeyr'i Medine yakınlarında, Harra'da 26 Ağustos 683'de meğlûb etti. Müslüman ordusu Medine'yi yağma etti, son gelen bazı tarihçiler çok kan dökülmüş olduğunu söylemişlerdir. Müslim bundan sonra Abdullah'ı Mekke'ye doğru takib etti, fakat yolda öldü. Kendisinden sonra ordunun kumandasını Hüseyin ibn Nümeyr oldı, o da gitti Mekke'yi kuşattı. Kutsal şehri zaptedemedi, fakat Kâbe'ye bile taşlar, gülleler attırmağa tereddüt etmedi. Bütün bunlar için Yezid çok kınandı, tabiî haklı olarak. Yezid'in ölmesi de bu zamanlara rasladı.

Mervan ibn Hakem (683 - 685). Yezid'in yerine oğlu II. Muaviye geçti, fakat bir kaç ay sonra öldü. II. Muaviye'nin ölümünde bütün Halifelikte büyük bir huzursuzluk vardı. Abdullah ibn Zübeyr kendisini açıkça islâmların Halifesi olarak ilân etti. Suriye'de Arap kabileleri arasında çatışma vardı, çünkü bir çok kimseler Haşimî'leri destekliyorlar ve dolayısiyle Emevî'lere karşı idiler. Abdullah ibn Zübeyr, Dehhak ibn Kays'ı Filistin valisi olarak tayin etmişti. Şam'da Halifeliğe yükseltilmiş olan kimse Hazreti Osman'a kâtiplik yapmış bulunan ihtiyar Mervan'dı. Mervan çok dirayetli bir adamdı. Kendine çeki düzen vermesi uzun sürmedi. Dehhak'ın üstüne bir ordu gönderdi ve onu Şam'ın yakınındaki Merc Rahit'te yapılan muharebede mağlûp etti. Irak'ta da karışıklıklar olduğundan başka bir orduyu da oraya yolladı. Iraklılar Süleyman adında kendilerine bir baş bulmuşlardı, fakat Mer-

van'ın ordusu orda da galip geldi. Bununla beraber Mervan uzun yaşamadı; Halifeliğe geldiği zaman zaten yetmiş yaşının üstündeydi, işinin gaileleri onun için çok fazla bir şeydi. İki yıl sonra öldü, ama büyük bir tarihî önem taşıyan bir iş yaptı. Kendisinden sonra Halife olarak oğlu Abdülmelik i tayin etmişti. Abdülmelik büyük bir hükümdardı ve oğullarından dördü Halifeliğe getirildiği için kendisine "Hükümdarlar Babası" denilegelmiştir. Gerçekte Emevîlerin tarihi bundan böyle Mervan'lar tarihidir artık.

Abdülmelik (685 - 705). Abdülmelik çok muktedir bir adamdı, insanları iyi tanırdı, valilerini ve kumandanlarını çok iyi seçti. İyi bir teşkilâtçı idi, çok geçmeden devlet işleri üzerindeki kontrolünü tamamlamıştı. Emevî hâkimiyetinin sağlam olarak kurulmadığını gördü. Hiç bir şeyin halkı zafer ve kazanç ümidinden daha çok memnun etmediğini anladı. Aklını bu iki şeye verdi. İlk olarak kumandan diye iki adam seçti. Her ikisi de kendi sahalarında kabiliyetli idiler, her ikisi de vazife gördükleri birçok başka generalleri meşhur etmişlerdi. Biri Musa ibn Nuseyr'di, onu batı orduları komutanı ve İfrikiya genel valisi yaptı, diğeri El Haccac ibn Yusuf'tu, ona da doğu orduları komutanlığını ve Irak valiliğini verdi.

El Haccac ibn Yusuf - Mekke'nin Düşmesi. Haccac ibn Yusuf aslında bir okul öğretmeniydi. Onun hükmedici tabiati ve âmirlik kabiliyeti farkedildi, küçük bir kumanda işinde denendi. İşini o kadar güzel başardı ki Abdullah bin Zübeyr'in hüküm sürdüğü Irak gibi Hicaz'ı da fethetmek vazifesi ona verildi. El Haccac işi esasından halletmeğe karar verdi ve Mekke'ye yürüdü. Şöhreti her yana yayılmıştı, halk onun çok sert ve azimli bir adam olduğunu biliyordu. Onun Mekke'yi kuşatması, tarihte meşhurdur, çünkü o, bu şehirde kutsal hiç bir şey yokmuş gibi hareket ediyordu. Merhametsiz bir şekilde bütün savaş silâhlarını şehrin surlarına karşı kullandı. Mekkeliler cesaret ve nefsini düşünmeyen bir kahramanlıkla dövüştüler, Abdullah ibn Zübeyr'in kendisi de sonuna kadar dövüşerek kaya gibi sağlam bir kuvvet ve bükülmez bir azim örneği verdi, lâkin onun kahramanlığı merhametsiz Emevî kumandanına karşı bir başarı elde edemedi. Abdullah muharebede şehit oldu, Haccac onun başını kestirdi ve Şam'a gönderdi. Mekke düştü ve onunla beraber Hicaz'ın öteki kaleleri

de düştü, Yemen onları takibetti. Halk boyun eğdi, yeni idarecileri hoş görmiyenler batı hudutlarına veya uzak Horasan'a gittiler, oralarda gazve'ler hâlâ devam ediyordu ve bir Müslüman zafer ve yeni bir yuva kazanabilirdi.

El Haccac Irak'ı Fethediyor. Haccac Irak'ta da aynı şekilde başarılar kazandı. Kûfe karışıklığın merkezi olduğu için oradan vurmağa karar verdi. Kendisiyle birlikte itimad ettiği birkaç savaşçı aldı, bunlarla deve sürücüleri gibi tebdil kıyafet ederek Cuma namazı vaktinde Kûfe nin büyük camisine gittiler. Müslümanlar tam cuma namazı için davranınca Haccac fırladı minbere çıktı ve üstündeki sahte kıyafeti attı. Onun yüksek sesi müminlerin derin sükûtu üstünde yükseldi. Şöyle bağırdı: "Ey Kûfe halkı, benim kim olduğumu biliyor musunuz? Ben, sizin yeni valinizim. Ben aynı zamanda saçma bir şeye pek az tahammül edebilen bir adamım! İnanıyorum ki siz ufak bir kan almayı arzu edersiniz. Bana güvenebilirsiniz. O kadar çok gırtlak keseceğim ki bütün susuzluğunuz sönecek. Beni dinleyin ve itaat edin." Halk oturduğu yerde kalakaldı; hiç kimse tek kelime söylemeğe cesaret edemedi. Lâkin Haccac sadece bir lâf adamı değildi, şiddetli örneklere inanırdı. Emevîlere karşı olduklarından şüphe edilenlerin hepsini yakaladı ve onları öldürdü. Sonradan tarihçiler Haccac'ı kana susamış bir canavar gibi göstermeğe çalışmışlardır, ama o, Kûfe'lilere öyle bir ders verdi ki onlar uzun bir zaman bunu unutamadılar. Onun kan dökmeden çekinmediği bir hakikattir, fakat bazan unutulan gerçek şudur ki o, büyük bir kumandan olmaktan başka çok kudretli bir idareci idi. Kanallar açtırdı, büyük bir ölçüde sulama düzeni kurdu, Irak hükûmetinin günden güne çalışmasını islah etti ve bu eyaleti Halifeliğin en zengin ülkelerinden biri haline getirdi.

Hindistan, Kâbil ve Kuzeyde Fetihler. El Haccac, Emevîlere muhalif olanların dostu değildi ve şiddetli usullerle buna inanıyordu, fakat onun eşi görülmemiş bir adam olduğunu inkâr edemeyiz. Abdülmelik ve onun oğlu Velid zamanlarında bir çok seferler tertip etti, bu seferlerden bir tanesi bile başarısız olmadı. Gerçekten, islâmiyet onun sayesinde büyük şan ve şeref kazandı. Hindistan'daki Sind Racası Tahir'in, bazı Arap gemilerini yağma eden korsanları sakladığını du-

yarak, yeğeni ve damadı, on sekiz yaşındaki Muhammed ibn el Kasım kumandasında Racaya karşı bir ordu gönderdi. Bu, büyük bir ordu değildi; Muhammed'in sadece 1000 süvarisi, aşağı yukarı bir o kadar da develere bindirilmiş askeri vardı ki hepsi birlikte 6000 savaşçıdan fazla değildi. Bununla beraber genç Muhammed zekî bir asker kumandandı. Karadan geldi, yolda Mekran'ı düşürerek zaten fethedilmiş Bülûcistan içinden ilerledi. 712'de Aşağı Sind'in merkezi olan Debal'i zaptetti. Halkla her taraftaki koşulan şartlarla uzlaşılıyordu. Bağlılıkla itaat etme karşılığında hoş görme, koruma ve başka şerefli şartlar.. Eğer halk islâmlığı kabul ederse eşit muamele görmeleri mecburiyeti vardı. Muhammed ibn Kasım Racanın peşini bırakmadı, ona Nirun (Bugünkü Haydarabad) yakınında yetişti. Raca büyük bir ordu toplamıştı, 50.000 kişi, fakat Muhammed onu tekrar yendi, Raca muharebede öldü. Şimdi bütün Sind ülkesi fethedilmişti. Muhammed burda da durmadı. Behmanabad'da başka bir muharebe yaptı, sonra Aşağı Pencab'a ilerledi, Mültan'a gitti. Orada da zafer kazandı. İndüs'ün aşağı vadileri şimdi Müslümanların elinde idi. Bununla beraber Muhammed batı Hindistan'da uzun zaman bırakılmadı. Kayınpederi El Haccac 714'te ölmüş olduğundan, Şam'a geri çağrıldı, orada bir saray entrikasının sonucu olarak, birkaç yıl sonra, hayatını kaybetti.

Orta Asya'da Fetihler (705 - 713). El Haccac generallerinden bir diğerini, Abdurrahman ibn Muhammed'i, bir Müslüman tebaası olduğu halde vergi vermeği reddetmiş olan Kâbil Kıralına karşı göndermişti. Abdürrahman hemen ona güzel bir ders verdi ve Kâbil baş eğdi. Diğer bir general, Kuteybe ibn Müslim, Amu Derya'nın ötesindeki ülkeye bir ordu ile gönderildi. Kuteybe Belh ve Buhara'yı zaptetti ve Semerkand'ın çevresindeki yerleri ilhak etti. Bundan sonra sola döndü ve sonraları Havarizm diye adlandırılan Hive'yi fethetti. 1713'te Buhara'nın ötelerine gitti ve Fergana'yı zaptetti. Mavera-ün-Nehr denilen (Nehirler ötesi ülke) bütün bu bölge böylelikle zaptedildi.

Küçük Asya'da Fetihler (706 - 707). Abdülmelik'in saltanatı bir fetihler saltanatı oldu. Kuzey Ordusu sınırları Bizans akınlarına karşı korumağa mecburdu. Müslümanların birbirleriyle savaştıklarını görerek Bizans İmparatoru kıtala-

rına sınırı aştırmıştı. Bir zaman Müslüman sınır kıtaları müdafaa savaşları yaptılar, fakat Abdülmelik Küçük Asyaya kuvvetli bir ordu gönderdi. Bu ordu Bizanslılarla Sebastopolis denen yerde karşılaştı ve Bizanslıları mağlûb etti. Ertesi yıl Müslümanlar üç önemli şehri zaptettiler, Tyana, Sardis ve Pergamos.

Afrika'da Fetihler. Kayravan şehri Tunus'ta önceden kurulmuştu, fakat bu bölgedeki Berberiler hiç bir suretle mağlûb edilemediler. Hakikatte Arap fatihlere pek çok güçlükler çıkarıyorlardı. Berberîler iyi savaşan zinde bir milletti. Bu hali duyunca Abdülmelik, meşhur Ukba'nın emrinde bir kumandan olmuş bulunan, Zübeyr kumandasında bir ordu gönderdi. Zübeyr Berberî ve Bizanslıların birleşik bir ordusunu yendi. Bundan az zaman sonra, Berberîler, Zübeyr'in çok kuvvetli bir muhafız teşkilâtı olmadığını görerek, bir baskın yaptılar ve onu öldürdüler. Hattâ Kayravan bile kuşatıldı. Bunun üzerine yeni bir vali, Hasan ibn el Numan, İfrikiya'ya gönderildi. O, Kayravan'ı geri aldı, Berberîleri mağlup etti ve hattâ Kehina adındaki yerli bir rahibenin emri altında başka kuvvetli bir isyan vardı, o âsileri de ezdi.

Hükümdar Abdülmelik. Abdülmelik'in büyük bir hükümdar olduğuna şüphe yoktur. Onun idaresinde Müslüman orduları sadece uzaklara, doğu, küzey ve batıya ulaşmamışlar, fakat aynı zamanda Müslüman idaresine de yeni bir esas getirilmiştir. Abdülmelik, Arap yazısı ile sikke bastıran, Arapçayı saray ve hükûmet lisanı yapan ilk Müslüman Halife idi. Araplara ve yeni-müslümanlara gittikçe daha çok vazifeler veriliyordu. Bir posta servisi kurdu ve vergi sistemini düzenledi. Müslümanlar zekât veriyorlardı, fakat diğer vergileri bağışlanıyordu, ki bu hal bir çok milletleri gönüllü olarak islâmiyeti kabul etmeğe götürüyordu. Bu yeni-müslümanlar şehirlere geliyorlar, mevali (azat edilmişler) olarak orduya katılıyorlardı. Konan vergilerden biraz kayıp oluyordu, çünkü askerler sadece vergiden muaf tutulmuyorlar, aynı zamanda ganimetlerden de hisse alıyorlar; muvazzaf askerlere de belli bir ücret ödeniyordu; böylece bu hareket islâmiyete büyük ordular kazandırdı. Abdülmelik aynı zamanda, Kudüs'te, Kaya Kubbesi adı verilen büyük camii yaptırdı, ki Müslüman mimarisinin ilk ihtişamlı eseri olarak zamanımıza kadar gelmiştir.

El Velid (705 - 715) - İspanya'nın İstilâsı (712). Abdülmelik'in yerine oğlu Velid geçti. Abdülmelik Müslüman dünyasının çeşitli unsurlarını bir arada idare etti ve onları sıkıca birleştirdi, fakat islâmiyetin ilk çağlarındaki en eşsiz olayın şerefi Velid'e aittir: El Mağrib'in ve İspanya'nın fethi. İfrikiya'yı sükûnete ulaştıran ve Berberileri sindiren Hasan ibn Numan'ın yerine, İfrikiya valisi olarak Musa ibn Nuseyr geçti. Musa ileriyi gören bir adamdı ve büyük hırs sahibi idi. Çok geçmeden, bugün Cezayir ve Fas denilen, El Mağrib ülkesine bir sefer açtı. Bu ülkeyi fethetti ve Halife tarafından gereği gibi mükâfatlandırıldı. Mısır'ın batısındaki bütün ülkelere genel vali tayin edildi, ki bu gerçekten büyük bir şerefti. Musa'nın, azad edilmiş bir köle olan, Tarık isminde kabiliyetli bir generali vardı. Tarık, El Mağrib'in batı kısmına, bugün kuzey Fas olan bölgeye vali tayin olundu. Onun başşehri Tanca'da idi. Bir gün Tarık'a, otoritesini kurmakta güçlük çekmiş olan İspanya kıralı Rodrik'e karşı ayaklanmış bir İspanyol asilzadesi, Kont Cülyen geldi. 711'de Tarık boğazdan, 7000 kişi ile karşıya, yelken açıp, geçti. Sonradan kendi ismine göre Cebel Tarık (Tarık Dağları) denen muazzam kayalıkların altında, eteğinde karaya çıktı. Cebel Tarık ismi sonradan Cibraltar diye avrupalılaştırılmıştır. Tarık askerlerinin ve süvarilerinin bu maceradan korktuklarını görerek onlara karşı bir hileye başvurdu. Donanmasını ikiye ayırdı, gemilerinin yarısını burunun arkasında sakladı, diğer yarısının da gece yakılması için gizli emirler verdi. Alevler yükselince onun karargâhında alârm işareti verildi, nöbetçiler koşarak ona geldiler. Bazı ödlek kimseler ellerini uğuşturmağa başladılar. Ne yapmaları gerektiğini ona sordular. "Yapmak mı?" diye sordu "neden hiç bir şey yapılmasın?" "Fakat geri gitmeğe mecbur kalırsak ne yapacağız?" "İyi ama niçin geri çekilmeniz gerekli olsun?" "Farzedin ki mağlûp olduk, o zaman?" "Anladım, anladım, yiğitlerim, mağlûbiyet sizin gibiler için değildir! Yenilgiden kim bahsediyor? Sizin geri çekilmeğe ihtiyacınız yoktur. Bu ülke Allaha aittir, bundan ötürü de aynı zamanda sizlere aittir. Yürüyün ve onu alın. Allahın ululuğu için, kendinize ve çocuklarınıza bir yurt edinmek için savaşın. Mademki sizler için geri çekilme yoktur, 7.000 değil de 70.000 kişi imişsiniz gibi dövüşün. Daha önce düşmanı mağlûp ettiniz. Şimdi de aynı şeyi yapacaksınız. Allaha ve kılıçlarınıza güvenin. Genç kahramanlarım, ileriye yü-

rüyün!" Askerleri bu sözlerin çok tesirine kapıldılar.

İspanya'nın Fethi. Tarık'ın yapmış olduğu şeylerle ilgili bazı sözler Musa'ya ulaştırıldı. İnsan tabiatının kusurları icabı, Musa, büyük genel vali, kendi kumandanını kıskanmağa başladı. Belki de kendi oğullarının yapmamış oldukları bir işi, ne kadar parlak olursa olsun, eski bir kölenin başarmasından hoşlanmadı. Her ne hal ise, Musa büyük bir ordu ile ilerledi. Fakat kuvvetlerini Tarık'la birleştiremeden önce genç kumandan, Rodrik'in kumandası altındaki asıl İspanyol kuvvetleriyle karşılaşmıştı. Tahtı zorla ele geçirmiş olan Rodrik Müslüman istilâcılarla savaşmak için bütün kaynaklarını seferber etti. Bununla beraber ona, kumandanlık ve savaşma bakımlarından, Tarık üstün geldi ve 19 Temmuz 711'de mağlûp edildi. Musa kendi Arap askerleriyle 712 Haziranında geldi, orta İspanya'nın büyük bir kısmı Tarık tarafından zaten fethedilmişti. Bununla beraber o da İspanya'nın kalan kısımlarını fethetti. Medina Sidonia, Sevil ve Merida'yı zaptetti. Musa'nın emirlerinin dışına çıktığı için, genç Tarık'ı herkesin önünde azarladığı söylenir, fakat yeni bir mükâfat kazanmak şerefi zaten Tarık'ındı, ki onun ismi bugün bile Müslümanlar arasında sevgi ile anılır.

Velid ve Musa. Bu arada Şam'da tuhaf bir şeyler oluyordu. Musa ve Tarık'ın büyük başarılarını alkışlayacak yerde, kıskanç saraylılar, Musa'nın aleyhinde Halifenin fikrini zehirlemeğe başlamışlardı. Onlar hiç bir bendenin bu kadar kudretli olmaması gerektiğini söylüyorlardı. Eğer bağımsızlığını ilân etmezse Musa'nın deli demek olacağını üstü kapalı bir şekilde anlatıyorlardı. Büyük bir akıl ve çok sempatileri olan bir adam sırf kıskançlıktan yapılan bütün bu konuşmaları kabul etmemiş olabilirdi, fakat Velid tabiati itibariyle şüpheci idi. Musa'yı geri çağırttı. Musa, oğlu Abdülaziz'i genel valilikte kendi temsilcisi olarak bıraktı ve doğuya hareket etti. Musa alay halinde uzun bir kafilenin başında kendisini Halifeye takdim etti. Beraberinde esir prensler, reisler ve asiller ve başlarının üstünde altından kıymetli hediyeler, süsler, mücevherler ve yüzlerce değerli eşya taşıyan binlerce esir vardı. Halife derin bir tesir altında kaldı; hediyeleri kabul otti, ihtiyar Musa'yı da şefkat hattâ nezaketle kabul etti. Fakat bundan az sonra Halife hastalandı, naipliğe gelen kardeşi Süleyman haince davrandı. Musa'nın görevini üzerinden

aldı, onu, hiç bir işe tayin etmeden, saray civarında tuttu. Sonra Musa'nın servetini elinden aldı ve onu saraydan uzaklaştırdı. Musa köyüne, bayağı bir adam gibi yaşamak üzre, gitti ve büyük bir sefalet içinde öldü. Yeni Halife Musa'nın oğlu Abdülâziz'i de öldürtmüştü. Muhammed ibn Kasım'ı da Hindistan'dan geri çağırmış, onu da öldürtmüştü. Muhammed'in kudretli amcası El Haccac ölmüştü, bu yüzden genç Muhammed koruyanı olmadan öldü, hak edilmemiş bir ölüm. Bu iki ölüm bütün dünyadaki Müslüman kumandanlarına bir ikaz demekti. Bu kumandanlar düşündüler ki Müslüman idareciler bu kadar despot ve kadirbilmez olurlarsa kendilerinin de menfaatlerini korumak hainlik demek olmayacaktı. Bu sebepten ötürü, Emevî'lerden sonra gelen Abbasîler zamanında kumandan ve valilerin kendilerini kollamaları ve fırsat düşünce, sadece küçük bir ölçüde de olsa, bağımsız idareciler olarak göze çarpmalarının bir âdet haline gelmesine şaşılmamalıdır.

Hükümdar olarak Velid. Velid Küçük Asya'ya birçok defalar asker gönderdi. Müslüman kuvvetler Küçük Asya'nın güneyinde bulunan Kilikya'yı ve Galatya'yı istilâ ettiler. Velid merhametli ve âlicenap bir hükümdardı. Yaptırdığı güzel binalar, birçok okullar ve hastanelerden ötürü şöhret aldı. Fakirlere cömertçe verdi. Adaleti, doğru tedbirleri ve kanuna karşı saygıyı kuvvetlendirdi. Barış içinde gelişen güzel sanatları teşvik etti, Arap şiiri onun saltanatı zamanında yeniden gelişmeğe başladı. Emevîler çölün güney sınırlarında villalar kurmağa başladılar, buralara hayatlarının sonunu geçirmek için çekilirler, oğullarını, saray ve şehirlerin atmosferinden, havasından uzak, yetiştirilmeleri, tahsil terbiye görmeleri için gönderirlerdi. Velid bu villalara eklemeler yaptı ve içlerini de güzelleştirdi. Babası Abdülmelik kadar azimli, daha da şefkatli idi ve kıskançlık gibi beşerî bir zaafın ötesinde kalmamakla beraber, hiç bir zaman zalim olmadı. Suriye onu ideal bir hükümdar olarak kabul ediyordu, o, Emevîlerin en büyüklerinden biridir.

Süleyman (715 - 717). Halefi Süleyman değersiz bir evlât ve değersiz bir kardeşti. İki buçuk yıllık kısa hükümdarlığı zamanında birçok çılgınca işler yaptı. İki ünlü kumandanı, Musa ve Muhammed ibn Kasım', elden çıkardı, Leo isminde bir Bizans generalinin isteği üzerine İstanbul'a karşı

çok masraflı bir sefer düzenlemeğe ikna edildi, neticede Leo Müslümanlara ihanet etti, İstanbul Bizanslıları ile birleşti, Müslümanlara karşı döndü ve Müslümanların donanmasını yok etti. Fakat Müslüman silâhlarının öyle bir prestiji vardı ki Hıristiyan dünyası, Müslümanların çekilmesi üzerine, zafer kazanıldığını sanacak yerde, Müslüman ilerleyişinin bu bölgede bir müddet için durakladığına üzülerek inandılar. Bu başarısızlığa rağmen, batı cephesinde, Musa ibn Nuseyr'e halef olan İspanya islâm valisi El Hur ibn Abdürrahman, Pirene'leri aştı ve Fransa'yı istilâ etti.

Ömer ibn Abdülâziz. Süleyman'ın yerine, namuskârlık, inanç ve gayret bakımlarından ilk Halifeler ayarında olan Ömer ibn Abdülâziz geçti. Emevî'lerin en ciddî tenkitçileri bile onu ayrı tutarlar. O, umumî bir takdir toplayan birkaç şey yaptı. Muaviye Cuma hutbesinden sonra Ali'yi lânetleme gibi kötü bir âdet koymuştu. Diğer Emevîler de bu âdeti devam ettirmişlerdi, fakat Ömer ibn Abdülâziz bu kötü işi kaldırdı. Büyük Hazreti Ömer gayrete gelerek Peygamberin bütün mallarının devlete ait olduğunu ilân etmişti ve böylece Fidak meyva bahçelerinin kendilerinden alınması Ali taraftarları için bir zaman kaygı mevzuu olmuştu. Ömer ibn Abdülâziz bu bahçeleri tekrar Ali'den gelenlere geri verdi. Müslüman olmayanlardan alınan bazı vergileri kaldırdı, Devleti birçok lüzumlu gelirden mahrum ettiği halde bu işten ötürü fazlasiyle övüldü. Muharebe veya fetihlerden hoşlanmazdı, fakat batı Müslüman ordularını Fransa'nın içlerine doğru ilerlemekten bile alıkoyamadı. 1717'de El Hur güney Fransa'daki Narbon'u genel karargâh yaptı ve oradan hareketleri idare etmeğe başladı. Ömer ibn Abdülâziz herkes için eşit haklara inanırdı, bu yüzden mevali'ye eşit haklar verdi. Sade bir hayat sürüyordu, kendi nefsi için pek bir şey harcamıyordu. Bununla beraber diğer Emevîler gibi Müslüman olmayanlara karşı o kadar liberal, hür fikirli olarak hareket etmiyordu; fakat o zamanın düşünceleri icabı olarak halk ona, titiz olduğu için, daha çok itibar gösteriyordu ve Müslüman tarihçiler bu sertlikten ötürü onu tenkit etmezler. Hıristiyan tarihçiler ise bu konuda o kadar insaflı davranmazlar. Ömer uzun yaşamadı, Halifelik tahtındaki üç yıldan sonra öldü.

Yezid II. (720-724). Ömer'den sonra, Abdülmelik'in

diğer bir oğlu, II. Yezid geldi. Yezid bayağı bir adamdı, hatırlanması için göze çarpacak hiç bir şeyi yoktur. İşlerin yanlış bir yöne gitmesi bu zamanda oldu. Müslüman bir vali Irak'ta harekete geçti ve isyan bayrağını kaldırdı, fakat Yezid general Mesleme'yi ona karşı gönderdi ve isyan bastırıldı. Müslümanlar Fransa'da sert bir mukavemetle karşılaştılar ve 721'de Toulouse yakınlarında Dük Ödo tarafından yenilgiye uğratıldılar. Kötü olan bir şey de kuzey ve güney Arapları arasındaki kan gütme dâvaları tekrar canlandı. Bu iki grupun şimdi yeni etiketleri, unvanları vardı, kuzeyliler için Kaysî, Modarî ve güney Arapları için de Kalbî, Himyarî gibi adlar kullanılıyordu. Eski rekabetler yeni şekiller almağa başladı ve halk birbirleriyle dövüşmeğe başladılar. Bu kötülük İspanya'ya ve hattâ Fransa'da ilerlemiş olan kuvvetlerin üslerine bile sıçradı. Bu iç mücadele her tarafa yayıldı ve Halifeliği zayıflattı.

Hişam (724-743). II. Yezid'den sonra, Abdülmelik'in başka bir oğlu, Hişam tahta çıktı. Hükümdarlığı zamanındaki iki olay önemlidir. Olaylardan biri başlangıçta hayırlı olduğu halde her iki olay da Müslümanlığın itibarı için zararlı oldu. Fransa'daki Müslüman ordular, El Hur ibn Abdürrahman'dan sonra gelen Abdürrahman ibn Abdullah'ın kumandasında yeniden ilerlemeğe başladılar. İlerledikçe fetihler yaptılar, onların ilerlemesine dair haberler her tarafta korku uyandırdı. Müslümanlar Fransa'yı fethedecek gibi görünüyordu ve şayet Fransa giderse Avrupa niçin fethedilmesindi? Frankların kıralı bütün müttefiklerine başvurmağa ve büyük bir muharebe yapmağa karar verdi. Bütün reislere ve asillere hisselerine düşen kuvvetleri getirmeleri için haberler saldı. Kısa bir zamanda kıralın bayrağı altında muazzam bir ordu toplandı. Bu ordu ile aşağı doğru yürüdü ve Poitié yakınlarında Müslümanlarla karşılaştı.

Puatye Savaşı (732). 732 yılı islâmlar için kader tayin edici bir yıl oldu. Müslümanlar her zamanki gibi pervasız bir cesaretle dövüştüler ve çelik zırhlı Frank saflarını tekrar tekrar yardılar. Muharebe üç gün sürdü. Üçüncü gün Abdürrahman bir okla yere serildi, şehit oldu. Gece olunca Müslüman Emirler bir meclis halinde toplandılar; savaşa devam mı etsinler, yoksa çekilsinler mi diye uzun uzun münakaşa et-

tiler. Frankların çok kuvvetli olduklarını gördüler ve başşehirleri tekrar düşecekti. Kendi kumandanları şehit olmuştu. Müslümanların haberleşme bağlantıları çok uzundu. Şam 3000 milden fazla uzakta idi ve İspanya bile Pirene'lerin ötesinde bulunuyordu. Yeni takviye kuvvetleri hiç gelmemişti. Bu sebeplerden çekilmeğe karar verdiler. Gece yarısı çadırlarının söktüler ve hareket ettiler. Sabahleyin Hıristiyanlar uyanınca karşılarında hiç bir düşman görmediler. Bu, Avrupa tarihinde bir dönüm noktası diye adlandırılan, Puatye zaferi idi. Bu meselenin hakikat olan tarafı şu idi ki başkentte (Şam'da) olaylar hayırlı değildi, her tarafta karışıklıklar vardı ve Halife bu zamanın fetihlerinde kuvvetlerini bir yere toplıyamıyordu. Bu sebeplerden Müslüman kuvvetler ileri yürüyüşlerinde durakladılar, fakat bir müddet daha güney ve doğu Fransa'daki gazve'lerine devam ettiler. Doğuda bulunan Avignion, iki yıl sonra, 734'de ve Fransa'nın göbeği sayılacak bir yerdeki Lyon 743'de Müslümanlar tarafından zaptedildi. Lâkin Emevîlerin yıldızı sönmeğe başlayınca Fransa'daki ilerleme de durdu.

Ali Taraftarlarının İsyanı. Emevîlerle ilgili belki de en tehlikeli şey Emevî sülâlesine karşı yeni bir hareketin başgöstermiş olmasıydı. Bu hareket uzak Horasan'da başladı. Başlangıçtan itibaren çok iyi düzenlenmişti. İlk önce gizli olan bu teşkilâtın başında Peygamberimizin öz amcası Abbas'ın oğlunun torunu olan Muhammed bulunuyordu. Zeyn ül Abidin'in oğlu Zeyd ve onun oğlu Yahya gibi bazı Ali taraftarlarının başarısız isyanlar yapmış ve teşebbüslerinde hayatlarını kaybetmiş olduklarını görerek Muhammed işleri çok dikkatli olarak ele almıştı. Halk arasında, özellikle, babadan geçme tahta çıkmalara herkesin daima inandığı İran'da Ali'den yana hatırı sayılır derecede iyi duyguların bulunduğunu anladı. Bu duygulardan faydalanmağa karar verdi ve Ebu Müslim adındaki genç bir Horasanlının şahsında kabiliyetli bir propagandacı ve teşkilâtçı buldu. Onun yardımı ile Abbasi Muhammed dışlara gizli memurlar gönderdi ve halk üzerinde Ali dâvasını işlemeğe başladı. Bütün bu ajanlar, gizli memurlar dünya âlemin Emevîlerden bıkıp usanmış olduğunu, Peygamber sülâlesinden bir kurtarıcının geleceğini halka anlatıyorlardı. Ebu Müslim başkaldırmasının bir sembolü, alâmeti olarak dışlara küçük, siyah bayraklar göndermeğe başla-

dı. Bu hareket böyle bir müddet devam etti ve iç kan gütme ve mücadelelerin her tarafta yayılmakta olduğu gerçeği de bu harekete yardım ediyordu. Araplar kendi aralarında mücadeleye devam ediyorlar ve islâmın kötü talihine bakın ki onlar, Arap olmayan Müslümanlarla, mevali ile, özellikle kendilerinin de Araplarla aynı veya eşitc yakın haklara sahip olmalarını öne süren İranlılarla mücadele etmeğe başladılar. Vali Abdullah el Kasrî tarafından Irak'ta kurulan geniş sulama tesislerine rağmen vergilerde azalma başladı. Hoşnutsuzluk çabucak aldı yürüdü.

Hişam'ın Halefleri. Hişam'dan sonra gelenler ehliyetsiz kimselerdi, israfı seven tabiatleri ve eğlenceye düşkünlükleriyle zeval bulmağa yardımda bulunuyorlardı. Emevîlerin çöl kenarlarına kendileri için kurdukları villalar şimdi birer zevk yuvası haline gelmişti ve zamanımıza kadar kalanlardan bazıları son Emevîlerin lükslerini ve hayat standartlarını gösterir. Bu lüks hayat ihmal edilen devlet işlerinin zararına idi. Bu hal Emevî menfaatlerini de çok sarsıyordu ve dünyanın en kudretli İmparatorluğunun mahvolmasını tamamlıyordu. Son halifeler devamlı ordularını bile ihmal ettiler.

II. Mervan (744 - 750). Son Emevî hükümdarı II. Mervan'dı. Mervan, muktedir bir insan, iyi bir teşkilâtçı ve iş adamı idi, fakat inatçı idi, değişmez görüşleri vardı. Ne de müsamahayı severdi. İki şeyin cahili idi: Muaviye ve Abdülmelik'in ellerinde kudretli bir silâh haline gelmiş bulunan merkez ordusunu yeni baştan düzenlemedi ve iç uyuşmazlıkları ortadan kaldırmak için tesirli tedbirler almadı. Modarî ve Himyarîler arasındaki zıtlık öldürücü bir kerteye gelmişti. Özellikle, genel olarak Modarîler, kuzeyliler Sünnî ve Himyarîler yani güneyliler Ali'den yana oldukları için.. Onların rekabetleri şarktaki İndüs'ün en küçük vadisinden garptaki Pirenelere kadar sıçradı ve islâmiyetin dâvasına çok zarar verdi, ki eğer çabucak harekete geçilseydi belki de önü alınmış olurdu.

Abbasîlerin İsyanı (747). Muhammed el Abbasî'nin oğlu İbrahim el Abbasî Ehli Beyt adına siyah bayrağını kaldırdığı zaman işler bu haldeydi. Ebu Müslim Horasanî sadece parlak bir propagandacı değil, aynı zamanda muktedir bir kumandandı. İbrahim'in Abdullah ismindeki kardeşi de onun

iyi bir kumandanı idi. Ali'ciler bunun kendi dâvaları olduğunu düşünüyorlardı ve İranlılar kendileri için dövüşeceklerine inanıyorlardı. Onlar da bu siyah bayrak hareketine katıldılar. İsyan gitgide umumileşti. Horasan valisi Nasr ibn Seyyar, yardım gönderilmesi için, Halifeye ümitsizce mektuplar yazdı, fakat yardımın gelmesi uzun bir zaman sürdü. Abbasiler zafer üstüne zafer kazanıyorlardı ve az zaman sonra bütün İran kendileriyle beraberdi. Şurda burda muharebeler oldu, halbuki Abbasiler 750'ye doğru Irak'a kadar ilerlemişlerdi. II. Mervan, çabucak toplanmış bir ordu ile, kendisi bura.ya kadar geldi ve âsilere karşı Zeb ırmağı yakınında bir muharebe verdi. Yenildi ve Mısır'a kaçtı, orada tutuldu, Abbasi kıtaları tarafından öldürüldü. Bu, Emevîlerin sonuydu. Emeviler islâm dünyasını aşağı yukarı doksan yıl idare etmişlerdi ama sonları utandırıcı olmuştu.

Abdülabbas, Kurtarıcı ve Öç Alıcı. Bu arada Muhammed el Abbasî'nin oğlu Muhammed ölmüş ve yerine Abdülabbas hareketin başına geçmişti. Abdülabbas daha çok samimî ve dürüst bir adamdı. Kendini açığa vurdu ve kendisinin vadedilen kurtarıcı olduğunu ilân etti. Hazreti Muhammed'in sülâlesinden olduğunu, dedesinin dedesi Hazreti Muhammed'in amcası bulunduğunu açıkladı. Ali'ciler aldatılmış olduklarını hissettiler, fakat bir şey yapamadılar. Onlar kendilerini gizlemeğe başladılar ve işbirliği yapmağı reddettiler. Tazyik görünce gizli teşkilât kurdular. Şimdi de başka bir illet, bu gizli teşkilâtların illeti islâmiyetin siyasi bünyesine hücum ediyordu.

Abbasilerin İntikamı. Abbasiler artık Emevîlerin kökünü kazımağa karar verdiler. Bu sebepten tarihte, vahşî olması bakımından, benzeri bulunmayan bir harekete başvurdular. Olay, Abdülabbas'ın amcası, Abbasî kumandanı Abdullah'ın vali bulunduğu Suriye'de cereyan etti. Evca ırmağı kıyısında bir kale olan Ebu Futrus'ta Abdullar bütün Emevi büyüklerini yemeğe davet etti. Görünüşteki sebep onun Emevîlerle dost olmak istemesiydi. Ziyafette herkes hazır bulunuyordu, âdet olduğu gibi birçok silâhlı muhafızlar vardı. Ziyafetin ortalarına doğru ev sahibi, muhafızların kumandanına bir işaret verdi, o da muhafızlarını içeriye aldı ve silâhsız bir durumda olan Emevîlerin üstüne atıldılar. Bunu bir boğazlama sahnesi takip etti. Sadece bir emir, prens, Abdür-

rahman tehlikeyi zamanında farketti. Yanında bulunan küçük kardeşi Abdullah'ı aldı, en yakın pencereye sıçrıyarak, dışarıya, aşağıdaki ırmağa atladı. Abbasiler kardeşlerden geri dönmelerini istediler. Onlara hayatlarını bağışlıyacaklarını ve servetler vadettiler. Onlara hiç bir zarar vermiyeceklerine büyük yeminler ettiler. Henüz 12 yaşında olan Abdullah geri döndü. Kardeşi böyle bir çılgınlık yapmamasını ona anlattı, lâkin o küçüktü, akıntı kuvvetliydi ve yapılan vaitler de çok tatlı idi. O geri döndü ve kıyıya ulaşır ulaşmaz boğazlandı. Abdürrahman kaçtı kurtuldu ve bütün takipçilerden sakınarak El Mağrib (Tunus) deki annesi tarafına ulaştı. Orada kaderini, talihini tekrar yoğurmağa koyuldu. Abbasiler şimdi artık rakipsiz kalmışlardı, bütün Halifelik onlara kalmıştı. Abdülassab Halife olarak ilân edildi ve kendisine el Saffa lâkabı takıldı. Bu hak edilmiş ve uygun bir isimdi, "Kan dökücü" mânasına geliyordu.

Emevilerin Hizmetleri. İslâm tarihçileri Emevîlere pek hak tanımamışlardır. Bunun için de birçok sebepler vardır. Birçok tarihler Abbasiler zamanında yazılmıştır ve bu yüzyıllarda Emevîlere karşı iyi olmayan duygular vardı. Muaviye intikam iddiasında ve Ali'ye karşı mücadelesinde pek de asil bir rol oynamamıştır; oğlu Yezid pek alçak çeşidinden bir cürüm işlemişti ve Ali düşmanlığı duygusu Muaviye ve halefleri tarafından mahsus ortaya atılmış ve işlenmişti. Kabileler arasındaki çekememezlik te Abbasîleri bu kadar düşman ve intikamcı yapmağa yardım etmiş olabilir. Bunların sonucu şudur ki Emevilerin hizmetleri Müslümanlar tarafından gereği gibi hiç takdir edilmemiştir.

Arap Dünyasının Yeni Görüşleri. Arapları bir dünya kuvveti haline getirenin Emeviler olduğu ekseriya unutulur. Müslümanların en fazla genişlemeleri Velid ibn Abdülmelik zamanında olmuştur. Tekmil Halifelik Abdülmelik ve ondan gelenler zamanında araplaştırılmıştır. Arap grameri, Arap musiki ve sanatı, Arap mimarisi hep Emeviler zamanında kurulmuştur. Yeni bir medeniyet onların zamanında doğdu. Bununla beraber henüz büyük yaratıcı bir faaliyet mümkün değildi, çünkü Araplar kendileriyle birlikte çölden fikri bir zemin ve gelenek getirmediler, fakat zeki idiler,öğrenmek istiyorlardı ve öğrenmek için de başkalarının önünde diz çökmeyi hor görmediler. Bu sebepten zamanlarını boşa geçirmediler,

ama kazandıklarını kendi öz malları yaptılar. Hakikatte yeni bir cemiyet doğuş halindeydi. Üstün kimseler ve sosyal sınıflar tanımamış, görmemiş olan Araplar şimdi aristokrat oldular. Onlar idare eden milletti. Lisanları Buhara'dan Lizbon'a kadar Halifeliğin lisanı oldu. Sosyal üstünlük sade Arabı değiştirmeğe başladı. Arap mütevazı bir talebe olarak başladı ve dünyanın öğretmeni haline gelmekle bitirdi. Arapça konuşan, islâmiyetin değerlerine inanan ve Halifeliğin iyiliği için çalışan her Müslümana Arap denmesi için uzun zaman geçmedi. Emeviler tarafından Araplara verilen üstünlük onlar tarafından altı yüz yıl muhafaza edildi, ki bu büyük bir başarıdır.

İslâm Cemiyeti. Tabiatiyle cemiyetin üst seviyesini teşkil eden Araplardan başka Halifelikte üç başka sınıf vardı: Mevali ve Arap olmayan Müslümanlar, Dimi veya himaye gören azınlıklar ve Köleler. Yüksek vazifelerden çoğunun Araplara geçtiği doğrudur, fakat Mevali ve Dimi denilen kimselerin de, sadece lâyık oldukları için, şerefli mevkiler ve sorumluluklar almağa başlamaları çok sürmedi. Esirlere, kölelere gelince, onlar bütün memleket ve milletlerden geliyorlardı. Müslümanların onlara akrabalarına veya vazifelilerine göstermiş oldukları bakımdan daha çok ihtimam göstermiş oldukları söylenemez, fakat köleler daha önce veya o zamanlardan sonra görmüş oldukları muameleden daha iyi bir davranış gördüler. Esirlerden çoğu en yüksek güven ve büyük kuvveti olan makamlara yükseldiler. Hindistanda bir köle sülâlesi bile vardı. Sonradan görüleceği gibi, Mısır ve Suriyedeki Burci Memlûkler gibi Bahmi Memlûkler de Türk esirleriydi. Eski köleler tarafından türlü devletler kurulmuştur. Arap dünyası içinde böyle dört sınıfı bulundurduğu için bu sınıfların Hindistandaki sosyal sistemin dört sınıfı gibi birbirlerinden kesin olarak ayrılmış olduklarını sanmamak gerektir. Hintliler arasında dört sınıf insandan insana değişmez olarak ayrılırlar. Bir Sudra hiç bir zaman bir bilgin, veya rahip, veya savaşçı, veya idareci olamaz. Müslümanlar arasında hal böyle değildi, orada sınıfların durumu akıcı idi, kız alıp vermeler az zamanda kanın saflığı veya üstünlüğü iddialarına son verdi. Müslümanlar beraber ibadet ediyorlar, beraber savaşıyorlar ve aynı şartlar altında yaşıyorlardı. Efendisi, fikir ve ruh bakımlarından, kölesinden daha geri olabiliyor, bu

takdirde kölenin hakları inkâr edilmiyor ve hakettiği mükâfat veriliyordu. İslâmlıkta azat edilmiş köleler veya esirlerin çocuklarına hiç bir leke sürülmüyordu ve esirleri azad etme Allahın en çok hoşuna giden bir hareketti.

Arap'ın İlgileri. Arap'ın keskin bir zekâsı vardı. O, daima mütecessis ve sebat sahibi idi. Şimdi eski Yunan ve İran medeniyetinin fikir eserlerini yerlerinde, doğrudan doğruya görmek fırsatına sahipti. Yeni maceralara o kadar susamıştı ki onun manevî bakımdan aldığı zevkin hududu yoktu. Yiğitlik hünerlerinde, avcılıkta, yarış ve harp oyunlarında herhangi bir kimseye karşı kendini gösterebiliyordu. Ondaki şiir, hitabet, iyi ifade sevgisi onun övünme vesilesiydi, o, eski milletlerin bilgilerine hırsla sarıldı. Kadınlar, sonradan birçok memleketlerde olduğu gibi, içeriye kapanmış değillerdi. Muharebelerde yardım ederler, kocaları ve erkek kardeşleriyle karşılıklı şiirler söylerlerdi, nükte ve cazibeleri vardı, çoğu çok ince zevkleri ve davranışlarından ötürü iyi biliniyorlardı. Kısaca Arap artık bir bedevî değildi, şimdi bir dünya vatandaşı idi ve medenî bir insanın bütün faaliyetlerine katılmağa başladı.

Kûfe ve Basra. Gördüğümüz gibi, daha ilk zamanlarda, Aşağı Irak'ta, iki karargâh şehri kurulmuştu. Fırat kıyısında Kûfe ve Dicle ve Fıratın karıştıkları yerin güneyinde Basra şehirleri. Başlangıçta karargâh olan bu kasabalar, gittikçe büyük şehir halini aldılar. Kûfe, Ali kendine başşehir olarak seçince büyük önem kazandı. Bu iki şehir, İran ve Suriye arasında köprü durumunda olmalarından ötürü, Müslüman kültürünün önemli merkezleri oldular. Gramerciler olduğu gibi büyük yazarlar ve şairler, fakîhler olduğu gibi mütefekkirler bu iki şehirden yetişmişlerdir. Hadis ilmi burada doğdu. Kuran âyetlerinin tefsiri kaideleri, Peygamberimizin Hadislerinin derlenip incelenmesi, Müslüman kanun hükümlerinin esasları, tasavvufun başlangıçları gibi bütün bu şeylerin kaynağı ya Kûfe veya Basra'dır. Müslüman mutasavvıfı ve evliyası Hasan el Basrî, adının da anlattığı gibi, Basra'daki dinî hayatın başlıca süsü idi. Hasan el Basrî'nin kendi zamanında halk arasında sahip olduğu nüfuz ve itibara pek az kimseler erişebilmiştir. Entelektüel esaslar, münevverliğin mayası, dinin tatbikatı ve inanç esasları hakkın-

da rasyonel bir düşünce tarzı da Basra'da başlamıştır. Vesil ibn Ata ile Müslüman rasyonalisti, akliyun felsefecisi idi. Sonradan, Mu'tezile Mektebi diye adlandırılan, bir meslek kurdu, ki bu meslek Abbasîler zamanında büyük bir rağbet gördü. Bütün bunlar gösteriyor ki Emevîlerin düşmesi zamanlarında Arap düşüncesi tamamiyle uyanmıştı.

IV. BÖLÜM

İSLÂMLIK İSPANYA'DA

Müslüman İspanya'daki Durum. Anayurtta Abbasîler iktidara giden yolu kılıçla açıyorlardı ve az zaman sonra sağlamca yerleştiler. Şurda burda isyanlar oluyordu, fakat ilk ikisini Abbasîler sert hattâ şiddetli bir elle bastırdılar. Bununla beraber İfrikiya'da ve aşağı yukarı onun gibi uzak İspanya'da yollarını o kadar kolay bulamadılar. İspanya'daki işler oldukça uzun bir müddet kötü bir hale gelmişti. Araplar ve Berberîler bozuşmuşlardı. Açık olarak ve kötü bir şekilde değil, fakat artık bir zamanki gibi sıkı fıkı birleşmişlikleri yoktu. Daha da fazlası, kuzey ve güney Arapları şimdi açıkça birbirlerine karşı çalışıyorlardı. Kötü olan şey de İspanya hükûmetinin zayıflamış olmasıydı. Son Emevîler bir entrika çıkmazına düşmüşler ve valileri o kadar sık değiştirmiştiler ki devlette pek az emniyet kalmıştı. Haricî'lerin fikirlerini benimsemiş olan Berberîler el Mağrib'de isyan çıkarmak için cesaretlendiler. Âsilere boyun eğdirmek için Halife Suriyelilerden bir ordu gönderdi. Suriye ordusu Berberîlere boyun eğdirdi ve İspanya'ya geçti. Şimdi bu Suriyeliler kendileri bir engel oldular. Kumandanları Belc ibn Beşr, fırsatını kollıyarak, iktidarı eline aldı ve kendisini Kurtuba Emîri olarak ilân etti. İktidarda uzun zaman kalamadı, çünkü başka bir vali geldi ve onu attı. Şimdi birbiri arkasından valiler gidip geliyordu, öyle ki hepsi yirmi üç vali bir o kadar yılda gelip gittiler. Müslüman İspanya'nın bu sıralarda içine düştüğü keşmekeş kolaylıkla gözönünde canlandırılabilir.

Abdürrahman. Son Emevî prensi, emîri Abdürrahman Septe'ye ulaştığı zaman Müslüman İspanya'da durum bu şekildeydi. Abdürrahman bütün yolda tebdili kıyafetle Filistin'den gelmişti, kendisine yalnız sadık bir köle arkadaşlık ediyordu. Abdürrahman birçok tehlikelere cesaretle karşı koydu, birçok defalar hayatını tehlikeye attı, fakat çok cesur ve becerikli bir genç adamdı, bütün engelleri başarı ile yendi.

Mademki artık annesinin milleti içindeydi, ihtiyacı olan bütün yardımları gördü. Emri altında büyük bir ordunun toplanması için uzun bir zamana lüzum kalmadı. İspanya'ya geçti ve İberik yarımadasını yeniden fethetmeğe başladı. Şehirler birbiri arkasından onun eline geçiyordu, nihayet Abbasî valisi Yusuf el Fihrî'yi mağlûp etti. Başşehir Kurtuba 756'da ona teslim oldu ve bundan sonra o, Müslüman İspanya'nın biricik hükümdarı idi. Abdürrahman Kurtuba'da Emevî Hükümdarlığını kurarak İspanya'yı Abbasî Halifeliğinden ebedî olarak ayırdı ve Emevî sülâlesi aşağı yukarı üç yüz yıldan daha fazla İspanya'da hüküm sürdü.

Abdürrahman Kendini Gösteriyor. İkinci Abbasî Halifesi, kudretli Mansur bu zamanda Bağdat'ta hüküm sürüyordu, uzak İspanya'da da olsa bir Emevî hükümdarının kendisine meydan okuma düşüncesi hoşuna gitmiyordu. Bu sebepten El Ala ibn Mugit'i kendi valisi olarak seçti ve kuvvetli bir muhafız maiyeti ile, İspanya'yı teslim alması için gönderdi. O, kudretli Abbasî Halifesinin ismi İspanya halkı tarafından el-Ala'nın vali olarak kabul edilmesi için yeter derecede bir tesir yapacağını zannetti. Abdürrahman'ın ne tipte bir adam olduğunu anlamadı. El-Ala Kurtuba'ya vardığı zaman, beraberinde, Abbasî ülkesi olan İfrikiya'dan topladığı küçük bir ordu vardı. Abdürrahman onu kolayca mağlûp etti, el-Ala'nın, başlıca kumandanların ve ileri gelenlerin kafalarını kestirdi. Sonra bu kelleleri bir bohçaya koydurdu ve sim ve sırma işlemeli örtülere sardırdı, bir de mektup iliştirerek bir hediye diye Halife Mansur'a gönderdi. Abbasî sarayında bohça açılınca mansur, valisinin ve ilerigelen adamlarının kellelerini görür görmez fenalık geçirdi ve şöyle bir feryatta bulundu: "Allahıma şükrederim ki böyle bir düşmanla benim arama denizleri koymuş!" Haşimîler unutmadılarsa Emeviler de unutmadılar.

Şarlman (Charlemagne) İspanya'yı İstilâ Ediyor. Abdürrahman düşmanlariyle daha işini bitirmemişti. Suriyeli iktidar zorbası Belc ibn Beşr'in damadı, Şarlman ismi verilen Fransa'nın Büyük Şarl'ından yardım elde etmeğe çalıştı. Şarl Hıristiyanlığın koruyucusu olarak biliniyordu. Bu yüzden bir Müslüman iktidarına elinden geldiği kadar zarar vermek

fikrini iyi karşıladı ve büyük bir ordu ile geldi. Bu geliş onu daha da memnun ediyordu, çünkü Abbasîlerle diplomatik münasebetler kurmuştu ve şonraları, o zaman hüküm süren Abbasî halifesi Büyük Harun Reşid'in bir dostu bile olmuştu. Bütün meşhur şövalyelerini beraber getirdi, bunlar arasında başlıcası o zamanların Avrupada en büyük Hıristiyan şövalyesi olan yeğeni Rolan idi, cesur arkadaşı Olivier ve Danimarkalı Ocye de bunlar arasındaydı. Şarl Pireneleri aştı ve Müslüman kuvvetlerle bir çok çarpışmalar yaptı, fakat çok sert mukavemetle karşılaştı. İşler bu kertede iken Şarlman'a, az zaman evvel itaat altına aldığı Almanya Saksonlarının isyan ettikleri haberi geldi. Ordunun bir kısmını aldı ve geri gitti. Ordunun diğer kısmı Rolan'ın kumandası altında bırakılmıştı, fakat Rolan'a da geri çekilmesi söylendi. Bu. Müslümanlar için bir fırsattı. Rolan'a arkadan yüklendiler, Franklar birçok ağır artçı muharebeleri vermeğe mecbur kaldılar. Rolan'ın ordusu Pirenelerin ortasına geldiği zaman o bölgenin dağlıları onun üzerine çullandılar. Şimdi Rolan ümitsiz bir durumda idi. Çok kahraman bir şövalye idi, çekilmek, kaçmak istemiyordu. Bu yüzden savaşmağa karar verdi. Verdiği muharebe bir destan ve masal mevzuu olmuştur. Fransız epopesi "Rolan'ın Destanı" ndaki başlıca vakayı bu muharebe teşkil eder. Kahramanlar gibi dövüşen Rolan'ın şövalyeleri için dağlılar çok kuvvetli geldiler, şövalyeler kılıçtan geçirildiler. Rolan ölüm derecesinde yaralanınca meşhur borusunu öfledi. Efsaneye göre bu borunun sihirli özellikleri vardı. Onun sesi millerce ve millerce öteden duyulabilirdi. Rolan'ın borusunun sönmekte olan yankıları birçok mil uzaktaki amcası Şarlman tarafından işitildi. Şarlman o anda Rolan'ın tehlikede olduğunu anladı. Çabucak geri döndü, fakat çok geç kalmıştı. Rolan şövalyeleri ile beraber ölüydü.. Bu Ronsvo Muharebesi'ndeki yenilgi Şarlman'ın cesaretini kırdı ve bir daha İspanya'nın istilâsını düşünmedi.

Abdürrahman'ın Başarıları. Abdürrahman Halifelik için hiç bir iddiada bulunmadı. Kendine Emîr ismini verdi ve mevkini emniyet altına almağa koyuldu. O, çok kabiliyet sahibi bir insandı ve ilerlemeği sever fikirleri vardı. Son nesil zamanındaki kuşatmalarda zarar görmüş şehirleri imar ettirdi; kanallar açtırdı, sulama işlerini ıslah etti. Pek çok yeni meyva ağaçları diktirdi ve güzel binalar yaptırdı. 786'da en

büyük başarısı olan Kurtuba Camii'nin (Mescid el Kurtuba) temellerini attırdı, bu cami haleflerinin zamanında tamamlandı. Bu cami İspanya islâm sanatının, veya bazan dendiği gibi, mağribî sanatının şaheserlerinden biridir. Abdürrahman aynı zamanda Araplar, Berberîler, Suriyeliler, Afrikalılar, yeni-müslümanlar hattâ Gotlar gibi savaşan Müslüman gruplarını uzlaştırmak için de gayretler sarfetti. Onun bu gayretleri başarılı oldu ve iki yüz elli yıldan daha fazla bir zaman İspanya Müslümanları bir tek milletmiş gibi çalıştılar, bunun bir sonucu olarak, Avrupa'da en yüksek olan ve doğudaki Abbasîlerinki ile rekabet eden bir medeniyet geliştirdiler. İspanya Arapları Avrupalıların hocası oldular, Kurtuba, Toledo ve Sevil üniversitelerinde Arap, Arap olmayanlar, Müslüman ve Hıristiyanlar, Yahudi veya başka soy ve dinden olanlar için yüzyıllarca kültür kaynağına baş oldular. Abdürrahman boyun eğdirdiği kavimlere kendilerini islâm âleminin rahat hayatına katacak kadar saygı ile muamele ederdi. Bu kavimler islâmlığı kabul etmek için zorlanmazlardı. İslâm kanun ve âdetleri onların üstünde hiç bir zorlama yapmazdı. İhtiyarlar, çocuklar ve rahipler vergiden muaf tutulurdu. Kısacası, Abdürrahman'ın fevkalâde hükümdarlığı ile yeni bir hayat nizamı kurulmuştur.

El Hakem (796 - 822). Abdürrahman 788'de öldü, yerine iyi bir insan olan, kendisini çalışma ve mütalâaya, dinî işlere veren oğlu I. Hişam geçti. 796'da tahta çıkan Hişam'ın oğlu Hakem babası ve dedesi gibi kibar, şefkatli bir insan değildi ve birçok çılgınca işler yaptı. Şahsı için Sudan'ın Nubya'sından olan ve Arapça konuşamıyan bir muhafız kuvveti bulunduruyordu. Bunlar mağrur kimselerdi ve çoğu Müslüman değildi. Bunlarla halk arasında devamlı anlaşmazlıklar vardı ve birkaç isyan oldu, bu isyanları Hakem o kadar şiddetle bastırdı ki İspanya Araplarından binlercesi memleketi terketti-ler. Çoğu gemilere binip doğuya gittiler. Girid'e geldiler, Yunanistan'ın güneyindeki bu adayı zaptettiler. Girit yüz elli yıl kadar Arap hâkimiyetinde kaldı.

Abdürrahman II (822 - 852). Bununla beraber Hakem'in oğlu II. Abdürrahman başka bir adamdı. Gerçekten aydın bir kimseydi, güzel sanatların büyük bir koruyucusu idi, sarayına diğer memleketlerden şairler, sanatkârlar, musikişinaslar

ve ses sanatkârları davet eder ve çekerdi. Bu Emîr'in idaresi zamanında hoş bir şey olmuştur. Müslüman sanat ve ilimlerinin ve İspanya islâm üniversitelerinin şöhreti o kadar uzaklara yayılmıştı ki çok sayıda Hıristiyanlar tahsil yapmak ve öğrenmek için geliyorlardı. Arapçayı bilmek vazgeçilmez bir şeydi, Arapça kitaplar Fransa'da ve İtalya'da rağbetteydi. Papa bu durumdan rahatsız oldu ve bir tepki olması mecburî idi. Bazı Hıristiyan mutaassıpları bir plân düşünüyorlardı. Onlar, görünüşte islâmlığı kabul etmek için, kadının huzuruna çıkabilirler ve orada açık celsede islâm Peygamberine sövüp sayabilirler ve ona ve yakınlarına kötü dil kullanabilirlerdi. O zamanlar böyle bir hakaretin belli cezası ölümdü ve bugün bile Müslümanlar islâmlığa veya Peygamberimize en ufak bir hakareti hoş görmezler. Şüphesiz böyle huzur bozanlar yakalanıyor ve ölüme mahkûm ediliyordu, fakat bu da mutaassıp Hıristiyanları durdurmadı. Bazı kadılar bile bu harekete katılıyordu. Onlar bu kötü davranışlarında o kadar berbattılarki mahkeme onların dâvalarında farkı şekilde davranamıyordu. Onlar da ölmeğe mecburdu. Birçok kimseler bu şekilde "şehitlik" e ulaşmağa çalışıyordu. Bereket versin ki bu hareket uzun sürmedi.

Muzarebler ve Muvelledler. II. Abdürrahman'ın halefleri zamanında diğer bir gaile çıktı. Muvelled denilen yenimüslümanların oğulları ve Arap âdetlerini kabul etmiş olan ve Muzareb denen Hıristiyanlar Araplarla eşit haklara sahip olmağı iddia etmeğe başladılar. Bu Muvelled ve Muzareblerin çoğu daha da ileriye gittiler. İddialarına vatansever bir renk verdiler ve millî bir dâva için çalıştıklarını ilân ettiler. Onlar İspanyalı idiler, şüphe yok ki hakları için mücadelede her hakka sahiptiler. Netice şu oldu ki sonunda bastırılan birçok isyanlar çıktı. Fakat bu âsiler kuzey batıdaki küçük Hıristiyan krallıklariyle bazan müşterek bir dâva edindiler ve kuzeydeki Leon kıralı ile bir ittifak yaptılar. İşin kötüsü, hükümdar ailesi içinde yetiştirilmiş, süvari kuvvetlerinde vazife görmüş ve Müslüman olduğunu ikrar etmiş kendisine Ömer ibn Hefsun adını vermiş olan ünlü bir Muzareb işini bırakıp memleketine gitti, orada kaçaklardan bir çete kurdu. Aynı zamanda İspanya için mücadele etmekte olduğunu ilân etti ve o civarda akınlar yapmağa başladı. Yavaş yavaş güneyde oldukça geniş bir bölgeyi kendi tarafına çekti. Hattâ İfrikiya'daki

Aglebidler denilen yarı bağımsız Abbasî valilerinden yardım aradı, fakat onlardan iş birliği koparamadı. Bunun üzerine artık hakikî rengini gösterdi, kendine Samüel adını verdi ve Hıristiyanları açıkça kendi tarafına çağırdı. Her yandan tazyik gördükleri için durum şimdi Kurtuba Emîrleri için zor olmuştu.

III. Abdürrahman (918 - 961). Şimdi yeni bir islâm kahramanına ihtiyaç vardı ve bu kahraman, 912'de tahta çıkan III. Abdürrahman'ın şahsında belirdi. O, iktidarı ele aldığı zaman yirmi üç yaşında idi. Cevherli bir adamdı, çok enerjikti, vazifesine yılmaz bir cesaretle başladı. Bütün Emîrlik ülkesini itaat altına alması uzun sürmedi, beş yıl sonra Müslüman İspanya'nın en üstün Efendisi idi.

Fatımîler ve Hıristiyanlarla Savaşlar. III. Abdürrahman bütün hayatı boyunca savaşmağa mecbur olmuştu, savaştı, yiğitçe ve başarılı olarak. Başlıca iki düşmanı, kendilerini teşkilâtlandırmağa başlıyan, birkaç ufak krallıkları bulunan ve İslâmlıkla mücadele etmeğe karar vermiş olan kuzey Hıristiyanları idi. Kimse onları kınayamazdı, çünkü onlar anayurtları ve dinleri için mücadele ediyorlardı. Her ne zaman ellerinden geldiyse Müslümanlarla savaştıkları halde kazanmak aşağı yukarı onların beş yüz yıllarını aldı. Diğer düşmanlar Aglebid idarecilerini İfrikiya'dan atmış ve kuzey Afrika'da hâkimiyeti ellerine almış olan yeni bir Müslüman kuvveti idi. Bunlar, müfrit bir Şiî mezhebinden olan, çok hararetli ve propagandaya önem veren, Fatımîler idi. Onlar Emevi Emîrlerine karşı faaliyette bulundular diye ajanlarını İspanya'ya gönderdiler. Fatımîler Peygamberimizin kızı Hazreti Fatıma'dan geldiklerini öne sürüyorlar ve bu sebepten Beni Ümeyye'nin düşmanları olduklarını beyan ediyorlardı. Onlar canı sıkılmıyacak kadar tehlikeli bir kimse olan III. Abdürrahman'ı küçümsüyorlardı. Abdürrahman savaşı düşmanın karargâhına intikal ettirmeğe karar verdi: kendini Fas'ta en üstün kimse olarak kabul ettirdi ve oradan hareketi idare etmeğe başladı. Aynı zamanda Berberî sahillerine (şimdiki Cezayir ve Tunus) Fatımî donanmasına hücum etmek ve onu yok etmek için bir donanma gönderdi. Hücum ve karşı hücumlar birçok yıl sürdü.

Hıristiyanlara Karşı Sefer. Bununla beraber kuzeydeki

Hıristiyanlara karşı sefer daha kesin ve daha önemli idi. Leon kıralı Ordano sınırlara akınlar yaparak savaşa başladı. Abdürrahman ona karşı küçük bir ordu yolladı, fakat Ordano bu orduyu bozdu, islâm kumandanını esir etti, başını kesti ve San Esteban'ın kale surlarına, bir domuz kafası ile birlikte astı. Abdürrahman açık bir oturumda Ordano'ya Hıristiyanların çabucak unutamıyacakları bir ders vereceğine yemin etti. Kuzeye döndü, Ordano ile karşılaştı ve onu yendi, önemli bir Hıristiyan şehri olan San Esteban'ı zaptetti ve onu hâk ile yeksan etti. Ordano Navar kıralı Sanşo'dan yardım istedi, fakat Abdürrahman bu bileşik orduyu da ezdi. Navar topraklarına girdi, birkaç yıl sonra (924) Navar'ın başşehri Pampelona'yı zaptetti ve onu harab etti. Bundan birçok yıl sonra barış oldu.

Yeni Başkent (929). III. Abdürrahman el-Nasir (Dinin Desteği) ünvanını aldı, Kurtuba'yı yeni başşehri yaparak ecdadı Emevîlerin Halifeliğini devam ettirdi. Böylelikle o zamanlar İslâm dünyasında iki Halife oldu: Bağdat'taki Abbasî Halifesi ve İspanya'daki Emevî Halifesi. İslâmın koruyucusu olarak III. Abdürrahman kuzeydeki Hıristiyanları birçok defalar mağlûb ederek büyük ün saldı. Fakat bir kere, 939'da bir hata yaptı. Leon kıralı ve Navar Kıraliçesinin birleşmiş Hıristiyan kuvvetlerini küçümsedi ve hayatının ilk yenilgisini tattı. Bununla beraber onun itibarı yüksekti, Müslüman ordularının kudreti kabul ediliyordu ve bu yenilgi ile bir şey kaybetmedi. Bir mütareke imzalandı, bir müddet dostça münasebetler kuruldu. Az zaman sonra Navar kıraliçesi Tota, oğlu Şişko Sanşo'ya tıbbî bir yardım ve bir zorbaya karşı da yardımlar dilemek üzere, Kurtuba'ya geldi; Abdürrahman onun her iki dileğini de yerine getirdi.

III. Abdürrahman'ın Başarıları. III. Abdürrahman kendi silsilesinden en büyük hükümdardı. Büyük bir kurucu olduğu kadar da büyük bir idareci idi. Kurtuba yakınında, Müslüman sanatının bir harikası olarak alınan, el-Zehra (çok güzel) diye adlandırılan bir saray yaptırdı. Uzaktan ve yakından birçok kimseler onu görmeğe geldiler. Bu saray sonradan Afrikadan gelen sofu Muvahhit'ler tarafından harap edildi. Abdürrahman hükûmetini daha da iyi bir hale koydu. Hükûmeti merkezleştirdi, silâhlı gücü kuvvetlendirdi, sulama ve ziraat-

te birçok ıslahat yaptı. Onun zamanında kendini hırsla sanayi ve ticarete veren yeni bir Müslüman orta sınıfı doğdu. Böylelikle sadece askerî kumandanlar devlet hizmeti arıyorlardı, diğer Müslümanların yapacak çok işleri vardı. Hıristiyanlar ve Yahudiler yerleşmişler ve İspanya Arap milletinin fertleri olmuşlardı. Kurtuba ve diğer Müslüman şehirlerindeki üniversiteler büyük başarı doruklarına erişmişlerdi ve nüfus artmış, başşehir Avrupa'nın birinci sınıf bir şehri haline gelmişti. Bu, İspanya'nın altın devri idi.

El-Hakem II (961-976). Savaş adamından sonra barış adamı geldi. III. Abdürrahman'ın oğlu ve halefi II. Hakem yalnız arasıra gelen hükümdarlardan birisiydi. Büyük Abdürrahman'a lâyık bir halef olarak kabul edilir. Aslında barışsever bir insan olarak, saltanatının on beş yılını bilgi peşinde koşma, ilmin yayılması ve ilmi teşvik etmeğe harcadı. Dünyadaki en güzel olduğu kadar en büyük ilim merkezi oluncaya kadar Kurtuba'daki üniversiteyi genişletti. Kurdurduğu kütüphanede 400.000 ciltten fazla eser vardı, kitap ve el yazması eserlerin satın alınmasına, aydın insanların ve bilginlerin çalıştırılmasına hadsiz hesapsız paralar harcadı. Kendisi de iyi bir bilgindi; Üniversite kütüphanesindeki binlerce eserin sayfa kenarlarında onun notları vardı. Onun üniversiteye bağladığı para bugün birkaç ünviersite kuracak bir derecedeydi. O sadece bir bilgin değildi; ötedenberi sürüp gelen İspanyol Arapları düşmanlarına ve kuzey İspanya Hıristiyanlarına karşı savaş açtı ve sekiz yıl süren bir mücadeleden sonra onları barış istemeğe zorladı. Fatımîlerle olan savaş da devam ediyordu, bu savaşlarda da Hakem başarılı idi. Fatımîleri Fas'tan 973'te attı. Bundan sonra Fatımîler Mısır'da toplandılar.

Hacib. Hakem erken öldü. Küçük bir oğlan çocuğu ve kuzey İspanya'dan bir prenses olan çok güzel ve muktedir bir kıraliçe bıraktı. Bu hatun hükümdar naibi olunca muktedir idareciler araştırmağa mecbur oldu ve büyük çapta kabiliyetli bir adam olan Muhammed ibn Ebi Amir'in şahsında bu idarecilerden birini buldu. O, zaten kendi kabiliyeti ile yüksek makama erişmişti. Onu kendine devlet müşaviri olarak seçti. Bir zaman sonra kıraliçenin baş müşaviri oldu. Bu vazifede kendisine Hacib (mabeyinci) adını verdi. Hacib elinde gittikçe daha çok kudret topladı, diktatör oldu, ve böylelikle Müs-

lüman İspanya'yı otuz yıl idare etti. Halkı kendine çekmek için zeki insanları, âlimleri ve şairleri ihsanlara garketti. Bununla beraber hiç affedilmeyecek bir şey yaptı, bu işe de basit düşünceli Ülemanın onu zorladıkları söylenir: Hakem'in büyük masraflarla toplattığı, felsefe üzerine olan kitapların hepsinin yakılmasını emretti.

Fatih Hacib. Hacib'in bu tarafı çekici olmamış olabilir, fakat onun başka bir tarafı vardı. O, İslâm dâvasında büyük bir mücadeleci idi. Bütün Müslüman İspanya tarihinde ondan daha büyük bir Mücahit bulunduğu şüphelidir. O, orduyu kuvvetlendirdi ve kuzey sınırlarında tekrar akınlar yapmağa başlamış olan kuzeydeki Hıristiyan prenslere karşı yolladı. 987'de Zamora'yı aldı, 985'de Barselona'yı yağma etti ve 988'de, Leon krallığının başşehri olan Leon'u kuşattı. Onu zaptetti ve yerle bir etti. Leon'u Kurtuba Halifeliğine kattı. Müfrit kuzey batı eyaletleri Galiçiya ve Asturiyas'ı bile istilâ etti. Hepsi birden, Hacib kuzeyin Hıristiyan prenslerine karşı elli gazve idare ettİ ve 1002'de Hıristiyanlara karşı, elinde kılıç, savaşırken şehit düştü.

Hacib el-Mansur'un Halefleri. Zafer kazanan mânasında el-Mansur adı verilmeğe başlanan Hacib aynı zamanda çok becerikli bir idareci idi. Fikir işlerinde oldukça geri görüşlere sahipti, fakat pratik işlerde haddinden fazla muktedirdi. Onun ismi Hıristiyan âlemi için bir dehşet veren şey haline gelmişti,öldüğü zaman bütün güney Avrupa'da sevinme oldu. Hacib'in yerine, onun vazifesiyle, Baş Müşavir veya Baş Vezir olarak, ilkönce oğlu Abdülmelik, sonradan ikinci oğlu Abdürrahman geçtiler, fakat onlar babaları kadar ne kuvvetli ne de muktedir idiler. Abdürrahman Kurtuba'da, bir ayaklanma sırasından öldürüldü. III. Abdürrahman tarafından kurulan muhafız teşkilâtının belki de bu isyanda parmağı vardı. Bu muhafız kuvvetleri şimdi iktidara geldiler, buna benzer muhafız kuvvetleri Müslüman tarihi boyunca böyle davranmışlardır. Muhafız kuvvetleri her yerde baş kaldırmışlar, hükümdarları devirip yerine hükümdar koymuşlardır. Hükümdarlar ister Abbasî, Türk, Eyyubî ister Hint Sultanları olsunlar, böyle olan yerlerde çok kötü sonuçlar meydana çıkmıştır. Bütün ünlü islâm tarihçilerinin de kaydetmiş oldukları gibi, İspanya'da bir entrika, cinayet, ikiyüzlülük ve siyasî dolandırıcılık

araya girmiş. İdare bir zaman, Hazreti Ali'den geldiklerini öne süren Hamudî'lerin eline geçti, onlar hükûmeti aşağı yukarı otuz yıl kadar ellerinde tuttular. Zamanla onlar da ehliyetsiz bir hale geldiler. O zaman hükûmet bir Devlet Meclisi tarafından devralındı. İspanya Emevî Halifeliği şimdi küçük devletlere bölünmüştü. Onların sadece en önemlileri zikredilebilir.

Sevil Devleti. El-Mutemid (1068-1091). Bu devletlerin en önemlisi Sevil kadısı tarafından kurulan Sevil devleti idi. Bu sülalenin en göze çarpan hükümdarı, İbn Halikan gibi anlayışlı bir yazar tarafından methe lâyık görülen El-Mutemit idi. Mutemit sıkı bir idare ile hüküm süren kudretli bir adamdı, devletinin sınırlarını genişletti, devlet işlerini düzene koydu, ilmi teşvik etti, şairleri ve sanatkârları himaye etti. Kendisi de ün salmış bir şairdi, şiirleri bugün bile okunur. Hayatının son yıllarında kendine devletini kaybetmesine mal olan siyasî bir hata yaptı. Galiçiya kıralı VI. Alfonso ile komşu Müslüman devletleri aleyhine bir ittifak yaptı. Sonradan Murabit'ler denilen Berberîlerin Müslüman kuvvetlerinin ayaklanmalarına karşı savaşmağa mecbur kaldı. Bu tehlikeli işte her şeyini kaybetti, zaferi kazanan Murabitler tarafından kör edildi ve sürgüne gönderildi.

El Mağrib'de Berberî Kudretinin Yükselmesi. Murabitleri ele almadan önce biraz geri gitmek ve Mağrib'de ne olup bitmiş olduğunu anlatmak lüzumludur, çünkü Mağrib'de iki Berberî kuvveti yükseldi, Mubaritler ve Muvahhitler, ki bunlar sonraki iki yüz yıl boyunca kendi aralarında İspanya'ya hükmettiler. I. Abdürrahman'ın İspanya'da iktidarı ele almasından az sonra, diğer Ali'cilerden daha çok macera sever ve daha muktedir bir kimse olan ve Hazreti Hasan'ın torununun oğlu batıya geldi. O, Medine'de Abbasîlere karşı bir ayaklanmaya katılmıştı fakat kaybetmişti. Bu ayaklanmadan sonraki boğazlamadan kurtulmayı becermiş ve Mağrib'e gelmişti. Kendisiyle beraber bazı taraftarları da vardı, o, soyunu ve Ali sülâlesinin bir dâvası olan kendi dâvasını Abbas sülâlesine karşı bir koz olarak kullandı. Mağrib'de hazır bir zemin buldu ve derhal Şiî devleti kurdu. Ondan gelenler bu çevrede hemen hemen iki yüz yıl kadar hüküm sürdüler. Bu, bir Ali'ci tarafından kurulmuş ilk hanedan idi.

Aglebî'ler (800-909). Diğer kuzey Afrika Müslüman

hükümdar sülâlesi, İspanya Emevîleri zamanında, Aglebî'lerinki idi. İfrikiya'da nizamı sağlamak için Halife Harun Reşid tarafından gönderilmiş olan general İbrahim ibn el-Agleb tarafından bu idare kuruldu. İbn el-Agleb elinden iş gelir bir adamdı. Kayravan'da karargâh kurdu, bütün o çevreyi (Cezayir'in yarısı, Tunus, Sirenayka, Nümidya) kendine boyun eğdirdi ve yarı bağımsız bir hükümdar gibi hüküm sürdü. Halefleri kuvvetli bir idare düzeni kurdular ve kudretli bir deniz kuvveti haline geldiler. Bir donanma yaptılar ve Akdeniz adalarına, Avrupanın güney kıyılarına akınlar etmeğe başladılar. 902'de Sicilya'yı zaptettiler ve onu bir deniz üssü gibi kullanarak güneyde Malta'yı, kuzeyde Sardinya'yı aldılar. Girit'teki müslüman devleti ile dost oldular, böylece Aglebit, Sicilya ve Girit Arapları birleşik deniz kuvvetleri Yunanistanı istilâ etti. Aglebit'ler Sicilya'yı araplaştırdılar ve 1100'de Müslümanlar Sicilya'dan çıkarıldıkları halde, üç yüz yıldan fazla bir zaman gelişen bir hayrete değer Sicilya-Arap medeniyetinin temellerini attılar, Aglebî Ziyadatullah Kayravanda, zamanımıza kadar gelen büyük bir cami yaptırdı, lâkin caminin bir kısmı olan büyük medrese artık mevcut değildir.

İfrikiya'da Fatımîler. Aglebi'ler İsmailî ler tarafından yıkıldılar. İsmailî hareketi müfrit Şiî görüşleri bulunan gizli bir teşkilâttı, kendi Gizli İmam'ına inanırdı, ne gibi fedakârlıklar yaptığına veya gayeye erişmek için ne gibi çarelere başvurduğuna pek aldırış etmezdi. Bir kere başa geldiler mi, İsmailî'ler her ne gibi faydalı sosyal, kültürel ve dinî kurumlar varsa, hattâ Müslüman bile olsa, yok ederler ve sonra kendilerininkini kurarlardı. Bu İsmailî'ler önceden de İran ve Arabistanda türlü isimler altında görünmüşlerdi. İfrikiya'da, Ali'nin karısı Hazreti Fatıma'dan geldiğini öne süren, Übeydullah adındaki yeni bir önderin emri altında göründüler. Übeydullah ve taraftarları plânlar kurdular ve sonra son Aglebî'leri ortadan kaldıran bir isyanı tutuşturdular. Fatımî'ler başşehirlerini el-Mehdiya'da kurdular ve Aglebid donanmasını teslim aldılar, bu donanmayı kuvvetlendirdiler, kendilerini Orta Akdenizde bir deniz kuvveti haline getirdiler. Sicilya ve Sardinya'yı teslim aldılar ve Sicilya'nın kültürel, idarî ve zirai ilerlemesi için büyük hamleler yaptılar. Fatımiler doğuya doğru genişlemeğe başladılar ve aşağı yukarı onuncu yüzyılın ortalarına doğru Mısır'ı fethettiler. Bunun üzerine büyük

bir İmparatorluk kurdular, bu imparatorluğu Mısır'dan iki yüz yıl idare ettiler.

Fas Murabıtlerı - Yusuf ibn Tafşin (1061 - 1106). Sevil'in son hükümdarını devirmiş olan Murabitler bir İspanya - Fas kuvveti haline geldiler. Fatımîler Mısır'ı kudretlerinin merkezi yapınca İfrikiya'daki valileri gittikçe yarı bağımsız bir duruma geldi. Bu bölgedeki Fatımî kontrolünün zayıflaması Berberîlere bir fırsat verdi. Onlar Araplar tarafından üç yüz yıl idare edilmişlerdi. Şimdi kendilerini teşkilâtlandırmağa başladılar. Mensupları çöl manastırlarında yaşayan dinî bir cemiyetin başkanını lider olarak aldılar. Bir Müslüman manastırına (ribat) deniyordu. Buradan ünvanları olan Murabit (manastır sâkinleri) çıkmıştır. Önder Fas'ın tamamını fethe den Abdullah ibn Yasin'di. Yeğeni ve halefi Yusuf ibn Tafşin Merakeş şehrini kurdu ve onu Murabit devletinin başşehri yaptı. Diğer Müslüman devletlere karşı VI. Alfonso ile ittifak kurmada son Sevil hükümları el-Mutemit'in hatasından bahsedilmişti. Mutemit İspanya'daki rakiplerini sindirdikten sonra VI. Alfonso mükâfat olarak Sevil devletinden bir kısım yer istedi. Buna Mütemit razı olamazdı, bu sebepten VI. Alfonso Sevil topraklarını istilâ etti. Mutemit Yusuf ibn Tafşin'den yardım istedi. Yusuf büyük bir ordu ile geldi, kendine İspanya İmparatoru adını vermeğe başlıyan VI. Alfonso'yu 1086'da yendi. Bundan sonra Yusuf geri gitti, fakat Sevil'de işler düzelmiyordu. İspanya'nın küçük Müslüman devletleri kendi aralarında boyuna mücadele ediyorlardı. Bu yüzden devamlı olarak İspanya'ya geçmesi ve İspanya Müslümanlarını emri altında birleştirmesi için birçok asiller tarafından Yusuf ısrarla davet edildi. Belki o kendini kaptırdı, belki de onun kumandanları yüksek bir medeniyeti bulunan İspanyol şehirlerinde yaşamak istediler. Her ne hal ise, Yusuf 1090'da İspanya'ya geçti, bütün İspanya Müslümanlarını emri altına aldı. Mutemit, Yusuf'a karşı savaşmak istedi, fakat yeter derecede kuvvetli değildi. Mağlûp edildi ve devletin bir esiri olarak Fas'a sürüldü. Murabitler şimdi İspanya yarısının ve batı Afrika'nın hatırı sayılır bir kısmının sahipleri idiler. Yusuf bir sünnî idi ve Bağdat'taki Abbasî Halifesinin İslâmların en üstün başı olarak kabul etti. Batıda İslâmlar için bir kuvvet kalesi oldu.

Son Murabıtler - Sid (1040 - 1099). Yusuf'un oğlu Ali

çok dindar bir Müslümandı. Aynı zamanda iyi bir idareci idi. Onun zamanında, Arap âdetlerini kabul etmiş, kendi Hıristiyan adlarından başka Hıristiyan adları almış olan ve Arapça konuşan ve Araplar gibi yaşıyan Muzareb'ler yani İspanya Hıristiyanları diğer İspanyollarda birleştiler, Müslümanlara karşı isyan etmeğe başladılar. Kendilerine Don Rodrigo Diaz dö Bolivar adında, kendisi de Muzareb olan, bir zamanlar Müslümanlar için savaşmış bulunan ve Sid yani Önder diye adlandırılmış olan büyük bir baş buldular. Sid şimdi Müslümanlara karşı dönmüştü, Valensiya şehrini işgal etti ve İspanya Hıristiyanlarının kahramanı oldu. O, gösterişli bir savaşçı ve şövalye ruhlu bir düşmandı. O kadar mertçe dövüşüyor ve davranışlarında o kadar asildi ki düşmanlarının bile saygısını çekiyordu. Ölümünden sonra İspanyalılar onun hakkında Kantar dö Miyo Sid (Önderim Sid'in Şarkısı) denilen bir epik şiir yazdılar.

Muvahhit'ler (1145 - 1212). Murabitler 1130'a kadar hüküm sürdüler, fakat son yıllar zarfında büyük bir kuvvet olmaktan çıkmışlardı. Ehliyetsiz idareciler, iç kavgalar, şimdi Müslümanlara karşı birleşmiş olan Hıristiyanların kuvvetli muhalefeti Murabit kudretini sarstı. Başka bir Berberî reisi kuzey doğu Afrikada göründüğü zaman işler kötü bir durumda idi. Bu reis de sofu olduklarından, kendilerine Muvahhit adını veren dinî bir cemiyetin başı idi. İbn Tumart adındaki reisleri kendi taraftarlarını çok iyi teşkilâtlandırdı. Yerine Muvahhit kudretinin gerçek kurucusu olan muktedir vekili Abdülmümin geçti. Abdülmümin son Murabit hükümdarını 1145'de mağlûp etti ve Fas'taki bütün şehirleri zaptetti. Merakeş, bir kuşatmadan sonra, alındı. Sonra İspanya'ya geçti ve Andalusya'yı (Endülüs) hükmü altına geçirdi. Müslümanlar 1150'ye doğru İspanya'nın üst yarısından, kuzey doğunun küçük bir parçası hariç, çıkarılmışlardı, yarımada hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında denk olarak bölünmüştü. Güney yarı kısma Andalusya adı veriliyordu ve bu zamandan sonra, üç yüz yıl türlü olaylar müddetince, Müslümanlar İspanyanın Andalusya'dan fazla kısmını hiç işgal etmediler. Artık duruma hâkim olan Abdülmümin topraklarını genişletti. 1152' de Cezayir'i, 1158'de Tunus'u ve Trablusgarb'ı da 1160'da fethetti. Murabitler Cezayir'den öte İfrikiya ülkelerini hiç bir zaman fethetmemişlerdi, Muvahhitlerin sınırları şimdi Mı-

sır'a dayanıyordu ve Abbasî Halifelerinin hükümdarlıklarını kabul etmiyorlardı. Müslüman İspanya'nın haşmetini yeniden kuran Muvahhitler oldu.

El-Mansur (1184 - 1199) ve Halefleri. Muvahhitlerin en iyisi Mansur adı verilen, Abdülmümin'in torunu, Ebu Yusuf Yakub idi. Ebu Yusuf o kadar kudretli bir hükümdar idi ki Büyük Selâhaddin bile Haçlılara karşı onun yardımına başvurdu ve batı islâmlarının bu kahramanı Sultan Selâhaddin'in yardımına 180 gemi yolladı. Muvahhitler başşehirlerini Merakeş'ten Sevil'e naklettiler, sofiyundan oldukları halde bu şehri imar etmeğe ve güzelleştirmeğe başladılar. Ebu Yusuf un yaptırdığı minare, yanındaki camiden eser kalmadığı halde, zamanımıza kadar gelmiştir. Merakeş'te, zamanımızın en büyük hastanesi olarak kabul edilen, bir hastahane yaptırdı. Muvahhitler ilmi teşvik ettiler, İspanya'nın büyük filozof ve tarihçilerinin çoğu onların zamanında yetişti. Son Muvahhit Hükümdarı Ebu Yusuf'un oğlu Muhammed el-Nasir idi, Muhammed İspanya Hıristiyan kırallarının kuvvetli bir ittifakı ile Las Navas de Tolosa'da, 1212'de, yenilgiye uğratıldı. Nasir'in yenilgisinden sonra Andalusya birçok küçük devletlere ayrıldı. Onların en büyükü Granada devleti idi, 1492'ye kadar sürdü, 1492'de Granada'da hüküm süren Nasrî'lerin son hükümdarı mağlûp edildi ve İspanya'dan atıldı. Granada'daki Elhamra'yı yaptıran Nasrî'lerdir. Nasrî'ler çok kültürlü idarecilerdi ve o zamanda İspanya'nın hemen hemen beşte dördünü geri alan Hıristiyanlara karşı iki yüz elli yıl kadar karşı koydular.

İspanya'da Müslüman Kültürü. İspanya Müslümanları tarihte seçkin bir rol oynadılar. Bir medeniyet kurdular, Orta Çağda Avrupa'da en ince olan bir kültür meydana getirdiler. Onlar, İngiliz, Fransız, İtalyan ve İspanyolların düşüncelerine tesir ettiler. İspanyollar en son Müslümanları İspanya'dan atmakta başarılı olunca yalnız bir medeniyet safhasını yok etmekle kalmadılar, kendi memleketlerine de tamiri imkânı olmayan bir zarar verdiler. İspanya Arapları bütün Avrupaya ilham verdiler, arkada bıraktıkları kitap hazineleri asırlarca Avrupalıların gerçek bilgi ve öğrenme kaynaklarını teşkil etti. İspanya Arapları doğudaki Arap âlemi kadar edebiyat, felsefe, tıp, fen, tarih, coğrafya, tasavvuf ve seyahat edebiyatında eserler meydana getirdiler.

Müslüman Filozofları. Arapların, Yunanlılar arkalarında ne bıraktılarsa onu aldıklarını ve sadece bunlara ek ve tefsir yazdıklarını Avrupalılar söyleyegelmişlerdir. Bu yanlış ve insafsızca bir hükümdür. Hiç bir filozof yoktur ki kendinden önce gelmiş olanların ortaya koyduğu felsefe sistemlerini dikkat nazarına almasın ve felsefe bu dünyadaki olayların anlamlarını bulmaktan başka bir şey değildir. Her şeyin Yunanlılardan ve Hintlilerden veya Çinlilerden geldiğini söylemek insanoğlunun zihnî gelişmesini ve orijinal düşünmesini inkâr etmek demektir. Arapların hiçbir edebî ve felsefî yetişmelerinin, temellerinin olmadığını söylemek doğrudur, fakat onlar her taraftan öğrendiler, öğrendikleri şey ne olursa olsun, kendilerine mal ettiler. Açıklanmamış olarak bırakılan başlamaları berraklaştırdılar, felsefede en büyük başarıları şu gerçeğe dayanır ki onlar inançla aklı bağdaştırmağa uğraştılar. Avrupaya bu mirası bıraktılar ve işte Avrupa kendi ilminin canlanmasını bu temel üzerine kurdu. Bu alanda dört büyük İspanya Müslümanının adları göze çarpar, onların hepsi de tefekkür tarihinde büyük bir mevki işgal ederler.

(a) İbn Becca (öl. 1138) bir folozof, âlim ve hakim idi. Felsefesinin gayesi insana Allaha yaklaşmağı başarmak için birşey öğretmek olduğuna inanırdı ve mükemmele gitmek için insandaki kapasiteye inancı vardı.

(b) İbn Tufeyl, İbin Becca'dan sonra yetişti, bir Muvahhit'ti (öl. 1185). Sultan Eli Yusuf Yakub'un başhekimi idi. İbn Tufeyl oluş teorisinin, tekâmül nazariyesinin genel açıklamasiyle meşhurdur. İnsanın en yüksek bilgiyi kazanmağa muktedir olduğuna inanırdı.

(c) İbn Rüşd (diğer adı Averroes, 1126 - 1198) Muvahhit hükümdarı Ebu Yusuf Yakub'un saltanatı zamanında yaşadı ve kendisi Sevil ve Kurtuba Kadısı tarafından üstad bir tefsirci olarak kabul edilir ve onun liberal, serbest görüşleri kendisini herkese beğendirir. Beş yüz yıl müddetle İbn Rüşd'ün kitapları doğu üniversitelerinde olduğu gibi batıda da ders kitabı olmuştur.

(d) Musa ibn Meymun (1135 - 1204) Kurtuba'da doğmuş olan bir yahudi idi, fakat İspanya'dan Mısır'a gitti, orada Büyük Selâhaddin'in saray hekimi oldu. Onun şöhreti aklı inançla bağdaştırmağa çalışmasına dayanır. Çok açık fikirli bir mütefekkirdi.

El -İdrisî (1100 - 1166). İspanya Müslümanları tarafından ilme verilen hız o derecede idi ki o zamanların en büyük coğrafya bilginlerinin de batılı bir Arap olduğuna şaşmamalıdır. O, on ikinci yüzyıl coğrafya bilgini ve haritacısı idi. 1100'de Septe'de doğdu ve mesleği onu Sicilya'ya getirdi. Sicilya'ya hükmetmede Fatımîlerden sonra gelen, fakat Sicilya'daki Sicilya - Arap kültürünü muhafaza eden, Sicilya'nın Norman kıralı, II. Rocı idaresinde en mükemmel eserini verdi.

İbn Arabî, İbn Hazm. İspanya Müslümanlarından diğer meşhur adamlar arasında büyük mutasavvıf İbn Arabî ve İbn Hazm'ın da zikredilmesi mecburiyeti vardır. İbn Arabî 1165'de doğdu ve bir zaman Sevil'de yaşadı. 1202'de Mekke'ye Hac için gitti ve Arabistanda yerleşmeğe karar verdi. Ona Şam üniversitesinde bir hocalık verildi, orada hayatının sonuna kadar öğretmekle vakit geçirdi. İbn Arabî Allahın ışık, nut olduğunu ve dünyanın da Allahın bir ifadesi demek olduğunu telkin ediyordu. O, insanın kendisini mükemmel bir hale koymakla Allaha yaklaştığına inanırdı. Bir kitap yazdı, bu kitapta öteki dünyadan, cennetten geçen bir seyahati anlatır. Bilginler farzederler ki büyük İtalyan şairi Dante, İlâhî Komedya adındaki eserinin fikrini, konusunu İbn Arabî'den almıştır. Diğer büyük isim İbn Hazm'dır ki o, hepsinden büyük olan bir yazardı. Tahminen yüz kadar kitap yazdı ve tarih, şiir, hadis ve mantıkta aynı şekilde bilgi sahibi idi.

Ibn Haldun (1332 - 1406). Müslümanlar arasında tarih yazma sanatındaki en büyük isim, bir İspanya Müslümanından gelme, Abdürrahman ibn Haldun'unkidir. O, ötekilerden çok sonra geldi ve Tunus'ta doğdu. 1361'de Granada Sultanının hizmetine girdi, 1361'de Kahire'ye gitti ve El-Ezher üniversitesinde hoca oldu. Dünyaya bir belâ olan Timur'la, Şam'ı kuşattığı zaman, karşılaştı. Tarihinin önsözü, tarih yazma hakkında bugün bile modern olan fikirleri içinde bulundurur.

İbn Batuta (1304 - 1377). Seyahat ve tetkik alanında Orta Çağdaki en büyük isim de bir Mağrib Müslümanının adıdır. Bu, Muhammed ibn Abdullah ibn Batuta'nınkidir. Fas'ta doğdu, tahsilini bitirdikten sonra, seyahatlerine başladı. Bütün islâm dünyasını dolaştı ve sadece Delhi'de, Sultan Mu-

hammed Tuğluk'un hükümdarlığı zamanında, yedi yıl kaldı. İbn Batuta Çin'e seyahat etti ve Hindi Çinî, doğu Hint adalarını ziyaret etti. Afrika'da Sahra'yı geçti ve Tombuktu'yu ziyaret etti. Onun seyahatnamesi o zamanların dünyası hakkında değerli haberler taşır bugün bile iyi bir okuma materyelidir.

Sicilya. Şimdi Fatımîler hakkında birkaç söz söylemenin sırasıdır. Fatımîler Afrika'da meydana çıktılar, Aglebidlerden Sicilya'yı aldılar, sonra doğuya giderek Mısır'a yerleştiler, orada iki yüzyıl hüküm sürdüler. Aglebî'ler dokuzuncu yüzyılın sonunda doğru Bizanslıları Sicilya'dan kovmuşlar ve Palermo'yu kendilerine başşehir yapmışlardır. Onlar İtalya'nın güneyinde de bazı bölgeleri fethetmişler, buradan Napoli ve Roma'ya karşı harekete girişmişlerdi. Bir seferinde de Papa VIII. Con'u (882-915) kendilerine vergi vermeğe zorlamışlardı. Aglebî'ler enerjik bir kavimdi, derhal Arap yaşayış tarzını adada yaymışlardı. Fatımî'ler, Aglebî'lerden adayı teslim aldıkları zaman herhangi faydalı bir alanda onlardan geri kalmadılar. İki yüzyıl ve daha fazla Sicilya'yı bir kültür ve bilgi merkezi haline getiren Araplar Kalbî sülâlesi idi. Fatımî'ler Mısır'a gidince Hasan ibn Ali el-Kalbî'yi Sicilya valisi tayin ettiler. Gitgide Hasan yarı bağımsız bir hükümdar oldu ve adanın idaresi kendi sülâlesine geçti. Kalbî saltanatı zamanında Palermo büyük bir şehir haline geldi. Büyük Müslüman seyyahı İbn Havkal bu zamanlarda Palermo'yu ziyaret etti ve şehrin o zamana kadar görmüş olduğu en büyük ve en iyi bir şehir olduğunu, 300 camisinin ve 300'den fazla birinci sınıf medresesinin bulunduğunu yazdı. On birinci yüzyılda Sicilya'yı zapteden Normanlar Arapların siyasetlerini olduğu kadar zekâ, meharet ve bilgilerini de o kadar çok takdir ettiler ki onların çoğunu vazifede alakoydular. Gerçekte Normanlar Arap yaşayışını kabul ettiler, onlar Araplar gibi giyindiler, paralarını Arapça yazılarla bastırdılar, hattâ tarihini de Hicret yılına göre bastırdılar. Arap kültürü II. Frederik zamanına kadar hâkim bir durumda kaldı, II. Frederik Sicilya'da oturmağı tercih eden Cermen İmparatoru idi, Arapça konuşurdu, etrafındakiler Araptı, bir münevver Arap gibi yaşardı. Sicilya Müslüman bilgisinin en iyi eserlerini İtalya'ya verdi ve Rönesans denilen, İtalya ve güney Avrupa'nın fikren uyanmasını sağladı.

Mısır Fatımîleri. 969'da Fatımî kumandanı Cevher, Mısır'da kabiliyetli Tolonîler sülâlesinin yerine geçmiş olan İhşidî sülâlesinin idaresine son verdi. Bir Abbasî kumandanı olan Ahmed ibn Tolon bağımsız bir hükümdar olmuş ve idareyi islâh ederek, camiler ve başka önemli binalar yaptırarak Mısır'ı kuvvetli bir devlet haline getirmişti. Tolonîlerin yerine geçen İhşidîler, bununla beraber, her hangi bir alanda göze çarpar bir sülâle değildiler. El-Kahire (Mısırın şimdiki başşehri) yi kuran bu general Cevher oldu. Cevher şehri 973'de kurdu, aynı zamanda büyük El-Ezhar camisini de yaptı ve onu büyük çapta bir medreseye çevirdi. Bundan sonra, çok geçmeden, Fatımîler Hicaz'ı olduğu gibi Suriye'yi de fethettiler, böylelikle Orta Doğu'nun büyük bir kuvveti oldular. Bunun üzerine kendilerine Halife adını da verdiler. Çünkü kendileri müfrit Şiî mezhebinden idiler, Sünnîlere ve hattâ diğer Şiî inançlarına karşı müsamaha göstermiyorlardı ve Bağdat'taki sünnî Abbasî Halifesini hiç sevmezlerdi. Bu hal İslâm dünyasını üçe böldü. Batıda Sünnîler, ortada Şiîler, doğuda yine Sünnîler. Sünnî olan batı, El-Mağrib ve Andalusya Orta doğu ve Doğudan kesilip ayrılmıştı. O zamana kadar İslâm dünyasında hâkim olan fikir ve duyguların kolayca başka tarafa akışı böylelikle çok sarsıldı. Müslüman âleminin bu ayrılması Haçlı Seferlerine başlamak için Avrupalılara cesaret verdi.

Fatımîlerin Düşmesi. En büyük Fatımî, beşinci Halife, Nizar el-Aziz idi. Onun hükümdarlığı zamanında Fatımîlerin hükmünde hattâ Bağdat Halifesinden daha fazla, büyük bir saha vardı. El-Aziz büyük bir kurucu ve ünlü bir sanat koruyucusu idi. Çok müsamaha gösteren bir hükümdardı, onun zamanında hiç bir gayrimüslime fena muamele yapılmadı. Fatımîler daha başlangıçta hükümdar muhafızları olarak Türk esirlerinden bir kıta teşkil etmişlerdi, Abdülâziz'in ölümünden sonra bu kuvvetler kudret kazanmağa başladılar. İslâmların kötü talihi eseri olarak, Aziz'in halefi El-Hakim kafadan sakattı. Çok saçma işler yaptı, Hıristiyanları lüzumsuz yere kızdırdı ve müsamahasız olmakla Haçlı Seferlere sebep olmanın başlıca sorumlusu oldu. Bir saray entrikasında

öldürüldü ve sonra muhafız kuvvetleri gerçek iktidara geldiler.

Güzel Sanatlar ve İlim. Abdülâziz bir Bilgi Yurdu (Dar-ül-Hikme) kurmuştu, fakat Fatımîler idaresinde hiç bir büyük fikir faaliyeti ortaya çıkmadı. Şiî olduklarından kendi edebiyat ve düşünce geleneklerine daha çok dikkat sarfediyorlar, serbest düşünceleri küçük görüyorlardı. Bunun sonucu olarak onların tesiriyle bilgiyi teşvik etmek için çok şair, filozof ve mutasavvıf yetişmemiştir. Bununla beraber bu zamanda büyük çapta birkaç âlim gelmiştir. Bunlardan İbn el-Heytam (El-Hazen) saygı ile anılmağa değer. O, bir fizikçi idi ve optik üzerine büyük çalışmalarda bulundu. Fatımîler birçok güzel binalar yükselttiler ve islâm mimarisinin güzelliklerine bir şeyler kattılar. Çanak çömlek işleri, maden ve ağaç işlerindeki Fatımî eserleri çok meşhurdu, bugün bile dünya müzelerinde bulunabilir.

V. BÖLÜM

ABBASİLER

Abbasileri Bekliyen Vazifeler. Abbasi propagandası, iç mücadeleden doğan karışıklıklar, idarecilere karşı azalan saygı, artırılan vergiler, Araplar ve yeni-Müslümanlar yani mevali arasındaki mücadele.. bütün bunlar Abasîlerin başa gelmelerini kolaylaştırdı. Abbasîler hayretle gördüler ki Emeviler daimi ordularını kuvvetli tutmağı ihmal etmişlerdi. Bütün bunları Abbasîler ibretle gördüler. Böyle tuzaklara düşmekten sakınmağa karar verdiler ve bir buçuk yüzyıl böyle olmağı başardılar. Bu, büyük Abbasîlerin devri idi, onların Arap medeniyetini canlandırma ve o zamanların dünyasında Arap kelimesini bir şey ifade edecek bir anlama getirme gibi bir işi, en büyük eserlerini bu zamanda verdiler.

İslâm Dünyası (750). Görünüşü kolaylıkla anlamak için İslâm dünyasına kısaca bir göz atmak gerek. Medine ve Mekke siyaset merkezleri olmaktan çıkmış birer ilim ve kültür yeri olmuşlardı. Halk bu eski İslâm merkezlerine dönüyor, villalar yaptırıyor, hayattan zevk almağa bakıyorlardı. Şam büyük bir Müslüman şehri idi, el-Fustat ve Kayravan önemli hükûmet şehirleri halinde gelişiyorlardı; Kûfe, Basra gibi kültürel olduğu kadar siyaset bakımından da zaten ün almıştı. Araplar susamış bir vaziyette Grek, Hint, İran ve Suriye bilgi hazineleri üzerine atılmışlardı, her ilim yolu onlar tarafından hırsla araştırılmaktaydı. Başlangıçta İran ve Bizans sivil idare sistemini kabul ettikleri halde 750'ye doğru kendi şart ve ihtiyaçlarına uydurmak için bu sistemleri yeter derecede değiştirmişlerdi. Arap deyimi şimdi İslâm dünyasında yaşayan, Arap gibi yaşayan, onun düşüncelerini taşıyan ve, bütün Müslümanların iyiliği için çalışan bütün müslümanları içine almak için genişliyordu. Gelecek bir buçuk yüzyıldaki gibi böyle bir gaye birliği ne önceden oldu, ne de sonradan.

İlk Abbasîler - El-Saffa (750 - 754). Abbasîler Emevî-

lerden büyük bir İmparatorluğa kondular, bu İmparatorluktan yalnız İspanya ve el-Mağrib ayrılmışlardı. Arap hayatı hâlâ sadeydi, İslâmiyet için hâlâ hatırı sayılır bir gayret vardı, hiç kimse henüz fetih veya idareye, vazife sorumluluğuna veya yaratıcı işlere, debdebe veya ihtişama doyurulmamıştı. Abbasîler daha çok şey yapmak durumunda idiler. Çünkü büyük Emevîler tarafından zemin onlar için hazırlanmıştı ve ilk Abbasîler bundan faydalandılar. İlk Halife Saffa kana susamış bir adamdı. Emevîlerin kendilerine yapılabilecek her şeyi hak etmiş olduklarını söyliyerek kendisini temize çıkarmak istiyordu, onun zamanı gurur duyulacak gibi değildir. "Kandökücü" lâkabı kimseye şeref vermez. Saltanatının ilk zamanlarında büyük isyanlar olduğu için mevkiini kuvvetlendirmek üzre sıkı tedbirler almağa mecbur kaldığına şüphe yoktur, isyanlar halefleri zamanında da devam etti. Özellikle Kûfe karışıklık içinde idi. Kûfeliler Saffa'yı ciddî olarak ele alamazlardı, çünkü onlar Büyük Ali'yi, oğulları Hasan ve Hüseyin i ve sonraları Ziyad gibi, onun oğlu Übeydullah, El-Haccac ibn Yusuf ve el-Kasrî gibi Emevî valilerini görmüşlerdi. Gizli tertiplere, yeni hareketlere kendilerini o kadar çok vermeğe başlamışlardı ki Abbasî propagandasının değerini anladılar. Saffa bundan ötürü muhaliflere karşı demir bir yumruk kullandı. Halka iyi tesir yapmak için kutsal bir adam pozu takındı. Cuma namazlarında, İslâmların Halifesi olarak camide Peygamberimizin hırkai şeriflerini giydi. Etrafına birçok aydın kimseleri topladı. Her gayreti halkı Abbasîlerin Peygamber sülâlesinden gerçek temsilciler olduğuna inandırmağa doğruydu. Bundan da açıkça anlaşılır ki o zamanlar halkın en iyi temsilcileri olmaktansa Peygamber sülâlesine mensup olmağa daha çok değer verilmekteydi. Halifeler artık sadece Peygamberimizin temsilcileri değil aynı zamanda Allahın gölgesi, zıllullah idiler. Az zamanda sanki bu işe "memur edilmiş" bir hale geldiler. Artık hiç kimse yeni bir Halife seçme işini düşünmüyordu. Halifelik babadan geçme bir mesele oldu. Bu, Ali tarikatına, Ali'cilere büyük kuvvet verdi, onlar tabiatiyle diyorlardı ki eğer Halifelik bir hak meselesi ise o zaman hiç kimse, özellikle Hasan ve Hüseyin'in çocukları ve torunları tarafından temsil edildiği gibi, Ali sülâlesinden daha çok buna lâyık olmazdı. Hüseyin, aynı zamanda büyük bir şehit olduğu için ondan gelenlerin daha büyük bir hakları

olduğunu delillerle gösteriyorlardı. Bu fikir sonradan İslâmlığa büyük bir bölünme getirdi.

El-Mansur (754-775). Saffa uzun zaman yaşamadı ve yerine daha az merhametsiz olmadığı halde çok daha muktedir bir adam olan kardeşi Cafer geçti. Sonraları Mansur lâkabını alan Ebu Ca'fer Abbasî kudretinin gerçek kurucusu idi. Hükümdarlığının başlangıcında birçok ayaklanmalarla karşılaşmağa mecbur oldu. Bu isyanlardan ilki kendi öz amcasınınki idi. Amcası general Abdullah Zab Irmağı Muharebesinde II. Mervan'ı mağlûp etmiş, Suriye'yi fethetmiş, bütün Emevîleri yok etmişti. Saffa ölünce, Abdullah Halife olacağını zannetti, Ebu Ca'fer tayin edilince Saffa'nın emrinde Suriye valiliği yapmış olan Abdullah ordusu ile Kûfe'ye yürüdü. Ebu Ca'fer, kumandanı, meşhur Ebu Müslim'i Abdullah'a karşı gönderdi. Abdullah, 754'te Nisibin'de yenildi ve hapiste öldü. Diğer Abbasî generali Ebu Müslim şimdi çok kudretli bir adamdı. Horasan valisi ve kendini göstermiş bir askerî kumandandı. Ebu Ca'fer bu durumdan rahatsız oluyordu; kendi bölgesinde yarı bağımsız olan Ebu Müslim'in isyan edeceğinden korkuyordu. Belki de mağrur olmağa başlamıştı. Ebu Ca'fer adam göndererek onu çağırttı ve devlete hainlik yapma faaliyetleriyle itham etti. Müslim isnad edilen suçu reddetti, fakat mahkemeye çıkarıldı, suçlu bulundu ve boynu vuruldu. Şimdi Ebu Ca'fer'in yolu üstünden iki engel kalkmıştı. Bundan sonra Ali'ciler teşebbüse geçtiler. Hazreti Hasan'ın iki torun çocukları, İbrahim ve Muhammed, Medine'de bir ihtilâl tertip ettiler. Hicaz ve Irak Şîileri de onlara katıldılar, fakat yenilgiye uğradılar. Ebu Müslim taraftarları da Horasan'da başkaldırdılar. Ebu Ca'fer onları da ezdi. Şimdi Ebu Ca'fer artık İslâm dünyasında en üstün kimse idi. El-Mansur, zafer kazanmış, ünvanını aldı, "kutsal savaşlar" a girişmek için idaresini kuvvetlendirmekle, ordusunu hazır ve kudretli bir hale koymakla meşgul oldu.

Kutsal Savaşlar. Mansur'la beraber Küçük Asya'da Abbasî'lerle Bizanslılar arasında bitip tükenmez bir sınır çekişmesi başladı. Farkında olmadan, Abbasîler ve Bizanslılar eski bir an'aneye uyuyorlardı. Küçük Asya yüzyıllarca doğu Avrupalılarla batı Asyalılar arasında savaş sahası olmuştu. Yunanlılar ve İranlılar bu ülke üzerinden birbirleriyle savaş-

mışlardı. Bizanslılar ve Sasaniler iki yüzyıl boyunca orada mücadele etmişlerdi. Şimdi de Son Bizanslılar ve Abbasiler Doğu ve Batı mücadelesini değişik isimler altında devam ettiriyorlardı: Müslümanlığa karşı Hıristiyanlık. Abbasilerle beraber bu mücadele bir müdafaa savaşı şeklinde başladı. Müslümanların birbirlerinin boğazına sarıldıklarını görerek, Bizanslılar bir müddet sınırları yakıp yıkmağa koyulmuşlardı Mansur böyle bir duruma uzun zaman göz yumamazdı, Bizanslılara karşı bir ordu yolladı. Hıristiyanlar, Malatya kalesini ve Galisiya'daki Mesisa'yı zaptetmişlerdi. Müslüman ordusu buraları tekrar geri aldı. Abbasi orduları hareket halinde idiler. Kuzeye gönderilen ordu Kafkasya'ya ilerledi, Teberistan'ı ilhak etti, Hazer Denizi sahilleri boyunca oldukça önemli bir mesafeye gitti. Doğu ordusu Kandehar'ı zaptetti ve Hayber Geçidi'ne ulaştı. Birkaç yıl içinde Müslümanlar Hindistan'a girmişlerdi. Keşmir vadisine bile sızmışlardı.

Bağdat'ın Kurulması (762). Mansur şimdi artık iç düşmanlarına hâkim olmuş, kendini dış düşmanlarına vermişti. Halifelikte sulh ve sükûn hüküm sürüyordu, iş ve ticaret hayatı artmıştı, hazineye de para akmağa başlamıştı. Bu sebepten düşüncelerini başka alanlara çevirdi. 762'de Dicle ırmağının kıyılarında yeni bir şehrin temellerini attırdı, adına Bağdat dedi. Dört yıl müddetle yüzlerce ve binlerce sanatkâr, inşaatçı, mimar, tuğlacı, duvarcı, taşçı, doğramacı, marangoz ve dekoratör yani tezyinatçı daire şeklinde bir modele göre kurulmuş olan şehri meydana getirmek için çalıştılar. Şehri kuşatan üç sur vardı, merkezinde de Halife'nin sarayları ve konakları bulunuyordu. Kabul salonunun binası 130 kadem yüksekti. Bağdat büyük bir şehir haline geldi ve Doğu âlemi'nin, beş yüz yıl müddetle, bir kültür merkezi olarak parlaması mukadderdi.

Bermeki'ler. Mansur'un idaresi zamanında, dört Halife zamanında da, seçkin bir rol oynayan bir aile kudret kazandı. Bu başı Halid ibn Bermek olan Bermeki'ler ailesi idi. Halid vezir tayin edilmişti, ondan gelenler son Halifeler zamanında aynı mevkii muhafaza ettiler. Bermekîler hepsi de muktedir kimselerdi ve gitgide zengin ve kudretli bir hale geldiler. Sanat ve edebiyat üstadları olarak onların isimleri büyük gayret demek olmuştur. Büyük Harun Reşid'in veziri Ca'fer el-Ber-

mekî hayalî "Binbir Gece Masalları"nda seçkin bir yer tutar.

Aykırı Düşünüşler. Mansur'un saltanatı zamanında meydana çıkan birçok aykırı düşünüşler de kayda değer. Bu dinî hareketlerin kökü eskiydi, islâmiyetten önce yaygın halde bulunan dinî mezheplere kadar geri götürülebilir. 776'da Ebu Müslim büyük bir önder olarak yükseldi. Yüzüne bir peçe taktı, kendisine El-Mukanna yani "Peçeli" adını verdi. Horasan eyaletini zaptetti, Horasanlılarla beraber Araplara karşı bir isyan hareketi tertip etti. Kuzey İran'da Haricî'lerin başka bir isyanı vardı. Mezdekî'ler, Mezdek'in taraftarları, Curcan'da isyan ettiler. Bu hareketler bu ülkeler halkının uyanmasına birer alâmettir. Bunlar islâmlığa da karşı olduklarından Mansur onları çok şiddetli bir şekilde bastırdı.

Mansur İmparatorluk Kurucusu. Mansur, yirmi bir yıl hüküm sürmüş olarak 775'te öldü. Çekilmez birçok halleri vardı; sert bir adamdı, hiç affetmezdi, lâkin ileriyi görürdü ve kuvvetli bir karakter sahibi idi. İslâmların Halifesi olma vazifesine karşı büyük bir saygısı vardı ona lâyık olmak için gayret etti. Halka kendini göstermelerde İran Keyhusrevlerinin usulünü benimsediği halde ilk zamanlardaki Müslümanlar gibi, özel bir hayat sürdü, zevk, eğlence aramadı. Bununla beraber, zaman geçtikçe Abbasîler ihtişamda dünyadaki diğer bütün hükümdarları geçtiler.

El-Mehdî (775-785). Mansur'un yerine oğlu Mehdi geçti, Mehdî Halid ibn Mermek'in oğlu Yahya el-Bermekî'yi kendine vezir yaptı. Mehdî Küçük Asya'daki savaşlarından ötürü meşhurdur. Bizanslılar on beş yıl kadar sâkin durmuşlardı. Küçük Asya'da tekrar harekete başladıkları zaman Mehdî çabuk davrandı. Oğlu Harun'u (sonraki Harun el-Reşid) ordunun kumandasına geçirdi ve onu bir Cihad'a gönderdi. Harun iyi bir kumandan olduğunu gösterdi, Bizanslıları birçok fırsatlarda yendi. Sonra onları Marmara denizinin kıyılarına kadar kovaladı. Bizans İmparatorluğunun başında o zamanlar İmparatoriçe İrene vardı. İrene barışa razı oldu, İslâmların Halifesine her yıl vergi olarak 8000 dinar ödemesi gerektiği bu barışın şartı idi. Harun'a El-Reşid (sadık, doğru) ünvanının verilmesi bu seferin bir mükâfatı oldu.

Mehdî'nin Hizmetleri. Mansur Bağdat'ı zaptetmişti.

Mehdi bu şehre iyi kimseler yerleştirdi. Sanatkâr, yazar, mütefekkir ve filozofları koruma bakımından da âlicenaptı. Bunun sonucu olarak onun zamanında büyük bir fikir faaliyeti vardı. Mehdi yolları iyileştirdi, ticaret onun zamanında gelişti. Seyahat kolaylaştı, Bağdat'a daha çok ziyaretçi geldi. Kısa olduğu halde, Mehdi'nin zamanı önemliydi, çünkü hayati ehemmiyette hazırlıklar devriydi. Müslüman mütefekkirlere ve bilginlere sadece cesaret verilmiyor aynı zamanda Zerdüştlüğe ait telkinler bile teşvik görüyordu. Dine aykırı fikirleri teşvik etmediği halde Mehdî hoşgörür bir hükümdardı. İbn Abdülkuddus adında bir Şeyh'in Zerdüştlüğün şekil değiştirmiş bir şekli olan doktrinleri telkin ettiğini anlayınca onu derhal tevkif ettirmiş ve onu bir rafızî, kâfir (zındık) olarak mahkeme ettirmişti. Bu hal bütün ters düşünceleri durdurdu.

Harun el-Reşid (789 - 809). Mehdi'nin yerine büyük oğlu Musa el-Hadî geçti, fakat Musa küçük kardeşi Harun'un şahsında kuvvetli bir rakip buldu. Her ikisinin anneleri, her biri diğerinin aleyhinde çalışarak, birbirlerine fena halde düşmandılar, netce şu oldu ki Hadi öldürüldü. Bu hal Harun'u biricik mirasçı olarak bıraktı ve o, bütün Abbasilerin en ünlüsü olmak üzre Halifeliğe geldi. Yirmi üç sene hüküm sürdü; onun saltanat zamanı olaylarla ve islâmiyet için şan ve şerefle doluydu. İslâmların Halifesi olarak Doğu ve Batı hükümdarlarınca biliniyordu. Çin İmparatoru ile olduğu gibi Şarlman'la da hediyeler alıp verdi. Pek çok yolculuklar, seyahatler yaptı, dokuz defa Hac'ca gittiği halde, hayatın tam tadını çıkardı ve nefsini eğlenceden mahrum etmedi. Onun adı masal yazarlarına çekici geldi, o, Binbir Gece Masalları'nda geniş ölçüde yer alır, ki bu kitap, hayalî olduğu halde, Harun Reşid'in kudret ve haşmeti ve Arap medeniyetinin parlaklığı hakkında bir fikir verebilir.

Küçük Asya'da Savaş. Harun Reşid'in saltanatı zamanındaki ihtişam bütün Müslüman ülkelerde hüküm süren sulh ve sükûnla daha da arttı. Şüphesiz Bizanslılarla bir savaş vardı, fakat bu, nasıl olsa kabul edilmiş bir şeydi. Her idare zamanında Bizanslılarla bir, bazen daha çok, büyük savaş yapılırdı. Daha önceleri de olduğu gibi mütareke Bizanslılar tarafından bozulmuştu. İstanbul'daki İmparatoriçe İrene ile

Harun Reşid'in babası Mehdi arasındaki andlaşmadan bahsedilmişti. Birkaç yıl sonra İrene'nin yerine Niseforus geçmişti. Bu I. Niseforus pek te akıllı bir adam değildi. Çok mağrurdu ve "İmansız" lara karşı duyduğu nefretten başka bir şeyi yoktu. Harun Reşid'e, eski barış şartlarını tanımadığını anlatan sert bir mektup yazdı. Her yılki "barış-parası" nı ödemeği reddetmekle kalmıyor, İmparatoriçe İrene tarafından ödenen paranın da geri verilmesini Harun Reşid'den istiyordu. Harun Reşid bir cevap yazdı, ki bu cevap meşhur Arap tarihçisi Teberî'nin kitabında mevcuttur. Bizans İmparatorları ile İslâm Halifesi arasındaki münasebetler hakkında okuyucuya bir fikir verdiği için bu mektup tam olarak verilebilir:

"Bismillâh-ir-rahman-ir-rahim.

Müminlerin Kumandanı Harun Reşid'den, bir Roma iti olan, Nikfur'a!

Ey bir imansız ananın dölü, mektubun malûmum oldu. Sen benim cevabımı duymıyacaksın; onu göreceksin."

Bundan sonra birçok küçük orduları Küçük Asya'ya gönderdi. Bu ordular Küçük Asya'dan geçerek ilerlediler, Heraklea, Tyana, İkonyum ve Efeçûs'u zaptettiler. 805'te Kıbrıs'a hücum edildi ve 807 de Rodos zaptedildi. Nikfur veya Kikeforus'un gururu gerçekten kırıldı. Barış için yalvarmada bulundu ve bir barış imzaladı, bu barışa göre daha ağır bir vergi ödemeğe, şahsı ve İmparator ailesinin her ferdi için ilâve olarak ayrıca bir şahıs vergisi vermeğe razı oldu.

Harun Reşid Zamanında İsyanlar. Harun Reşid zamanında şurada burada küçük isyanlar oldu. Ali sülâlesinden bir iddalı tarafından 786'da bir isyan çıkarıldı. İsyan bastırıldı, fakat iddialının bir yeğeni olan İdris el Mağrib'e kaçtı, evvelki bölümde anlatıldığı gibi, Fas'ta iki yüzyıl süren bir İdrisi sülâlesi kurmağa muvaffak oldu. Suriye'de Mudarilerle Himyarîler arasında şiddetli mücadele vardı, bu huzur kaçırıcı olaya da Büyük Vezir Ca'fer el-Bermekî tarafından çok tesirli bir şekilde son verildi. İfrikiya'da vali isyan etti, bu bölgeyi yatıştırmak için İbrahim ibn el-Agleb, Harun Reşid tarafından gönderildi. İbrahim'in nasıl Aglebî sülâlesini İfrikiya'da kurmuş olduğundan bahsedildi. Son isyan, diğerlerinden on beş yıl kadar ayrılmakla beraber, Amu Derya taraflarında oldu, oralarda, Semerkand valisi olan, Refi ibn Leys 805'te

Harun Reşid'in kendisi ona karşı savaşa gitti, fakat yolda hastalandı ve henüz Horasan'da iken öldü.

Bermekî'lerin Düşmesi. Bermekiler üç saltanat zamanında kudretli olmuşlardı. Harun Reşid zamanında onların nüfuzu Halifeden sonra ikinci gelirdi. Onların ilmi korumaları, lûtuf ve hediyeleri, zevk ve ihtişamları herkesin gözünü kamaştırırdı. Yaptırdıkları saraylar Halifeninki kadar iyi idi. Onların da birçok düşmanları olduğuna şaşmamalı. Onlar kabiliyetli kimselerdi ve başkaları onları çekemiyordu. Bu yüzden ihtişamlı Bermekîlere karşı fısıltı halinde de olsa bir mücadele başladı. Bu hal nihayet Harun Reşid'in kulağına kadar geldi. Bermekiler Şî'î idiler, onların artık, Sünnî olan Abbasî sülâlesine bağlı olmadıkları rivayet ediliyordu. Harun Reşid kendi kızkardeşini Büyük Veziri Ca'fer Bermekî'ye vermişti, fakat sonunda bu bile onu koruyamadı. 803'te Bermekîlerin düşme zamanı geldi. Harun Reşid onlara karşı cephe aldı, mallarını ellerinden aldı ve onları hapsettirdi. Ca'fer ve aynı şekilde meşhur olan kardeşi Fadl ölüme mahkûm edildiler. Hükümdarların lûtfundan daha kararsız olan bir şeyin bulunmadığı söylenir. Bu, Bermekiler meselesinde doğruluğunu göstermiştir.

Abbasîlerin Yaşayış Tarzları. Abbasi devri Arap başarısını doruğuna ulaştırdı. Hayatın her gidişinde Araplar dünya medeniyetinin önünde idiler. Hayattan duydukları haz, hayatın verebildiği şeyleri kabullenişleri, imkânları araştırmaları, ilmin her dalına iyice nüfuz etmeleri, yaşayışta, insan rahatında, davranma ölçülerinde, ticarette, uluslararası alışverişte, diğer insanlara karşı davranışlarındaki zevkleri... bütün bunlar onlar için yeni bir hayat hazırladı ve bu hayatın yüzyıllarını dünya tarihinin en güzel devirlerinden biri haline getirdi. Greklerden veya başkalarından bir şeyler almaları onlar için bir leke değildir, çünkü insanın fikir mirası bütün dünya içindir. Araplar her taraftan bir şeyler aldılar, bu mirası kendi malları yaptılar, sonra edebiyat, felsefe, fen, tarih, coğrafya, güzel sanatlar ve el sanatlarında büyük ilerlemeler kaydettiler. Abbasîler Bağdat'ı dünyanın merkezi haline getirdiler ve büyük bir lâmbanın ışınları gibi bu merkezden fikirler yayıldı. Bağdat'tan saçılan ışıklar batı yarım küresinin köşelerine kadar yayıldı. Arapların bütün bu başarılarının to-

humları Mehdî ve Harun Reşid zamanlarında ekildi. Bu tohumlar Harun Reşid'in oğlu büyük Me'mun zamanında çiçek açmağa başladı.

Abbasî Hükümdarları. Abbasî hükümdarlarının ilmi teşvik ettikleri kadar pek az hükümdar teşvikte bulunmuştur; onlar kendi hayat gidişatında da değişiklikler yapmışlardır. İlk Emevîler boyuna basit şeylere inanıyorlardı. Muaviye esasında eski bir Arap Şeyhi gibi idi. Birçok diğer Emevîler zaman zaman Şam'daki hükümdar hayatının debdebe ve ihtişamından kendilerini çekmişler çölün kenarındaki basit kır hayatına vermişlerdi. Birçok Emevî hükümdar çocuklarına bu ilk yetişme verilmişti. Bu, artık, Abbasîlere tatbik edilmedi. Abbasî Halifeleri ve onların oğulları muhteşem bir hayat sürdüler. İlkönce İran yaşama tarzını kabullendiler ve gittikçe daha çok İranlılar gibi olmağa başladılar. Meselâ, onların huzuruna doğrudan doğruya girilemezdi, namaz kıldırmağı bıraktılar ve bir müddet sonra ordunun başında bulunmaktan da vazgeçtiler. Onların bir Büyük Vezir'leri vardı, Büyük Vezir Halifenin vekili, Naib'di. Bu Büyük Vezir'in Halifeninkinden sadece azıcık aşağı olan bir durumları vardı. Bir sürü uşakları, köleleri ve cellâtları bulunan başka vezirler de vardı. Hayat seviyesi bütünüyle çok yüksekti ve daha yüksek makamlarda bulunanlar üstün bir yaşayışa inanıyorlar ve böyle yaşıyorlardı. Bu hal, kendilerini zayıflatan, gayret ve başarı için güçlerini azaltan bir rahatlık ve lüks sevgisi doğurdu. Bununla beraber bu zayıflama durumu olmadan önce, birçok diğer olaylar meydana geldi, zayıflayan idarecilere ve bezgin saray adamlarına yeni bir ruh verdi, öyle ki Müslümanların zindeliği uzun zaman gevşemedi.

Emin (809-813). Harun Reşid geriye iki oğul bıraktı, el-Emin ve el-Memun. İlki esas sultan Zübeyde'nin oğlu idi, böylece o, her nasılsa İranlıların sempatisini kazanan Memun'dan daha avantajlı bir durumda idi. Harun Reşid daha kendisi hayatta iken bazı kararlar aldı. Emin'i Suriye ve Mısır valisi, Memun'u da merkezi Horasan olan doğu eyaletlerine vali yapmıştı. Üçüncü bir oğlu el-Kasım da Irak valiliğine getirilmişti. Harun Reşid aynı zamanda yerine Emin'in geçeceğini de ferman etmişti, böylece Emin Halife oldu. Kardeşlerin birbirlerine düşmeleri için uzun zaman geçmedi.

Durum şu şekil aldı: Emin, Memun'un hoşuna gitmeyen Kasım'ı işinden attı. Bununla beraber Memun'un hoşlanmadığı husus da Emin'in oğlu Musa'nın kendisi ile beraber halef olarak tayin edilmesiydi. Memun Emin'in hareketlerinden şüphelenmeğe başladı. Bununla beraber o, başşehirden pek uzakta bulunuyordu, kuvvetinden emin değildi, bu yüzden derhal harekete geçmedi. Bundan başka Emin'in arkasında Arap olan taraftarları sıkıca duruyorlardı. Böyle olduğu halde Memun etrafındakiler ve İran asilzadeleri tarafından bağımsızlığını ilân etmek için ikna edildi. O, uzun zaman tereddüt etti, fakat nihayet dedikleri gibi yaptı. Emin, İslâmların halifesi olarak Memun'u işinden çıkardı ve Horasan'ı emir altına almak ve isyankâr kardeşini itaat ettirmek için general Ali ibn İsa'yı bir ordu ile gönderdi. General Ali başarılı olmadı; gerçekte o kumandanlık bakımından yenilgiye uğratılmış, ve öldürülmüştü. Memun'a karşı gönderilen ikinci ordu da bir başarı sağlıyamadı. Bundan sonra Memun'un generalleri Tahir ve Harsma Emin'e karşı harekete geçtiler, Bağdat'a geldiler, şehri kuşattılar ve zaptettiler. Emin esir edildi ve öldürüldü, Memun Halife olarak ilân edildi. İç savaş aşağı yukarı dört yıl devam etti. Memun hâlâ Horasan'da kalıyordu.

Karışıklıklar, Ali'cilerin Başkaldırmaları. Memun'un başlangıçta rahat bir zamanı olmadı. Birbiri arkasında başgösteren isyanları bastırmak için yıllar harcadı. Bu karışıklıklardan bazıları, özellikle birçok saltanatlar zamanında tekrarlanan çeşitten olanların zikredilmesi mecburîdir. İlk önce, Ali'ciler dâvalarını ortaya attılar. Hatırlanmalıdır ki onlar Halifeliğe kendilerinden biri olmadıktan sonra kimsenin lâyık olmadığına inanıyorlardı. Onların nazarında bütün geri kalanlar bir taht zorbası idiler. Bir Emevî veya bir Abbasî Halifesi arasında fark yoktu, biri öteki kadar kötü idi. Bir Ali'ciye göre onların, Emevî ve Abbasîlerin, her ikisi de Ali'den gelenlere ait olması gereken bir şeye haksız olarak sahip oluyorlardı. Hiç kimse İslâmiyetin mirasla geçen bir isteği tanımıyacağına Ali'cileri inandıramazdı. Allaha en yakın ve en iyi olan kimse onun emirlerine uyan ve insanlara en iyi hizmet eden kimsedir. Fakat Şiîler ilâhî adalete, Hakka inanıyorlardı, bu adalet Ali sülâlesinin iktidara gelmek hakkıydı. Bu sebepten ötürü onlar her nerede ve her ne zaman ellerinden geldiyse isyan ettiler. Memun zamanında Muhammed ibn

İbrahim adında bir önderin emri altında Ali'ciler Irak'ta isyan çıkardılar. Ali'ciler için kötü bir şans şu idi ki bir isyan için gerekli insan ve araç bakımından nadir olarak gerekli hazırlıkları yapıyorlardı; netice şu oluyordu ki onlar hemen daima yeniliyorlardı. Bu sefer de yenildiler. Muhammed Harsma'dan önce gözden düştü. Memun çok akıllı bir adamdı, Iraklıların Ali taraftarı olduklarını görerek sekizinci Şii İmamı olan Ali el-Rida'ya kızını verdi ve onu mirasçısı olarak ilân etti. Abbasî bayrağının rengini de siyahtan, Ali sülâlesinin rengi olan, yeşile çevirdi.

Irak'ta Karışıklık. Bunlara rağmen Iraklılar memnun olmadılar. Memun'un bir amcası olan Mansur'u Halifelik için kışkırttılar, o bunu reddedince, Mehdî'nin bir oğlu, Memun'un diğer bir amcası olan İbrahim'i Halifeliğe seçtiler Bu durum Memun'a anlatılınca Horasan'dan Bağdat'a şahsen gitmeğe karar verdi. O, hareket edemeden önce, Halife Mansur zamanındaki peçeli, yalancı Peygamber, El-Mukanna'nın bir taraftarı başkaldırdı. Bu adamın adı Bebek idi ve tuhaf fikirleri vardı. Meselâ ruhların tenasühüne ve islâmiyete aykırı başka fikirlere inanıyordu. Memun'un Bebekîlere karşı gitmek için vakti yoktu. Bu yüzden bu işi geri bıraktı ve Bağdat'a yürüdü. Tus'u geçmemişti ki damadı Ali el-Rida, sekizinci İmam, hastalandı. Onu tedavi etmek için mümkün olan her şey yapıldı, fakat İmam Rida öldü, bu ölümden sonra Meşhed, şehitlik yeri, adı verilen Tus'ta defnedildi. Şiîler onun ölüm sebebiyle yetinmediler, zehirlenmiş olduğuna inandılar, bundan ötürü o bir şehit sayılırdı. O zamandan beri Meşhed Şiîlerce kutsal bir yer olmuştur.

Memun Irak'ta. Nihayet Memun Bağdat'a geldi. Şehiri bir harabe halinde buldu. Harun Reşid, Mehdî ve Mansur taraftarlarından büyük masraflarla yaptırılmış olan birçok güzel binalar yakılıp yıkılmıştır. Memun kendini ve yakınlarını barındırmağı zor bir iş olarak gördü ve bir zamanlar Harun Reşid'in Başveziri olan Ca'fer el-Bermekî'nin sarayında oturmağı uygun buldu. Sonra işleri düzenlemeğe koyuldu, fakat henüz rahata ermemişti. Horasan'da bir Haricî isyanı başgösterdi, en muktedir generali Tahir'i bu eyaleti huzura kavuşturması için emirler vererek gönderdi. Tahir denilen şeyleri yerine getirdi, fakat Memun Tahir'i Horasan'da tutmağı

lüzumlu buldu ve onu Horasan'a vali yaptı. Sonraları valilik onun ailesinde babadan oğula geçti. Tahir sülâlesi Memun'un ölümünden sonra yarı bağımsız bir hale geldi ve Horasan'da Tahiri devletini kurdu.

Mısır - Bebek ve Bizanslılar. Abbasîler dünyasında her taraf henüz huzura kavuşmuş değildi. Eski rakipler, Kaysîler, Kalbîler, Mudarîler ve Himyarîler birbirleriyle Nil nehri boyunca, mücadele etmeğe başladılar. Esas itibariyle sünnî olan Mudarîler Emin tarafını tutmuşlardı, fakat daima Şiîlere dayanmış olan Mihyarîler Memun tarafını tutmuştu. Sebep ne olursa olsun, bu iki parti, muhalif taraflara karşı kendilerini korumak için, yollar veya sebepler bulurlardı, onların birbirlerine karşı olmaları hiç bir zaman sâkin ve pasif şekilde olmazdı. Onlar daima meydan kavgasına çevrilen ayaklanmalar yaparlardı. Durumun elden çıktığını duyarak Memun, Tahir'in oğlu olan general Abdullah'ı düzeni kurmak için gönderdi. Bununla beraber Abdullah vazifesini yapamadan önce, Abbasîlerin öteden beri düşmanları olan Bizanslılar, şimdi de İran'ın kuzey batı eyaleti Azerbaycan'da isyan etmiş olan, rafızî Bebek'e yardım etmeğe ve ona cesaret vermeğe başladılar, bu şavaşa Memun kendisi katıldı. Bebek'e karşı sefer dört yıl sürdü (829 - 833), fakat Memun harekeri sona erdirdi, Bebek'i mağlûp etti ve onu memleketten dışarı attı. Bundan sonra Bizanslılara karşı savaştı, Tarsus yakınındaki Zübre kalesini zaptetti. Bu seferde iken 833'de öldü.

Akdeniz'de Fetihler. Memun'un saltanat zamanları isyan ve ihtilâllerle doluydu, Halifeliğin fikir merkezlerini tekrar kurmak ve genişletmek için ne barış, ne de vakte sahip olmamış bulunduğu açıktı. İkinci Emîr Hakem tarafından İspanya'dan çıkarılmış Abbasî taraftarı Araplar Girit'i zaptedince, İfrikiya'nın babadan oğula geçme Abbasî valileri olan Aglebî'ler Sicilya, Sardunya ve Malta'yı fethettikleri zaman, Memun devrinde, Müslüman kültürü yayıldı. Sicilya'da Müslüman kültürü, aşağı yukarı dört yüzyıl adayı bir kültür merkezi haline getiren mükemmel bir duruma ulaştı. Sicilya Arap dünyası ile Hıristiyan Avrupa arasında üç köprübaşından birisiydi, diğer ikisi batıda İspanya, doğuda Bağdat idiler.

Bağdat'ta Arap Kültürü. Tarih Memun hakkında büyük

hükmünü vermiştir, çünkü karışıklık içinde geçen saltanatı uzun sürmediği halde, zamanını verimli olduğu kadar hatırdan çıkmaz bir hale getiren işler yapmak için müesseseler kurdu ve her taraftan insanlar, kitaplar getirtti, onları başarı yoluna soktu ve teşvik etti. Güzel sanatları olduğu gibi ilmi de teşvik etti. Biri Bağdat yakınında, diğeri Şam'da olmak üzre iki rasathane yaptırdı. Bağdat rasathanesinden başka birçok bilginlerin çeşitli alanlarda faaliyet gösterdikleri bir Bilgi Evi kurdurdu. Bu bilginlerden birçokları vardı ki onların vazifeleri sadece Yunanca, Süryacine, Farsça ve Sanskritçe'den eserler tercüme etmekti. Bağımsız, telif eserler fen ve ilimde olduğu gibi edebiyat, felsefe ve fıkıh'ta meydana getiriliyordu. Memun bütün fikirlerimizin aklın ölçülerine göre ölçülmesi gerektiğine inanan hür fikirli bir adamdı. Onun en çok beğendiği düşünce, tefekkür okulu, önceki yüzyılda kurulmuş olan ve birçok fikir eserleri meydana koymuş olan Mu'tezile okulu idi. Mu'tezileciler aklın dinî fikirlerimize bile tatbik edilmesi gerektiğine, aklî bir tetkik ve tam bir anlayış olmadan hiç bir şeyin kabul edilmemesi lâzım geldiğine inanıyorlardı.

Halife Olarak Memun. Memun'un başlıca başarısı insan düşüncesini hür kılmağa uğraşmasına dayanır ve bunun için de ihtisası dahilinde bulunan bütün bilginleri almıştır. Kendisi de basit bir bilgin değildi, Dar-ül-Hikme'sinin muntazam bir özelliği olan münazaralara katılırdı. Memun'un önceden verilmiş hükümleri yoktu, onun nazarında Sünnî ve Şiî, hepsi birdi. Zerdüştîlerin ve diğer Müslüman olmayanların kanaatlerini bile hoş görebilirdi. Bununla beraber ülküleri olmayan bir adam değildi. Bebek'e karşı derhal harekete geçmesinden de anlaşılacağı gibi dinî düşüncelere aykırı olan kimseleri hoş görmezdi. O, sadece bir bilgin de değildi, çünkü Bebek'e ve Bizanslılara karşı davrandığı gibi, durum gerektiği zaman kendisi hemen işe karışabilirdi. İnsanlığı sever görüşlerinden ötürü özellikle hatırlanır, çünkü zamanının büyük fikir başarıları vardır ve ilme hız vermiştir. Memun kadar bir meseleye fikir yoran pek az hükümdar olmuştur.

Mu'tasım (822-842). Memun nisbeten genç yaşta öldü, yerine, el-Mu'tasım ünvanını alan, kardeşi Muhammed geçti. Mutasım'ın idaresi olaylarla dolu bir idare idi. İlk olay

Irak'ın aşağı bölgelerindeki Zot'ların isyanıydı. Bu Zot'lar, Sasani'lerin İran hüktimdarlığı sıralarında birkaç yüzyıl önce Hindistan'dan İran'a göç etmiş olan tuhaf bir kavimdi. O zaman onlara Ced'ler adı verilirdi. Fırat ve Dicle ırmaklarının kavşak noktasına yakın yerlere yerleşmişlerdi. Daima karışıklık çıkaran bir kavim olmuşlardı. Onlar yerleştiği yerlerde oturup kalamıyorlardı, yaşayış tarzları kaba idi, bir şeye uzun boylu bağlanamıyorlardı. Zot'lar Memun zamanında ayaklanmışlardı, fakat bu isyan çok önemli bir iş olmamıştı. Mu'tasım zamanında geniş ölçüde bir isyan tertipledi-ler ve kervanları vurmağa, meskûn bölgelere ve Irak şehirlerine akınlar yapmağa başladılar. Mu'tasım sert tedbirlere başvurmağa mecbur olmuştur, nihayet onları 825'te mağlûp etti ve Küçük Asya'da bir sınır eyaleti olan Kilikya'ya göç etmeğe zorladı. Birçok Zotlar Kilikya'ya yerleştiler, fakat birkaç boy Avrupa'ya geçti ve göçmen bir hayat sürdüler. Onlar bugün Kıpti, Çingene denilen ve her memlekette bulunan kimselerdir.

Türk Muhafız Kuvveti. Türk Muhafız Kuvvetini ilk önce teşkil eden Mu'tasım'dı. Memun Türk esirlerinden kendi şahsına mahsus bir muhafız teşkilâtı kurmuştu. Mu'tasım bu kuvvetleri artırdı, kabiliyetli Türk esirlerine subaylık rütbelerini açık bıraktı. Bu hal daha demokratik ve İslâm prensiplerine daha uygun görünüyordu, fakat gitgide muhafız kuvvetleri halis Türk oldu, büyük bir nüfuz sahibi olan ve iyi ücret alan bir Türk kuvveti haline geldi. Halifeler zayıflamağa başlayınca Türk muhafız kuvvetleri kontrol edilemez bir hale geldi ve saray entrikalarına karışmağa başladı. Daha sonraları bu kuvvetler bozuldular ve Halifenin üzerinde büyük bir nüfuz sahibi oldular. Aynı durum Romalılarda, Pretor Muhafızları denen Sezar'ın muhafız kuvvetlerinde de göze çarpmıştı.

Mu'tasım Samara'yı kuruyor. Mu'tasım, Bağdat'ın tahminen yüz mil kuzeyinde bir kasaba olan Samara'da kendine bir merkez kurdu, çok geçmeden orada birçok saraylar yükseldi. Tabii olarak Halifeye yakın oturmak isteyen asiller de konaklarını Halifenin bulunduğu yerde yaptırdılar. Camiler ve okullar da yapıldı. Çok geçmeden Samara, ihtişam bakımından, Bağdat'la yarışmağa başladı, fark şu ki büyük bir

fikir, kültür merkezi olarak hiçbir zaman Bağdat'ın yerini tutamadı.

Bizanslılarla Savaşlar. Rafızî Bebek mağlûp edilmiş, fakat Memun tarafından öldürülmemişti, o, Mu'tasım zamanında tekrar isyan etti. Mu'tasım da Türk kumandanı Afşin'i ona karşı gönderdi. Memun'un zamanında olduğu gibi Bizanslılar kuvvetleriyle aynı zamanda geldiklerinden Mu'tasım kendisi onlara karşı bir orduyla gitti. Bizans İmparatoru Teofilos Müslüman kasabası Zibata'yı zaptetmiş ve onu yakıp yıkmıştı. Zibata Mu'tasım'ın doğum yeriydi; çok hiddetlenerek bunun intikamını almak için ilerliyordu. İki kuvvet Enkira'da karşılaştı, Teofilos'a karşı ezici bir galibiyet sağlandı. Bundan sonra Mu'tasım İmparatorun doğum yeri olan Emoriyum'u kuşattı. Kuşatma elli gün sürdü, fakat nihayet Mu'tasım başarı kazandı, şehri aldı, yerle bir etti. Çok kimseler öldürüldü, kalanlar teslim alındı ve Bağdat'ta köle olarak satıldılar. Bizanslılar Mu'tasım'ın intikamından dehşete düştüler. Mu'tasım Teofilos'u takip etmekle meşgulken Türk generali Afşin'in isyan etmiş olduğunu duydu. Bu yüzden Küçük Asya'yı çabucak terketti, döndüğünde Afşin tevkif edilmiş ve hapse atılmıştı. Mu'tasım İstanbul'a denizden hücum etmeğe karar verdi ve bir donanma yapılmasını emretti. Donanma İstanbul'a yol almak üzre yelken açıp hareket etti, lâkin bir fırtına çıktı. Gemiler dağıldı, birçokları kayboldu, bu sebepten seferden vazgeçmeğe mecbur kalındı; bu, büyük bir kayıptı.

Mu'tasım'ın Karakteri. Bir Halife olarak Mu'tasım ilk Halifelerle aynı niteliklere sahipti. Sağlam görüş sahibi, çabuk harekete geçen bir adamdı. Fikrî ve felsefî uğraşmalara düşman değildi. Memun'un zamanında çiçek açmağa başlayan Arap düşünüşünün hızlanışı onun zamanında devam etti. İsmini Bizanslılar tarafından saygı ile andırdı, onun zamanında Samara, ihtişamla aynı anlama gelen bir kelime oldu. Vazifesinin şerefini korudu, Müslüman olmayanların bir korkusu idi.

El Vasık (842 - 849). Mu'tasım'ın yerine geçen Vasık büyük Abbasîlerin sonuncusu idi. Çok muktedir bir idareci idi. Tutumunda âlicenap, fikirlerinde hürdü. Serbest düşüncelerin

büyük bir koruyucusu idi, hayır işlerine çok para harcadı ve ilmi son derece teşvik etti. Kendisi şahsen komple, mükemmel bir adamdı, iyi bir musikişinastı, birçok eserler bestelediği. Onun zamanında ülke refah içindeydi, sanayi gelişti, Abbasiler tarafından kolaylaştırılan ve çok artmış bulunan Doğu Batı ticareti yeni seviyelere ulaştı. Gerçekten aydın bir kimseydi, zamanında dinî tartışmalar yüksek dereceyi bulduysa da tepki de oluyordu.

Yeni Kuvvetler İşe Karışıyor. Yeni kuvvetler zaten işe karışmıştı. Son dört idare zamanında, özellikle Memun'unkinde, mevcut liberalizm, serbest fikirler bir tepki meydana getirmişti. Mu'tezile adı verilen akliyecilerin tesirine karşı özellikle halk arasında büyük bir tepki doğdu. Son iki idare zamanında dinî düşüncelerde söz sahibi olanlar Mu'tezileciler olmuştu, onlar Vasık tarafından da teşvik gördüler. Tepkinin önderi, dördüncü Müslüman hukuk bilgini, meşhur Ahmet ibn Hanbel idi. O, o kadar açık konuşuyor ve Halifeyi o kadar açık olarak tenkit ediyordu ki hapse atıldı. Türk muhafız kuvvetlerinde de bir huzursuzluk vardı. Vasık, kabiliyetinin tesiri altında kaldığı Aşnas ismindeki Türk subayını Genel Vali veya Halife naibi tayin etmekle hataya düştü. Bu, çok yüksek bir vazifeydi ve umumiyetle devletin en muktedir asilzadesine verilirdi. Bu hareket tam demokratikti ve Abbasilerin ne kadar serbest düşünceli olduklarını gösterir. Bu, Vasık'ın haleflerine büyük gaileler vermiş olan bir hareketti, onlar kendi Türk subaylariyle mücadele etmeğe mecbur kalmışlar, çoğu onların eliyle ölmüştü. Vasık genç yaşta öldü, yerine Mütevekkil geçti. Vasık'ın ölümü ile Abbasî kudreti zeval bulmağa başladı.

El-Mütevekkil (847 - 861). Mütevekkil hür düşünüşlü Vasık'tan ayrı bir yaratılışta olan bir kimseydi. Gerçekte dinî inanışlarına çok bağlı bir Halifeydi. O, iktidara gelir gelmez, ilk Halifeler zamanında pek önemli bir rol oynamamış olan Ülema kendilerine geldiler. Mu'tezile okulunun önderlerine sarayda verilen önemi protesto ettiler. Kendisi de tenkitçi düşünüşleri sevmediği ve takdiretmediği için serbest kanaatler sahibi önderlere karşı harekete geçmek için her hangi bir delile lüzum görmedi. İlk önce Ahmed ibn Hanbel'i serbest bıraktı, Hanbel halktan pek çoğunun katıldığı bir ha-

reketle çok iyi bir şekilde karşılandı. Bundan sonra Mu'tezile bilginlerini kontrol ve sonra baskı altında bulundurmağa başladı. Onlardan çoğu öldürüldü, çoğu hapsedildi. Çoğu da onun elinde öldü. Mütevekkil aynı şekilde Şiî ve Müslüman olmayanlara karşı da müsamahasızdı. Bir mutaassıp topluluğun İmam Hüseyin'in Kerbelâ'daki türbesine hücum etmeleri ve türbeye zarar vermeleri onun Halifeliği zamanında oldu. Abbasîlerin merkezindeki iç karışıklıkları duyunca Bizanslılar cesarete geldiler. Güney Küçük Asya'daki Kilikya eyaletini istilâ ettiler ve Mısır'daki Demyeta'ya hücum edip zaptettiler. Halk hiç memnun olmayan bir durumdaydı, bu da Türk muhafız kuvvetlerine karışıklık çıkarmak fırsatı verdi. Mütevekkil, muhafız kuvvetlerden kurtulmak için başkenti Şam'a nakletmeğe uğraştı, fakat artık bunu yapamadı. Bu yüzden, muhafız kuvvetleri itaat altına alması için, babadan oğula geçme, Horasan Tahirî valisi Muhammed'i çağırdı, fakat bu iş olmadan Muhafız kuvvetleri onu öldürdüler. Mütevekkil'le beraber Abbasî idaresinin birinci devresi son buldu.

Son Abbasîler. Vasık'tan sonra ihtişam solmağa başlamıştı, fakat Mütevekkil hiç olmazsa devletin dizginlerini kendi ellerinde tutuyordu. Ondan sonra Halifelik dört yüzyıl daha devam etti, fakat merkezde gölge gibi bir varlık haline gelinceye kadar Halifeler gittikçe daha az kudretli bir duruma düştüler. Abbasî Halifeliği içinde devletler türedi; her alanda büyük ilerlemeler oldu, Halifeliğin sınırları içinde yeni şehirler, yeni üniversiteler, medreseler, yeni ilmî araştırma ve sanayi merkezleri meydana geldi, fakat bu hareketler Abbasî koruyuculuğuna veya Abbasî teşvikine hiç bir şey borçlu değildiler. Bununla beraber şüphe yoktur ki sonradan bütün bu olup biten şeylerin asıl temelleri Abbasîler tarafından atılmıştı.

Abbasîlerde İdare. Abbasî idare teşkilâtı iyi düzenlenmemişti. İslâmiyette mutlak hâkim Allahtır ve Halife dünyada Allahın emirlerini yerine getiren bir temsilci gibi olduğundan, bütün otorite, ahirete veya dünyaya ait bütün sorumluluklar onun üstündedir. Halife, bazı görevler için bir Naib tayin ederdi, bir Büyük Vezir ve Nazırlar, Bakanlar Meclisi vardı. Hazine ve Gelir, Muhabere ve Vergiler, Polis ve Korunma bölümleri de vardı. İşler gereği gibi teşkilâtlandırıl-

mıştı, ölçü ve tartıları kontrol etme, satılan malların kalitesini kollama ve ticaret yapanları teftiş etme gibi işler için İhtisab dairesi vardı, bu kontrollerin başı olan Muhtesib kudretli ve faydalı bir devlet memuru idi. Her tarafta dolaşan ve her şeyi kontrol altında tutan müfettişler hile yapanların çok korktukları kimselerdi. Bütün bu düzenlemeler iyi kurulmuş bir cemiyetin meydana gelmesinde yardımcı olmuştur. Sınırları korumak, kanun ve nizamları sağlamak için daimî bir ordu vardı, fakat Gazve'ler için fırsatlar meydana çıktığında gönüllüler kaydedilirdi. Bu seferlerde askerlerin çoğu gönüllü olurdu ve muntazam ücret almazlardı, böyle olduğu halde hizmet gördükleri zaman için zarurî masraflarını ve harp ganimetlerinden hisselerini alırlardı (mal el ganime). Halife birçok İmparatorlardan daha kudretli idi, fakat, yaklaşılamaz değildi, Cuma namazlarını o kıldırırdı; kıtalarına da o kumanda ederdi. Bu bakımdan o, devletin gerçek başı idi.

Abbasî Zamanının Büyük Adamları. Burada sadece, ilk Abbasîler zamanında Arap âlemini süsleyen birkaç büyük adamdan bahsedilebilir. Bütün bu büyük adamlar kendi alanlarında dünya düşünüşüne yüzlerce yıl hükmetmişlerdir. Felsefede en büyük isimler el-Kindî ve el-Farabi'nindir. Kindî o kadar büyük bir adam idi ki bu yüzyılın ilk yarısı, Harward Üniversitesi ilim tarihçisi, Georges Sarton tarafından, onun ismine göre adlandırılmıştır. Farabî ise bugün bile ev halkının kullandığı bir kelime gibidir. Bu büyük kişiler akıl, olgunluk ve ilmin sembolü olmuşlardır. Ortaçağ tıp sahasında el-Razî'nin ismi en başta geliyordu. Onun tarafından yazılmış olan kitaplar bugüne kadar Doğuda ve Batıda mütalâa edilegelmiştir ve on yedinci yüzyıla kadar da okul kitapları idiler. Matematikte o zamanların ve sonradan yedi yüz yılın en büyük ismi el-Havarizmî'ninkidir, o, ilk astronomik cedvelleri yaptı, cebir'i düzenli bir ilimhaline getirdi ve Arap rakamlarını dünyaya verdi. Astronomide o zamanlar müslümanlar en önde idiler. Bütün rasathaneler Müslümanlardan geliyordu, el-Battanî, el-Farazî her tarafta bu konuda birer otorite idiler. Ampirik, tecrübeye dayanan metodları yüzyıllarca her tarafta kullanılan, o zamanın en büyük kimyager ve analizcisi Cebir ibn Heyyan, ilk Abbasî zamanının kendine has bir yetiştirmesi idi. Coğrafyada el-Yakubî herhangi bir bilginden çok üstündü, tarih alanında o devrin Müslümanları zamanımıza kadar

saygı ile anılmışlardır. İbni Hişam, Taberî ve Mesudî'ye o zamanların bilgisi bakımından dünya çok şey borçludur, Taberî ve Mesudî kendi alanlarında başlıbaşına bir sınıf, klâs meydana getirmişlerdir.

Müslümanlarda Hukuk. Bu zamanlarda Müslüman hukuku da tetkik edilmiş ve düzenlenmiştir. Bu alanda dört büyük isim vardır, onların keskin görüş ve akıllılıkları, hüküm ve İslâmiyetin esaslarını tefsir ve izahları bütün islâm hukukunun temeli olmuştur. Hukukun bu büyük simaları İmam Ebu Hanife, İmam Malik ibn Anes, İmam el-Şafiî, İmam Ahmet ibn Hanbel idiler. Onlara İmam denmiştir, çünkü onlar dinî düşünüşlerin önderleri idiler ve pek çok taraftarları vardı. Onlardan İmam Ebu Hanîfe en hür düşünceli ve en kabule değer olanı idi. O, İslâm hukukunu organik, uzvî bir gelişme olarak görüyordu, bu büyümede, yeni şartlar, yeni toplum meyilleri ve fikirleri meydana geldiği için, zaman zaman değişiklikler yapılması da lüzumluydu. Liberal İmam Ebu Hanife ve muhafazakâr İmam Malik ibn Anes arasında bir yol olan İmam Şafiî ve İmam Hanife'nin kendisi bugün Sünniler arasında en çok taraftarı olan kimselerdir. İmam Ahmet ibn Hanbel Kuran'ın ve Hadis'in aynen, ciddî ve titiz tefsirine inanıyordu, esasla ilgisi olmasa bile en ufak bir aykırılığı uygun bulmuyordu.

Tefsirleri Şeria'yi meydana getirmiş olan bütün bu İmamların ilk inançları Kuran'ın ve Sünnet'in, nakledilen davranış şekilleri, ilk dört Halifenin tutum ve sözleri ve İslâmiyetin demokrasi ve kardeşlik esaslarını kabulünden geliyordu.

Hadis. Müslümanlar Peygamberimizin Hadis'lerine daha ilk zamanlarda büyük bir ilgi gösterdiler, fakat hadisler üzerinde sistemli bir çalışma Abbasîler zamanında başladı. Başlangıçta Peygamberimizin Hadisleri üzderinde incelemeler yapma (Ahadis) Müslümanların ele aldıkları ilk konu idi. Fakat Hadis'ler sayıca arttığı zaman halk onları tetkik ve tasnif etme işini düşünmeğe başladı. Çok geçmeden inceleme ve araştırma gelişti, kendine has kaideler, kurallar meydana geldi, gitgide bu kurallar sistemli bir ilim haline ulaştı. Bu işe bütün bir ömür harcıyan ve sözleri Peygamberimizinkilere en yakın olarak kabul edilen iki kutsal adam İmam Muhammed ibn İsmail el-Buharî ve İmam Müslim ibn el-Haccac idiler.

Bunlar her konuda yüzlerce ve binlerce Hadis'i topladılar ve onları o kadar dikkatle incelediler ki onları her hale uygun düşecek birkaç bin taneye indirdiler. Onların bu büyük toplama işleri, eserleri Sahih el-Buharî ve Sahih Müslim diye adlandırılmıştır. Bu eserler doğru, sahih olarak kabul edilir ve Kuran'da esasları verilen temel kaidelerin tefsir ve genişletilmeleri olarak bu eserler ele alınır.

VI. BÖLÜM

ABBASÎ HALİFELİĞİ İÇİNDE DEVLETLER

Abbasî Halifeliğinin Dağılması. Abbasîlerin kudreti el-Vasık'ın ölmesi ile azalmağa başladı, bununla beraber Mütevekkil Halifeliğin çeşitli kısımlarını henüz bir arada tutuyordu. Onun ölümüyle de Türk Muhafız Kuvvetleri iktidarı ele aldı, bu olaydan sonra da Halifeler bu kuvvetlerin elinde birer kukla haline geldiler. Bu yüzden merkezden çok uzak olan eyaletler çok geçmeden ayrılmağa başladılar. Onların valileri yarı bağımsız hale geldiler ve çok geçmeden kendi sülâlelerini iş başına koydular. Siyaset alanında yeni maceralar göze çarptı ve küçük devletler kendi başlarına belirdi. Onlardan sonra Selçuklu Türkler, Gaznevîler gibi dışardan gelenler oldu, bunlar Halifeliğin geniş ülkesi içinde büyük İmparatorluklar kurdular. Mısır ayrıldı, ordaki valiler bağımsız hükümdarlar oldular. İsmailî ve Karmatîler gibi, daha çok yıkıcı, tuhaf fikir sahibi kavimler, İslâmiyetin temellerini kemiren yeraltı faaliyetlerine giriştiler. Bununla beraber dünya tarihinde bu devrin sonu korkunç Moğollar tarafından getirildi, ki Moğollar yüzyılların gayreti ile meydana getirilen ne varsa yakıp yıktılar. Bu VI. Bölümümüzde Mütevekkil'in öldürülü (681) ile Bağdat'ın zaptı (1258) arasında geçen yüzyılların tarihi anlatılmıştır.

Mütevekkil'in Halefleri - el-Mutemid (870-892). Mütevekkil'i öldürdükten sonra, Türk Muhafız Kuvvetleri ilk önce Mütevekkil'in bir oğlunu tahta çıkardılar, sonra bir diğerini, fakat hiç biri uzun zaman hüküm sürmedi. Sonra yine aynı sülâleden başka emirleri denediler, fakat hiçbiri herhangi bir zaman için onlarca uygun görülmüyordu, nihayet Mütevekkil'in son oğlunu 870'te Halife yaptılar. Yeni Halife el-Mutemid ünvanını aldı. Halifeler bir zaman için Samara'da kalmışlardı, Mutemid, Samara'da karargâh kuran Türk askerî kuvvetleri kumandanlarının kudretinden kaçmak için, hükûmet merkezini yine Bağdat'a götürmeğe karar verdi. Bir

müddet için böyle yapmağı başardı, fakat başka karışıklıklardan kurtulamadı. Mısır Valisi Ahmed ibn Tolon bağımsız olmuştu, ibn Tolon çok kudretli bir adam olduğu için Halife bunun önüne geçemedi. Sonra Irak'taki ırmakların deltasında bulunan tuzlu bataklık arazide yaşamakta olan siyah esirler teşkilâtlandılar, Ali ibn Muhammed gibi muktedir bir önder bularak isyan ettiler.

Zenc İsyanı. Bunlar kendilerine Zenc adı veriyorlardı, bugün komünist dediğimiz kimselerin fikirlerini taşıyorlardı. Tam olarak eşitliğe inanıyor ve öyle hareket ediyorlardı, mülkiyet ortaklaşa idi, din konusunda da çok sert düşünceleri vardı. O kadar çok disiplinli idiler ki az zamanda iyi bir askerî kuvvet kurdular ve Halifeliğe karşı bir taarruz seferine başladılar. 871'de Basra'yı zapt ve yağma ettiler. Sonra kuzeye ilerlediler ve oldukça geniş bir bölgeyi işgal ettiler. Mutemit, öz kardeşi Muvaffak'ın kumandasında büyük bir kuvvet gönderdi. Muvaffak Zencleri mağlûp etti ve bu aykırı inancı bastırdı. Bu arada Orta İran'da bir maceraperest iktidara yükseldi: Yakub ibn Leys, aslında bir bakırcı ve hayduttu, şimdi kuvvetli bir önder olmuştu. Bizanslılar da fırsattan faydalanmasını bildiler ve Kilikya'dan Suriye'ye geçtiler. Abbasî Halifeleri Bizanslıları durduracak bir vaziyette değillerdi, böyle olmakla beraber Mısır ve Suriye hükümdarları Tolonîlerin Mısır ordusu Bizanslılara cesaretle karşı koydu ve onları yenerek geri çekilmelerini sağladı.

El-Mutedid ve el-Muktafî (892 - 908). Mutemid'den sonra yerine El-Mutedid geçti, onun saltanat zamanının biricik hatırlanmağa değer olayı Tolonluların zayıf düşmüş olmasıydı, Mısır ve Suriye tekrar Halifeliğe bağlandı. Ondan sonra daha çok enerjik olan el-Muktafî geldi. Bu zamanda Bizanslılar tekrar bir orduyla geldiler, birçok sınır bölgelerini işgal ettiler. Onlara karşı Muktafî'nin kendisi sefere başlık etti, bu, son defa olarak, bir Abbasî Halifesinin, düşmana karşı, ordularının başında bulunmasıydı. Muktafi Hıristiyanları yenilgiye uğrattı ve onları takip etti. O, daha da uzaklara gitti ve güney batı Asya'da bulunan meşhur Adalya kalesine hücum etti. Fakat şehri zaptetmeğe vakit bulamadı, çünkü onun arkasında İslâmın yeni bir düşmanı baş kaldırmıştı; dine aykırı olan Karmetî mezhebi. Bu korkunç kavim

Müslümanların tarihinde önemli bir rol oynadıkları, islâmiyete çok zarar verdikleri ve islâmiyetin bir dalı olduklarından ayrı olarak üzerinde durulmak icap eder.

Karmetilerin Aslı. Karmetiler Şiiliğin müfrit bir şekline uyuyorlardı, fakat asıl yoldan ayrılmış olduklarından, bir yüzyıl geçince o kadar çok değişmişlerdi ki onlara Müslüman demek biraz güçtü. Bütün bunlar altıncı Şiî İmamının halefi hakkında Şiîlerle derin bir kanaat ayrılığından ileri geldi. Açıklanmalıdır ki gerçek Şiîler Sünnî Halifeleri İslâmların din bakımından başları olarak tanımıyorlardı, halbuki geri kalan Müslüman dünyası tanıyordu. Şiîler islâm iman ve ibadetinin gerçek önderleri olarak Ali'den ve özellikle İmam Hüseyin'den gelenleri kabul ediyorlardı. O sülâleden gelenlere de İmam deniyordu. Altıncı İmam, Kerbelâ şehidi Hüseyin'in torununun oğlu Ca'fer el-Sadık'tı. Ca'fer Sadık'ın iki oğlu vardı: İsmail ve Musa. İsmail büyüğü idi, fakat Ca'fer'in sağlığında öldü, onun ölümünden sonra halk, yedinci İmam olarak yaşıyan oğlu, sonraları Musa el-Kâzım diye tanınan Musa'yı İmam olarak kabul ettiler. Lâkin birçok Şiîler, büyük oğul İsmail olduğundan, İsmail'in yedinci İmam olduğunu ve onun oğlu Muhammed'in de sekizinci İmam olması gerektiğini ilân ettiler. Bu iddia Şiîler arasına bir ayrılık soktu ki bu ayrılık hiçbir zaman düzelmedi. İsmail'in taraftarları İsmailî diye bilinmişlerdir ve onlar haklı olduklarını düşündüklerinden ve kendilerine haksızlık yapıldığını hissettiklerinden, gizli olarak teşkilâtlanmağa başladılar. Zaman geçince her tarafta büyük bir karışıklık çıkarmış olan üç önderleri, başarılı oldu. Birincisi Karmet idi, ikincisi kendisini Kayrevan'da Mehdî diye ilân eden ve Fatımî iktidarının temellerini atan Übeydullah, üçüncüsü de İsmailî mezhebinin Haşşaşîn şubesini kurmuş olan Hasan ibn Sabah'dı. O asıl Şeyh-ül-Cebel'di (Dağların İhtiyarı).

Karmet. Dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru İsmailîler Karmet'in şahsında kendilerine bir önder bulmuşlardı. Karmet iyi bir teşkilâtçı idi. Bir Gizli İmam'a körü körüne itaat etmeyi de içine alan birçok islâmiyet dışı fikirleri aldı. taraftarlarına çok titiz bir terbiye verdi, o diyordu ki, halk kendi gayretleriyle Allahı bulamazlar, üstün bir yaratık olan ve her şeyin gizli anlamını bilen gizli öğretmenlerine bağlanma-

dıkça onların ibadetleri ve iyi işleri Allah tarafından kabul edilmezdi, ne de Kuran'ın mânasını anlıyabilirlerdi. Eğer taraftarlar Gizli İmam'a son haddine kadar itaat ederlerse istedikleri şeyleri yapabilirler ve onların günahları ve kusurları affedilirdi. Birçok kimseler bu şartları kabul ettiler ve körü körüne Karmet'in bir âleti haline geldiler, sonraları da Übeydullah el-Mehdî veya Hasan ibn Saba'nın yine körükörüne taraftarları oldular. Karmet'in ölümünden sonra halefleri bu teşkilâtın başları oldular. Bir zaman için Abbasî Halifeleri ile çatıştılar ve mağlûp edildiler. Bundan sonra onların kudretleri Irak ve Suriye'de azaldı, fakat onlar doğu Arabistan'da bir köprübaşı, bir tutamak yeri kurdular, korkunç bir kuvvet haline gelinceye ve Arabistanda bir asır ve daha fazla hüküm sürünceye kadar oradan faaliyet göstermeğe başladılar:

Karmetiler Arabistan'da. 894'te İsmailî Yüksek Kumandanlığı Ebu Said ibn Behram el-Tannabî yi, Arabistan'ın doğu kıyısı açıklarında bulunan, Bahreyn adasına gönderdi. Ebu Said orada birkaç kabileyi emir altına aldı, Şeyhlere bazı imtiyazlar verdi ve çok geçmeden yeni bir devlet kurdu.. Mümaniye'yi (İman edenlerin şehri) başkent olarak seçti. O ve kumandanları İsmailî'lerin Gizli İmam'ına bağlı kalmağa mecburdular, fakat Arabistan'ın bu doğu kıyıları çevresinde Ebu Said en üstündü. O öldü, fakat ondan sonra gelenler kudretlerini artırdılar. Az zamanda mutaassıp taraftarlardan büyük bir orduya sahip oldular. Batıda Necd, kuzeyde Irak ve hattâ uzak batıda bulunan Hicaz'a akınlar yapmağa başladılar. Kudretlerinin en yüksek devri 913 - 943 oldu. Bu otuz yıl zarfında istedikleri yerlere akınlar yaptılar ve baskı görmediler. 930'da Mekke'ye hücum ettiler ve zaptettiler. Kara Taş'ı Kâbeden çıkardılar, beraberlerinde yeni başkentlerine götürdüler. Bu zamanlarda Aşağı Suriye'ye bile akınlar yaptılar. Yüz yıldan daha fazla iç Arabistan'ı ellerinde tuttular.

Kudreti Elinde Tutan Son Abbasî - El-Muktedir (918-932). Biraz kudreti olan son Abbasî Halifesi Muktedir'di. Halifelik hâlâ Irak, Suriye, Mısır, İran ve Kuzistan'ı içinde bulunduruyordu, lâkin hazine âdeta boştu. Halifeler ve asiller çok müsrif olmuşlardı, fetihler durmuş, vergiler azalmıştı, ticaret sönmüştü, Karmetiler gibi bazı unsurlar yüzünden ha-

yatta emniyet kalmamıştı. Kanun ve âsayişi kuvvetlendirmek zordu, Sünniler ve Şiîler arasındaki anlaşmazlıklar artmıştı ve halk işlerin düzenine karşı inancını kaybetmeğe başlamıştı. Dünya birçoklarına neşeden çok elem bulunan bir yer olarak görünüyordu, neşe varsa bile kısa süreliydi. Birçok kimseler Karmetîlerinki gibi gizli cemiyetlere giriyordu. Bir çoğu dinî tarikatlere, kardeşlik duygularına sarıldılar, mutasavvıf oldular. Bir "öteki dünyacılık" dalgası Abbasî ülkelerinin üstünden geçti, birçok meşhur mutasavvıflar belirmeğe başladılar.

Mutasavvıflar. Mutasavvıflar veya Sofiler halktan, fikirlerini gerçek âleme, Allahın ve ışığın iç dünyasına vermelerini ve bu dünyayı ve onun değerlerini sadece gelip geçici gölgeler olarak düşünmelerini istiyorlardı. Bu dünyaya bizi bağlayan her şey, şayet açık olarak berbat değilse, kötü idi. Bu mutasavvıflar çekici şahsiyetleri olan iyi kimselerdi. Manevî bir kudret yaymak üzere ortaya çıktılar, onların tutuşturucu imanları öyle kuvvetli idi ki pek çok taraftarları vardı. Bu sofîlerin çoğu cemiyet nizamlarına pek bağlı değildiler. İslâmiyetin bütün akidelerine uymazlardı, Şeria'nın şekline uymaktan ziyade ruha, mânaya inanırlardı, bu sebepten Ülema ve Fükaha (İslâmlık hukuk bilginleri) tarafından şüphe ile görülürlerdi. Bazıları Fükaha'nın ve Müftülerin anlamadıkları ve teşvik edilmesini istemedikleri telkinlerinden ötürü mahkûm edilirlerdi. Bu devrin en meşhur mutasavvıf önderleri şunlardı: Bağdat'lı Hace Maruf el-Karhî (öl. 815), Şeyh Beyazid Bûstamî (öl. 875), Bağdat'lı Şeyh Cüneyd (öl. 920), Mansur el-Hallac (öl. 922). Mansur onların en ünlüsüydü. O, çok sevilen bir vâizdi, Allahın insana yakınlığından ve insanın Allahı anlayışından bahsederek şurada burada dolaşıyordu. Ülema onun çok ileri gittiğini söylüyorlardı ve o, bir vecit anında "Ben Tanrıyım" dediği için onun bir kâfir olduğunu ilân ettiler. Onu tevkif ettiler, kırbaçladılar, sonra "suçlu" olduğunu anlıyarak astılar. Fakat o, ölmekle bir zafer kazanmıştı, çünkü o Tanrıyı araştıranların gözlerinde bir kahraman olmuştu.

Halifelik İçinde Devletler - Tahiriler (820-872). Muktedir'in ölümü ile Abbasî kudreti Halifelik içindeki devletlerin kudretine göre ikinci duruma düştü, halbuki Halifeler

her taraftaki Sünnîlerin Halifesi olmakta devam ediyorlardı. Bundan ötürü, merkeze bağlarını koparan ve kısa veya uzun bir zaman hüküm süren devletleri de ele almak lüzumludur. İlkönce kendilerini gösteren Tahirî'ler oldu. Bu, kuzey batı Horasan'da, merkezi Merv olan bir devletti. Halife Memun'un generali Tahir tarafından kuruldu. Tahir'den sonra oğlu Talha Mazenderan ve Amu Derya boyları arasındaki ülkelerin Abbasî valisi oldu. Kardeşi Abdullah Abbasîlerin idaresinde başka ünlü bir generaldi. Tahiriler Halifenin başlığını tanıyorlar, belli bir vergi ödüyorlardı, fakat başka hususlarda bağımsızdılar. Kendi orduları vardı, kendi idarelerine sahiptiler, kendileri vergi koyuyorlardı. Memurları da kendileri tayin ederlerdi. Onların yüksek vazifelilerinden biri, Saman adında, eski bir İran ailesine mensuptu. Bu aileden güvenilir durumda başkaları da vardı, bunlar gitgide kuvvetlendiler. Neticede, 872'de, Saman'dan gelme, Nasr ibn Ahmed, Tahirileri devirdi, Maveraünnehir'de Samanî devletini kurdu. Bunlar olup bitmeden İran'ın ortalarında başka bir kuvvet belirmeğe başlamıştı.

Saffariler (867-908). Bu devlet Yakub ibn Leys adında, aslında bakırcı olan (saffar), kabiliyetli bir kimse tarafından kuruldu, onun sülâlesine verilen Saffarî ismi de saffar'dan gelir. Gençliğinde bir firafiler çetesine katılmış ve zamanla onların lideri olmuştu. O, görülmemiş bir adamdı, çünkü, firari olduğu halde, kaba ve zalim değildi; fakirlere karşı çok merhametli idi, kötü durumlarında onlara yardım ederdi. Tembel zenginlerin mallarını yağma eder, iyi bir insana hiç bir zaman kötülük yapmazdı. Ünü her tarafa yayıldı, Halife de onun adını duydu, onu kumandan yaptı, hattâ başka âsileri sindirmekte Halifelik hesabına ondan faydalandı. Mükâfat olarak ta ona memleketler bağışladı, buraları Yakub aldı, daha da genişletti. Horasan ve İran Körfezi, hattâ Sind arkasındaki bütün ülkelerin kudretli bir hükümdarı oldu. Tahirilerden Seystan ve Aşağı Horasan'ı aldı. El-Saffar Kâbil'i bile zaptetti ve şimdi Afganistan denen bölgenin Müslüman olması onun hükümdarlığı zamanında oldu. O ve kardeşi Amr, bağlı oldukları Halife tarafından da tanındılar. Saffariler de nihayet Samaniler tarafından devrildi.

Samaniler (874-999). Yukarıda da söylendiği gibi, Sa-

mnî Nasr ibn Ahmed Tahirîler idaresinde Maveraünnehir'de başkaldıran adamdı. Nihayet Tahirîleri Horasan'dan atan Nasr'ın kardeşi İsmail oldu (892 - 907). Samanîler de diğer sülâleler gibi Halifeyi baş olarak tanıyorlardı, fakat başka yönlerden bağımsız idiler. II. Nazr'ın saltanatı zamanında sınırlarını genişlettiler (913 - 943) ve Halifeliğin doğu kısımlarının tamamı, Irak'ın doğusu, onların idaresine geçti. Buhara'yı başkent yaptılar, Semerkand'ı küçük bir kasaba olmaktan çıkarıp büyük bir şehir haline getirdiler. Samanîler Fars dilini teşvik ettiler, güzel sanatların ve ilmin koruyucusu oldular. Filozof, hekim, riyaziyeci ve bilgin Ebu Ali ibn Sina, filozof el-Razî, büyük İran şairi Firdevsî gibi üç dâhi onların zamanında yaşadılar. Samanîler Arap klâsiklerini Acemceye tercüme ettirdiler ve Acem dilinin uzun bir duraklamadan sonra tekrar benliğine kavuşması onların koruyuculuğu sayesinde oldu.

Gaznevîler (961 - 1186). Samanîler onuncu yüzyılın sonlarına kadar hüküm sürdüler, fakat aşağı yukarı altıncı on yılın başlangıçlarında Kâbil'de yeni bir kuvvet yükselmeğe başladı. Bu idare Alptekin adında, Samanîlerin eski bir Türk esiri tarafından kuruldu. Alptekin Samanî hükümdarlarının muhafız kuvvetlerinde yüksek bir mevkie kadar yükselmişti ve Horasan valisi olmuştu. Bir müddet sonra gözden düşmüş ve küçük bir ordu ile doğu eyaletlerinde bırakılmıştı. O da Gazne'ye gitmiş ve o şehirde küçük bir şehir-devlet kurmuştu. Onun yerine geçen kölesi ve damadı Sebüktekin daha da kabiliyetli bir kimseydi. Sebüktekin (967 - 997) bağımsız oldu ve topraklarını genişletti. Son Samanîlerden Horasan'ı aldı, doğuda Peşaver'i zaptetti. Şimdiki Pakistan ve Afganistan sınırlarında, ona, büyük bir ordu ile gelen, Pencab Racası Ceypal saldırdı, fakat mağlûp oldu ve çok ağır bir vergi vermeği kabul etti. Bununla beraber Ceypal Lahor'a dönünce sözünden caydı, bunun üzerine Sebüktekin Ceypal'ın ülkesini istilâ etti. Ceypal diğer Racalara haberler saldı ve onlardan yardım istedi. Büyük bir ordu toplandı ve Sebüktekin'in üzerine yürüdüler. Fakat o, bir kere daha Hintlileri mağlûp etti. Bunun bir sonucu olarak İndüs'ün batısındaki yerler Gaznelilerin ellerine geçti.

Büyük Mahmut (999 - 1030). Gaznelilerin adını Asya'da

şöhrete ulaştıran büyük Sultan Mahmut Gaznevî Sebüktekin'in oğluydu. Mahmut savaş yapmağı babasının kumandasında öğrenmişti ve batıda kendileriyle Samaniler arasında doğuda ise Pencab'ın Şahî hükümdarları arasındaki savaşlardan iyi anlıyordu. Ceypal ölmüştü, oğlu Anandpal Pencab'da hüküm sürüyordu. O da, babası gibi, kabul edilmiş olan vergiyi reddetti ve bu, Sultan Mahmut ve Şahî hükümdarlar arasında savaşlara yol açtı, ki bu hal İslâmiyetin bu büyük kahramanı tarafından Hindistanın meşhur on yedi istilâları ile sonuçlandı. Sultan Mahmut sadık bir Sünnî idi ve Halife tarafından Gazne Sultanı olarak ilân edilmiştir. Halife ona Yemin ül Devlet (Devletin sağ eli) ünvanını vermişti. O, şimdi bir gazve serisine girişti, birçok gazvelere başladı. Komşu racaların buraları kurtarmak üzre birleşeceklerini bildiği için Hindu kültür ve dininin önemli merkezlerine hücum etti. Bu istilâlardan on ikisi kaydedilmiştir. Onun en meşhur saldırısı, Katiaver, Gucerat'taki, Hindu ibadetinin ünlü bir yeri olan Somnat'a karşı yaptığı hücumdur. Oraya erişmek için Racputana çölünü geçmeğe mecbur oldu ve hemen hemen bütün hindu racalarının birleşik kuvvetleriyle karşılacağını biliyordu. Sultan Mahmut büyük bir askerî kumandandı ve onun cesaretinin hududu yoktu. Başlangıçta daha büyük Hindu ordusu tarafından fena halde sıkıştırıldığı halde Hindu kuvvetlerini yendi, şehri zaptetti, milyonlarca kimselerin yapmamasını istemelerine bakmıyarak mabede girdi ve Somnat putunu kırdı. Ganimetlerle yüklü olarak geri döndü. Horasan ve bütün İran'ı ilhak ettiği, ülkesine kattığı için onun batı cephesindeki seferleri de daha az önemli değildir. Kudretinin kemaline eriştiği zaman Hindistandaki Cümna ve batıda Dicle arasındaki bütün o sahaya hükmediyor, oraları idaresinde tutuyordu.

Mahmut'un Karakteri. Gazneli Mahmut, Hint tarihçileri tarafından bir çapulcu, açgözlü bir mabet ve şehir yağmacısı olarak anlatılır. Bu doğru değildir. Mahmut'a göre Hindistan bir Dar-ül-Harb (Savaşma yeri) idi. Şahî hükümdarlar Mahmut'un babası ile kan gütme dâvasına kalkışmışlar, Sebüktekin ve Mahmut'a verdikleri sözleri birçok defalar tutmamışlardır. Onların yaptıkları şeye belki de hak verilirdi, çünkü onlar kendi memleketleri için mücadele ediyorlardı. Mahmut ta kendi bakımından bir "kutsal savaş" yapmaktay-

dı. Puta tapıcıların ülkesi diye adlandırdığı yerlere her yıl veya her iki yılda bir gazve'ler tertipliyordu. Bu, o zamanlarda meşru bir savaşma idi. Hiç bir şehri yerle bir etmedi, ne de bir katliam, toptan öldürme emretti. O, sadece bir "put yıkıcı" olarak tanınmaktan gurur duydu.

Güzel Sanatların Koruyucusu Sultan Mahmut. İslâmiyetin bir kahramanı olarak Mahmut'a eşit az hükümdar vardır. Zamanında Asya'da ilk hükümdar o idi. Kendi şehri olan Gazne'de o kadar çok bina, okul yaptırdı, vakıf olarak o kadar ilim yurtları kurdu ve başkentine o kadar çok büyük adamlar davet etti ki on birinci yüzyılda ilmin en büyük koruyucusu olarak tanınmağa başladı. Firdevsi'yi meşhur Şehname'sini yazmağa teşvik eden o oldu, her yıl sadece şairlere ve bilginlere aşağı yukarı 40.000 dinar harcadı. Gazne'de üniversite kurdu ve meşhur filozof, bilgin, nükteci ve şair Unsuri'yi bu üniversiteye hoca yaptı. Aralarında Firdevsi'nin üstadı Asedî Tusî, Ascedî ve Farukî de bulunan diğer birçok şairler de orada, bu ilim yurdunda idiler. Büyük el-Biruni de onun himayesinde idi, fakat Mahmut un kudretli müşaviri Ahmet ibn el-Meymendî ile uzlaşamadıklarından Mahmut'un oğlu Sultan Mesut'a bağlandı. Gaznelilere dair Tariki-Yemini'i yazmış olan, meşhur tarihçi, Utbî de Sultan Mahmut'un sarayında çalışıyordu. Pek az hükümdar bu kadar çok şair, nükteperdaz ve bilgini sarayında toplıyabilmiş veya bütün kıtada bu kadar çok itibar ve şeref sahibi olmuştur.

Mahmut'un Halefleri. Mahmut'un halefleri arasında kudretli Sultan Mesut ve ilme görülmemiş derecede susamış bulunan oğlu Bayram ibn Mesut gibi ünlü sultanlar vardı. Bayram lûtuf ve ihsanlariyle, âlim kimselere karşı çok cömert davranırdı, Mahzen-i Esrar'ın yazarı Şeyh Nizamî ve Seyit Hasan Gaznevî gibi meşhur kimseleri sarayına çekti. Bir masal kolleksiyonu olan Kelile ve Dimne'nin Sanskritçeden Farsçaya tercüme edilmesi Sultan Bayram'ın saltanatı zamanında ve onun koruyuculuğu yüzünden oldu. Gazneviler gittikçe küçülen bir devleti bir yüzyıldan fazla idare ettiler, fakat sonraları Pencab'a sıkıştırıldılar, orada Şehabüddin Gavri (1186) zamanında Lâhor'un hükümdarı Sultan Mahmut'un neslindendi.

Büveyhiler (945-1055). Gazneviler Halifeliğin uzak

doğu taraflarında hüküm sürerlerken merkezde yeni bir kuvvet büyük bir önem kazanmağa başladı. Bu kuvvetten Halifelerin kendileri sorumlu idiler. El-Muktedir'in zamanından beri Halife yeni bir makam ortaya çıkarmıştı, Emir ül Ümera'lık makamı. Bu ünvan genel olarak Hükümdarlık Muhafız Kuvvetleri kumandanına veriliyordu. Bu sebepten bu kimse Halifelikte en kuvvetli adamdı. Halife el-Müstekfî zamanında (944 - 946) bu vazife doğuşta bir İran asilzadesi olan Ahmed ibn Büveyh'e verilmişti. Ahmet vazifesinden iyice emin olduktan sonra Muiz-üd-Devle ünvanını aldı. Bu, kolay bir tayin olmamıştı, fakat Halifeye zorla kabul ettirilmişti, Kuzeyde bir İran aşiret reisi olan Ahmed'in babasının üç oğlu vardı, bunlar Samani hükümdarlarının emri altında küçük askerî mevkilere sahipti. Bu kardeşler kendilerine mahsus ordular meydana getirdiler, çok geçmeden İran'ı istilâ ettiler, İsfehan, Kuzistan, Kerman'ı fethettiler. 934'e doğru kendilerini Şiraz'da kabul ettirdiler ve on bir yıl sonra Ahmed, kardeşlerin en muktedirî, Bağdat üzerine yürüdü. Halifenin muhafız kuvvetleri kaçtılar, Halife çaresiz kaldığından Ahmed'i bir koruyucu olarak iyi karşıladı. Ahmed'e en yüksek vazife, Emir-ül-Ümera'lık verildi. Böylece inançta Şiî olan Büveyhîler merkezden hükmetmeğe başladılar ve Sünnî olan Halife de onların himayesinde bir kimse oldu.

Büveyhî İdaresi. Büveyhîler muktedir idarecilerdi. Halifeliğin çekip çevrilmesini sağlamlaştırmak için çok gayret sarfettiler. Ticaret düzeldi, eski sanayi tekrar gelişmeğe başladı ve Müslüman dünyasında refah yayılmağa yüz tuttu. Büveyhîler birçok değişiklikler de yaptılar. Şiî olduklarından Şiî âdet ve bayramlarını yerleştirmeğe başladılar ve Muharrem resmen kondu. Büveyhîler Ali'nin Peygambere meşru vâris olduğunu ilân ettiler. Şiî inancına göre, Peygamberimiz Ali'yi kendi halefi olması gerektiğini Humm el Gadir vahasında ilân etmiş olduğu gün olan Yevm el Gadir (Zül Hac'ın 1'i) resmen kutlanıyordu. Büveyhîler tam bir yüzyıldan fazla hüküm sürdüler. İçlerinden bazı çok kültürlü kimseler çıktı ve başkentleri Şiraz'ı ikinci bir Bağdat yaptılar.

Adud-ül-Devle (949 - 983). Sülâlenin en büyük hükümdarı Adud-ül-Devle idi. Otuz dört yıllık saltanatı zamanında hükmünü hemen hemen bütün Abbasî ülkelerine yaydı. Ha-

lifenin kızını aldı ve kendi kızını da Halifeye zevce olarak verdi. Kudretinin doruğuna erişince Şehinşah ünvanını aldı. O büyük imarcı idi, Bağdat'ta yaptırdığı ve kendi ismine göre Bimaristani Adudî denilen büyük hastaneden ötürü özellikle ün saldı. Hastanenin idaresine dahil yirmi dört ücretli hekim ve başka mütehassıslar vardı. Güzel sanatları o kadar koruyordu ki zamanının çoğu şairleri ona gazeller ve kasideler yazdılar. Büyük Arap şairi El Mutenebbî de onun şerefine şiirler yazdı.

Şeref-ül-Devle ve son Büveyhîler (983). Adud-ül-Devle'nin yerine oğlu Şeref-ül-Devle geçti, o da Memun'un oğlu Harun Reşid gibi, ilmi korumada babasından da büyüktü. Şeref bilginler için bir rasathane yaptırdı. Kabiliyetli kimselerin hür düşünceli bir arkadaşı ve hayranı idi. Oğlu Baha-ül-Devle babası ve büyük babası gibi değildi, fakat veziri Sabur ibn Ardeşir 993'te Bağdat'ta bir medrese, fen ve ilim yurdu yaptırdı, ki bu kurumun ünlü bir kütüphanesi vardı. Meşhur Arap şairi El Ma'arrî bu medresede okudu. Büveyhîler zamanlarındaki başka bir fikir faaliyetinden ötürü de anılırlar. "Temizlik, sağlık dostları" (İhvan üs Safa) adı verilen ve değişik konularda Resail denen bahisler mecmuasını yazmış olan bir grup radikal, ifrata giden, Şiî mütefekkirleri onların zamanında geliştiler. Son Büveyhîler kendi aralarında mücadele ettiler ve gitgide kudretlerini kaybettiler. Her duruma göre sınırlarda daha küçük devletler ortaya çıktı ve yarım asır kadar sürdüler. Bu devletlerden bazıları bir veya iki Sultan ortaya çıkardı, ki bu sultanlar zamanlarına kendi damgalarını vurdular ve hemen hepsi de Müslüman kültürünün gelişmesine yardım etti. Büveyhîlerin kudreti, nihayet Selçuklular tarafından devrilinceye, yani on birinci yüzyılın ortalarına kadar, azalmış bir şekilde, devam etti.

Sınırlarda Daha Küçük Devletler (1023 - 1096). Sınırlardaki küçük devletlerin çoğu bu veya öteki bir Arap kabilesi tarafından kuruluyordu. Bunlardan ilki Musul ve Halep arasında Hemdanî devletini kuran Beni Tağlib kabilesi idi. Bu devletin sultanlarından en meşhuru, Bizanslılara karşı büyük bir başarı ile gazveler yapan Seyf ül Devle idi. Onun sarayı bir müddet parlak bir kültür merkezi oldu ve büyük Arap

şairi el Mütenebbî onun sarayında bulundu. Daha sonra Halep'te Beni Kalb tarafından küçük bir devlet kuruldu. Bu sülâlenin hükümdarları savaşçı idiler ve aşağı yukarı altmış yıl kuvvetli komşularına karşı varlıklarını korudular. Onlara Mirdasî deniyordu. Beni Tağlib'i, yani Musul Hemdanîlerini deviren Beni Kaab daha uzun hüküm sürdüler, bir yüzyıldan daha fazla.. Onların hükümdarlarından biri, topraklarını Halep'e ve daha öteye kadar genişleten, büyük bir savaşçı, ünlü Sultan Müslim ibn Kureyş idi. Diğer küçük bir devlet, Musul'un batısında, Diyarbekir'de, Abdül Ali ibn Mervan adlı bir Kürt tarafından kuruldu, ki onun ismine göre bu devletin adına Mervanî dendi. Hemdanîlerin yerine geçen Ukaliler gibi, Mervanîler de büyük Selçuklular tarafından devrildi.

Selçuklulardan Önce İslâm Dünyası. Türkler, İslâm tarihinde ilk göze çarpmağa başladıkları zaman Abbasîler çoktan zevale yüz tutmuşlardı. Küçük devletleri bir tarafa bırakırsak Tahirîlerden Büveyhîlere kadar bütün diğer idareler gelmişler ve hemen hemen hepsi gitmişlerdi. Araplar İspanya'da tesiri kalmamış bir kuvvet idiler ve Berberîler iktidara geliyorlardı. Fatımîler Mısır'da ve İfrikiya'da aşağı yukarı bir yüzyıl hüküm sürmüşlerdi. İslâm dünyasındaki Şiîler ve Sünnîler arasında tuhaf fakat muvazeneli bir gruplaşma vardı. Sünnîler İspanya'da iktidarda idiler. Fatımî Şiîler kuzey Afrikayı ellerinde tutuyorlardı. Suriye, Diyarbekir ve Musul'da küçük Arap devletleri vardı, bu devletlerin hepsi Sünnî idiler, Şiî olan Büveyhîler Irak ve İran'da hâkim bir durumda idiler. Maveraünnehir hep Sünnî idi. Şüphesiz ki bu taraflar arasında bir gerginlik vardı ve İslâmiyetin dünyaya bir lûtfu olan birlik ülküsü, beraberlik fikri, fena halde sarsılıyordu.

Selçuklular - Tuğrul. Türklerin kudretli bir boyu olan Oğuzlar Pakistan bozkırlarından gelip Maveraünnehire yerleşerek İslâmiyeti kabul ettikleri zaman, on birinci yüzyılın başlangıcında (beşinci İslâmiyet yüzyılı) işler bu durumda idi. Onlar Buhara çevresine yerleştiler, demokratik yolu seçmişlerdi, Sünnî oldular. Önderleri Selçuk idi, önderlerinin ismine göre onlara Sulçuk Türkleri dendi. Selçuklular çok enerjik, faal bir milletti, çok geçmeden kendilerini politika bakımından o çevrede kuvvetlendirmeğe başladılar. Önderlerinden biri, milletini zaferlerle süslü bir güçle ilerleten, Selçuk'un to-

runu olan Tuğrul Bey'di. Tuğrul Bey ilkönce Horasan'ı fethetti, oraya yerleştikten sonra, ordusunu üç kumanda altında ayırdı. İlk ordıya kendisi kumanda etti. Diğer iki ordunun kumandalarını kardeşlerine verdi. Her üçü, birinden sonra diğer eyaleti fethederek aşağıya, İran içlerine ilerlediler. O zamanlarda doğuda biricik askerî kuvvet Gaznevîlerinki idi, fakat Büyük Mahmut'un halefleri kendi aralarında mücadele etmekle zayıf düşmüşlerdi, yeni bir fetih dalgasına karşı savaşa giremiyecek kadar kendi mücadeleleri ile meşgul idiler. Onlar savaşmadan Selçuklulara batı eyaletlerini bıraktılar. Büveyhîler de iç savaşlarla zayıflamışlardı, Selçuklulara karşı hiçbir şey yapamadılar. 1055'e doğru Tuğrul Bey Halifeliğin doğu yarısının hâkimi idi, o yılın sonlarında Bağdat üzerine yürüdü. Başkentte Büveyhîlerin Türk kumandanları el Besasirî idi. Selçuklular karşısında kaçtı ve Halife bir kurtarıcının gelmiş olduğunu düşündü. Selçuklular Sünnî idiler, belki de kendisine daha çok saygı gösterecek ve daha çok kudretli olmasına müsaade edeceklerdi. Bu sebepten o, Tuğrul Bey'i çok iyi karşıladı ve 1056'da ona Emir ül Şark vel Garb ünvanını verdi.

El Besasirî'nin Sonu. Bununla beraber Tuğrul gene de Musul ve Diyarbekir gibi kuzey devletlerini ortadan kaldırmağa mecburdu. Bu sebepten ordusuyla ayrıldı ve bu devletleri hâkimiyeti altına aldı, fakat yardım istemek için Şîî olan Mısır Fatımîlerine kaçmış olan Büveyhî'nin generali el Besasirî, Tuğrul'un yokluğunda, kendisiyle bir ordu getirdi ve Bağdat'ı zaptetti. Halife çok korkuya kapıldı. Tuğrul'a haber salındı, o da çabucak Bağdat'a yürüdü. Onunla Besasirî arasında çetin bir savaş yapıldı, bu savaşta Besasirî'nin ordusu yok edildi ve kendisi de öldürüldü. Böylece Tuğrul Bey, Mısır ve Suriye hariç, bütün Abbasî ülkelerinin hâkimi oldu ve Selçuklu İmparatorluğunu kurdu.

Büyük Selçuklular. Selçuklular dört büyük hükümdar çıkardılar: Tuğrul, oğlu Alp Arslan, torunu Melikşah, torununun oğlu ve son büyük Selçuklu olan Sultan Sencer. Sultan Sencer imparatorluğu yeni bir Müslüman idaresine, Harzemşahlılara terketti. Türkler medenileşmiş ve kültür sahibi olmuş Büveyhîlere nazaran daha sert bir milletti, fakat daha zinde idiler ve daha iyi savaşıyorlardı. Bu hal, büyük medeniyetleri

deviren ve "barbar" adı takılan hemen hemen her ulus için genel olarak doğru bir haldir. Fakat Selçuklular bir nesil içinde devirip attıkları şeyleri yeniden kurmağa başladılar ve çok geçmeden Müslüman kültürünün öncüleri oldular. Zamanlarında dünyadaki ilmin en büyük koruyucuları oldular ve o zamanlarda Müslümanların bekçilik ettikleri medeniyete hız kaynağı olan müesseseler kurdular.

Alp Arslan (1063 - 1073). Selçukluların kudretini dünyaya tanıtan Alp Arslan (Arslan yürekli kahraman) oldu. Fatih Tuğrul'un çok değerli evlâdı idi. Onun iktidara geldiği zaman Selçuklu İmparatorluğu iyice oturmuştu, bundan ötürü o da dışarda İslâmiyetin zaferi, İmparatorluk içinde İslâm kültürünü geliştirmek gibi işlere kendini verebildi. Abbasîlerin merkezdeki zayıflıklarından ve kuzey batıdaki küçük devletlerin büyümelerinden cesaret alan Bizanslılar Müslümanlarla devamlı savaşlara girişmişlerdi. Şimdi Alp Arslan İslâmiyet hesabına silâha sarıldı, Küçük Asya'ya gitti, Manzikert (Malazgirt) muharebesinde Bizans İmparatorunu ezerek yenilgiye uğrattı ve İmparatoru da esir etti. Bu zaferden sonra Müslümanlar Küçük Asya'nın ortalarına kadar ilerlediler ve oralarda yerleştiler. Alp Arslan zamanından beri Müslümanlar hiçbir zaman Anadolu'nun göbeğinden atılamadı. Alp Arslan kendi yeğenlerinden Kutlumuş oğlu Süleyman'ı, Müslümanların Rum dedikleri Orta Anadolu'ya babadan geçme vali olarak tayin etti. Anadolu Selçukluları Osmanlı Türklerinin idaresine kadar bu bölgelerde hüküm sürdüler. İlkönce Nikaiya şehrini zaptederek oraya yerleştiler. İkonyum Bizans zamanında Küçük Asya'daki en zengin ve en güzel şehirdi ve Anadolu (Rum) Selçukluları idaresinde büyük bir şehir haline geldi.

Alp Arslan ve İran. Halifenin bulunduğu şehri teslim almak istemediği için Alp Arslan İsfahan'ı kendine başkent olarak seçti, halbuki Halife onun elinde bir kukladan başka birşey değildi. O zamanlarda Selçuk sultanının ismi Cuma namazlarından sonrdaki Hutbe'de Halifenin ismi ile birlikte açık olarak zikredilirdi. Bu değişikliği Büveyhîler ortaya koymuştu, fakat Selçuklular Halifeye hiçbir kudret vermedikleri halde onu küçük düşürecek birşey yapmıyorlardı. Alp Arslan 1070'de Haleb'i zaptetti ve sonra Fatımî'lerden Hicaz'ı al-

dı. Böylece kutsal Mekke ve Medine şehirleri Selçukluların idaresine geçti. Alp Arslan'ın oğullarından Tutuş adındaki biri Suriye valisi olarak tayin edilmişti, Suriye'de Suriye Selçukluları devletini kurdu. Haçlıların çılgınlıklarına karşı gelen Sultan Tutuş'un sülâlesiydi. Alp Arslan halk tarafından sevilen bir hükümdardı ve onun namına zamanımıza kadar gelen birçok kasideler yazılmıştır. Selçukluların gelmesiyle islâm doğuda yeni bir ilgi dalgası her tarafı kaplamıştı; halk hayata karşı daha çok ilgi ve heyecan göstermeğe başladı, güzel sanatlar, edebiyat ve ilim büyük ölçüde teşvik edildi.

Melikşah (1072-1092). Selçukluların en büyüğü Alp Arslan'ın oğlu Melikşah'tı. Büyük bir idareci, büyük bir kurucu, büyük bir hükümdar ve büyük bir ilim koruyucusu olan Melikşah kendine has bir insandı. Mekke'ye giden yollara camiler, köprüler, kanallar ve kervansaraylar yaptırdı. Bağdat'ın sulama tesisatı tamire muhtaç bir duruma gelmişti, bu işleri gözden geçirdi ve çok iyi bir şekilde tamir ettirdi. Aral ile Hazer Denizi arasında Harzem denen ülke fethedildi ve Melikşah'ın eski bir Türk esiri Anuştekin bu ülkenin valiliğine getirildi. Harzemşahlılar devletini kuran bu Anuştekin'di, sonra bu devlet Orta Asya'da gittikçe kudretli bir hale geldi ve sonunda Selçukluları devirdi. Melikşah zamanında, özellikle onun sadık, kudretli ve ünlü Büyük Veziri Nizam-ül-Mülk tarafından ilme büyük bir önem verildi ve öğrenime teşvik edildi.

Nizam-ül-Mülk. Melikşah'ın Nizam-ül-Mülk'ün şahsında bulduğu gibi bu kadar namuslu ve kabiliyetli bir Büyük Vezire sahip olmak talihi pek az hükümdar ve sultana nasip olmuştur. Nizam-ül-Mülk çok kültürlü bir adamdı, yüksek bir tahsil ve terbiye görmüştü, bütün hayatı boyunca okuyup tetkik etmeği çok sevdi. Hükûmet idare etmek sanatı üzerine, büyük siyasî bir görüş ve ilim eseri olan, Siyasetname adında bir kitap yazdı. Bağdat'taki meşhur Nizamiye medresesini, üniversitesini kurdu. Bu kuruma o kadar cömertçe bağışlarda bulundu ki birçok aydın kimseler orada kendilerine bir destek buldular. Bu yüzden de bu ilim yurdu İslâm dünyasının her tarafından ve hattâ dıştan da birçok kimseleri çekti. Dünya çapında meşhur İmam-el-Gazalî, ünlü Müslüman ilâhiyatçısı, filozof ve mutasavvıfı bu medresede hoca idi. Nazim-

ül-Mülk, riyaziyeci, heyetşinas, astronom ve şair Ömer Hayyam'ın dostu idi. Meşhur İsmailî yazar ve seyyahı, Nasir Husrev de bu devirde yetişti.

Hasan ibn Saba. Sonradan Haşşaşin adı verilen, yeni İsmailî mezhebini kurmuş olan Hasan ibn Saba Nizam-ül-Mülk'ün ve Ömer Hayyam'ın bir sınıf arkadaşı olmuştu. Elburz dağlarına çekildi ve Elamut adındaki zaptedilmez kaleyi yaptı. Oradan kendi maksadını yaymak ve icabederse öldürmek ve dehşet saçmak için gizli memurlarını etrafa saldı; gerçekten bunların faaliyetleri İngilizcedeki (assasinate = alçakça adam öldürmek) kelimesinin köküdür. Haşşaşin'ler, efendilerine mutlak itaat gösterirlerdi, karşılığında da yalnız kurtuluş değil aynı zamanda cennet va'di de vardı. Bu mezhebe yeni girenlere Elamut kalesinin bir kısmı olan güzel bahçelerde ve saraylarda cennetten bir ön zevk denebilecek şeyler tattırılırdı. Bu Haşşaşin'ler her tarafta dehşet havası estirmeğe başladılar ve yollarında engel olan veya kendilerine muazzam paralar ödemeği reddeden veya Elamut'un Şeyh-ül-Cebel'ine (Dağların Hâkimi) itaat etmeği reddeden birçok ileri gelen kimseleri öldürdüler. Nihayet Nizam-ül-Mülk Elamut'a karşı bir sefer tertip etti, fakat kaleyi zaptetmeğe muvaffak olamadı ve Şeyhin emri ile öldürüldü. Bu, İsmailî kardeşliğinin en kötü cinayetlerinden biri idi, çünkü Nizam-ül-Mülk gerçekten İslâmiyetin büyük bir evlâdı idi.

Melikşah'ın Halefleri. Melikşah'ın yerine geçenler büyük Selçukluların parlaklıklarına pek az şeyler kattılar. Onlar kendi aralarında mücadele ettiler ve bunun bir sonucu olarak ta kudretli İmparatorluğu türlü küçük devletlere böldüler. Doğu Selçukluları gibi Kerman Selçukluları, Irak ve Kürdistan Selçukluları da vardı. İlk Selçukluların kudret ve haşmetinden biraz bir şeyler gösteren, bu sülâlenin son büyük sultanı, doğudaki Selçuklardan, Melikşah'ın oğlu Sultan Sencer'di. O, henüz İslâmiyete girmeyen yeni bir Türk boyuna karşı fasılasız savaşmağa mecbur kaldı. Onların önderleri Gavr Han, Sultan Sencer'i ve hem de Afganistan'ın Gaznevî hükümdarlarını mağlûp etti. Gavrî denilen hükümdarlar sülâlesini kurdu. Selçuklular nihayet 1157'de Harzemşahlar tarafından devrildiler.

Harzemşahlar. Gavr Han doğu devletinin Selçuk Sul-

tanını mağlûp edince Harzem'in Selçuklu valisinin bağımsız olmasını kolaylaştırdı. Valinin adı Atsız'dı ve ilk vali Anuştekin'in torunu idi. Bir müddet sonra Harzemşahlar Orta Asya'da kudretli bir hale geldiler, Horasan ve İran'da da kudretleri arttı. Bu sülâlenin en kuvvetli hükümdarı, o zamanlarda İslâmiyeti henüz kabul etmiş olan Gavrilerden Horasan'ı alan Alaüddin Muhammed idi (1199 - 1220). Buhara ve Semerkand'ı zaptetti ve İran'daki fetihlerini tamamladı. 1214'te Afganistan'ı istilâ etti ve Gazne'yi zaptetti, netice şu oldu ki on üçüncü yüzyılın başlarında en kudretli Müslüman devleti Harzemşahlarınki idi. Sultan Alaüddin Halife ile de kavga etti, ona meydan okuyarak Şiiliğe bile döndü ve Orta Asya için kendi Halifesini seçti. Bununla beraber Alaüddin iyi bir hükümdardı, onun devrinde Orta Asya Müslüman kültürünün bir merkezi haline geldi. Maveraünnehir şehirlerinde mektepler ve medreseler çoğaldı, ticaret gelişti, Orta Asyanın refah şöhreti diğer memleketlere yayıldı. Ne yazık ki bu hal Moğolistan'da yükselmeğe başlayan yeni bir kavmi çekti. Bu kavim, başkanları Timuçin tarafından korkunç bir savaş makinesi haline getirilmiş olan Moğollardı. İşte bu zamanda bütün heybetiyle, dünyada Cengiz Han diye parlayan (Allahın Kırbacı) önder Moğolların bu başkanıydı.

Cengiz Han (1162 - 1227) ve Prens Celâlüddin. Cengiz Han, Harzem İmparatorluğunun doğu sınırlarında cereyan eden bir hudut olayının kendisine bir hakaret demek olduğunu öne sürdü. Bu sebepten onun kuvvetleri Orta Asya'ya aktı. Harzemşam onun kuvvetlerine karşı ordu üstüne ordu gönderdi, fakat ilerleyen Moğolları ancak kısa fasılalarla durdurabildi. Ne yazık ki ünlü oğlu Celâlüddin'le arası iyi değildi, menfaatçi saraylılar onun aleyhinde Sultana tesir etmişlerdi. Prens Celâlüddin'de bir arslan cesareti vardı, sağlam bir iradeye ve büyük bir kudrete sahipti, çok iyi bir teşkilâtçı idi. Kendine mahsus bir ordu topladı ve ilerleyen Moğol ordusuna hücum etti. Onlara ciddî darbeler indirdi, fakat ilerlemelerini durduramadı, çünkü Moğolların sayısı bitmez gibi görünüyordu, Celâlüddin'in ise olsa olsa birkaç bin kişisi vardı. Cengiz Orta Asya şehirlerinin bir çoğunu yerle bir etti, yüzlerce ve binlerce Müslümanı kılıçtan geçirdi, Alâüddin'i mağlûp etti, Harzemşamların yukarı ülkelerini zaptetti. Ona karşı koyacak biricik kimse Celâlüddin'di, Celâlüddin'i Afganistan'ın vadi-

lerinde ve kayalık geçitlerinde takip etti. Celâlüddin bütün yol boyunca Cengiz'le ve diğer Moğol ordulariyle savaştı ve bazan onları yendi. Girişilecek bir savaşta Cengiz Han'ı mağlûp edecek tek kimse oydu. Bununla beraber verdiği her savaş onu insan ve malzeme bakımından zayıf düşürüyordu. Nihayet Cengiz ona İndus kıyılarında Etok'da yetişti. Celâlüddin burada son savaşını verdi. Ümitsizce dövüştü, fakat, cesur arkadaşlarının Moğol safları karşısında birbiri arkasından düştüklerini görerek sonunda tam silâhlı olduğu halde ırmağa atladı ve karşı kıyıya yüzmeğe başladı. Rivayet edilir ki okçular ona ok atarlarken Cengiz onları durdurdu ve: "Bunun gibi cesur bir düşmanı öldürmememiz lâzım!" Celâlüddin bütün silâhlariyle öteki kıyıya erişti ve orada bütün heybetiyle ayakta durarak Cengiz'e meydan okudu. Sonra Sultan İltutmaç'ın sarayına gitti, Delhi'nin bu "esir" kıralından yardım istedi, fakat İltutmaç Cengiz'in Hindistan'ı istilâ etmesini istemiyordu, bu yüzden isteği reddetti. Celâlüddin küçük bir ordu topladı ve Sind'i fethetti, fakat bir müddet sonra ayrıldı ve sonunda Azerbaycan'a ulaştı, orada kendisi için birkaç yıllık bir devlet kurdu.

Hülâgû Han. Moğollar Horasan ve İran'a Cengiz Han idaresinde girmediler. Bu bölgeleri fethetmek torunu Hülâgû Han'a kısmet oldu, o, bu ülkeleri sildi süpürdü, yakarak, öldürerek, karşısına çıkan her şeyi yakıp yıkarak bütün memleketi yerle bir etti. Yaptığı biricik güzel şey Elamut'taki Haşşaşin kalesini, Bağdat'ı harab etmeden önce, yıkmak oldu. Şeyh-ül-Cebel'e karşı Moğol savaşında kendisine kıtalar göndermesi için Halife'ye haber salmış olduğu rivayet edilir, fakat Halifenin kuvvetleri yoktu, Irak Selçuklu hükümdarları da çok ürkek davrandılar. Bu zamanlarda birçok milletler Hülâgû Han'a katılmışlardı. Onun müşavirleri arasında Şiîlerin kendisini Muhakkaki Ahval (Gerçeğin ilk Kurucusu) diye kabul ettikleri meşhur âlim ve matematikçi Nasirüddin Tusî vardı. Hülâgû Bağdadı kuşattı ve onu zaptetti ve Halifelerin şehri, Müslüman kültürünün merkezi, dünyanın ışık kaynağı böylece harap edildi. Kütüphaneler yakıldı ve kitaplar nehe atıldı, güzel saraylar, okullar, hastaneler ve camiler Moğol saldırışı karşısında yerle bir oldular. Halife ve ailesi ilk önce hapsedildiler, sonra onlardan çoğunun kafası kesildi. İslâmiyet hiç bir zaman tamamiyle telâfi edemediği

bir darbe yedi. Bütün bu bölgenin fethini değerlendirmek maksadiyle Hülâgû Han'a İl Han ünvanı verildi ve Amu Derya'nın alt tarafındaki bütün ülkelerin hükümdarı olarak tanındı. O, sonraki bir bölümde ele alınacak olan İran İlhanlılarının kurucusu oldu.

Arap Medeniyeti. Moğallar gelmişler ve Türk, İran, Suriye, Arap, Yahudi, Berberî ve İspanya, Sicilya'dan Müslüman olanlar gibi çeşitli unsurları içinde bulundurduğu halde Arap Medeniyeti denen bir medeniyeti harap etmişlerdi. Bütün bu milletlerin hepsi İslâmiyetin sade ve dürüst akidelerine inanmışlardı ve hepsi de insanlığın tefekkür alanındaki gidişini hızlandırmağa çalışmışlar ve insanlık şuurunu teşvik etmişlerdi. Onlar ilmi ilerletmişler, insanın aklî ve fikrî mirasını artırmışlardı. Onların çalışmaları kütüphanelerde saklıydı, müzelerde ve akademilerde muhafaza ediliyordu, bu eserleri dile getiren kimseler de bilginler, ilimle uğraşanlar, filozoflar, şairler, mutasavvıflar, sanatçılar ve elle yapılan işlerde çalışan büyük bir sanatkâr sınıfıydı. Bütün bu şeyler Moğol sürüleri tarafından yok edildi. Hayat emniyetini kaybetti, düşünce dondu, işlemedi, insanlarda cesaret kalmadı. Bununla beraber Moğol istilâsı dolayısiyle bir fayda sağladı. Kabiliyetli, hünerli kimseler değişik Müslüman ülkelere kaçtılar. Onların çoğu öldürüldü, çoğunun kökü kazındı, fakat hepsi yok edilemedi. İki memleket bu halden çok faydalandı. Birincisi Küçük Asya ve Anadolu Selçuklularının küçük dünyası, ikincisi Hindistan sultanlığı. İslâm âleminin bu iki köşesine giden, orada İslâm hayat ve felsefesini yeniden yapıp kurmağa çalışan adamları ele almadan evvel son Abbasî devirlerinin bazı büyük insanları hakkında kısa bir açıklama yapılmalıdır.

İmam El-Gazali (1058-1111). O zamanların en büyük din mütefekkiri ve belki de İslâm ilâhiyatında en büyük isim Horasan'da Tus (Meşhed) şehrinde, 1058'de doğan Ebu Hamid el-Gazalî'ninkidir. O, büyük bir bilgindi, Eşa'rî okulunun mantıkî ve aklî muhakeme metodlarını erken olarak öğrendi, fakat görüşünün derinliği ve bilgisinin genişliği bakımından bütün ilâhiyatçıları geçti. Sünnî tefekkürüne son şeklini verdi, öyle bir durumda idi ki Şiîler bile onu asrın en büyük adamı olarak alıyorlardı. Bağdat'ın Nizamiye medresesinde hoca olarak çalıştı, fakat sonraları öyle mistik bir aydınlık el-

de etti ki bir Sofî, mutasavvıf oldu. Hür düşünceli bir müte-fekkirdi, Sünnilerle Şiîler arasında hiç bir fark gözetmiyor-du. Birçok felsefî güçlüklerden İslâm düşüncesini temizledi ve onu bayağı bir adamın bile anlıyabileceği bir hale getirdi.

Din Ulûları ve Tarikat Kurucuları. Birçok tasavvuf ta-rikatları veya kardeşlik nizamları Silsilacat veya tarika adı altında bu devirde meydana çıktı. Bu tarikatler onlara şekil ve nizam veren din ulularının isimlerine göre tanınıyordu. En büyük tarikat, sonraları Piri Piran diye adlandırılan Bağdat'lı Seyyid Abdülkadir-El-Geylanî (1077 - 1168), ulûların ulusu, tarafından kuruldu. Bu tarikata Kadiriye veya Silsilei Ka-diriye denir. Suhreverdî, mevlevî, bektaşî ve nakşibendî gibi diğer tarikatlar da vardı. Bütün bu tarikatlar Allaha bağ-lılığı, Pir'e inanmayı, kurtuluşu inanmada bulmayı, hakikat sevgisini, dünya endişelerinden uzaklaşmayı, tefekkür, istiğ-rak ve doğru hareketi telkin ediyorlardı. Bu tarikatlar halkın inancını sağlamlaştırmağa çok yardım ediyorlar, öteki dünya-ya önem veriyor göründükleri halde, gerçekte bu devirlerde Müslüman ahlâkının yükselmesine yardım ediyorlardı.

İbn Sina (979 - 1037). Bu devrin en büyük filozof, hekim ve bilgini, bizce Ebu Ali ibn Sina, Avrupalılarca Avisena diye bilinen Ebu Ali ibn Hüseyin'dir. Samaniler zamanında ün sal-dı ve tıp ve felsefedeki eserlerinden ötürü Büyük Öğretmen diye tanındı. Onun eseri bütün dünyada aşağı yukarı yedi yüz yıl faydalı oldu. Hemen hemen aynı çapta bir insan, bugün bile İslâm dünyasının en büyük matematikçisi ve en büyük bilginlerden birisi, bütün zamanların âlimi olan Ebül Reyhan Muhammed ibn Ahmed-el-Beyrunî'ydi. Bu bilgin Gaznevî'ler zamanında yaşadı ve Sultan Mesut zamanında eserlerini yaz-dı. O, aynı zamanda Sanskritçeyi biliyordu ve birçok eserleri Sanskritçeden Farsçaya tercüme etti. Dünyanın arz ve tul (enlem ve boylam) dairelerini ölçtü ve arzın mihveri hakkın-da iyi bilgiye dayanan kanaatlar öne sürdü.

Ömer Hayyam (1040 - 1124) - Nasirüddin Tusî (1201 - 1274). İki büyük heyetşinas ve matematikçiden de bahset-mek zorundayız. Merak sardırdığı ikinci derecede bir iş ola-rak Ruba'iyat'ı yazan, Edward Fitzgerald tarafından dört-lüklerinin serbest tercümesi ile bütün dünyada tanınan Ömer Hayyam, büyük bir bilgin ve devrinin ilk astronomi ve mate-

matikçisi idi. Onun güneş takvimi bu çeşitten icat edilenlerin en doğrusudur, ki bu takvimle bugün bile övünebiliriz. Nasirüddin Tusi'nin şöhreti Ömer Hayyam'ın Hülâgû Han'la arkadaşlığı ve yakınlığı ile zedelendi. Sadık bir Şiî olduğu için Sünnî olan Bağdat'ın harap edilmesinde onun da parmağının olduğunu bazı kimseler şüphe ederler. Bu, doğru olamazdı. Hülâgû Han ona çok değer verirdi, ona Tebriz yakınında el-Maraga rasathanesini yaptırdı ve onun için çok masraflara girerek büyük bir kütüphane meydana getirdi. Bu kitaplar bütün İlhanlı ülkelerinden toplanmak zorunda kalındı, çünkü Moğollar bu bölgelerin esaslı medreselerini yıkmışlardı. Sadece bu kitaplar işi için bile Nasirüddin Tusi'nin adına saygı gösterilmesi gerektir.

İbn Havkal - El-Makdisî - Yakut (1179-1229). Bu devirde bazı ünlü coğrafyacılar da geldi, bunlardan büyük seyyah, İbn Havkal, el-İstahrî'nin bir hülâsa olan eserini gözden geçirdi; el İstahrî ilk coğrafyacılardandı. Yirmi yıl seyahat eden ve araştırma yapan el-Makdisî de ünlüdür. Makdisî'nin kitabı en iyisidir, çünkü, ilk olarak, beşerî coğrafya araştırmaya konu yapılmıştır. Bu coğrafyacılardan en büyüğü, biri coğrafyaya, diğeri edebiyata ait iki lûgat yazan Yakut ibn Abdullah'tı. Mücem-el-Büldan isimli coğrafya lûgati büyük bir başarı idi.

Edebiyat - Bin Bir Gece Masalları. Edebiyatta en büyük eser ve gerçekten dünya sanatındaki en büyük eserlerden biri de bu zamanların mahsulü idi. Bu eser Bin Bir Gece Masalları "Arabistan Geceleri" diye tanınır. Kitap son şeklini Mısır Memlûkleri zamanında aldı, fakat esas itibariyle bu zamanların mahsulüdür. Eser bir masal, peri hikâyeleri, macera, sevgi ve mizah hikâyeleri, Abbasîler zamanına ait cemiyet hayatına ait hikâyelerdir, serbest bir muhayyile ile süslenmiş ve bir sanat değeri verilmiştir. Bu eser Arapların yaşayış ve düşünüşte sahip oldukları şeylerin en iyi ve en kötü taraflarını romantik bir örtü altında anlatır. Eser orijinal değildir, Hint, İran, Yunan ve Mısır kaynaklarından alınmıştır, bununla beraber anlatışta sihirli bir değişikliğe uğramış ve çok zevkli bir şey, tamamiyle yeni olan bir hale sokulmuştur.

VII. BÖLÜM

HAÇLI SEFERLERİ

Hıristiyanlar ve Müslüman Orta Doğu. Araplar Arabistandan çıktıkları zaman iki kuvvetle mücadele etmeğe mecbur kalmışlardı: Batının Hıristiyanları ve İran'ın Zerdüştleri. Sonraları doğuda Hintlilerle de savaşmağa mecbur kaldılar. İlk grubun Müslümanlarla müşterek olan çok şeyleri vardı. Gerçekten Araplar sonraları Roma ve Yunan âleminin mirasına kondular. Hıristiyanların Bizans İmparatorluğu mirasına kondukları gibi. Böylece Araplar ve Hıristiyanlar arasında müşterek bir anlayış zemini vardı, yüzyıllarca birbirlerine karşı savaşmış oldukları halde. Zerdüştlerle yapılan savaşlardan önce bahsedildi; İran ilk önce Araplaştırıldı, sonradan Müslümanlaştırıldı. Samî ırktan olmayan üçüncü millet olan Hintlilerle mücadele sonradan ele alınacaktır. Hıristiyanlar geriye atılmışlar, sindirilmişlerdi, fakat onlar batıdaki durumlarını sağlamlaştırmağa başlamışlardı. İspanya'da on birinci yüzyılın sonlarına doğru yarımadanın üçte birini geri almışlardı. Bununla beraber, Selçuklular Küçük Asya'yı fethetmişlerdi, bu durum muvazeneyi biraz kurmuş, fakat yeni bir harekete yol açmıştı. Selçuklular mücadele edilemiyecek kadar serttiler, çok iyi Müslümanlardı. Filistine sık sık yapılan, kutsal yerleri ziyaret için olan seyahatlere karşı koydular ve Avrupa hacılarının Küçük Asya'dan geçen yollarını bir müddet için kestiler. Filistin'e kara yolu şimdi Müslüman ülkelerinin içinden geçiyordu, ki bu da Hıristiyanların canını çok sıkıyordu.

Anadolu Selçukluları ve Fatımîler. Akdenizin doğu ucundaki Müslüman dünyası bir hilâl şeklinde yer almıştı. Hilâlin bir ucu Marmara denizinde bitiyordu, diğer ucu Mısır'a dayanıyordu, Filistin bu hilâlin boşluğunda kalıyordu. Şimdi Selçuklular kuzey ucunu kapamışlardı, son Fatımîler de güney ucunda çetin bir kuvvet idiler. Netice şu oldu ki Hıristiyanlar fena halde sıkışmışlardı, bu durum için bir şeyler yap-

mağa mecbur olduklarından Müslümanlara karşı bir sefer açmağa giriştiler. Müslümanlara "imansız" diyorlardı, ki bu durumun tesirleri bugüne kadar açık olarak gelmiştir. İslâmların Peygamberi Allahın emirlerini dünyaya tebliğ etmesinden bu yana aşağı yukarı beş yüz yıl geçmişti. Bu tebliğin kuvveti, kudreti Müslümanları canlandırmış ve Batı, bu beş yüz yıl içinde birçok yenilgilere uğramıştı. Şimdi Hıristiyanlar mukabele edecek bir durumda idiler ve "kutsal yerler" in korunması çok güzel bir bahane idi.

Haçlı Seferlerinin Arkasındaki Kuvvetler. Halk arasından türlü kimseler kutsal yerlere karşı olan "tehlike" ye karşı tepki gösterdiler. İlk protesto sesi Bizans İmparatorundan geldi. En çok o durumu protesto ediyordu, çünkü onun Asyadaki eyaletleri hemen hemen elinden çıkmıştı, bir türlü yerlerinden söküp atamadığı metin bir millet gelip Anadoluya yerleşmişti. Roma'daki Papa'ya başvuruldu, o sıralarda Papa bulunan VII. Gregor, İsa'nın çok kudretli bir vekili idi, Cermen İmparatorlarına karşı üstünlük mücadelesine girişmişti. Papa, kendi bayrağı altında Avrupa'nın bütün Hıristiyan kuvvetlerini toplamağa ve böylelikle Avrupa'nın önder bir kuvveti olmağa faydası olur diye düşünerek Bizans İmparatorunun dileğine canla başla cevap verdi.

İtalya'nın Venedik, Cenova, Piza gibi şehir devletlerinin Orta Şark'ta ticaret ilgileri vardı. Bu devletler, şayet Hıristiyanlar Suriye sahillerinde veya Filistinde bir köprübaşı kurarlarsa çok değerli ticaret imtiyazları elde edeceklerini düşündükleri için "Kutsal Dava" ya yardım etmek istiyorlardı. Şarkın masal gibi olan zenginliğinden çok şeyler duymuş olan birçok şövalyeler ve asiller yağmada hisse alacaklarını ümit ederek dâvaya katıldılar. Birçok gerçek, samimî gayretliler de vardı ki bunlar İsa için çarpışmak ve Avrupa'nın gözünde İsa'nın düşmanları ve en kötü cinsten fenalık yapanlar diye kara gösterilmiş olan "dinsiz" leri atmak istiyorlardı.

Netice olarak, Haçlı seferleri, yüzyıllarca süren bir Müslüman üstünlüğüne karşı Avrupa'nın uyanmasına bir işaret, İslâmiyet tarafından baskı altında tutulan bir halkın şurada burada yavaş yavaş uyanması idi. Akdeniz yüzyıllarca bir Müslüman gölü haline gelmişti; bütün Akdeniz adaları Müslümanların elinde idi, hattâ Akdenizin kuzeyindeki kara par-

çaları, İtalya'nın güneyinde ve Marsilya yakınlarındaki yerler Müslüman müstemlekelcri idiler.

Akdenizde Devir Dönüyor. Nihayet Akdenizde devir on birinci yüzyılda dönmeğe başladı. İlk darbe, Sardinya adasını Müslümanlardan alan İtalya'nın Piza şehir devletinden geldi. Papa açıkça bu olayı takdis etti ve bu işe çok önem verildi. Bundan sonra İspanya'daki Kastil ve Aragon kırallıkları İspanya'da bulunan Araplara karşı ciddî bir ittifak yaptılar ve çok ciddî olarak kutsal bir savaşa başladılar. Papazlar her yerde halkı ayaklandıracak şekilde çalışıyorlardı. Müslüman kudretinin azaldığını düşündüklerinden gayretleri artıyor, daha büyük bir inançla konuşuyorlardı. Her kürsüden Kutsal Memleketin yardımına koşulması için bir bağırış yükseliyordu. İstanbul'daki İmparator Komenüs'ün başvurduğu Papa ölmüştü, fakat VII. Gregor kadar kudretli olan diğer bir Papa şimdi papalık makamını işgal ediyordu. II. Urben adındaki bu papa Bizans İmparatorunun dâvasını, ilk önce Piyasenza'da 1095'te, Büyük Kilise Konferansı'nda din adamlarından meydana gelen bir bileşik meclise getirdi, sonra, yine aynı yılda, Klermon'da meseleyi ele aldı. Burada Papa, bütün Hıristiyan âlemini ayağa kaldıran büyük bir nutuk verdi. Çok geçmeden onun çağırılışı Avrupa'nın her tarafında benimsendi, fakat özellikle Fransa'da, belki Papa bir Fransız olduğu için. Gezginci rahipler dâvayı ele aldılar ve halkı kışkırtarak bir yerden diğer bir yere gittiler. Bu papazlardan biri, Târiki dünya Petro (Piyer Lermit), Haçlı seferleri fikrini yaymak için pek çok propaganda yaptı.

İlk Haçlı Seferleri (1096 - 1099). Çok geçmeden Fransa'da büyük bir ordu toplandı. Bu Hıristiyan ordusunun kumandanları Godfrua dö Buyyon, kardeşi Baldvin, Kont Reyman dö Tuluz ve Papanın temsilcisi Ademar dö Püi idiler. Onlar karadan gitmeğe ve İstanbul'dan geçerek Küçük Asya'ya girmeğe karar verdiler, çünkü zaten Târiki dünya Petro ve aynı inançta diğer bir papaz, Penisiz (meteliksiz) Valter, halkı o kadar harekete getirmişlerdi ki bir Hıristiyan kalabalığı önceden bu yoldan, başı çekerek, gitmişlerdi, yol boyunca da yağma ederek ilerliyorlardı. Bu öncü Hıristiyanlar Küçük Asya'daki Selçukluların topraklarına girmişler ve yok edilmişlerdi. Bu sebepten İlk Haçlı Seferinin önderleri dik-

katle ilerlemek ve güzel bir şekilde haberleşme teşkilâtını daima ayakta tutmak istiyorlardı. Onlar için bir talih ve İslâmiyet için bir talihsizlik eseri olarak, bu zamanlarda, Anadoludaki Selçuklular birçok küçük beyliklere ayrılmıştı ve Haçlılara karşı birleşik ve azimli bir cephe kuramadılar. Bu yüzden Haçlılar zor bir duruma düşmediler. Dorileum denilen yerde bir muharebe verdiler, Küçük Asya'daki başlıca Selçuklu devletinin hükümdarı olan Kilci Sultan'ı mağlûp ettiler ve başşehri İznik'i aldılar. Selçuklular Anadoluya, içerlere atıldılar, Haçlılar kıyı bölgelerini ellerine geçirdiler.

Baldvin ve Bohemund. Haçlılar bundan sonra Küçük Asya'nın batı sahilleri boyunca ilerlediler, güney kıyılarının doğu ucunda bulunan Ermenistan'a kadar geldiler. Buradaki ermenilerin çoğu Hıristiyandı. Haçlıları iyi karşıladılar ve onlara katıldılar, ilk haçlı ordusunun komutanı Kont Baldvin bütün Ermeni topraklarını aldı ve kendisini onun kıralı ilân etti. Haçlı ordusunun kalan kısmı, başka bir Selçuklu prensi tarafından hükmedilen Antakya bölgesine doğru ilerledi. Yağı Sultan adındaki bu hükümdar bütün gücüyle Haçlılara karşı koydu ve şehir kuşatmaya sekiz ay dayandı. Sultan, Abbasî Halifesine ve diğer Selçuk Sultanlarına haber saldı, fakat Selçuklu İmparatorluğu o zamanlar birçok devletlere bölünmüştü, herbiri komşusundan çekiniyordu, bu yüzden doğudan hiç bir yardım gelmedi. Halep Hükümdarı Emir Rıdvan yardıma geldi, fakat çok geç kalmıştı. Yağı Sultan'ın kumandanlarından biri, bir Hıristiyan ermeni, ona ihanet etti. Bir gece bu Ermeni korumakta olduğu bir şehir kapısını açtı, Haçlıları içeriye bıraktı ve şehir düştü. Diğer bir Müslüman hükümdar, Musul emiri, Kaybuka ilerledi, fakat Hıristiyanlar artık çok sağlam bir durumda idiler, onu da mağlûp ettiler. Bu olay diğer Müslüman Emirliklerini başka yardım göndermekten alıkoydu. Suriye halkı Fatımîler, Selçuklular, Türkler ve türlü hükümdarlar gibi o kadar çok idareciler görmüşlerdi ki onlarda ruh diye bir şey kalmamıştı. Bu sebepten, Suriye'nin kuzeyi başka bir idare kurdu ve Kont Bohemund buraları da kendi idaresine kattı, Antakya'yı başşehir yaptı ve orada kaldı.

Reymon ve Godfrua. Şimdi iki lider kalmıştı: Kont Reymon ve Godfrua. Kont Reymon kendi hesabına biraz yer

fethetmeğe karar verdi, ordusunu alarak hücum ve yağmalarla ilerledi. Bir kıyı şehri olan Maret-el-Numan'ı aldı ve barbarca bir şekilde, 100.000 kadar Müslüman halkını öldürdü. Bu büyük bir hakaretti, fakat kınanacak yine Müslümanlardı. Bu zamanlarda Müslümanlar hiçbir yerde birlik içinde değildiler, bundan ötürü hiçbir şey yapamıyorlardı. Godfrua kendi başına güneye doğru ilerledi ve Reymon'dan mümkün olduğu kadar çabuk kendisiyle birleşmesini istedi. Nihayet 7 Haziran 1099'da Haçlıların ordusu, Hıristiyanların kutsal şehri olan Kudüs'ün surları önüne geldi. Kuşatma beş hafta sürdü, 15 Temmuz 1099'da Haçlılar şehire girdiler. Onlar o kadar kin besliyorlardı ki şehrin Müslüman halkından çoğunu öldürdüler. Bunun üzerine Godfrua Filistin'in kalan kısmını fethetmesi için güneye bir ordu gönderdi, bu ordu ile Eşkelon yakınında bir muharebe veren Fatımî ordusu yenildi. Bundan sonra başka bir mukavemet kalmamıştı ve Godfrua dö Buyyon Kudüs Kıralı olarak ilân edildi. Venedik ve Cenova ticaret filolarını göndererek iş birliği yapmış olduklarından İtalya'nın şehir devletleri tarafından kıyı şehirlerine hücumlar yapıldı. Kıyı çevrelerini zaptetmeğe yardımları olduğu için de onlara geniş ticaret imtiyazları tanındı. Marmara denizinden Filistin'in güneyine kadar bütün kıyı bölgeleri şimdi Haçlıların eline geçmiş bulunuyordu. Yalnız bir lider Kont Reymon hâlâ kendine mahsus bir devlet kuramamıştı, fakat hemen Trablusgarb'ın önemli kıyı şehirlerini ve civarını zaptetti, böylece kendine mahsus Trablusgarb devletini kurdu. Bu durumda artık bütün Haçlı liderler paylarını almışlardı, birinci Haçlı seferi sona ermişti.

Haçlı Seferlerinin Tesirleri. Haçlılar Müslümanlardan aldıkları kıyı topraklarında yerleştiler. Hepsi de denize yakın yerlerde idiler, çünkü Akdeniz onların Batı'ya yaklaşma yolları idi. İslâmların bulunduğu Doğu geri bir durumda bulunuyordu. Doğu ve Batı arasındaki çok eski mücadelede Doğu beş yüz yıl boyunca zaferler kazanmıştı. Şimdi Batı Doğuyu daha da gerilere mi atacaktı? Bütün Avrupa bunu bekliyordu. Fakat bu olmadı. Bunun yerine, Haçlılar, ilkönce yakın bulundukları yerlerden medenî Doğuyu görerek Doğu sanatı, kültürü ve yaşama şeklinin o kadar tesirinde kaldılar ki Doğu usullerini almağa başladılar. Tuhaf bir sosyal yakınlık meydana geldi. Kötü şarklılar masalı ile beslenmiş olan Hı-

ristiyan Arapların kendilerinden daha üstün olan bir medeniyet içinde bulunduklarını gördüler. Muhammed'e inananların inanç dolu, doğru ve Allah korkusu taşıdıklarını da anladılar, baktılar ki onlar da İsa'dan saygı ile bahsediyorlar ve onun Allahın peygamberi olduğuna inanıyorlardı. Müslümanlar da Avrupalıları barbar olarak düşünmüşlerdi, fakat anladılar ki Hıristiyan şövalyelerinin sert şeref kaideleri vardı, mertçe dövüşebiliyorlardı ve Müslümanların üstün hünerlerine ve ince işlerine karşı bir takdir hissi besliyorlardı. Böylelikle bir dostluk doğmağa başladı ve ticaret münasebetleri arttı. Hıristiyanlar Araplarınki gibi yapılar yapmağa, doğu mutfağına alışmağa, doğu müziğinden hoşlanmağa, Araplar gibi ve daha sonraları onlarla beraber avlanmağa başladılar. Hattâ bir düşmana karşı yardıma ihtiyaçları olduğu zaman Müslüman komşularını yardıma bile çağırıyorlardı. Bu suretle ırkların ve kültürlerin bu karışması çok iyi sonuçlar doğurdu ve birçok Doğu keşifleri Avrupaya sokuldu. Bunlardan, bu buluşlardan, barut bir tanesi idi, bir diğeri şeker, bir üçüncüsü de pusula idi, daha başka buluşlar da vardı. Bu hal bir müddet devam etti.

Zengi'ler (1124 - 1174) - İmamüddin Zengi (1127 - 1146). Müslüman dünyasının artık Kâşgar'dan Kurtuba ya kadar devamlı bir bölge olmadığı unutulmamak gerektiği halde, Müslümanlar gittikçe anlamağa başladılar ki kendi aralarında yabancılar vardı. Bu sebepten ötürüdür ki karşı koyma fikrinin belirmesi zamanla oldu. Duygular kuvvetlendi ve yavaş yavaş Hıristiyanları Müslüman Orta Şark'tan atma fikri artmağa başladı. Böyle birşey olunca bunun için gerekli kimse de ortaya çıkar. Böyle bir insan Musul'un hükümdarları Zengi sülâlesinden geldi. İmamüddin Zengi Selçuk İmparatoru Sultan Melikşah'ın güvenilir bir kölesiydi. Batıya gitmiş ve zamanla Musul ve Halep arasındaki bölgenin hâkimi olmuştu. Kuvvetli bir adamdı, korkusuz bir savaşçı idi, çok geçmeden Hıristiyanlara sataştı. İlkönce, Suriye'den Bağdat'a giden kervan yolları üstünde bulunan ve şimdi Hıristiyanların elinde olan el-Ruha şehrini kuşattı. Şehir dört haftalık bir kuşatmadan sonra 1144'te düştü.

İkinci Haçlı Seferi (1147 - 1149). Haçlı seferi fikri Av-

rupada hâlâ yaşıyordu. El-Ruha'nın düşmesi haberi Papa III. Ögenyüs tarafından ilgi ile karşılandı; Sen Bernar dö Klervo'dan diğer bir Haçlı Seferi için yazılarda bulunmasını istedi. Alman İmparatorlu III. Konrad, Fransa Kıralı VII. Lui bu isteğe cevap verdiler. 1147'de İkinci Haçlı Seferi'ni tertiplediler. İki önderin orduları birbirlerinden ayrı olarak hareket geçtiler, onların hedefi hâlâ bir Müslüman şehri olan Şam idi. Haçlılar geldiler ve Şam'ı kuşattılar, fakat bu cesaretlerinde başarı kazanamadılar. Şam kolaylıkla onlara karşı koydu, Haçlılar bir başarısızlık kaydettiler. Haçlıların bu seferki teşebbüslerinden faydalanan biricik kimse, Ege Denizindeki Müslüman adalarına saldırıp bütün bu adalardan Müslümanları çıkaran, Sicilya Kıralı Norman Robert oldu.

Nurüddin Zengi (1146-1174). Bu hareket İslâmiyetin itibarına ağır bir darbe oldu ve geniş ölçüde bir kızgınlık meydana getirdi. Zengi sülâlesinden yeni bir kahraman çıktı. Bu, İmadüddin Zengi'nin çok kudretli oğlu Nurüddin idi. Nurüddin 1146'da babasının yerine geçti, Haçlılara karşı sistemli bir şekilde savaşmağa başladı. İlk işi başşehrini Musul'dan Halep'e nakletmek oldu. Birleşik bir cephe kurmak maksadı ile Şam ı zayıf Müslüman hükümdarından aldı ve Hıristiyanlara karşı daha geniş bir cephede savaşmağa başladı. Babası el-Ruha şehrini almıştı; Nurüddin bütün el-Ruha çevresini kendi idaresine kattı. O bölgenin Hıristiyan valisini kuşattı, II. Kont Joselin adındaki bu valiyi esir etti. Bundan sonra Antakya'nın hükümdarı II. Bohemund'a hücum etti, mağlûp etti ve onu da esir etti. Kendisine büyük bir fidye ödeninceye kadar bu iki prensi serbest bırakmadı.

Şirku (1164). Nurüddin kısa bir süre içinde Hıristiyanlara dehşet saçan biri haline geldi. Şirku adında zeki bir kumandanı vardı; onu, askerî birliğiyle beraber Mısır'daki sonuncu Fatımî Halifesine elçi olarak gönderdi. Şirku, Fatımî Halifesinin sarayında göze girmeyi bildi; Halife de onu Vezir olarak seçti. Yeğeni Selahaddin, küçük yaştan beri akıllı biri olarak tanınmıştı. Şirku uzun yaşamayıp ölünce Halife ondan boşalan yeri Selâhaddin'e verdi. Selâhaddin'in Vezir olmasıyla Müslümanlar arasında yeni hareketler, ilerlemeler başladı. Sultan Selâhaddin Eyyubî adıyla anılacak olan yeni Vezir, İslâm tarihinin en kuvvetli simalarından biridir.

Selâhaddin Eyyubî (1169-1193). Selâhaddin, Suriye'deki Baalbek'in kumandanı olan Eyyub'un oğluydu. Babası, daha önce belirtildiği gibi, Şirkuh'nun kardeşidir. Küçük yaştan iyi bir öğrenim görmüştü. İslâmlığa inanan, Haçlıları sökküp atmak için bütün gücünü kullanan bir Sünniydi. Arzularını gerçekleştirebilmek için kuvvetli bir orduya ihtiyacı vardı, kuvvetli bir orduya sahip olmak için de devletin başında bulunması gerekiyordu. Bir kırallık kurmak için harekete geçtiği zamanlarda, 1174 yılında Nureddin Zengi öldü. Bunu fırsat bilen Selâhaddin, Mısır'ın artık bağımsız olduğunu ileri sürdü. Zengi'ler bir ordu toplayıp onun üstüne yürüdüler, ama Kûrun Hamah'ta mağlûp oldular. Bundan sonra Selâhaddin, kardeşi Turan Şah'ı bir orduyla Hicaz'a gönderdi. Turan Şah, 1175'te Hicaz'ı fethetmekle kalmayıp ilerledi, Yemen'i de aldı. Selâhaddin, Abbasî Halifesi'ne haber göndererek kendisinin Mısır Sultanı olarak tanınmasını istedi. Bağdat'taki Halife sevinerek yaptı bunu, çünkü böylece Fatımî'lerin sonu gelmiş oluyordu. Selâhaddin de Mısır, Hicaz, Yemen ve Suriye Sultanı olarak kabul edildi.

Haşşaşînler. Hıristiyanlar korkmaya başladılar. Kendileriyle çarpışacak yeni bir kuvvet türemişti, başlarındaki adamın elinde de kocaman bir ordu vardı. Ondan kurtulmak için çareler aradılar. İçlerinden biri Haşşaşîn'leri teklif etti. Selâhaddin'e bir suikast tertip edebilirlerdi. Bir miktar para verilse "Şeyh-ül-Cebel" gerisini tamamlardı. Verdikleri para karşılığında iki Haşşaşîn sessizce yola çıktı; Selâhaddin, suikastten yarasız kurtuldu, Haşşaşînler de yakalandılar. Sultan, son derece kızdı, "Şeyh-ül-Cebel"e bir ders vermeye and içti. "Şeyh-ül-Cebel" olan Raşidüddin Sinan'ın üstüne yürüyüp kalesini sardı, Sinan korkup barış istedi. Selâhaddin, bir daha kendisine el kaldırmaması şartiyle barışa razı olduğunu bildirdi. Sinan bu şartı kabul edip barış imzaladı, sözünde de durdu.

Selâhaddin Haçlıların Üstlerine Yürüyor. Selâhaddin, bundan sonra Hıristiyanlara saldırdı. Önce Tiberias'a yürüyüp 1 Temmuz 1187 de oraya aldı. Hıristiyanlar büyük bir ordu toplayıp onunla karşılaşmak istediler. Çarpışma 4 Temmuz'da Hittin'de cereyan etti. Hıristiyan ordusunda 20.000 kuvvetli asker vardı; ama Selâhaddin, üstlerine öyle bir hırs-

la yürüdü ki, çil yavrusu gibi dağıldılar. Selâhaddin, Kudüs Kıralı Guy de Lusignan'ı esir etti, ona çok nazik davrandı. Ama aynı nezaketi sinsi bir Hıristiyan asilli olan Reginald de Chatillon'a göstermedi. Selâhaddin'e verdiği sözü tutmayan Reginald, Müslümanlara eziyet etmiş, hacıların kervanlarını çevirmiş, zayıfları öldürmüştü. Selâhaddin, onun boynunu kendi eliyle kesmeye and içti; içtiği andı da yerine getirdi. Sonra Kudüs'e gidip yeniden eline geçirdi şehri, kimsenin öldürülmemesini emretti. Bundan sonra Kudüs Krallığının öteki şehirlerini de zaptetti. Hıristiyanların elinde yalnız Antakya Tir ve Trablusgarp kalmıştı.

Üçüncü Haçlı Seferi (1189-1192). Kudüs'ün düşmesi, Avrupa'da büyük bir dehşet uyandırdı. Bütün Avrupa kralları Hıristiyanlığın şerefini kurtarmak için ayaklandılar; üç kudretli imparator Haçlıların başına geçti. İngiliz Aslan Yürekli Richard, Alman Frederick Barbarossa ve Fransız Philip II sefer boyunca orduya önderlik ettiler. Frederick karadan, ötekiler de denizden gittiler. Frederick çok hırslıydı, ama Anadolu'da bir ırmağı geçerken içine düşüp boğulduğu için Suriye'ye hiç ulaşamadı. Richard I, yolunun üstündeki Kıbrıs'ı fethedip Kudüs kıralı Guy de Lusignan'a sattı. Onun içindir ki, hedefe ilk varıp Kıral Guy'le birleşen Philip II oldu. Birlikte, aşağı Filistin'de bir deniz şehri olan Akkâ'yı kuşattılar.

Akkâ'nın Fethi (1191). Kıral Guy, Selâhaddin tarafından yakalanmış, ama bir daha Müslümanlara saldırmıyacağına söz vererek fidye karşılığında serbest bırakılmıştı. Kıral Guy, Avrupa kıralların kendine yardım etmek için yola çıktıklarını öğrenince sözünü unuttu. Adamlarını topladı, Kıral Frederick'in askerleriyle beraber Philip II'in kuvvetlerine katıldı. Akkâ'ya Haçlılar denizden, Kıral Guy de karadan saldırdılar. Selâhaddin durumu öğrenince, şehrin yardımına koştu, Kıral Guy'nin ordusunu dağıttı; ama kuşatma denizden devam etti. Richard da gelip Haçlılara katılınca Hıristiyanların kuvveti arttı. Müslüman Akkâ'lılar içeriden, Selâhaddin dışarıdan, şehri kurtarmaya çalıştılar. Selâhaddin Halifeyle öteki Müslüman önderlerden yardım istedi; ama cevap gelmedi. İki yıl süren bir kuşatmadan sonra şe-

hir düştü. Selâhaddin Eyyûbî için büyük bir keder kaynağı oldu bu.

Teslim Şartları. Hıristiyanlar, öne sürdükleri üç şart kabul edilirse askerlerini serbest bırakacaklarını bildirdiler:

(a) Müslümanlar 200.000 altın ödiyeceklerdi.

(b) İsa'nın, üstünde çarmıha gerildiğine inanılan Kutsal Çarmıh iade edilecekti.

(c) Para bir ayda toplanacaktı.

Para toplamak için bir aylık müddetin çok olduğu söylenemez; Selâhaddin'in elinde bu parayı temin edecek imkânları da yoktu. Yine yardım istedi, ama hem yol uzun, hem de vakit kısaydı. Akkâlılar, neleri var neleri yoksa ortaya koydular, Selâhaddin de elinden geleni yaptı. Bütün bunlar fayda etmedi, müddet dolduğu zaman Haçlılara para verilemedi. Aslan Yürekli Richard da elindeki 3000 kadar Müslüman esiri hiç acımadan öldürdü. Bir kırala yakışan hareket değildi bu, onun adını lekelemekten başka işe de yaramadı.

Selâhaddin'in Asaleti. Richard'ın hareketi, Selâhaddin'in iki yıl önce yapmış olduğu hareketle tam bir tezat teşkil eder. Selâhaddin, Kudüs'ü zaptettiği zaman esir ettiği Hıristiyanların başlarına fiyat biçmişti. Fakir halk, bu parayı bulamayınca da bütün esirleri serbest bırakmıştı. Bu insaniyete, tarih boyunca kolay kolay bir daha rastlanamaz; ama Selâhaddin'de böyle örneklere çok rastlanır. Şövalyelik onun tabiatında vardı, Avrupa imparatorları bile onu takdir ederlerdi. Richard I, o kadar tesirinde kalmıştı ki, onun kardeşi Melik-el-Âdil'i kendi kızkardeşiyle evlendirdi; doğan çocuğa, El-Kâmil'e, büyük bir törenle şövalyelik ünvanı verdi. Haçlıların önderiyle Selâhaddin arasında büyük bir dostluk vardı, karşılıklı hediyeler vermişlerdi. 1192'de barış imzalandı. Selâhaddin, Hıristiyanların Kudüs'ü serbestçe ziyaret etmelerine izin verdi.

Selâhaddin'in Karakteri. Selâhaddin, bu savaşlardan sonra, çok yaşamadı. Birkaç ay geçince öldü; ölümü her yerde üzüntüyle karşılandı. Büyük bir savaşçı, iyi bir hükümdar, asîl bir rakip, okumuş bir Müslümandı. Yeni yollar yapmış, okullar açmıştı. Şam'da açtığı bilim yuvası, asırlar bo-

yunca bir ışık kaynağı olmuştur. Avrupa'da hâlâ "Şövalye" bir insan diye anılır.

Selâhaddin'den Sonra Gelenler - Elâdil (1192 - 1218). Selâhaddin'in ailesi, Eyyûbî İmparatorluğu'nu kendi arasında bölüştü. Yaşlı oğul El-Melik el-Âfâl, Suriye'yi seçti. Eyyûbîlerin en kabiliyetlisi ve Selâhaddin'in kardeşi olan El-Melik el-Âdil Mısırda kaldı. Aradan uzun zaman geçmeden Suriye'yi de El-Âfâl'dan aldı. İleri görüşlü, aydın biri olduğu için birçok Avrupa ülkesiyle siyasî ve ticarî münasebetler kurdu. 1192'den 1218'e kadar yirmi altı yıl hüküm sürdü, Eyyûbîlerin şanını, kudretini başarıyla korudu. Ondan sonra tahta geçen El-Kâmil zamanında da ülkenin düzeni bozulmadı; ama El-Kâmil'den sonra Eyyûbîler arasında huzursuzluk belirdi, iç kargaşalıklar çıktı, devlet zayıfladı. Sonuç olarak, Selâhaddin'in ölümünden kırk yıl sonra, zorlukla fethedilen şehirler Hıristiyanların eline geçti.

Dördüncü Haçlı Seferi (1202 - 1204). Bundan sonra birçok Haçlı Seferleri yapıldı, ama hedef hepsinde Müslümanlar ve Kudüs değildi. Dördüncü Haçlı Seferinde amaç İstanbul'un fethiydi. Papa buna karşı koymak istedi, ama başaramadı; Haçlılar İstanbul'u aldılar. İtalyan şehirleri, kendilerine bol toprak ve para verilmezse sefere katılmıyacaklarını bildirdiler. Haçlılar, İstanbul'da devletin işlerine karışmaya, saray entrikaları çevirmeye başlamışlardı. Epey kan döküldü, İstanbul'daki Bizans İmparatoru İznik'e kaçtı. Tahta, Haçlıların istediği biri çıktı. Artık herkes onlardan soğumaya, yüz çevirmeye başlamıştı. Papa bu davranışların bütün Hıristiyan âlemine yayılacağından korkarak, yeni bir Haçlı Seferi hazırlamaya koyuldu; böylece yine ön plâna çıkacaktı. Çalışmaları 1218'de meyve verdi.

Beşinci Haçlı Seferi (1218 - 1221) - El-Kâmil. Papa'nın Beşinci Haçlı Seferi için paraya ihtiyacı vardı; Venedik ile Cenova'ya müracaat etti. Onlar da Mısır'a sefer yapılması şartıyla para vereceklerini söylediler. Niyetleri tamamen ticarîydi. Seferlerle pek öyle ilgilendikleri yoktu. Uzak Doğu'ya varan deniz yolu, Mısır'dan ve Kızıl Deniz'den geçtiği için o bölgeyi istiyorlardı. Bu sıralarda Mısır'da Eyyûbî Sultanı El-Kâmil hüküm sürüyordu. O da, babası gibi Venedik ve

Cenova'yla dostluk münasebetleri kurmuştu; bu iki devletin ticarî arzularını öğrenince çok şaşırdı, onların dostluk denilen şeyi çabucak unutmalarına inanamadı. Ama bir Haçlı donanmasının Dimyat önlerine geldiğini görünce durumun ciddîliğini anladı. Ülkesini korumak için çarpışmaya başladı; Haçlılar ilerliyemediler. İki yıl süren savaşlardan sonra yabancıları Dimyat'tan da attı. Haçlı komutanları çok şaşırdılar buna, onu iktidarsız biri sanıyorlardı. Geniş düşünceli bir hükümdardı. El-Kâmil, çok okurdu; öteki dinleri de iyice öğrenmişti. Ulemâyla hep münakaşa eder, hattâ din konusunda Hıristiyan rahiplerle bile başa çıkardı. Assisi'li Aziz Francesco Mısır'a geldiği zaman, onu bile eğlendirmişti. Bütün bunlar onun kudretli bir asker olmasına engel değildi; Beşinci Haçlı Seferi'nin sonucu bunu gösterir.

Altıncı Haçlı Seferi (1228-1229) — Frederick II ile El-Kâmil. Altıncı Haçlı Seferi karakter bakımından ötekilerden oldukça değişikti. Hedef Kudüs'ün kurtarılmasıydı, ama Sefere önderlik eden hükümdar bunu acayip bir yoldan sağlamak istedi. Bu hükümdar, Almanya İmparatoru, Napoli ve Sicilya Kıralı İkinci Frederick'di. Kudüs'ün son kıralının kızı Yolande ile evlenmiş olduğu için şehir Müslüman ellerde olsa bile üstünde kendisinin de hakkı olduğunu ileri sürdü. Arapların dostuydu, onların kültürünü, sanatını takdir eder, sarayında Arap hekimler, filozoflar bulundururdu. Papa, kendisinden Haçlı Seferine komuta etmesini isteyince kabul etti, ama yolda hastalanarak ülkesine dönmek zorunda kaldı; şahsî sebepler yüzünden de ikinci seferini geciktirdi. Papa çok kızdı Frederick'e, onu Kilise'nin dualarından mahrum etti. İmparator'un, nihayet sefere çıkmasını sağlıyan sebeplerden biri de budur. Frederick II, sessizce ülkesinden ayrılıp Sultan Selâhaddin'in yeğeni El-Kâmil'in hüküm sürdüğü Mısır'a gitti. El-Kâmil, o sıralarda Suriye Eyyûbîleriyle savaşıyordu. Haçlılar, kendisine yardım ettikleri takdirde onlara Kudüs'ü ve Üçüncü Haçlı Seferi'nde ellerinden çıkan Akkâ'dan "Kutsal Şehir" e uzanan bir geçit vereceğini bildirdi. Frederick, bu şartları iyi bularak anlaşmayı kabul etti. Kudüs'ü aldı; El-Kâmil'in de galip gelmesini sağladı. El-Kâmil'in tutumu pek hoş karşılanamaz, bir çeşit ihanettir. Selâhaddin'in nice can kaybıyla, cesaretle elde ettiği

bir yeri hediye olarak vermesi oldukça acayiptir. On yedi yıl sonra, Sultan El-Salih, Harzem Türklerinin yardımıyla şehri geri aldı. Müslümanlarca "Beyt-ül-Mukaddes" adıyla tanınan Kudüs de 1246'da Hıristiyanların olmaktan çıktı.

Sonuncu (Yedinci) Haçlı Seferi (1240-1249). Sonuncu ve Yedinci Haçlı Seferi'ne, El-Salih'in hükümdarlığının son yılında Fransa kıralı Louis önderlik etti. St. Louis, Dimyat'ı zaptetmiş, Nil ırmağının deltasında Kahire'ye doğru yürümüştü. Ama yanlış bir mevsim seçmişti bu iş için: Nil taşmıştı, bütün delta bataklık halindeydi. St. Louis'nin ordusu bataklığa saplanınca, El-Salih, birkaç birlik gönderdi üstlerine; Hıristiyanların mağlûp edilmesi, çoğunun öldürülmesi, kıralla şövalyelerin yakalanması hiç zor olmadı. Bu Haçlı Seferi püskürtüldüğünde El-Salih ölüm döşeğindeydi. St. Louis, getirildiği zaman, ona nezaketle muamele etti; bir ay içinde kurtuluş parası alarak onu serbest bıraktı. St. Louis Suriye'ye gitti, Haçlıların kalelerini onarmak için birkaç yıl orada kaldı. Son Haçlı Seferi de böylece bitmiş oldu. Artık Hıristiyanların eski zevkleri, heyecanları geçmişti; Kudüs'e gitmenin kolay bir iş olmadığını herkes öğrenmişti. Papaların kuvveti de azalmıştı zaten. "Kutsal Toprak"ı almak için başka Haçlı Seferi tertiplenmedi. Filistin, Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizler tarafından Türklerin elinden alınıncaya kadar Müslümanlarda kaldı. Şimdi bir kısmında İsrail devleti kurulmuştur.

Eyyûbîlerin Sonu. El-Salih, St. Louis'nin idare ettiği Haçlı Seferi'nin bitmesinden sonra çok yaşamadı. Oğlu Turan Şah, ziyarete gittiği Irak'dan gelinceye kadar memleketi dul karısı yönetti. Turan Şah gelince devletin dizginlerini ona verdi. Türk esirleri olan Memlukler (Kölemenler) saray muhafızlarıydı; öteki Müslümanlar gibi onlar da Eyyûbîlerin işlerini zorlaştırıyorlardı. Turan Şah'ı öldürüp yerine annesini geçirdiler; ama idareyi asıl elinde tutan, Memlûkların önderi Ay Bey oldu. Bir süre sonra Memlûkler açıkça iktidarı aldılar, idare Eyyûbîlerden, yüz otuz yıl hüküm sürecek olan Türk Memlûklerine geçti. Daha sonra Burç (Çerkes) Memlûkleri yüz elli yıl başta kaldılar.

Türk Memlûkleri (1250-1382) — Sultan Baybars (1260-

1277). İlk Memlûk sülâlesi tarih bakımından daha önemlidir; birçok büyük hükümdarla iki İslâm mücahidi bu zamanda yetişmiştir. Dördüncü Memlûk Sultanı olan Baybars, Moğollarla Haçlıları yendi. Hülâgû Han, Orta Doğu'daki Müslüman devletleri yıkıp Bağdat'ı talan ettikten sonra, Suriye'den geçip Mısır'a gelmek istiyordu. Sultan Baybars, Moğolları Ayni Calût'da 3 Eylûl 1260 günü büyük bir mağlûbiyete uğrattı. Bununla da kalmadı; Hülâgû'yla barış imzalayıp Müslüman ülkeleri fethetmesi için onu kışkırtmış olan Haçlı Frankların kalelerine dikti gözünü. 1263'de Arsuf'u, ertesi yıl da Safed'i aldı. Düşmanlarına Selâhaddin kadar nazik davranmadı; onların Müslümanlara ne kadar eziyet ettiklerini unutmamıştı, eline geçen iki bin şövalyeyi öldürttü. Ne zaman bir Hıristiyan kalesi zaptetse, ya yakıyor, ya da yerle bir ediyor, yakaladıklarını da esir olarak satıyordu. On dört günlük bir kuşatmadan sonra fethettiği Arkad'da taş üstünde taş bırakmadı. Sonra Kuzey Suriye'deki Haşşaşînlerin üstlerine yürüyüp onları da yendi. Bağdat'taki son Abbasî Halifesinin amcasını Kahire'ye getirip onu Müslümanların Halifesi ilân etti. Böylece ikinci bir Abbasî Halifeleri sülâlesi başladı, onaltıncı yüzyılın başına kadar da sürdü.

Baybars'ın Karakteri. Sultan Baybars, yalnız büyük bir asker değildi. İyi bir idareciydi, Memlûk devleti için çok şey yapmıştı. Yeni yollar, kanallar inşa ettirmiş, donanmayı geliştirmiş, Şam ile Kahire arasındaki haberleşme imkânlarını arttırmıştı. Avrupa ve Uzak Doğu hükümdarlarıyla siyasî münasebetler de kurmuştu.

Sultan Kalavun (1279 - 1290). Baybars'dan sonra tahta, daha büyük bir Hıristiyan düşmanı olan Sultan Seyfeddin Kalavun geçti. Franklarla yaptığı savaşlar sonunda düşmanlarının ellerindeki toprakları teker teker geri aldı. Öteki Haçlılarla olan mücadeleleri, ona hem toprak, hem de "El-Melik el-Mansur" lâkabını kazandırdı. Moğollarla çarpışmaları da başarılı sonuçlar verdi. Hülâgû Han'ın oğlu Abaka Han, Hıristiyan dostuydu; Papayla haberleşmeleri sonucunda Avrupalılara yardım etmek ve Sultan Kalavun'la çarpışmak için ordusuyla yola koyulmuştu. İki ordu, 1280'de Humus'da karşılaştı; Kalavun, Abaka Han'ın kuvvetlerini

perişan etti. Avrupalılara da, Moğollara da korku ve dehşet saçtı.

Hükümdar Olarak Kalavun. Kalavun, büyük bir İslâmiyet âşığı olduğu için, düşmanlarını kolay kolay affedemezdi. Franklar, Ermenistan'a yerleşmiş, Abaka Han'la birleşerek Müslümanlara cephe almışlardı. Kalavun, Ermenistan'a bir ordu göndererek Haçlıların yaptığı bütün kalelere girdi. Hepsini yıktırıp Franklar ve Haçlılar zamanında zarar görmüş Müslüman kalelerini onardı. Kahire'de inşa ettirdiği cami, günümüze kadar kalmıştır. Kendi alanında zamanının en büyük binası olan bir hastahane de eserleri arasındadır. Bulaşıcı hastalıklar ve kadınlar için ayrı odaları ihtiva eden bu hastahanenin bazı özellikleri, yirminci yüzyıl insanını şaşırtacak kadar moderndir.

Kalavun'dan Sonra Gelen Hükümdarlar. Haçlıların son önemli yeri olan Akkâ'da 1291'de, Kalavun'dan sonra tahta geçen oğlu Sultan El-Eşref tarafından zaptedildi. Üçüncü Haçlı Seferinin bütün çarpışmaları Akkâ'nın çevresinde cereyan etmiş, Selâhaddin Eyyûbi bile bu şehri kurtaramamıştı. Sultan El-Eşref şehri alınca, Suriye'yi Haçlılardan temizledi. Onları yerlerinden etmek için Müslümanlar iki asır çalışmışlardı. Yalnız Türk Memlûklerinin iyi günleri artık sona ermişti. El-Eşref'ten sonra gelen El-Nasır, güçlüklerle karşılaştı. Onun zamanında Memlûkler 1299 yılında Humus yakınlarında yapılan savaşta Hülâğû'nun büyük torunu Gazan Han'a mağlûp oldular; ama üç yıl sonra, Suriye Memlûklarını tamamen ortadan kaldırmak için geri dönen Gazan Han'ı kuvvetli bir Memlûk ordusu karşıladı; Mark-üs-Sûfr savaşında Memlûklar, galip geldiler. Herşeye rağmen bu başarı bir zamanlar kuvvetli olan bir ateşin sönmeden önceki son parıltısıydı. Türk Memlûkleri, bundan sonra fazla bir başarı gösteremediler, bir iki kuşak sonra da büsbütün zayıflayıp kendilerinin başka bir kolunu teşkil eden Burç (Çerkes) Memlûkleri tarafından yıkıldılar. Çerkes Memlûkleri'nin merkezleri uzun zaman Kahire'nin burcunda olduğu için, bunlara Burç Memlûkleri de denir. El-Nasır, kültürlü bir hükümdar, sanatsever bir kimseydi. Binalar, kemerler, bahçeler ve Kahire'de Nâsıriye Okulu adlı bir okul yaptırmış-

tı, burası sonradan önemli bir bilim merkezi haline gelmiştir.

Burç Memlûkleri (1382 - 1517). Memlûklerin başkanı Berkuk, kuvvetli bir adamdı, Türk Memlûklerinin son Sultanını kolaylıkla tahttan indirdi. Burcîler, verasete dayanmıyan yeni bir devlet kurdular. Bir çeşit oligarşiydi bu; kuvvet komutanların elindeydi, bir Sultan'dan sonra oğlunun tahta geçmesi pek ender görülürdü. Komutanların arasında entrikalar döndüğü, kıskançlık da alıp yürüdüğü için, bu sülâlenin hükümdarları uzun zaman tahtta kalamadılar. Burç Memlûkleri de güçlü hükümdarlar yetiştirdiler; ama genel olarak Türk Memlûkleri kadar başarılı olamadılar, tarihte büyük bir iz bırakamadılar. Onların zamanında bazı eyâletlerin valileri o kadar çabuk değiştirilirdi ki, idareciler işleriyle ilgilenmezlerdi, memuriyetlerinin kısa sürmesi onları işlerinden soğuturdu. Kötü idare edilen memleket, gittikçe fakirleşti. Bu hal, Tatar hükümdarı Timur'un gözünden kaçmadı. Onun Suriye'yi zaptetmesiyle, son düzen ve ümit kalıntıları da yokoldu. Timur'un işgalinden sonra, Mısır'la Suriye bir asır kadar yerlerinde saydılar. Mısır'ın tek geliri, Hindistan ve Uzak Doğu ülkeleriyle yaptığı ticaretten elde ettiği kârdı. Burç Memlûkleri zaman zaman kuvvetlendiler, bazı başarılar kazandılar. Bunlardan biri, şövalyelerin macera perestler yatağına çevirdiği Kıbrıs'ın yeniden Memlûklerin egemenliği altına girmesiydi, Kıbrıs'ı o sırada Guy de Lusignan'ın torunları idare ediyordu. Bu eski Haçlılar şimdi, korsan olmuş, Müslüman gemilerine rahat vermiyorlardı. Bunun üzerine zamanın Sultan'ı, bir sefere çıkıp adayı aldı. Şövalyeleri mağlûp etti, binlerce şövalyeyi zincire vurdurdu. Bu olaydan sonra, Rodos'taki St. Jean şövalyeleri, Sultan'la barış imzalamaya mecbur oldular.

Memlûklerin Başarıları - İbn-i Taiyma (1263 - 1326). — İki Memlûk sülâlesi, iki buçuk asır kadar hüküm sürdü; Sultanlar, kendileri bilgili olmadıkları halde, diğer Müslüman hükümdarları gibi öğrenime önem verdiler. Memlûkler devrinde, pratik bilimlerde, tarihçilikte, sanat ve zanaatda ilerlemeler kaydedildi; ama bir iki isim hariç, büyük bir filozof, ya da yazar yetişmedi. Bu devrin en önemli bilgini, İmam İbn-i Taiyma'ydı. Ahmed ibn-i Taiyma, Şam'da Ham-

belî Hukuku müderrisiydi. Büyük bir bilgin, korkusuz bir savaşçıydı, münazarada ustaydı. Kuran'ı aslına uygun şekilde tefsir ederdi. Başkalarına aşırı görünen kesin fikirleri vardı, bazı konularda. Onsekizinci asır Vahabî cereyanının kurucusu, ünlü Arap din adamı Muhammed ibn-i Abdül Vahab dahil birçok ünlü kimseler, onu takdir etmişlerdir. İbn-i Taiyma, yalnız bir bilim adamı değil, iyi bir askerdi de; Moğollar'la yapılan savaşlarda yer almış, cesaretle dövüşmüştü.

Tarih — İbn-i-Hallikan (1211-1282). Bu devrin önemli başka bir kişisi de İslâm tarihinin en büyük biyografyacısı olan Ahmed İbn-i-Muhammed İbn-i Hallikan'dı. İbn-i Hallikan, 865 ünlü Müslüman için yazdığı biyografyalarla tanınmıştır. Eser, geniş bir bilgi masulüdür ve tenkitçiler onu zamanının en güzel biyografyacısı olarak vasıflandırmışlardır. Bu devirde yetişen diğer üç tarihçi, İbn-i Tahr-Birdî, Celâleddin Suyûtî ve El Mahrizî de önemlidirler; ama Abbasîler devrinde yaşayan tarihçiler kadar değerli değildirler, çünkü kendilerinden önceki yazarlardan faydalanmışlardır. Yine de zamanlarının tarihçiliğine çok yardım etmiş, sonsuz fayda sağlamışlardır.

İlimler. İlim alanında birkaç önemli isim vardır: İbn-i Ebû Usâbîyye (1203-1270) ünlü bir tıp tarihçisidir. Meşhur eseri "İlim Tarihi" nde, çoğu aynı zamanda filozof ve bilgin olan hekimlerin hayatları yazılıdır. Bu yüzden, esere Arap bilimleri sözlüğü de denebilir. Kalavun'un inşa ettirdiği büyük hastahanede hekimlik yapan Ali İbn-El-Nafîa da kan dolaşımı hakkında eser vermiştir. El-Baytarî iyi bir baytar, Halep'li İbn-i Ebû el-Mehâsîn'le Abdül Fadıl İbn-i-el-Nakîr iyi birer göz mütehassısıdırlar. Sultan Selâhaddin'in hekimlerinden Hibatullah İbn-i-Cuma, o zamana kadar kimsenin üstünde düşünmediği bir konu olan, aklın beden üzerinde tesiri hakkında yazmış, akıl hastalıklarını iyileştirmek için yeni usuller ileri sürmüştür.

Yapılar. Memlûkler, bilhassa Türk Memlûkleri, güzel camiler inşa ettirmekten, yapılar yaptırmaktan çok hoşlanırlardı. İçlerinde mimariye en fazla önem veren, Sultan El-Nâsır'dı; su yolları, köprüler, bahçeler, surlar, camiler, okul-

lar yaptırmıştı. 1304 yılında kurduğu El-Nâsırîye Okulu, Mısır mimarisinin güzel örneklerinden biridir. Burç Memlûkleri içinde en fazla yapı inşa ettirenler, Berkuk ile Kayıt Bey'di. (Kayıt Bey'in yaptırdığı camiyle okul günümüze kadar kalmıştır.) Bu binaların çoğunda İslâm mimarisinin özelliğini belirten ince bir güzellik vardır. Memlûklerin sanat ve ilim tarihlerinde iz bıraktıkları rahatça söylenebilir.

VIII. BÖLÜM

HİNDİSTAN'DA İSLÂMLIK

İslâmlığın Hindistan'a Gelişi. İslâmlığın Hindistan'a gelişinden üçüncü bölümde bahsedilmişti. Yedinci yüzyılın sonuna doğru Sind Racası Dahir, Arapların ticaretine karışmaya başlayınca, Irak'ın kuvvetli valisi el-Haccac İbn Yusuf, yeğeni Muhammed ibn el-Kasım'ı bir orduyla Hindistan'a yolladı; genç Muhammed de bütün aşağı İndüs vadisini tâ Multan'a kadar zaptetmişti. Gerçi kendisi uzun zaman Hindistan'da kalmamıştı; ama İslâmlık oralara yerleşti ve o günden sonra Sind, hattâ güneybatı Pencap havalisi bile Arap İmparatorluğunun bir parçası haline geldi.

İlk Fethin Etkileri. Sind'deki Arap valiler, doğuya doğru genişlemeye çalışmış, zaman zaman da Rajputana, Malva ve Gujarat'a birlikler yollamışlardı. Bu valilerden biri Cüneyd'di; onun zamanında Müslümanlar Vindhya'ların tepelerini aştılar, kudretli Çalukya'ların hüküm sürdüğü Dekkan'a bile girdiler; ama Çalukya'lar bu akını durdurdular. Ortada hüküm süren Prakhara'lar da güçlüydüler, Müslümanların orta Hindistan'ı fethetmelerine engel oldular. Buna rağmen, Müslümanlar, Rajputana'nın batısındaki toprakları kayıtsız şartsız egemenlikleri altında tuttular. Hintliler kadar kuvvetli değilleirdi daha; yalnız Hint medeniyetiyle ilgilendiler, Hintlilerle Müslümanlar arasında kültür bağları kuruldu. Araplar, zeki, bilgiye susamış öğrencilerdi. Hint matematiği, Hint tıp metodları, Hint ilimleri, felsefe, ve Sanskrit edebiyatı üstünde çalıştılar. Bunun sonucunda, Hint düşünceleri ve Hint ilimleri diğer Arap memleketlerine taşındı, Arap kültürü arttı. İlk Müslüman fikir adamlarıyla bilginlerinin, astronomi ve matematik çalışmak için, Benares'e ve Hint ilminin diğer merkezlerine gittikleri kayıtlıdır.

Gazneliler — Gazneli Mahmud. İslâmlığın büyük ölçüde baskısı, Gazneli Mahmud'un fetihleriyle başlar. Mahmud, Kanauj'a ve Delhi'ye kadar ilerledi, fakat yalnız Pencab'ı

kendine bağladı. Gaznelilerin egemenliği altına giren Pencab, yani üçte ikiden fazlası, Müslüman dünyasının bir parçası haline geldi. Pencab'la yukarı Sind yöresindeki Gazneli idarecilerin vilâyet merkezi Lahor şehriydi; Son Gazne hükümdarı Gazneli değil Lahor'luydu. Mahmud'un Hindistan'da bıraktığı tesirler bir daha silinemedi, Pencab'ın fethinden başka bir sebebi daha vardır bunun: Mahmud ve askerleri, Hintlilerin kalblerinde, korku değilse bile, büyük bir endişe yaratmışlardı. Mahmud, Hintlileri öylesine yenmiş, oğlu Sultan Mesud'un, büyük torunu Bahram'ın ünleri Hindistan'da öylesine yayılmıştı ki, Gurlular gelince, Delhi ve Ajmer'in Çauhan Racası, Prithvi Raj'dan başka kimse ilerleyen Müslümanlara karşı koymaya çalışmadı.

Gurlular. Gaznelileri yenenler, Gur Han'ın buyruğundaki Gur Türkleriydi; önceki bölümlerden birinde onlardan bahsedilmiştir. Son Gazne Şahı Bahram Şah, Gur Türklerinin iki beyini, Kutbuttin ve Seyfeddin beyleri, bir Gur akınında yakalamış ve öldürmüştü. Bu olay, iki Gur beyinin küçük kardeşleri Alâeddin'i çok kızdırdı. Hemen büyük bir kuvvet toplayıp Gazne'ye saldırdı. Alâeddin, kindar, korkusuz bir adamdı; hâlâ yarı-vahşi olduğu için, Gazne'nin ihtişamına, saraylarına, üniversitesine, kütüphanelerine ve okullarına aldırış etmedi. Gazne'ye saldırdı, şehri zaptederek yaktı. Asya'nın en büyük şehirlerinden biri olan, içinde birçok ülkenin zenginliğini saklayan Gazne, yedi günde yandı. Bu kötü hareketinden dolayı Alâeddin'e, Alâeddin Cihansûz, (Dünya yakan) denildi. Şimdi bu bölgeye Gurlular hâkimdiler ve Gur sülâlesinden ilk hükümdar, Alâeddin'in yeğeni Giyaseddin oldu; halbuki Gurlulara asıl ün kazandıran, kuzey Hindistan fatihi Şahabeddin el-Gurî'ydi.

Şahabeddin Muhammed el-Guri (1175 - 1206). Şahabeddin, Gur kuvvetlerinin başkumandanı, büyük bir savaşçıydı; sülâlesi adına, Mahmud'unkinden de geniş bir imparatorluk kurmak istiyordu. Hindistan'ı ilk 1175 yılında işgal etti ve Multan'ı İsmailî hükümdarının elinden aldı. Sonra güneye, Uch'a, yani şimdiki Bahavalpur bölgesine kadar uzandı. O zamanlar burası çok önemli bir siyaset ve kültür merkeziydi. Şahabeddin, çok kereler, Hindu'ları küçük görme hatasına düştü. Sonunda, Hindu Racalarının önünde iki defa mağlûp oldu. İlk mağlûbiyeti, Doğu Pencab Racasıyla 1179 yı-

lında yaptığı bir savaşta aldı. 1181 yılında yine geldi, ama bu sefer daha temkinli davrandı. Peshawar'da bir kale inşa ettirdi. Sonra da Jammu'nun Hindu Racasıyla birleşerek Lahor'un son Gazneli hükümdarını yendi. Husrev Şah Gaznevî sülâlesinin son hükümdarıydı; esir edilip 1182 de Gazne'ye gönderildi. Şahabeddin, bundan sonra, Sialkot'ta bir kale inşa ettirerek, Pencab yöresinin en az üçte ikisinde durumunu sağlamlaştırdı.

Şahabettin el-Gurî ve Prithvi Raj. Hindistan'a hâkim olma savaşı gelip çatmıştı. Şahabeddin el-Gurî'nin kendinden çok kuvvetli bir düşmanı vardı: Ajmer ve Delhi Racası Prithvi Raj. Hem Raca ondan daha iyi bir dövüşçüydü. İlk karşılaştıklarında Prithvi Raj üstüne geldi. Şahabeddin, güneydoğu Pencab yöresinde Thanesar yakınlarında Tarain'de yenildi; kahramanca dövüştüğü halde ağır yaralandı. Bunu gören ordunun maneviyatı bozuldu, yalnız subaylarından biri, onu atına alarak savaş alanından uzaklaştırdı. Gurlu askerler kaçmaya başladılar. Bu, Prithvi Raj için zafer demekti. Birçok Hindu masallarıyla hikâyelerinde bu zaferden bahsedilir. Şahabeddin çok mahçup olmuştu; düşmana arkasını dönen bütün askerleri cezalandırdı. 1192 yılında yeniden, daha büyük bir kuvvetle saldırdı. Prithvi Raj, müttefikleriyle birlikte onu karşıladı, Hindu larla Müslümanlar arasında korkunç bir savaş oldu; ama bu sefer savaşı Şahabeddin el-Gurî kazandı. Prithvi Raj'la birçok Hindu savaşarak öldüler. Bu mağlûbiyet Hinduların mukavemetini yoketti. Prithvi Raj'ın ölümünden sonra Müslümanlarla savaşan tek Raca, Prithvi Raj'ın ona yardım etmeyen rakibi, Kanauj Racası Jaichand oldu; o da bütün gücüyle savaştı ve savaşarak öldü. Şahabeddin, yerine komutanı Kutbeddin Ay Bey'i bırakarak Gazne'ye döndü. Fakat 1197 yılında Gujarat Kathiawar Racası Bhim Dev'le savaşmak için geri geldi ve onu yendi. 1202 yılında Kalinjar kalesi düştü. Bu arada, General Bahtiyar Khalji, Bengal'e kadar bütün doğu Hindistan'ı fethetmişti. Hindistan'ın kuzeyi artık tamamen Müslümanların elindeydi.

Türk Memlûk Devleti - Kutbeddin Ay Bey (1206 - 1210). Şahabeddin, 1203 yılında kardeşi Gıyaseddin'in ölümüyle Gur İmparatoru oldu, ama hükümdarlığının zevkini çıkaramadan

öldü. Batı Pencab yöresinde yaşayan savaşçı bir kavim olan Khokhar'lar 1208 yılında ayaklandılar. Şahabeddin onları yendi, ama Gazne'ye dönerken bir gece baskınında öldürüldü. Hindistan'daki kumandanı Kutbeddin Ay Bey böylelikle kuzey Hindistan hükümdarı oldu, Şahabeddin'in diğer komutanları buna çok kızdılar. Bunlardan en önemlisi, Kabul'da bağımsızlığını ilân eden Taceddin Yıldız'la, Multan'ı ve Sind i alan Nasreddin Kabaça'ydı. Kutbeddin, daha kuvvetli olduğu için onları yendi. 1210 yılında, Lahor'da polo oynarken de attan düşüp öldü. Mezarı o şehirdedir. Kutbeddin, yüksek duygulu, cömert bir adamdı. Merauli'de kalıntılarına rastlanan eski Hindu binalarından alınan malzemeyle Delhi dışında büyük bir cami inşa ettirmeye başlamıştı. Kutub Minar bu camiin minaresi olacaktı.

Iltutmaş (1211 - 1236). Kutbeddin'den sonra gelen hükümdarların çoğu eskiden esir kimselerdi, bu yüzden de sülâlelerine Esir Kırallar Sülâlesi denir. Bu hükümdarlardan ikisi çok önemlidir. Iltutmaş ve Balban. Her iki hükümdarın da Hint tarihindeki yeri büyüktür. Iltutmaş, Delhi'li asillerin arzusuyla 1211 yılında tahta çıktı. Şahabeddin Gurî'nin kumandanlarından biriydi eskiden, Bağdat Halifesi tarafından Delhi Sultanı olarak tanındı ve kendisine Sultan-ı Âzam ünvanı verildi. Taceddin Yılmaz'la Nasreddin Kabaça yine karışıklık çıkardılar, ama Iltutmaş ikisini de yendi ve Şahabeddin Gurî'nin hükmettiği bütün ülkelerin Sultan'ı oldu. 1226 yılında Ranthambor u, 1230 yılında da Delhi'den ayrılan Bengal'den bazı topraklar aldı. 1234'de Malva'yı, ertesi yıl da Ujjain'i zaptetti. Prens Celâleddin'in Delhi'ye yardım istemeye gelişi Iltutmaş'ın hüküm sürdüğü devreye rastlar. Iltutmaş, Moğolların Hindistan'a gelmesinden korkarak Celâleddin'in yardım isteğini reddetti. Iltutmaş'ın asıl isteği; memlekette düzen kurmaktı, bunu da kuvvetiyle başardı. Delhi Azizi, Kutbeddin Bahtiyar Kaki'nin adına inşa edilen Kutub Minar'ın inşaatını tamamlattırdı. Kemerleri günümüze kalan "Kuvvet-ül İslâm" camiinin inşasına da başlandı, ama bitirilemedi.

Giyaseddin Balban (1266 - 1290). Iltutmaş'dan sonra önce oğlu, sonra da kabiliyetli kızı Sultan Raziye tahta geç-

tiler; ama bu devir, kadınların hüküm sürmesine müsait değildi, Sultan Raziye, birçok güçlükle karşılaştı. Asiller ayaklandılar; Sultan onlarla elinde kılıcı, savaşırken öldü. Sonra Iltutmaş'ın diğer bir oğlu, Nasreddin Mahmud tahta çıktı. Temkinli, iyi niyetli, çalışkan bir hükümdardı. Vekili ve komutanı Gıyaseddin Balban'a güveni sonsuzdu. Nasreddin'den sonra Balban, hükümdar oldu. Nasreddin in vekilliğini yapmış, ama hiçbir zaman kayıtsız şartsız bir hâkimiyet kurmamıştı. Bu yüzden memleket istediği kadar iyi idare edilmiyordu, hazine aşağı yukarı boştu. Türk asilleri fazla kuvvetlenmişlerdi, Moğollar sık sık kuzeybatı vilâyetlerine akınlar yapıyorlardı. Balban, hemen işe koyuldu. Önce orduyu düzene soktu, süvarileri kuvvetlendirdi, iyi kumandanlar seçti. Sonra Mevar'lı Rajput'larla uğraştı. Bunlar, zorlu haydutlardı; Delhi yakınlarındaki ormanlarda yaşar, yolcuları tehdit ederlerdi. Balban, bu haydutları ortadan kaldırdı; Ganj ile Jumna arasındaki topraklarda yaşayan diğer soyguncuların da üzerlerine yürüdü, Kampil ve Bhojpur kalelerini zaptederek kaleler inşa ettirdi, onları kuvvetli Müslüman birlikleriyle doldurdu. Asillerine yeni şartlarla tekrar toprak verdi, âsâyişi sağladı. Kısa zamanda memleketin bütün işleri onun kontrolü altına girdi.

Moğollar ve Bengal. Moğollar, artık Delhi Sultanlığının sınırlarına yaklaşmışlardı. Kabul'u fethetmişlerdi, her yıl Pencab'a saldırıyorlardı. Balban kuzeye gitti, Lahor kalesini yeniden yaptırdı, cesur oğlu Muhammed'i de Multan valiliğine tâyin etti. Diğer bir oğlu, Buğra Han, Pencab'ın doğu bölgelerini idareye memur edildi. Bu iki kardeş artık Moğolların şiddetiyle karşı karşıyaydılar, tekrar tekrar yendiler onları. Ne yazık ki, Muhammed tuzağa düşerek hayatını kaybetti. Moğolların bir akınını durdurduktan sonra, dua ederken öldürüldüğü söylenir. Bu, Balban'a büyük bir darbe oldu. Bengal valisi Tuğrul Han, bu sırada baş kaldırdı. Balban onunla savaşmağa gitti. Tuğrul, kızgın Sultan'ın önünden kaçtı; Balban onu Doğu Bengal ormanlarına kadar kovaladı, yakaladı ve öldürdü. Sonra, oğlu Buğra Han'ı Bengal'e vali yaptı, ona nasihat ederek Delhi'ye döndü.

Hükümdar Olarak Balban. Balban, zamanında dünyanın en kuvvetli Müslüman hükümdarıydı. Ünü her yana yayıl-

mıştı, birçok Müslüman beyleriyle hükümdarları onu ziyaret etmişlerdi. İslâm hukukunu yaşatmış, Yukarı Hindistan'ı İslâm dünyasına katmıştı. Etrafında hep bilginler toplanmıştı. Sultan Nasreddin'in Delhi'de yaptırdığı Nâsıriye Okuluna da bağışlarda bulunmuştu. Ünlü bilgin ve şair Emir Husrev, onun sarayının en mümtaz kimsesi, hem de vekillerinden biriydi. Yazarlara çok önem verirdi; oğlu Muhammed de, zamanın en önemli kimseleriyle yakından ilgiliydi. İran'lı şair Şeyh Sadi'ye mektup yazıp, Multan'a geldiği takdirde, onun için büyük bir okul inşa ettireceğini söyleyen işte bu prensti. Balban'ın zamanında birçok ünlü kişiler yetişti. Bunlardan en önemlileri Şeyh Ferid Şakir, Ganj, Pakpattan'dan, Şeyh Bahaeddin Zekeriya, Multan'dan, Şeyh Bedreddin Ârif, Gazne'den, Hoca Kutbeddin Bahtiyar Kaki de Delhi'den çıkmışlardır. Diğer bir önemli Şeyh de Delhi'de öğrencilere bedava oturacak yer sağlayan bir okul kuran Seyyid Mevla'ydı. Böylelikle Sultan Balban'ın devri kültürel faaliyetlerin çok arttığı bir devir oldu.

Hılciler (1290 - 1320) — Alâeddin Hılci (1296 - 1316). Balban'dan sonra gelen hükümdarlar çok kabiliyetsiz oldukları için, Sultanlık kısa zamanda Hılcî Türkleri'nin başkanı olan Celâleddin Hılci'nin eline geçti. Gerçi yaşlıydı, ama hâlâ iyi bir kumandandı. Tahta çıktığı zamanlarda, büyük bir Moğol ordusu Hindistan'ı işgal etti. Celâleddin onlarla savaşıp büyük bir yenilgiye uğrattı Moğolları. Bu sülâlenin en önemli hükümdarı, Celâleddin'in kendisinden sonra tahta çıkan yeğeni Alâeddin'di. Tahta çıkmadan önce bile maceraperest bir prens olan Alâeddin, değerli bir adamdı; Dekkan'ın kuzeyindeki kırallıkları işgal etmiş, oradaki Racaları vergiye bağlamıştı. Hayatının en büyük hatası, kötü niyetli vezirlerine uyup, amcasını öldürmesidir. Bu sayılmazsa Hindistan'da yüzyıllarca süren bir iz bıraktığı rahatça söylenir. Alâeddin'in demir gibi bir iradesi vardı, harbte yorulmak nedir bilmez, barış zamanında durmadan çalışırdı. Devletin bütün daireleriyle meşgul olur, çoğunlukla idarî bozuklukları gideren kararlar alırdı. İlmin koruyucusuydu âdeta, okullara da büyük yardımlarda bulunurdu.

Savaşlar ve Fetihler. Alâeddin zamanında önemli hâdiseler cereyan etti. İlkin Hintli yerlilere, Rajput'lara boyun

eğdirdi. Bunlar her devirde baş kaldıran âsilerdi. Kardeşi Zafar Han da kuzeybatı eyâletlerini Moğollardan korudu. 1211 de Moğolların önderi Kutluk Han, büyük bir orduyla Hindistan'a girdi, karşı gelenleri silip süpürerek doğru Delhi'ye yürüdü. Zafer Han yine Moğollarla savaştı, gösterdiği cesaretle onları şaşırttı. Zafer, savaşta yaralandı; ama Moğollar Hılcî'lerin dayanıklılığına hayran olup geriye çekildiler. Bir iki yıl sonra tekrar geldiler, ama bu sefer öylesine büyük bir mağlûbiyete uğradılar ki, uzun zaman yeni bir hücuma geçmeyi denemediler bile. Bu akından Pencab'ı koruyan adam, vali Gıyaseddin Tuğluk'du; Moğollara karşı kazandığı zaferlerden ötürü ona Gazi Melik de denir. Alâeddin'in diğer bir kardeşi Uluğ Han, şimdi Gujarat ülkesine uzanmış, güzel Rani'yle, Kemal Devi'yi zaptetmiş, bir sürü ganimet elde etmişti. Alâeddin de Rajput'ların üzerine yürüyerek Ranthanbor'la Çittor'u almıştı. Onların tehlikesi geçtikten sonra, geri kalan Rajput eyâletlerini, yani Ujjain'i, Mandu'yu, Dhar'i ve Çanderi'yi de işgal etti. Onun Çittor'a Rani'yi, Padmini'yi görmek istediği için saldırdığını anlatan hikâye doğru değildir. Alâeddin, son derece sert bir adamdı, zevk peşinde koşmak aklına bile gelmezdi. 1310'da Alâeddin'in Habeş kumandanı Malik Kafur, bir haine karşı Alâeddin'den yardım isteyen, Jandya prenslerinden birine yardım etmek için güneye gitti. Kakatiyas krallığı ile orta Dekkan bölümündeki Hoysala krallığını zaten zaptetmişti. Kafur, Madura'ya geldiğinde hain kaçmıştı; Kafur da şehri zaptedip, hazineye el koydu, sayısız zenginlikler onun oldu. Dekkan'ın zaptıyla Alâeddin ilk Hindistan İmparatoru oldu. Bu imparatorluk, Muhammed Tuğluk devrinin sonuna kadar sürdü.

Hükümdar Olarak Alâeddin. Alâeddin, tam bir müstebitti; her dediği kanun sayılırdı. Devletin kanunu Şarîa'dan da önemliydi sözleri. Bir ara Müslümanların dinî başkanı olmak sevdasına düştü; ama sadık arkadaşı, ünlü bir Müslüman azizi olan Delhi'li Kotval ona dünya işleriyle, fetihlerle uğraşmasını sağlık verdi. Yine de Ulemâyı kararlarına katiyen karıştırtmazdı. Bir ara da, asîllerin toplanmasını bile yasak etti. Âdil bir adamdı her şeye rağmen; eşyalara maktû fiyatlar koydu, askerlerin maaşlarını düzenledi, gelir kaynaklarını düzene soktu, karaborsacılığa ve hilekârlığa kar-

şı sıkı tedbirler aldı, ağır cezalar koydu. Bir polis teşkilâtı bile kurdu. Bütün bu yaptıkları sayesinde aydın bir devlet adamı olarak bilinir. Bazı tarihçilere göre eşine az rastlanır bir hükümdardı.

Alâeddin'den Sonra Gelenler. Hayatının sonuna doğru talihi yaver gitmedi. Son yıllarda Malik Kafur'a fazla güvenmeye başlamıştı; bu kurnaz adam da gittikçe daha fazla kuvvetlenmeye başladı. Sonunda onu Malik Kafur'un zehirlediği söylenir. O, büyük bir komutan, üstün bir devlet adamıydı ama ondan sonra gelenler onun yolundan gidemediler. Bir süre Malik Kafur idareyi ele geçirdi, ne kadar kötü kalbli olduğu anlaşıldı. Alâeddin'in oğullarının gözlerini kör etti. Valide Sultan'ı da hapsettirdi. Bir müddet sonra asiller ayaklanıp Kafur'u öldürdüler. Alâeddin'in sonuncu oğlu Kutbeddin Mubarek, küçük yaşta tahta getirildi. O da kötü arkadaşlar seçip, çirkin huylar edindi. En gözde adamı aşağılık, dönme bir Hindu olan Husrev'di. Savaş alanında ara sıra büyük cesaret göstermesine rağmen Mubarek, yavaş yavaş tamamen bu adamın tesiri altına girdi. Husrev, gizli gizli onun aleyhinde çalıştı, sonunda onu öldürüp kendi tahta geçti. Derhal İslâm dinini yasak ederek Hindu dinini ihya etti; camilere putlar koydurdu, açık-açığa İslâmlığa küfretti, Kur'an'ı küçük gördü ve o kadar rezilce hareket etti ki, sonunda Hindu'lar bile ondan yüz çevirdiler. Saraydaki asiller nihayet Moğollara karşı yapılan kırk muharebenin kahramanı Gıyaseddin Tuğluk'un tahta çıkmasını istediler. Hilcî prenslerinden kimse kalmadığı için, Gazi Melik bu teklifi kabul etti.

Tuğluklar (1320-1413) — Muhammed Tuğluk (1325-1351). Böylece Gıyaseddin Tuğluk ilk Tuğluk sultanı oldu. Artık yaşlı bir adamdı, ama hâlâ iyi bir kumandandı. Yukarı Dekkan yöresindeki Varangal'ı tekrar ele geçirdi; 1324'de Doğu Bengal'i aldı. Birçok yenilikler getirdi, Alâeddin'den sonrakilerin neredeyse mahvettikleri idareyi geliştirdi. Bu sülâlenin en önemli siması, Gıyaseddin'in ölümünden sonra 1325'de tahta çıkan en büyük oğlu Prens Yuna'ydı. Tarihe Muhammed Tuğluk adıyla geçmiştir. Bütün dünya hükümdarları içinde bu kadar kabiliyetli bir adam daha olduğu şüphelidir. Büyük bir bilgin, iyi bir dilciydi. Herhangi bir

kimseyle dinden, felsefeden, matematikten, astronomiden ve edebiyattan konuşabilirdi. Fikirlerinin değerine gelince, onda on iki hükümdara yetecek bir kafa vardı, ama ne yazık ki, biraz erken gelmişti dünyaya, halkı onun düşünce akınlarına ayak uyduramıyordu. Birçok mükemmel teşebbüse giriş ti, hiç birinde muvaffak olamadı. Fikirleri zamanının adamlarına göre o kadar ileriydi ki, ona Deli Yuna derlerdi. Bu devirde, büyük Müslüman seyyah İbn-i-Battuta Hindistan'a geldi ve onun sarayında kaldı. Tarihçi Ziyaeddin Barni ondan bahsetti. Onu gözleyen çok kimse vardı, herbiri değişik bir adam sayıyordu onu. Kendi kendine karar veren iradeli, ara sıra mantıksızca davranan bir kimseydi. Büyük tasarılarının yıkılışını, başarısızlığını gördükten sonra da hiç hoşgörüsü kalmadı. Galiba onun hakkında en iyi hükmü talihsiz bir adam olduğunu söyliyenler veriyor.

Muhammed Tuğluk'un Başarıları. İlk yaptığı yenilik, Yumna'dan ve Ganj vadisinden toplanan vergileri yeniden hesaplamak ve bir düzene sokmak oldu. O zamanlar büyük bir kıtlık olmuş, halk vergilerini ödeyememişti. Sultan, onların sefâletini gördü, onlara ödünç verdi, kuyular kazdırdı, hattâ çorak toprağı devlet hesabına sürdürmeğe kalktı. Tasarı yanlış değildi, ama yürümedi. Halk bildiğinden, alışkanlığından vazgeçmek istemiyordu, Sultan da anlamıyordu bunu. İmparatorluk, Hindistan'ın güneyine uzanmıştı, kuzey de Moğol işgali devam ediyordu. Sultan, siyasi sebeplerden ötürü başkentini değiştirmeğe karar verdi. Birçok Hindu kırallığının eski başkenti Deogri, Vindhya'ların ardında Moğol taarruzuna uğramıyan bir yerdeydi; Sultan bu şehri Şehre Daulatabat adını verdi ve orada yeni saraylar, salonlar, okullar inşa ettirdi. Delhi'den Daulatabat'a giden geniş bir yol yaptırıp ağaçlarla süsledi. Halka eşyalarını yeni başkente taşısın diye ödünç para verdi. Bazısı reddetti, bazısı istemeye istemeye emirleri kabul etti; çoğu da mazeret ileri sürdü. Sultan, elinden her geleni yapmıştı, düşündüğünün doğru olduğuna inanıyordu. Kuzey Hindistan İslâm dünyasının bir parçası olmuştu. Bu bölgeye Dekkan'ı da eklemek istedi. Yeni başkentin daha merkezî bir durumu vardı, ama halkı böyle düşünmüyordu. Tasarı, başarısızlığa uğradı. Çok pahalıya malolan bir başarısızlıktı bu, başkent yeniden Delhi'ye naklolundu.

Diğer Olaylar. Para azalmıştı. Sultan, para bastırmaya karar verdi. Çin'de kâğıt para revaçtaydı. Sultan, bakır para çıkarttı tedavüle, ama halk bu sikkeleri kabul etmedi. Bugün çoğunlukla kâğıt para kullanırız, ama o zaman insanlar onun düşüncesini anlıyamadılar, bu düşünce de başarısızlığa uğradı. Sultan, işe yaramıyan sürüyle bakır sikkenin karşılığını altınla ödedi. Sonra Moğollar, Hindistan'ı istilâya başladılar; Sultan onlarla savaşmaya gitti. Bazıları Sultan'ın Moğollar'ı satın aldığını söylerler. Moğollar görünmediler, ama halk bunda da Sultanı suçlandırdı. Sultan artık belki de Moğollara karşı hücuma geçmek istiyordu. Büyük bir ordu toplayıp kuzeybatıya göndermeğe kalktı, ama son dakikada fikrinden vazgeçirildi. Diğer taraftan, Himalaya kavimleri, şimdiki Gurkhalar'ın ataları Garhvali'ler bugünkü adıyla Uttar Pradesh'le Bihar'a akınlar yapmağa başlamışlardı. Sultan, onların üzerine bir ordu gönderdi, ama büyük bir kar fırtınası çıkınca Sultan'ın ordusu mahvoldu. Halk, deli Sultan'ın Çin'i zaptetmek için Tibet'e bir ordu gönderdiğini söylemeye başladı. Bu doğru değildi. Bu başarısızlıkların sonucunda halk isyan etmeye başladı. Sultan, asi valilerden birkaçını maharetini kullanarak yendi, yine de birçok vilâyet merkezden ayrılıp bağımsızlığını ilân etti. Valiler kendi sülâlelerini kurdular, iki yüzyıl sonra Moğollar gelinceye kadar Keşmir'de, Bengal'de, Gujarat'da ve Dekkan'da bu sülâleler hüküm sürdü.

Firuz Tuğluk (1388 - 1422). Muhammed Tuğluk 1351'de öldüğü zaman, memleket karışıklık içindeydi. Bunun üzerine asiller Muhammed Tuğluk'un kuzeni Firuz Tuğluk u tahta geçirmek istediler. Firuz, Tanrı'dan korkan bir adamdı. Meseleyi kadılara ve ulemâya açtı, onlar tahta geçmesine fetva verdikten sonra hükümdarlığı kabul etti. Firuz, idareyi düzeltmeye çok çalıştı, bir dereceye kadar muvaffak da oldu; ama askerî bilgisi fazla olmadığı için, kaybedilen bütün toprakları geri alamadı. Böylece, 1300'de Alâeddin Hılcî zamanında kurulan Müslüman Hindistan İmparatorluğu, 1350 de yine Delhi Sultanlığı haline geldi. Bahmani'lerin hüküm sürdüğü Dekkan bağımsızlığını kazandı; Handeş'le Gujarat. Halva'yla Bengal, ve bütün kuzey Keşmir onun buyruğu altına girmediler. Bengal'e iki sefer yaptığı, Bengal Emîri'yle iki defa çarpıştığı halde Sind'den başka kaybettiği topraklar.

dan hiçbirini geri alamadı. Doğuya ilerlerken Zarafabad denilen yerde durdu ve orada sevgili kuzeni yuna, yani Muhammed Tuğluk adına yaunpur şehrini kurdu. Sind'de başarıyla savaştığı, üstünlüğünü Sind Emirlerine kabul ettirdiği yine de inkâr edilemez.

Firuz Tuğluk'un Başarıları. Firuz Tuğluk iyi bir devlet adamıydı, devlet idaresi onun zamanında düzelip kuvvetlendi. Bilime olan ilgisi o kadar fazlaydı ki, Bihar seferinde Magarkot'u kuşatıp zaptedince orada bulduğu Sanskritçe'yle yazılmış 300 cilt eseri Delhi'ye göndertmiş, Acemce'ye çevrilmelerini emretmişti. Firuz Tuğluk yaptırdığı eserlerle ün kazanmıştır. Zamanında Sultanlığı sarnıçlar, köprüler, hamamlar, hastahaneler, kanallar ve kervansaraylarla zenginleşti. Birçok cami de inşa ettirdi. Yaptırdığı bahçelerin sayısı 1200'ü bulduğu söylenir. Firuz Tuğluk, eski eserleri bu arada Asoka sütunlarından ikisini dikkatle muhafaza etmiştir. Hükümdar, esirler satın alıp onlara ustalık öğrettirmiştir. Hindistan da Firuz'dan önce hiçbir Müslüman hükümdarın öğretim meseleleri üstünde bu kadar titizlikle durmadığı söylenir. Barni, onun inşa ettirdiği Firuz Şah Medresesi'ni o zamanın en iyi okulu diye anlatır; bu okulda dünyanın en iyi öğretmenleri bulunurdu. Fakirlere de yardım edilir, yüzlerce kişiye bedava yatacak yer sağlanırdı. Bir zamanlar "Devrin Medar-ı İftihârı" olarak adlandırılan bu binanın yerinde şimdi yeller esmektedir.

Timur'un Fetihleri (1398). Firuz Tuğluk'tan sonra gelenler o kadar kabiliyetsizdiler ki, Sultanlığın toprakları bu devirde daha da eksildi. Jaunpur Şarkî Kırallığın merkezi haline geldi, merkezî Sultanlık da küçülerek ufak bir kıralhk oldu. Durumu buyken, Tartarların Fatihi Timur, Hindistan'a indi. Delhi'ye gelene kadar önüne her çıkan engeli yıktı, üstüne gönderilen bütün orduları yendi, çoğu Hindu olan 100.000 esir elde etti. Hatıralarında, Delhi'ye gelince, burada bir toplantı yapıldığını ve Emirlerinin kendisine Hindu esirleri hakkında bir karar alması gerektiğini söylediklerini yazar. Hindulara göz-kulak olmak için büyük sayıda Müslüman askerine ihtiyaç vardı. Savaş sırasında Hindu'lar Hindu sözleri kullanarak kaçmaya kalkıyorlardı. Timur, artık Delhi Sultanı'nın asıl kuvvetleriyle çarpışacaktı, bu esirleri öl-

dürmesi gerekiyordu. Timur, bu katliama izin vermek zorunda kaldığını söyler. Savaşta Timur galip geldi; altın ve mücevherlerden alabildiği kadar aldı. Onun Delhi'de kaldığı kısa süre içinde epey kan döküldü, ama Timur bunun suçunu Hindulara yükler, Seyyidlere, Şeyhlere ve Ulemâya dalma hürmet ettiğini söyler. Timur, yüzlerce sanatçıyı beraberinde götürmüş, memleketin birçok yönden fakirleşmesine sebep olmuştur.

Seyyidler (1414 - 1451). Timur gerisinde Hıdır Han adlı bir vekil bıraktı ve onu Multan'la Lahor'un valiliğine tâyin etti. Son Tuğluk hükümdarları zayıf olduğu için, Hıdır Han Delhi'ye yürüdü ve şehri aldı. Seyyidler'den olduğunu iddia ettiği için, bu sülâleye Seyyidler Sülâlesi denir. İyi bir kumandan olan veziri Tac-ül-Mülk'le birlikte durumlarını korumak için sık sık çarpışmak zorunda kaldılar; önemli bir hükümdar yetişmeden sülâle 1451'e kadar kuvvetini muhafaza etti. Seyyidler'in hüküm sürdüğü devrin en önemli olayı, Hıdır Han'ın oğlu Mubarek Şah zamanında "Tarih-i Mubarek Şah" adlı eserin toplanarak tamamlanmasıdır, eserin yazarı Yahya ibn Ahmed Sirhindi idi. Eserin tarihî önemi büyüktür.

Lodiler (1451 - 1526). Son Seyyid hükümdarı, Behlül Lodi adında kuvvetli ve kabiliyetli bir kumandan tarafından tahttan indirildi. Behlül Lodi, Jaunpur kırallığını da kendine bağladı, isyan eden Rajputlar'la çarpıştı ve devleti tekrar kuvvetlendirdi; seçkin bir idareci, uzağı gören, iyi bir askerdi. Öğretime önem verdi ve adı bütün Hindistan'da saygıyla anıldı. Hükümdarlığı, otuz sekiz yıl sürdü.

İskender Lodi (1489 - 1517). Lodi sülâlesinin en kudretli hükümdarı, iyi bir savaşçı olan İskender Lodi'ydi. Onun zamanında Bengal merkeze bağlandı. İskender, Tirhut, Dholpur ve Çanderi Racalarıyla savaştı, Rajputlar'la çarpışıp Etavah, Byana, Koil ve Çvailor eyâletlerini yeniden aldı. Sağlam iradeli, açık sözlü, dürüst, zekî bir hükümdardı. Her zaman tetikte bulunur, her durumla başa çıkabilirdi. Şiir ve müzikten anlardı. Kendisi de şairdi, öğretime önem verirdi. Onun zamanında önemli bir tıp kitabı olan "Tıb-ı-İskenderi" toplandı, Hindu ilâçlarını ve tıp metodlarını inceleyen bir kitaptı bu. Cömertliği yüzünden Arabistan'dan, İran'dan,

hattâ Buhara'dan bile bilginler gelir Agra'da, Delhi'de yerleşirlerdi. Asilleri de cömerttiler. İçlerinden biri, Masnad Ali Han, çalışkan öğrencilere türlü bağışlarda bulunmuş, vasiyetnâmesinde de bu bağışların ölümünden sonra da devam etmesini istemiştir.

Lodiler'in Sonu (1526). İskender Lodi'den sonra İbrahim Lodi hükümdar oldu. Aptal değildi, ama çok aptalca hareketler yaptı. Asilleriyle durmadan çatıştı, onlara, ya çok sert, ya çok yumuşak davrandı, ve tersliği, küstahlığı yüzünden çok düşman kazandı. Bunun sonucunda önceki iki Lodi Sultanı'nın titizlikle kurdukları İmparatorluk yavaş yavaş dağılmaya başladı, Bihar valisi Derya Han, istiklâlini kazandı. Kendi akrabaları bile onun aleyhine çalışmak için Lahor valisi Daulat Han'la birleştiler. Daulat Han, Rajput prensi, Rana Sanga'yla birlikte Kabul Sultanı Zahireddin Babar'a bir mektup yazıp İbrahim'i tahttan indirmek için onun yardımını istedi. Babür, bu teklifi kabul etti. Birinci Panibat Muharebesi'nde (1526) İbrahim Lodi'yi yenerek, müttefiklerini atlattı, kendini Delhi Sultanı ilân etti ve Hindistan'daki büyük Moğol Sülâlesi'ni kurdu.

Küçük Devletler — Keşmir (1346 - 1540). Delhi Sultanlığı devrini gözden geçirmeden önce, Müslüman Hindistan'ın onbir ve onbeşinci yüzyıllar arasındaki tarihini, Muhammed Tuğluk İmparatorluğunun yıkılmasıyla kurulan ufak Müslüman devletleri de inceliyerek tamamlamak yerinde olur. Önce kuzeydeki Keşmir devletini ele alalım. Bu devlet uzun zaman varlığını koruyabilmiştir. Kurucusu sınır eyâleti asillerinden Şah Mirza'dır. Mirza, 1315 yılında, Keşmir'deki Hindu Racasının hizmetine girmişti. Kısa zamanda önemli bir mevkiye sahip oldu ve 1331 yılında Raca öldüğü zaman, onun yerine geçti. Kurduğu sülâlenin iki ünlü hükümdarı vardır: İskender But Şikan'la (Put yıkıcı) oğlu Zeynel-Abidin. İskender, putlara tapılmasına izin vermez, her gördüğü yerde onları yıkardı. Gerçi halkını Müslüman olmaya zorlamazdı, ama kâfirlere de tahammülü yoktu. Bunun sonucunda, birçok değerli Hindu memleketten ayrıldı. İskender, bilginlere önem verirdi; onun zamanında Timur'un istibdadına dayanamayıp Orta Asya'dan kaçan ulemâ, Keşmir'e yerleşti, Sultanlık, gittikçe kuvvetlendi. Ondan sonra gelen Zeynel-Abidin değişik bir adamdı. İyi tahsil görmüştü, açık görüşlüydü, fikirle

rini kimseye zorla kabul ettirmek istemezdi, Çok dil bilir, bilimden zevk alırdı. Babasının koyduğu Cizye'yi kaldırıp Keşmir'den ayrılan Brahminler i tekrar geri çağırttı. Kasabalarda Pançayat sistemini tatbik etti, yolları haydutlardan temizledi, adaletiyle ve dürüstlüğüyle her yerde tanındı. İyi bir hükümdar ve büyük bir sanatseverdi. Zamanında "Mahabharata" ve "Rajatragini" adlı eserler Acemce'ye, Arapça ve Acemce eserler de Hintçe'ye çevrildi. Elli yıl süren hükümdarlığı sırasında kendine ve memleketine ün kazandırdı, yurdunu geliştirdi. O öldükten sonra, sülâlesi yüzyıl kadar tahtta kaldı, ama üstün bir hükümdar yetiştiremedi. 1540 yılında bu sülâle Moğol İmparatorluğuna bağlandı.

Jaunpur-İbrahim Şarkî. Diğer bir küçük devlet de Jaunpur'da, Firuz Tuğluk'un ölümünden sonra kurulan Şarkî devletiydi, kurucusu o yörenin valisi Hoca Jahan (Cihan)'dı. Jahan, kabiliyetli bir adamdı, devletin temelini iyi attı. O ve ondan sonraki hükümdarlar halkı zenginleştirmeğe, mesud etmeğe çalıştılar; bunda muvaffak da oldular. Bu sülâlenin en büyük hükümdarı, otuz dört yıl tahtta kalan İbrahim Şah Şarkî'ydi. Onun sayesinde Jaunpur yüksek okuluyla bütün Asya'da tanındı. Bu okulu, o kadar çok bilginle doldurdu ki, oraya Hindistan'ın Şiraz'ı dendi. Güzel binalar da yaptırdı; bunlardan biri olan ve Atala Devi adında asil bir Hindu kadınının bağışıyla inşa edilen Mescid-i Atala, günümüze kadar gelmiştir. Bu sülâlenin diğer bir önemli hükümdarı da Hüseyin Şah Şarkî'dir. 1456 yılında tahta geçen Hüseyin, maceraperest bir adamdı. Delhi Sultanı Behlül Lodi'yle anlaşıp batıdan tehlike gelmeyeceğine emin olduktan sonra, Tırhut ve Orissa üzerine sefere çıktı. Orissa'dan ganimetlerle döndü. 1466'da Gwailor Racası Man Singh'e saldırdı ve kibirli Rajputlar'a boyun eğdirdi. Raca, hayatının bağışlanması ve sağsalim geri dönebilmesi için hükümdara büyük bir miktar para verdi. Sonraları Hüseyin Şah bir hata işledi. Kuvvetli bir hükümdar olan Behlül Lodi'yle kavga etti. Bu çatışmanın sonunda Hüseyin Şah, sultanlığından oldu. Şarkîler iyi bir sülâleydi; hükümdarlık anlayışları ve sanatseverleriyle iyi örnekler teşkil ettiler.

Bengal — İlyas Şah'ın Sultanlığı. Jaunpur'un doğusunda Bihar ve Bengal uzanır. Firuz Tuğluk'la Bengal hüküm-

darı arasındaki bir netice çıkmayan savaştan daha önce bahsedilmişti. Bu hükümdar, kuzey Bengal valisi Alâeddin Ali Şah'ın üvey kardeşi olan İlyas Şah'tı, asıl adı Hacı İlyas'tı. Hacı İlyas, Güney ve Doğu Bengal'i birleştirerek 1345'de bütün Bengal'e hâkim oldu. 1352'de de Orissa'ya yürüdü, Benares'e kadar bütün ülkeyi zaptetti. Bu, Firuz Tuğluk'un onun üstüne sefere çıkmasına sebep oldu, ama bir netice elde edilemedi; İlyas Şah, bağımsız kaldı. Gaur'u başkent yapıp, orada çok güzel binalar inşa ettirdi. İyi bir hükümdardı, devleti oldukça zenginleştirdi. 1357'de öldüğü zaman, yerine kendi kadar kudretli bir hükümdar olan oğlu İskender Şah geçti. Bu sülâlenin diğer önemli bir hükümdarı da kültürlü, sanatsever bir kimse olan Gıyaseddin Âzam'dır. Âzam, Şiraz'lı büyük şair Hafız'la mektuplaşırdı. Çin İmparatoru ile de karşılıklı elçilikler tesis etmişti. İyi bir devlet adamıydı da. Oğlu ise kabiliyetsizdi; Hindu Vezir'i Raca Ganeş tarafından tahtından indirildi. Ganeş'in oğlu Jadu, sonraları Müslüman oldu ve adını Celâleddin Muhammed Şah'a çevirdi. Celâleddin iyi bir hükümdar değildi, zamanında memlekette durum gergindi. Oğlu Şemseddin, kendisinden de beterdi; nihayet asiller ayaklanıp onu öldürdüler.

Sonraki Hükümdarlar. Şemseddin'in ölümünden sonra tahta, Hacı İlyas'ın bir torunu geçirildi. Nasreddin, on yedi yıl hükümdarlık yaptı ve kabiliyetini gösterdi. Gaur'da güzel binalar inşa ettirdi. Ondan sonra gelen hükümdar, Habeş muhafızların kumandanı tarafından tahttan indirildi. Habeş hâkimiyeti onbeş yıl kadar sürdü. 1493'de asiller tekrar ayaklanıp Habeşleri kovdular, iyi bir devlet adamı olan Alâeddin Hüseyin'i tahta geçirdiler. Alâeddin Hüseyin, Şah ve bilhassa oğlu Nusret Şah çok kabiliyetli birer hükümdarlar. Alâeddin, Orissa'yı, Bihar'i ve Assam'daki Cooç Behar'ı zaptetti. Böylece Bengal'i büyük bir sultanlık haline getirerek yirmibeş yıl idare etti. (1493 - 1518). Ondan herkes memnundu; memleket yararına çok çalışmıştı. Oğlu Nusret Şah da cömert, iyi kalbli, örnek bir hükümdardı. Bütün akrabalarına iyi davranışı, onlardan şüphelenmeyişi kimsenin gözünden kaçmazdı. Akrabaları da ona sadık kaldılar; hükümdarlar tarihinde ender rastlanan bir olaydı bu. Nusret Şah'ın ünü, Kabul'a kadar yayılmıştı. Moğol cihangiri Babür, hatıralarında ondan önemli bir hükümdar diye bahseder.

Nusret Şah, çok güzel camiler yaptırmış, ilmin gelişmesine hizmet etmiştir. Hindular'a müsamaha etmiş, "Mahabharat". ayı Bengal diline çevirtmiştir. Nusret Şah, 1533'de öldü. Kendisinden sonra gelenler beceriksiz kimselerdi. Sher Şah Suri, 1539'da Bengal'i kendine bağladı.

Malva - Dilâver Han - Alp Han - Mahmud Han. Orta Hindistan'da, Firuz Tuğluk zamanında, Malva valisi Dilâver Han Guri'nin kurduğu Müslüman Malva devleti vardı. Firuz ölür ölmez, Dilâver Han bağımsızlığını ilân etti. Bu sülâlenin en ünlü hükümdarı, onun oğlu Alp Han'dır. Alp Han, Huşbang Şah ünvanını aldı, maceralı bir hayat geçirdi, başarılı seferler yaptı. Orissa Racasına, tebdil-i kıyafet edip tüccar kılığına girerek yaptığı baskını herkes bilir. Raca'yı serbest bırakmadan önce, büyük bir miktar para aldığı da söylenir. Alp Han, sonraları Kherla'yı zaptedip Racasını kaçırdı. Herkesle, hattâ Delhi Sultanı ve Gujarat Hükümdarı ile bile savaştı. Her zaman kazanmadı; ama yenilince cesaretini kaybetmedi. Oğlu, kudretli bir hükümdar değildi, veziri Mahmut Han tarafından tahttan indirildi. Mahmud Han, Malva'da Hılcî sülâlesini kurdu. Mahmud, aynı zamanda üstün bir askerdi, Mavar Racasıyla yaptığı savaşda ün kazanmıştır. Bu savaş uzun sürdü ve sonunda iki tarafın hükümdarı da zaferi kendisinin kazandığını iddia ederek başkentine zafer kuleleri diktirdi, bu başarıyı kutladı. Mavar Racası, Kumba, Çittor'daki Zafer Kulesi'ni, Mahmud Şah, başkenti Mandu'daki büyük minareyi inşa ettirdi, Mahmud Şah, ülkesini iyice genişletti. Onun akıllıca idaresi yüzünden memleket iyiden iyiye gelişti. Kahramanlık hikâyelerinden hoşlandığı için, sarayındaki adamlar, ona bütün milletlerin kahramanlık hikâyelerini okurlardı. Otuz dört yıl süren hükümdarlığı esnasında, barışta ve savaşta gösterdiği başarılardan ötürü herkesin takdirini kazandı. 1469'da öldü. Malva da ondan sonra hükümdar olanlar, önemli kimseler değildiler, ama tahtlarını korumayı bildiler. 1531 yılında Gujarat Sultan'ı ülkeyi kendine bağladı.

Gujarat - Zafer Han. Gujarat Kathiawar, uzun zaman zengin bir ülke olarak kalmıştı. Delhi Sultanları bu yüzden sık sık buraya göz dikerlerdi. 1297'de Alâeddin Hılcî bu ülkeyi zaptetti. 1391'e kadar memleket, Delhi İslâm İmparatorlu-

ğu'nun bir parçası halindeydi. O zamanlar vali, Zafar Han'dı. Yavaş yavaş merkezle olan ilgisini keserek 1401'de bağımsızlığını ilân etti. Sülâlesinden çok iyi hükümdarlar yetişti. İçlerinde en önemlileri, torunu Ahmed Şah, Mahmud Beghara ve son hükümdar olan Bahadır Şah'tır. Ahmed Şah iyi bir savaşçıydı, birçok fetihler yaptı, ama yalnız askerliğiyle değil idarecilik kabiliyeti ile de ün kazandı. Ahmedabat şehrini kurdu. İslâm hukukuna riayet etti. Tebası arasında hiç fark gözetmedi, adaletiyle tanındı. Zamanında Gujarat, bilyük bir endüstri ve ticaret merkezi haline geldi. Ahmed Şah, otuzbeş yıl hüküm sürdü.

Mahmud Beghara. 1458 yılında, tahta sülâlenin en kudretli hükümdarı çıktı. Elliyıl hükümdarlık yaptı ve ününü bütün batı Asya ülkelerine yaydı. Düşmanları ondan çok çekinirlerdi. Bir kararından döndüğü, bir kara muharebesini kaybettiği görülmemişti. Denizlerde korsanlığa mâni oldu; Junagarh ve Champanir gibi meşhur kaleleri zaptetti. En önemli başarısı, Portekizlilerle yaptığı savaştır. Portekizliler, o devirde Hindistan ın batısındaki denizlerin mutlak hâkimiydiler. Mahmud Beghara, Mısır'daki Burç sultanlarıyla bir anlaşma yapıp Sultan'ın ona gönderdiği donanmayla 1508 yılında Portekizlileri kesin bir mağlûbiyete uğrattı. 1509'da, Portekiz Genel Valisi Albükrek, büyük toplar taşıyan harp gemilerinden bir donanmayla geldi, Mahmud mağlûp oldu. Albükrek'le muahede imzalayıp ona kale inşa ettirmesi için Kathiavar'da bir yer verdi. Kısa bir süre sonra da, hâlâ şöhretinin zirvesindeyken öldü. Korkusuz, kabiliyetli, akıllı, âdil ve savaştan hoşlanan bir hükümdardı. Kuvvetli bir şahsiyeti vardı, Avrupa'da bile bilinirdi. Bu sülâlenin son hükümdarı, Mahmud'un torunu Bahadır Şah'tır. O da Portekizlilerle savaşmış; onların Diu'da bir fabrika inşa etmelerine engel olmuştur. Bahadır Şah, Rajputların kuvvetli oldukları Jhalanand, Bhilsa ve Çanderi'yi de zaptetmiş, Çhittor kalesini kuşatmıştır, ama Büyük Moğol Hümâyûn'la arası açılmış, kendisine sığınanları teslim etmediği için ona çatmıştır. Hümâyûn da onun ülkesini zapt ve onu mağlûbetmiş, Gujarat'ı kendisine bağlamıştır. Hümâyûn, Şer Şah Surî'yle savaş hazırlıklarına başlamak için kendi memleketine dönünce, Bahadır Şah yeniden hükümdar olmuştur. Sonraları Portekizliler ta-

rafından hainçe öldürülmüş, ülkesi 1573'de Büyük Akbar'ın eline geçmiştir.

Büyük Bahmani Devleti. Hindistan'ın en önemli küçük devleti, güney Hindistan tarihinde en büyük tesirleri bırakan Bahmanî Devleti'ydi. Kurucusu Yukarı Dekkan yöresinin Tuğluklar'dan gelme valisi Hasan'dı. Muhammed Tuğluk'un ölümünden sonra bağımsızlığını ilân edip, hükümdarlık hakkının kendisine ait olduğunu ileri sürdü, Abul Muzaffer Alaeddin Bahman Şah ünvanını aldı. Gulberga'yı başkent yaptıktan sonra Goa, Dabhal, Kohlapur ve Telingana yı zaptetti. Böylece kuvvetli bir hükümdar oldu. Yegâne rakibi, bu devirde Hindistan'daki tek Hindu devleti olan Vijayanagar'ın Racası idi. (Dekkan yöresinde kurulmuş bir devletti bu.) Aralarındaki anlaşmazlık, Khrishna ve Tungabhadra nehirleri arasında kalan Raicur Drab vâdisi yüzünden çıkmıştı. Buna, Müslüman ve Hindular, yani yabancılar ve Hintliler arasındaki rekabet de eklenmişti. Bahmanî hükümdarlarıyla Vijayanagar Racaların sonraları her devirde iki, hattâ üç kere savaşmaya başladılar. Bu savaşların hemen hepsinde Müslümanlar galip geldiler ve Racaları çok kere yenilgiye uğrattılar. Bazan da onları Vijayanagar'a kadar kovalayıp haraca bağladılar. Bir keresinde, Racalardan biri, bir Bahmanî hükümdarına (Firuz Şah, 1397 - 1422) kızını vermek zorunda kaldı. Bu devirde yetişen diğer iki Bahmanî büyüğü, hükümdar II. Alâeddin'le (1435 - 1457) Sultan III. Mahmud'un Veziri Mahmud Gavan'dır.

Sultan Alâeddin. Sultan Alâeddin, büyük bir savaşçı olan ve Varangal'ı zaptedip Vijayanagar Racasını mağlûp eden Sultan Ahmed Şah'ın oğluydu. Ünlü tarihçiler, bu arada Fariştа, Alâeddin hakkında çok iyi şeyler yazmışlardır. Alâeddin, Racayla savaşmış, onu iki kere yenmiş ve haraca bağlamıştır. Bununla beraber, daha çok öğretime duyduğu ilgiyle, yaptırdığı binalar, camiler, okullar ve yetimhanelerle tanınır. Bidar'da ünlü hekimlerin çalıştığı büyük bir hastahane de kurmuştur, Alâeddin içki yasağı koymuş, serseriliğe ve tembelliğe son vermiş, halkını dürüst bir hayata alışmağa zorlamıştır. Halkın, İslâm dini kaidelerine uyup uymadığını da yakından kontrol etmiştir.

Mahmud Gavan (1461 - 1481) - Talikot Muharebesi

(1565). Diğer büyük adam ise her bakımdan üstün bir kimse olan Hoca Mahmud Gavan'dır. Mahmud, iyi bir asker, bilgin, devlet adamı ve idareciydi. Memleketin bütün yükünü omuzlarında taşır, devletin her dairesiyle ayrıca meşgul olur, çok çalışırdı. Orduya komuta ettiği zaman da yenilmek nedir bilmezdi. Seferleri sırasında sayısız servete sabip oldu. Goa'yı ve Orta Dekkan yöresinde kalan bütün devletleri zaptetti. Kötü hareket edenleri şiddetle cezalandırdığı için çok düşman kazandı; sarayındaki hain kimseler zevk ve eğlence içinde geçen bir hayat sonunda aklını kaçıran III. Sultan Mahmud'a tesir ettiler, onu kışkırttılar. Sonunda Sultan Mahmud, bir delilik krizi esnasında bu son derece değerli ve çalışkan vezirin öldürülmesini emretti, Mahmud Gavan derhal öldürüldü. 1527'de Bahmanî devleti, Ahmednagar, batıda; Golkonda, doğuda; Berar, kuzeyde; Bidar, ortada ve Bijapur, güneybatıda olmak üzere beş küçük devlete bölündü. Bu devletlerin ömürleri hem uzun, hem de verimli oldu. Bir keresinde birleşerek Vijayanagar Racasını çok büyük bir mağlûbiyete uğrattılar; (Talikot Muharebesi - 1565) sonra da o zaman doğunun en zengin şehri olan Vijayanagar'ı yağma ettiler. Böylece Vijayanagar ın şöhreti ve zenginliği tarihe karıştı. Bu olay, Hindu'ların bütün ümitlerini kırdı. Beş Müslüman devlet uzun zaman yaşadılar; ama sonunda yavaş yavaş Moğol imparatorlarının buyruğu altına girdiler. İçlerinden en son, Golkonda ve Bijapur devletleri yıkıldı; sırasıyla 1686 ve 1687 yıllarında bu iki devleti, büyük Moğol İmparatoru Aurangzeb kendine bağladı.

Müslüman Din-adamları. Babür Han, 1526 yılında Hindistan'a gelmeden, Hindistan beş asır Müslüman bir memleket olarak kalmıştı, Sind'le Multan ise sekiz asırdır İslâm dinine bağlıydılar. Büyük İslâm dünyasının bir parçası olan Hindistan, Halifeliğin manevî sınırları içindeydi; bütün Asya'da "Dar-ül-İslâm" olarak görülürdü. İslâm dünyasının her bucağından oraya din adamları, filozoflar, bilginler ve şairler gelir, rahatlık içinde yaşarlardı. Kültür dili Arapça'yla Acemce'ydi. Her yerde yüksek okullar, bilim koruyucuları vardı. İskender But Şikan ve İskender Lodhi'den başka hiçbir hükümdar Hindu tebaasının dinine, geleneklerine, öğrenimine karışmazdı. Onlara karşı nazik davranır, onları devlet işlerinde görevlendirir, yüksek mevkilere yükseltir, orduya alır,

askerî mesuliyet yükler, küçük görmezdi. Bütün öğretim işleriyle halkı uyarma, ona İslâm dininin açık buyruğunu ulaştırma vazifesi Müslüman din adamlarına aitti: Lahor'lu Data Ganj Bakhş, Ajmer'li Hoca Muînîddin, Delhi'li Hoca Bahtiyar Kaki, Pankpattan'lı Baba Ferid, Multan'lı Şeyh Bahaeddin Zekeriya, Bahavalpur'lu Mahdum Gahanian Cahan Gaşt, Delhi'li Şeyh Nizameddin Evliya, Birleşmiş Vilâyetler'den Ahmed Sabır Kalyarî, Dekkan'lı Hoca Gesu Daraz ve Bengal'li Celâleddin Tebrizî, içlerinde en önemlileridir. Bu din adamları, her gittikleri yere ışık saçtılar. Müslüman ve Hindu halk onları dinledi. İslâm dinini kabul edenlerin çoğu onların etkisinde kalanlardır. Bütün bu din adamları ilk devirlerde, bilhassa Memlûk Sultanlar devrinde yetiştiler. Nizameddin Evlia, Hılcîler zamanında, Hoca Gesu Daraz da onbeşinci asrın ilk yarısında öldü. Onlar, içten gelen imanı, Tanrı'nın merhametini, namuslu olmanın değerini, arkadaşlık duygusunu, Tanrı'nın insana olan yakınlığını, insanların karşılıklı vazife ve mesuliyetlerini, duanın kudretini ve inanmanın güzelliğini anlattılar insanlara. Hiç ceza görmediler, izlerinden yürüyenler çok oldu; İslâmlığı yayan onlardır.

Bahtî Akımı. Din adamlarının gayreti sonucunda Hindû dini İslâmlığı tesirinde kalmaya başladı. Zaten bu din daima birkaç kişinin inhisarında kalmıştı. Onbeşinci yüzyılda Hindistan'da bir "Bhagat" (Sevilen Azizler) gurubu ortaya çıktı. Bütün bu azizler, sevgiden, iyilikten, imandan, arkadaşlık duygusundan, insan sevgisinden bahsettiler halk kitlelerine. Kısa zamanda tanınıp sevildiler. Bunlardan her biri bir mezhebe önder olup halkı aydınlatmaya çalıştı, Hindular, geçmişleriyle ilgilenmeğe, durumlarını düzeltmeye başladılar. Bir asır sonra bu akım istikametini değiştirildi; ilkin Hindular'da edebi bir kalkınmaya, iki asır sonra da sosyal ve siyasî görüşlerin meydana çıkmasına yol açtı. Bu akımın sonucunda onsekizinci asırda Pencab'da, Sikh'ler; Batı Hindistan'da, Mahratta'lar gibi silâhlı kuvvetler belirdi, Bengal'liler kültür ve medeniyette ilerlediler. Bu akımın en önemli tarafı Hindular'da millî duygular yaratması ve Hıntlıleri Müslüman ve İngiliz korkusundan kurtarmasıdır. Hindular'da milliyetçilik ruhunun, görüldüğü gibi, uzun bir geçmişi vardır. İşin en tuhafı da bu duyguyu yaratan sebeplerin başında Müslüman din adamlarının tesirleri gelir.

IX. BÖLÜM

İRAN'DA İSLÂMLIK

İlhanlar (1260 - 1320) - Hülâgû. İslâm tarihinin burasında, Dördüncü Bölüm'de anlatıldığı gibi, Hülâgû Han ve Moğollar tarafından yıkılan Bağdat'a dönmek gerekiyor. Yine de, öldürmek, yakmak, yıkmaktan başka bir şey düşünmeyen Moğolların canavar olduklarını sanmak yanlış olur. İslâm dünyasının büyük kısmını yıkmış, Arab uygarlığına ölüm darbesi indirmişlerdi ama o dünyanın yıkıntıları, külleri arasında çok kalamamışlardı. Amu Derya nın güneyindeki topraklarla İl Han ünvanı verildi Hülâgû Han'a. Anadolu'yla Suriye'nin doğusundan Hindistan sınırlarına kadar bütün yerlere İl Hanlığı denildi. Hülâgû'dan sonra gelenler bu yerlerde aşağı yukarı yüz yıl kadar hüküm sürdüler. Hülâgû Han fethettiği ülkelerde düzeni yeniden sağlamak ve yıktığı öğrenim, eğitim merkezlerini ihya etmek için çalıştı. Nasreddin Tusi'nin astronomi alanındaki araştırmalarını, başarılarını, takdirle karşıladı, onun için Al-Maragah rasathane ve kütüphanesini yaptırdı. Müslümanların idarî sistemlerini, bazı değişikliklerle, kabul etti. 1265'de öldüğü zaman oğlu Abaka'ya koca bir imparatorluk bırakmıştı.

Abaka (1265 - 1281). Abaka Han Hıristiyandı; Papa'yla ve Avrupa Kırallarıyla siyasî münasebetler kurmuştu. İngiltere Kıralı I. Edward la yazışmaları bugüne kadar saklanmıştır; onlarda okunduğumuza göre Avrupa'lılar Abaka Han'ı, geride kalan Müslüman devletlere, bilhassa Hülâgû'nun ilerleyişini önleyen Sultan Baybars'la Mısır Memlûkları üstüne saldırması için teşvik etmişlerdi. Abaka Han bir orduyla Suriye'ye girdi; ama, Altıncı Bölüm'de anlatıldığı gibi, yenildi. Ünlü gezgin, Venedikli Marco Polo'nun İran yoluyla Çin'e geçmesi Abaka Han'ın hükümdarlığı sırasında olmuştur. Abaka Han iyi bir devlet adamıydı, onun zamanında İlhanlılar barış ve sükûn içinde yaşamışlardır. Bir sonraki hükümdar, Abaka Han'ın oğlu Tagudar Müslüman olarak Ah-

med adını aldı. Ahmed Han'ın Mısır Sultanı'yla yakınlık kurmasını ve Müslümanlığı kabul etmesini hoş karşılamayan ordu komutanları onu tahttan indirerek öldürdüler. Bu olaydaki kader cilvesinin farkına varmamak imkânsızdır: Hülâgû Han Arab uygarlığını yıkmış, torunu Ahmed Han ise İslâmlık uğrunda canını vermiştir.

Gazan Mahmud (1295 - 1304). Ahmet Han'ı takibeden iki hükümdardan sonra İlhanlılar'ın başına Gazan Han geçti. Gençken Horasan'da valilik etmişti. O da İslâmlığı kabul etti; komutanları, Ahmed Han'a nasıl isyan ettilerse ona da ettiler, ama Gazan Han onları yenmesini bildi. İyi bir devlet adamı olduğu kadar iyi bir askerdi de. O da bir Moğol ordusuyla 1299'da Memlûkların üstüne yürüdü; ama Memlûklar kendi aralarında parçalandıkları için Gazan Han'ın ordusu daha ağır bastı. İki ordu karşılaştığı zaman Memlûklar, Moğol ordusunun merkezini yıpratmayı becerdilerse de Gazan Han'ın usta okçuları yüzünden geri çekilmek zorunda kaldılar. Savaşı Gazan Han kazandı. Şam'a yürüyerek o şehri de kuşattı. Şehir halkı bir müddet sonra teslim oldu. İyi bir Müslüman olan Gazan Han, şehre saygı gösterdi, bir taşına bile el sürmedi. Askerlerinin Şam'a girmesine de izin vermedi, öyle ihtimam gösterdi ki ünlü Şam bahçeleri Moğollar tarafından yıkılmaktan kurtuldu. Şehri vergiye bağladı, bir de askerî birlik bırakarak çekildi. Artık adı yalnızca Gazan değildi, Gazan Mahmud olmuştu. Kuzey sınırlarında çıkan bir kargaşalığı bastırmak için kuzeye gitti. Bunu fırsat bilen Memlûklar onun topraklarına girip Suriye'yi fethettiler. Gazan Han kuzeyden dönünce oğlu Kutluk Şah'ı 50.000 kişilik bir kuvvetle öncü olarak yolladı. 1303'te Marc-üs-sûfr denilen yerde büyük bir savaş oldu; Memlûklar galip geldiler. Binlerce Moğol öldü, yüzlercesi esir düştü. Gazneli Mahmud Han büyük bir kedere kapıldı, kendisini de bu keder ve utancın öldürdüğü söylenir.

Hükümdar Olarak Gazneli Han. Gazan Mahmud Han değerli bir devlet adamıydı; Batıyla siyasî münasebetler kurmuştur. Avrupa kıralları Gazan Han'ı da, babası Argun Han ve Abaka Han gibi Hıristiyan ve İslâm düşmanı sanırlardı. Belki de Moğollarla Memlûklar arasındaki savaşlar onları bu düşünceye sevketmiştir. Memlûklar Haçlıları söküp attıkları

için Avrupalılar onları pek sevmezlerdi. Bu yüzden Gazan Han'a Memlûklar ve gittikçe kuvvetlenen Osmanlı Türklerine karşı Avrupalılarla birleşmesi için teklifler yapıldı. Gazan Han bu tekliflerin hiç birini kabul etmedi. Müslümanlarla savaşmak istemiyordu, Memlûklarla mücadelesi babadan kalmaydı, Avrupalılarla ilgisi yoktu bunun. Hükümdar olarak bağımsızdı. Moğolların yıktığı bütün müesseseleri, okulları, kütüphaneleri, camileri tamir ettirdi. Onun zamanına gelinceye kadar İlhanlılar asıl Hakan olarak Çin Hakanı'nı tanırlardı. Gazan Han bu bağı koparıp attı. Kendisinin, Tanrı'nın izniyle "Sultan" olduğunu söyledi, apayrı kanunlar yaptırdı. Âdilâne vergiler koydurdu. Bir rasathaneyle bir bilim merkezi kurdurdu. Raşidüddin'e zamanının tarihini yazdırdı. Her yere, taş sütunlara, cami kapılarına, köylere, şehirlere, hattâ kırlara, kanunların tablet halinde yerleştirilmesini sağladı. Kendinden önce gelmiş olanların verdikleri zararı, kötülükleri silmek için çok uğraştı.

Olcayto (1305 - 1316). Bu sülâlenin ünlü hükümdarlarından biri de Hıristiyanken Müslüman olan Olcayto'dur. Olcayto Gazan Han'ın kardeşiydi. Kuzey-Batıda Cilân'ı, kuzeydoğuda da Herat'ı fethetti. O da, Gazan Han gibi, Mısır Memlûklarıyla savaştı, Avrupalı kırallarla münasebetler kurdu, ve Memlûklarla Osmanlı Türklerine saldırması için teşvik edildi. Devlet dili olarak Türkçeyi kabul etti; ülkede Farsçayla birlikte Türkçe de konuşulmaya başlandı. Olcayto, kendi kurduğu Sultaniye şehrinde güzel binalar yaptırdı. Kemiklerini Kerbelâ'dan getirtmek istediği İmam Hüseyin için muhteşem bir türbe inşa ettirdi. Bu yapı günümüze kalmıştır. Kubbesinin çapı aşağı yukarı yirmibeş metredir; İran'ın en büyük kubbesi de odur. Olcayto'dan sonra gelen Moğol hükümdarlarının hiçbiri önemli değildir. Bu yüzden de İran'daki Moğol İmparatorluğu parçalanmış, küçük devletler haline gelmiştir.

Celâyir Oğulları (1336 - 1411). Bu devletlerin en önemlilerinden biri, üçüncü İlhanlı hükümdarı Ahmed Han'dan sonra gelen Argun Han'ın damadı Emir Hüseyin Celâyir tarafından kurulan Celâyir Oğulları Devleti dir. Sülâlesinin ilk hükümdarı Şeyh Hasan, 1336'da Bağdat'ı başkent yaptı. Kuvvetli bir hükümdardı, devletini de genişletti, 1356'da ölünce

yerine oğlu Üveys geçti; o da Azerbeycan, Musul ve Diyarbakır'ı fethetti. Bağdat'a yeni bir çehre verdirmek istedi. Ondan sonra gelen Emir Hüseyin, yeni bir Türk beyliği olan Karakoyunlu'larla savaştı. İlhan İmparatorluğu'nun kalıntılarından meydana gelmiş bir başka devletle, Muzaffer Oğulları Devleti'yle de çarpıştı.

Salgari'ler (1148-1282) - Şiraz'lı Sadi (1194-1281). Bir başka sülâle de Selçuk beylerinden biri tarafından 1148'de kurulan Salgari Oğulları Devleti'ni meydana getirdi. Bu sülâle önce Irak Selçuklularının, sonra da Harzemşahların buyruğu altına girdi. Sa'd ibn-i Zengi (1256-1291) nin hükümdarlığı zamanında, başkent Şiraz'da ünlü bir şair, sonradan adını Sadi olarak değiştiren Muslihüddin, yaşadı. Kuzey Afrika'yı, Hindistan'ı gezen Sadi onbeş kere Hac'a gitmiştir. Gördüğü insanları, hükümdarları dikkatle gözlemiş, bugün dünya edebiyatının klâsikleri arasında sayılan iki eser yazmıştır. "Gülistan" ve "Bostan" adlarındaki bu eserlerde manzum ve mensur hikâyeler vardır.

Muzaffer Oğulları (1313-1393) - Şiraz'lı Hafız (1300-1389). Muzaffer Oğulları Devleti Şerafeddin Muzaffer tarafından kuruldu; Şerafeddin Muzaffer, Yezd valisiydi. Oğlu Mübarizüddin hem Yezd, hem de Fars valiliğini, Olcayto'nun oğlu İlhan hükümdarı Ebu Said'den aldı. Kerman Şahı Şah Cihan'ın kızıyla evlendi. 1340 yılına kadar Kerman'ı, Fars'ı, hattâ İsfahan'ı fethetti. Tebriz'e bile saldıracak kuvvetteydi; ama bazı içişleri meseleleri yüzünden geri döndü. Kendisinden sonra gelenler sanat ve bilimi korudular. Şemseddin Muhammed adında bir müderris Şiraz'lı Hafız imzasıyla 1368'de yayımladığı "Divan" ıyla ün kazandı. Ele aldığı konu kadın ve tabiat güzelliğiydi; aşkı, ızdırabı, Tanrı'yı, Tanrı Sevgisi'ni tasvir etmişti. İki-yüzlülükten kaçınıyor, samimiyetin, arkadaşlığın, şerefin sesini tercih ediyordu. Ona bu yüzden "Lisan el-Gaib" adını takanlar da olmuştu. Muzaffer Oğulları Devleti'nin son hükümdarı Şah Mansur'dur. Şah Mansur, Timur'un ordusuyla savaşmış, hattâ Timur'la bizzat karşı karşıya çarpışmıştı. Devleti Timur tarafından yıkıldı, kendisini de Timur'un oğlu Şahruh öldürdü.

Timur (1336-1405). Bütün Orta Doğu küçük beyliklere ayrılmıştı. Müslümanların dünya yüzünde pek büyük bir

kuvvetleri yoktu. Sonradan muhteşem bir imparatorluk haline gelecek olan Osmanlı Devleti daha kuruluş devresindeydi. Hindistan da, Afrika da parçalanmıştı. İslâm dünyasında bilyük ve kuvvetli bir öndere ihtiyaç vardı. Böyle bir önder Semerkand'da meydana çıktı. Orta Asya'da Büyük Moğol İmparatorluğunu kuran Cengiz Han'ın oğullarından Çağatay Han soyundan geliyordu. Gençken beylik yaptı. Son derece kabiliyetli olduğu için göze girdi, Vezir oldu. 1369'da başka asillerle birleşip hanı tahttan indirdi, Semerkand hükümdarı oldu. Cengiz Han gibi bir cihan imparatorluğu kurmak istiyordu, ama bu yüzden Müslüman ülkelere verdiği zarar hoş görülemez. İnsan hayatına değer vermeyen bir zalimdi Timur. Kızınca bir buyruğuyla katliamlar yapılırdı. Yaptığından çok yıktı. Bütün usta işçileri, mimarları, sanatçıları toplamış, büyük bir şehir kurmak için Semerkand'a götürmek istemişti. Bu isteği yüzünden, Delhi'den Şam'a kadar birçok ülkede bilim ve sanat diye bir şey kalmamış, İslâm dünyası o alanlarda çok gerilemişti. Timur'un askerî bakımdan kuvveti inkâr edilemez. Hiç savaş kaybetmemişti, çok da cesurdu. Büyük bir devlet adamıydı, İslâmlığın şerefinden başka hiçbir şey onun için o kadar önemli değildi.

Timur'un Fetihleri. Timur aşağı yukarı her yıl Semerkand'dan ayrılır, fetihlere giderdi; bu fetihlerin sonunda Horasan'ı, Kabul'ü, Batı Hindistan'ı, İran'ı, Irak'ı, Suriye'yi ve Anadolu'yu kendine bağlamıştı. İmparatorluğu, Delhi'den Marmara Denizi'ne kadar uzanıyordu. Anadolu'yu fethedişi Osmanlı Hükümdarı I. Bayezid yüzünden olmuştu. Osmanlılar bir asırdır Bizanslılarla savaşıp kocaman bir imparatorluk kurmuşlardı. Sultan Bayezid, Timur'un ününü duymuş, bir gün onunla çarpışmak zorunda kalabileceğinden korkmaya başlamıştı. Onun için İmparatorluğunu Anadolu'da genişletmeye karar vererek Timur'a bağlı olan küçük beylikleri zaptetti. Kirman, Kayseri, Tokat, Sivas ve Kastamonu'ya girdi. Bazı beyler kaçıp Timur'a sığındılar, yardım istediler. Bayezid, Erzincan'a saldırdığı zaman Timur bunu bir meydan okuma sayarak ordusuyla batıya yürüdü. 1400 yılında Sivas'ı fethedip Bayezid'in oğlu Ertuğrul'la bütün askerlerini kılıçtan geçirdi. Sonra çekildi; 1402'de döndüğü zaman karşısında Bayezid'i buldu. Ordusu pek kuvvetli değildi Bayezid'in; Timur onu kolayca yenip esir aldı. Bayezid, esarettey-

ken öldü. Timur bu arada sınırlarını güney-batıda Suriye'ye, güney-doğuda da Delhi'ye kadar genişletmişti. 1405'de aklına Çin'i fethetmeyi koydu. Büyük bir ordu hazırlayıp Orta Asya'ya yürüdü; ama Çin sınırlarına varmadan hastalanıp öldü.

Timur'dan Sonra Gelen Hükümdarlar - Şahruh (1404-1447) ile Uluğ Bey. Timur, kendisinden sonraki hükümdar olarak başka bir oğlunu seçmişti, ama Horasan valisi Şahruh başa geçerek memleketi kırk yıl başarıyla idare etti. Ulu Tatara lâyık bir evlâttı. Akınlarla İran ve Orta Doğu'da darmadağın olmuş sanat ve kültür hayatını yeniden canlandırmaya çalıştı. Bilhassa Horasan, Merv ve Herat şehirlerine önem verdi. Oğlu Uluğ Bey'i Semerkand'a vali olarak gönderdi, o bölgenin işlerine de bir daha karışmadı. Becerikli, zeki bir adam olan Uluğ Bey kısa zamanda Semerkand'ı kültür ve bilim merkezi haline getirmeği becerdi. Bilimin koruyucusu kesildi, bu bakımdan onunla boy ölçüşecek bir hükümdara kolay kolay raslanmaz. Günümüze kadar kalan bir rasathane kurdurdu. Semerkand'da; hazırlattığı astronomi cetvelleri asırlarca en iyi cetveller olarak kabul edildi. Meşhed'de yaptırdığı cami, İran mimarisinin parlak örneklerindendir. Şahruh'un sarayı da muhteşemdi, Asya'da eşi yoktu. Birçok devletlerle, bu arada Büyük Çin Hakanlığı'yla, elçilik münasebetleri kurdu. Savaşçı olarak da üstün bir insandı. Gittikçe kuvvetlenen Kara Koyunlular'ı birçok kerc mağlûp etmişti. 1447 de öldüğü zaman yerine Uluğ Bey geçti; onun zamanında da Özbekler ayaklandılar, Orta Asya steplerinden Semerkand dolaylarına geldiler. Semerkand şehrine bile saldırıp her yeri yağma ettiler. Uluğ Han Özbeklerin Semerkand'ı yakıp yıktıklarını öğrenince büyük bir kedere kapıldı; bu olaydan sonra çok yaşamadı, öldü. Yerine 1452'de oğlu Ebu Said geçti.

Ebu Said (1452-1467) ile Akkoyunlular. Ebu Said, Timur'un şanına yaraşır bir şekilde hüküm sürdü; İmparatorluğu İndus'tan Fırat'a kadar genişletti. Hükümdarlığının son yıllarında Diyarbakır'da yeni bir Türk devleti, Akkoyunlular ortaya çıktı. Bu devlet, hükümdarları Emir Uzun Hasan'ın önderliğiyle Kürdistan ile Ermenistan'ı fethetmiş, batıda da ilerlemek istemiş, ama 1461'de Osmanlılar tarafından mağlûp edilmişti. Uzun Hasan da doğuya dönmüş, Timur'un toprak-

larını ele geçirmek istemişti. Usta bir askerdi. Karakoyunlu-ları yenerek İran'a girdi. Ebu Said ona karşı koymak istedi, ama o da mağlûp oldu. Uzun Hasan böylece Azerbeycan ile İran'ı fethetmiş oluyordu. Timur'un İmparatorluğu haritadan silinmişti artık. Uzun Hasan'dan sonra yerine geçen Yakub Şah, akıllı bir hükümdardı; onun zamanında ülkesinde huzur ve barış sağlandı. Kendisinden sonra gelenler onun sağladık-larını devam ettiremediler, devlet zayıf düştü, karışıklıklar çıktı. Sonunda İsmail Safevî adlı bir İranlı onların sülâlesine son verip büyük Safevî İmparatorluğu'nu kurdu.

Safevîlerden Önce Yaşıyan Ünlü Adamlar. Celâleddin Rûmî (1207-1273). Önce Moğollar, sonra da Tatarlar, Müs-lüman ülkelere büyük zararlar vermişlerdi. İkibuçuk asır boyunca pek az ilerleme olmuştu. Okullar yıkılmış, bilgi hazine-leri kitaplar mahvedilmiş, kabiliyetli insanlar ya öldürülmüş ya da dört bucağa dağıtılmıştı. Büyük yazarlar, Şiraz'lı Sadi ve Hafız gibi İslâm dünyasının yalnız kenarlarında-köşelerin-de çıkıyordu. Bir başka büyük şair, İslâm dünyasının belki de en büyük mistik şairi Anadolu'da yetişen Mevlâna Celâleddin Rûmî'ydi. Babası, Moğollar Orta Asya'yı istilâ edince Harzem-lerden kaçmıştı. Bilgili bir insandı, Konya'ya gelip Selçuk Sul-tanı Alâeddin'e sığındı, hocalık yapmaya başladı. Celâleddin daha çocuktu o zamanlar. Yirmiüç yaşındayken babası ölün-ce hocalık kendisine verildi. O da çok bilgiliydi, hoca olarak da beğeniliyordu; Tebrizli Şemseddin'in etkisi altına girerek dine sıkı sıkıya bağlandı. Yazdığı şiirleri "Mesnevî" başlığı altında topladı. "Mesnevî", belki de İslâm dünyasının en bü-yük eserlerinden biridir. Doğulu modern bir şair olan Muham-med İkbal onu ustası saymıştır.

Tarihçiler. Tarihçilik alanında iki büyük ve birkaç kü-çük ada raslanır. Bu adlardan biri Hülâgû Han'ın katibi olan Alâeddin Cüveynî'ye aittir. Cüveynî, olayları bizzat görmüş, Moğollar ve zaferlerini anlatan eserine "Tarih-i Cihanküşa" adını vermiştir. Öteki tarihçi de Gazan Mahmud Han'ın ve-ziri olan Reşidüddin'di. Bu çok kültürlü devlet adamının ese-rinin adı "Cami-üt-Tevarih" tir; İran tarihini anlatır, Moğol-ların gelişinden önceki devirlerden başlayıp zamanına kadar sürer. Tarafsız, dikkatli bir üslûbu vardır. Bir başka kitapta da Şehzade Celâleddin'in yaptıkları sayılmıştır. "Celâleddin

Harzem'in Hikâyesi" adını taşıyan bu kitabın yazarı, Şehzade Celâleddin'in kâtibi Nisa'lı Şehabeddin Muhammed'dir. Başka önemli bir tarihçi de Timur'un imparatorluğunun son zamanlarıyla Akkoyunluları, Emir Hüseyin'in sarayını anlatan Mirhund'dur. Anlattığı şeylerin rahat okunmasını sağlamak için araya fıkralar serpiştirmiştir.

Safeviler (1502 - 1736) - İsmail I (1501 - 1524). Onbeşinci asır sona ermiş, Osmanlılar İstanbul'u fethedip Avrupaya yerleşmişlerdi; ama Asya'da Abbasileri, İlhanlıları, Timurun oğullarını takiben kimse başa geçmemişti. Hindistan Moğolları daha kuvveti ellerine almamışlardı. Ama bir derviş soyu İran'ın kuzey batısında, Hazer denizinin hemen güneyinde gittikçe büyüyordu. Bu soy, İran'ın büyük Safevî sülâlesinin temelini attı. Önce Şeyh Safiyeddin (1252 - 1334) önderliği altında toplandılar. Safiyeddin, bir din adamiydı, Şiiliği yaymak için çalıştı. Soyundan Şeyh Cüneyd, Uzun Hasan'ın kızkardeşiyle evlendi. Akkoyunlular o sırada İran'ı işgal etmiş oldukları için Şeyh Cüneyd bu evlenmeyle kuvvetli akrabalar edinmiş oldu. Oğlu Haydar da, Uzun Hasan'ın kızlarından birini aldı. Haydar askerlerine kırmızı takkeler giydirdiği için onlara "Kızılbaşlar" denildi. Haydar, halkın başına geçerek kuvvetini bir Türkmen beyi olan Yakub Şah'a karşı denemek istedi, ama mağlûp oldu. Oğullarından birinin adı İsmail'di. İhtiraslı bir adamdı. İsmail, 1497'de Yakub Şah öldüğü zaman ortaya çıkarak meydanı okudu. İyi bir komutan olduğu için Akkoyunlularla yaptığı savaşı kazanarak Türkmen beyliğinin başkenti Tebriz'i aldı. Yaptığı başka savaşlar sonunda İran'a sahip oldu. Sonra da Irak'ı, Musul'u, Diyarbakır'ı, yani Akkoyunluların bütün topraklarını fethetti. Yine de tatmin olmamıştı. Kuzeydeki Özbeklere saldırdı. Özbeklerin hükümdarı Şaybanî Han'ı yenerek öldürdü. Böylece eline Horasan'ı da geçirmiş oluyordu. Büyük bir imparatorluk kurmuştu. Doğuştan İranlı ve Şiî olduğu, Farsça konuştuğu için millî bir kahraman diye kabul edildi. İlk büyük Şiî imparatorluğunu kuran odur. Bugün de İran'da Şiîlerin sayısı pek çoktur.

Şah İsmail ile Osmanlılar. Şah İsmail İranlılarca kahraman olarak kabul edilirdi; hattâ bazıları ona bir evliya gözüyle bakarlardı. Sözünü geçiremediği tek devlet Osmanlı

Devleti oldu. O sıralarda Osmanlıların başında Şiîlerin düşmanı olan I. Selim bulunuyordu. Selim, ordusunu toplayıp İranlıların üstüne yürüdü, Şah İsmail'le 1514'de Çaldıran'da karşılaştı. Türkler daha kuvvetliydiler, Şah İsmail ne kadar hücum ettiyse de bir sonuç elde edemedi, Sultan Selim galip gelip Tebriz'i aldı. Ama ordusu daha ilerlemek istemediği için çekildi. Kürdistan'la Diyarbakır'ı kendine bağladı. Bunun tarih bakımından önemi büyüktür. Osmanlılarla İranlılar Çaldıran Seferi'ni takip eden üç asır boyunca zaman zaman savaştılar. Doğu Avrupa'yla Batı Asya arasında artık gelenek haline gelmiş savaşları sürdürüyorlardı sanki. Şiîlerle Sünnîler arasındaki çatışma böylece devam etti. İki taraf da sayısız mal ve can kaybettiler.

Şah I. Abbas (1578-1629). Şah İsmail'in yerine Şah Tahmasp geçti; o da batıda Osmanlılarla, doğuda da Özbeklerle savaştı. Özbekleri yendi, ama Osmanlı İmparatoru Kanuni Sultan Süleyman'la yaptığı savaşları kaybetti. Sürülmüş Moğol İmparatoru Hümayun'un İranlılara sığınması da Şah Tahmasp zamanında olmuştur; Hümayun'a istediği yardım Şiîliği kabul ettiği zaman verildi. Şah Tahmasp İran'ı yeniden kurmaya başladı; Safeviler onunla yepyeni bir yola girdiler, ama asıl sonuç oğlu Şah I. Abbas zamanında alındı. Şah Abbas açık fikirli, ileriyi gören bir adamdı. Eski İran'ın ihtişamını yeniden canlandırmak istiyordu. İranlıların başlarında nihayet İranlı bir sülâle bulunuyordu, İslâmiyete de bazı İran özellikleri katılmıştı. Bunun içindir ki halk da Şah Abbas'a yardım etmek için canla başla çalıştı. Şah Abbas, gerekirse Kızılbaşlarla çarpışabilmek için güvenebileceği bir ordu kurdu. Türklere hep yenildiklerini düşünerek iki İngiliz'in, Anthony ve Robert Shirley'in yardımlarıyla bu orduya yeni bir çehre verdi. Artık eski düşmanları olan Özbekler ve Türklerle karşı karşıya gelebilirdi.

Özbeklerle Savaş. Türkler, Şah Abbas'ın saldırmasını beklemeden kendileri saldırdılar. Ferhad Paşa'nın komutanlığında bir orduyla 1587'de İran'a girdiler. Bağdat yakınlarında cereyan eden savaşı İranlılar kaybetti. Türkler Tebriz'i yine aldılar. Bu arada Özbekler Horasan'da kargaşalıklar çıkarmışlardı. Özbek hükümdarı Emir II. Abdullah ihtiraslı bir adamdı. Sınırlarını genişletmiş, Horasan'da Herat ile Meşhed'i fethetmişti. Sonraları İsfahan'ı da alarak bütün Ho-

rasan'ı eline geçirmiş oldu. Ama 1597'de Şah Abbas ordusunu toplayıp Özbeklerin üstüne öyle bir hırsla yürüdü ki hepsini darmadağın edip Horasan'dan attı. Bu zaferden sonra Türklere döndü. 1603 de kuzey-batıya çıkıp Tebriz'le birlikte Erivan'ı, Şirvan'ı ve Kars'ı aldı. Musul, Diyarbakır ve Mezopotamya'yı da aldıktan sonra muzaffer olarak ülkesine döndü. İranlılar sevinçten bayram ettiler. Birkaç yıl geçti. 1612 de İran'ın lehine bir barış imzalandı. 1616'da Türkler Erivan'ı kuşatınca İranlılar yeniden harekete geçip onları püskürttüler. 1618'de bir sefer daha yaptı Türkler, ama kendileri için başarısız sayılabilecek bir sonuç elde ettiler. Bu tarihten birkaç yıl sonra Bağdat'a kadar geldilerse de pek az yer alabildiler. Savaşlar sona erdi, iki taraf arasında barış imzalandı. Şah Abbas, İran'ın onurunu kurtarmıştı.

Şah Abbas'ın Başarıları. Şah Abbas yalnız askerî bakımdan değil, idarî bakımdan da büyük bir hükümdardı. Ülkesindeki haberleşme imkânlarını arttırdı; kervansaraylar, köprüler kurdurdu; yaptığı yolların bazıları bugün bile kullanılır. Isfahan'ı kendine başkent seçip eşsiz bahçelerle donattı. İnşa ettirdiği saraylar, camiler, medreseler çağının mimarlık alanındaki harikalarındandı. Başka ülkelerden gelen gezginler, döndükleri zaman, gördüklerini, anlata anlata bitiremediler. Şah Abbas'ın sanata, halıcılığa, çiniciliğe, dokumaya verdiği önem, İran'ı bu alanlarda üstün bir seviyeye çıkardı. İran birliğini sağlamak amacıyla Şiilikten medet umdu. Meşhed'i kutsal bir yer ilân edip orayı zaman zaman ziyaret etti. Hattâ bir keresinde 800 mili yürüyerek gitti. Müslüman olmayanlara çok anlayışlı davrandı; yurt dışında bile büyük bir hükümdar olarak tanındı. Onun desteğiyle İran sanatı bütün İslâm dünyasını etkiledi. Bir tek şey başaramadı: büyük bir şair yetiştiremedi. Safevîler devrinde İran Şiiri hiç önemli olamamıştır.

Şah Abbas'dan Sonra Gelenler. Şah Abbas'dan sonra gelenler aynı karakterde değillerdi. "Harem idaresi" devlet işlerinde öldürücü etkisini göstermeye başladı. Saray dalavereleri, entrikalar Şahların kuvvetlerini azalttı, ülkede huzursuzluğa sebep oldu. Türkler, İran'ın bu durumunu yakından takip ediyorlardı. Şah Abas'ın ölümünden sonra Osmanlı Sultanı IV. Murad, İran'ı işgal edip Hamadan'ı ele geçirdi.

1635'de Erivan'la Tebriz'i, 1638'de Bağdad'ı aldı Osmanlılar; barış imzalanınca Erivan'la Tebriz'i geri verdiler, ama Bağdat ve Irak kendilerinde kaldı. O zamandan sonra da Bağdat Birinci Dünya Savaşı'na kadar Türklerin elinde kaldı. Onsekizinci yüzyılda son Safevî hükümdarı, koyu bir Sünnî olup İranlıların aşırı düşüncelerini beğenmeyen Afgan hükümdarı Mir Veys'le savaşmak için sefere çıktı. Mir Veys, Safevî Şahı Hüseyin'in istediği vergiyi vermeyi reddetmişti, İran ordusunu kolayca mağlûp etti. Mir Veys'den sonra gelen Afgan hükümdarı Mir Mahmud 1722'de İran'a girdi. İlk savaşını kazanarak İsfahan'a yürüdü. Şah Hüseyin şehit oldu, oğlu Tahmasp kuvvet toplamak için kaçtı. Afganlar İran'a sahip olmuşlardı, birkaç yıl da öyle kaldılar.

Afganlar - Mir Mahmud ile Eşref Şah. Afganlar'ın İran'ı elde ettikleri yıllarda Rusya'nın başında Çar Büyük Petro bulunuyordu. Sahiden de büyük bir adam ve atılgan bir savaşçıydı. Bütün arzusu Rusya'yı genişletmek, ilerletmekti. Bunu yapmanın en iyi yolu Müslümanlara, gittikçe zayıflayan Türklere ve İranlılara saldırmaktı. Safevîleri korumak bahanesiyle Kafkaslardan İran'a indi. 1722'de Derbend'i, Reşid'i, Bakû'yu aldı. Kafkasların güneyindeki bu şehirler, asırlardır Müslümanların elindeydi. Safevî Şahı II. Tahmasp, eğer Petro Afganları İran'dan atarsa ona Şirvan'ı, Dağıstan'ı, Gilan'ı, Mazandaran'ı, hattâ Astrabad'ı vermeyi vadetti. Türkler harekete geçtiler. 1723'de Tiflis'i aldılar. Bir süre Türklerle Ruslar arasında barış hüküm sürdü. Türkler Tebriz'i, Hamadan'ı ve Kermanşah'ı istediler. Çar bunu kabul edince Türkler bu şehirleri aldılar (1724 - 1725). Afgan hükümdarları da İsfahan'da çıkan bazı karışıklıklarla uğraşıyorlardı. Sünnî oldukları için kültür bakımından daha geriydiler. İranlı asiller ise kültürleri ve geçmişleriyle iftihar ediyorlardı; gerçi yeni hükümdarlarına baş eğiyorlardı, ama yine de bir üstünlük havası taşıyorlardı. Afganlar buna çok kızıp onları cezalandırmaya kalktılar. Bu hareket, işleri daha çok sarpa sardırdı. İki tarafta da nefret arttı. Mir Mahmud öldüğü zaman durum buydu. Yerine Eşref Şah sultan oldu, o daha anlayışlıydı. Onun şartlarını İran asilleri kabul etmediler. Eşref Şah yine de inancını kaybetmedi. 1727 de Türkler geldiği zaman onları yendi; yapılan anlaşmada biraz yer verdi, karşılığında İran Şahı olarak tanındı. Ertesi yıl Tahmasp

kuvvetli bir müttefikle, yukarı Horasan'da yaşıyan Afşar Türklerinin hükümdarı Nadir Han'la geldi. Tahmasp'la Nadir Han Meşhed'le Herat'ı fethettikten sonra doğru İsfahan'a yürüdüler. Eşref Şah'ı önce İsfahan yakınında, sonra da iki yıl sonra 1730'da Şiraz yakınında mağlûp ettiler. Eşref Şah İran'dan ayrıldı, Kandahar'a dönerken yolda öldürüldü; kuvvet de yeniden Safevîlerin eline geçti.

Afşarlar - Nadir Şah (1734 - 1747). Nadir Han, Şah'ın hem veziri, hem de başkomutanıydı. Şah'ın kızkardeşiyle evlenince kuvveti daha da arttı. Büyük bir savaşçıydı; İslâm tarihinde bu bakımdan eşine az raslanır. Afganları yendikten sonra Türklerin üstüne yürüdü; onları Hamadan, Kermanşah ve Tebriz'den çıkardı. Kabul'da kuvveti ele almış olan Abdal Oğulları'nın üstlerine de saldırdı. Onun yokluğunda Şah Tahmasp aptalca bir hareket yapmış, Türklerle savaşmıştı. Yenilerek Nadir'in aldığı şehirleri geri vermek zorunda kalmıştı. Nadir çok kızdı buna, başkente dönerek Şah'ı tahttan indirdi. Yerine, Tahmasp'ın sekiz aylık oğlu III. Abbas'ı geçirdi. Devlet işlerine kendisi bakıyordu. Dört yıl sonra küçük Şah öldü. Aşiller tahta Nadir'in geçmesini istediler. Nadir, resmî dinin Sünnî mezhebi olarak kabul edilmesi şartıyla tahta geçeceğini söyledi. Asiller kabul ettiler bunu, ama tahta geçtikten sonra Nadir Şah'ın bu konudaki bütün gayretleri boşa gitti, Sünnîlik İran'da yayılmadı. Başka alanlarda yaptığı ıslâhat hareketleri başarı kazandı, İran yine muhteşem bir devlet olduğu sınırları genişledi.

Fatih Olarak Nadir Şah. Nadir Şah'ın seferleri destan gibidir. Böyle bir enerjiyi, böyle bir önderliği İslâm tarihi uzun zamandır kaydetmemişti. Ruslarla Türklerin kısa Afgan hükümdarlığı boyunca İran'dan neler kopardığını unutmamıştı. Önce Rusya'ya saldırdı. Yaptığı sefer başarıyla sona erdi; Mazandaran'ı, Astrabad'ı ve Gilan'ı geri aldı. Ama Nadir Şah Ruslarla savaşırken Türkler İran'a girdiler. Nadir Şah onlarla boy ölçüşmek için döndü, Kerkük'te yaptığı savaşı kaybetti. Bundan sonra Ruslarla anlaşmak istedi. Ruslar kendisiyle Türklere karşı birleşirse onlara Kafkasya'daki bütün yerleri, Bakû ile Derbent'i vereceğini söyledi. Çar kabul etti bunu, Nadir Şah 1735'de Türklerle savaştı, galip geldi. Tiflis'i geri aldı. Batıda pek tehlike olmadığını anlayınca ora-

ya da yürüdü. Kandahar'ı fethetti. Ertesi yıl, 1739'da Kabul'u, Peşaver'i, Lahor'u zaptetti. Hindistan'daki Moğol İmparatoru Muhammed Şah bir ordu gönderdi, ama yenildi. Nadir, Delhi'ye girip her yeri yağma etti, halkı kılıçtan geçirdi. Devlet hazinesini boşaltıp sayısız ganimetle birlikte götürdü. Parçalanmış bir hükûmet bıraktı arkasında. Ele geçirdiği zenginlik başını döndürmüştü. Ülkesine giderken Kandahar'da durup elmasları, mücevherleri, altınları, tahtları, çadırları seyretti. İran'a döndüğü zaman bu ganimeti saklamak için özel bir saray yaptırdı. Bazı saatlerini, hattâ günlerini o sarayda, varlığına bakmakla geçiriyordu. Değişmiş, cimri biri olmuştu artık. 1740'da Buhara'yı da alıp sınırları biraz daha genişletti.

Nadir'in Karakteri. Nadir Şah büyük bir asker bir fatihti ama hiç de iyi bir idareci değildi. En büyük hatâlarından biri kuvvetine güvenerek halkın mezhebini değiştirmeye kalkışması oldu. Gayretleri semere vermedi, hoşnutsuzluk uyandırdı. Hindistan'da ele geçirdiği zenginlik cimri yaptı onu, o hazineyi memleketin gelişmesine harcıyacağına bir köşede sakladı. Hindistan'dan döndüğü zaman, zafer belirtisi olarak, bütün vergileri kaldırmış, ama paranın bittiğini görünce yeniden koymuştur. Büyük bir adam olmasına rağmen verdiği bazı sözleri tutmamıştır. En iyi vasfı da askerî alanda gösterdiği dehâydı. 1745'de Türkler yeniden İran'ın üstüne yürüdükleri vakit onlarla Kars'ta karşılaştı, büyük bir zafer kazandı. Sonunda Müslümanlar arasında barış imzaladı. Nadir Şah 1747'de kendi adamlarından biri tarafından öldürüldü.

Zendler (1750 - 1779). Nadir in ölümünden sonra Afşar sülâlesi uzun zaman devam etmedi. Nadir Şah'ın torunlarından biri olan Şahruh, Şiî bir rakibi tarafından tahttan indirildi, gözleri çıkarıldı. O haliyle kaçabilip Horasan'a gitti, oraya yerleşti. 1796'ya kadar orada bir maharet, cesaret, ümit timsali olarak hüküm sürdü. İran'da iki kuvvet, tahtı ele geçirmek için karşılıklı çekişiyordu. Bunlardan biri, başlarında Kerim Han'ın bulunduğu Zendler, öteki de Kacarlardı. Sonunda Kerim Han mücadeleyi kazanıp Şah oldu. Güneyde daha kuvvetli olduğu için başkenti Şiraz'a nakletti. İyi bir idareciydi, İran'a huzur getirdi. İngilizlerin bazı şehirlerde fabri-

ka açmalarına izin verdi. Ölümünden sonra bazı karışıklıklar çıktı, ama kısa bir zaman sonra 1789'da Lütfi Ali Han tahta çıktı. Onun da bir hükümdara yakışan vasıfları vardı. Ama Kacarlar gittikçe kuvvetleniyorlardı, onlarda mücadele etmek zorunda kaldı. 1794 de Kacarların önderi Ağa Muhammed, onu yenip Zend sülâlesine son verdi, 1925'e kadar İran'ı idare edecek olan Kaçar sülâlesini kurdu.

İran'da Devlet İdaresi. İran'ın idare tarzı ve kültür müesseseleri hakkında da biraz bilgi vermek gerekiyor. Bütün Müslüman ülkelerdeki idare tarzı aşağı yukarı aynıydı. Sultan, Şah ya da Halife en yüksek baştı. Onu Naib, Vekil ya da Sadrazâm takib ederdi. Savaşlarda ya hükümdar ya da oğlu başta giderdi. Ayrı bir Başkomutana pek ihtiyaç duyulmazdı. Sultan ya da Şah aynı zamanda Baş Hâkim'di; ayrıca bir de Büyük Kadı vardı. Müftü de Şah'ın akıl hocasıydı. Maliye, Haberleşme, Âsayiş gibi görevlere bakan vezirler de bulunurdu. Safevîler zamanında törenleri idare eden biri de bulunurdu. Haberleşme iyi temin edilmediği için taşradaki valilere büyük imtiyazlar verilmişti. Tayin yetkileri vardı. Askerî kuvvetin başında bulunurlardı. Vergileri toplar, belirli bir miktarını başkente yollarlardı. Vergilerden başka gelir olarak bağış, ganimet, gümrük bedeli, geçiş paraları, haraç da vardı. Şaha ayrıca özel hediyeler de verilirdi. Ülkenin idaresi düzenliydi.

İran Malları. İran'da endüstri gelişmişti; bazı mallar ihraç edilirdi. İran halıları, dokumaları, bardakları, çömlekleri ve minyatürleri dünyanın her yerinde revaçtaydı. Bilhassa İran kumaşları öylesine beğenilirdi ki Avrupa kıralları bile onları kullanırlardı. İngiltere Kıralı II. Charles, İran kumaşından yapılma elbiseler giyerdi. Fransızlar da İran mallarını pek beğenirlerdi. I. Abbas'ın hükümdarlığı sırasında dokunan kadifeler, ipekliler bugün bile dünyanın çeşitli müzelerinde teşhir edilir. O günlerin halılarının değerleri çok büyüktür. Şah Abbas vazolardan hoşlandığı için Çin'den bu işle uğraşan yüzlerce aile davet etmiş, onları iyi şartlarla İran'a yerleştirmişti. Cam işleri de Safevîler zamanında ilerlemişti. Clavijo adlı bir Venedikli asil Timur'un Semerkand'daki sarayında gördüğü harika şeyleri anlata anlata bitirememiştir. İranlıların mimarî tarzı Moğollara tesir etmiştir. İran şiirinin Türk şiiri üstündeki etkileri de büyük olmuştur.

İran Sanatı. İran şiirinin güzelliği hakkında çok şey söylenmiştir. Dini sebepler yüzünden Safevîler zamanında büyük bir şair yetişememiştir. Birçok şiir yazılmıştır, ama şairler konuya, duyguya pek önem vermez olmuş, dil ve biçim güzellikleriyle uğraşmışlardır. Geometrik düzenler kurmak âdet hâline gelmiştir. Ama resim ve mimarlıkta İranlılar harikalar yaratmışlardır. Timur'un imparatorluğu zamanında Horasan'da millî bir sanat belirmeye başlamıştı. Bu millî akıma, "Şehnâme" gibi klâsikleri resimliyen Şeyh Cüneyd öncülük etmiştir. Onu, 1480 ile 1507 yılları arasında Herat'ta bir okul kuran Behzad izlemiştir. Behzad, resme tabii bir hava ve daha önce kullanılmayan bir renk anlayışı katmıştır. Bunlardan başka Sultan Muhammed ve dokuma desenleri yapan Rida Abbasi'nin adları da anılabilir. Mimarlık alanında ise, Olcayto'dan, Şahruh'dan, Şah Abbas'a kadar geçen zamanda varlığından her ülkenin gurur duyabileceği yapılar inşa edilmiştir.

X. BÖLÜM

OSMANLILAR

Osmanlıların Başlangıcı - Ertuğrul Bey. Türkler İslâmlığı, dokuz ve onuncu yüzyıllarda kabul ettiler; o zaman Orta Asya'da yaşıyorlardı. Onbirinci yüzyılda güneye göç etmeye başladılar. Kollarından biri, Selçuk Bey'in komutanlığında İran'a inip 1055'de Bağdat'ı aldı. Başka bir kol Kabul'a girip Gur İmparatorluğu'nu kurdu. Başka bir küçük kol da İran'la Irak'ı geçip Fırat'ın yukarı kıyılarına yerleşti, Moğol akınları boyunca da orada kaldı. O sıralarda Müslümanlar hâlâ Haçlılarla din savaşları yapıyorlardı. Suriye'de olduğu gibi Anadolu cephesinde de çarpışacak gönüllülere ihtiyaç vardı. Birçok Türk birliği o bölgelerde dolaşıyordu, içlerinden bazıları küçük vilâyetlere yerleşmiş, İlhanlılar zamanında bile yurtlarından ayrılmamıştı. Bu birliklerden birinin komutanı Osman Bey'di, birliğe onun için "Osmanlılar" denilmiştir. Babası Ertuğrul Bey Konya'daki Selçuk Sultanı II. Alâeddin'in buyruğuna girmişti. Bu Türkler iyi savaşçı oldukları için Sultan onları Bizanslılara karşı kullanmaya karar vermiş, Marmara Denizi yakınlarındaki Söğüt kasabasına yerleştirmişti. Sınırı koruma görevini alan Ertuğrul Bey 1289'da ölmüş, beylik de oğlu Osman'a geçmişti.

I. Osman (1290 - 1326). Osman Bey, Osmanlıların kurucusu olarak kabul edilir. Amacı, halkının gelişip büyümesiydi. Selçuklularla Gurların neler yaptıklarını biliyordu; aynı şeyi kendi halkı niçin başarmasındı? Hedefin çöken Bizans İmparatorluğu olduğu besbelliydi. İmparatorluğunu kurmak için gözlerini batıya dikti; ama her şeyden önce halkının kuvvetlenmesi gerekiyordu. Bizanslılarla savaşıp, onların Batı Anadolu'da ellerinde tuttukları yerleri (Bursa ve İznik gibi şehirleri) alıp küçük bile olsa bağımsız bir Beylik kurması, sonra da Marmara Denizi'nin ötesinde, Trakya'da bazı bölgeler ele geçirmek istiyordu. Osman Bey'le oğlu Orhan Bey bü-

tün bunları başardılar. Birçok Müslüman maceraperesti, tüccarlar, hattâ Yahudiler bile Osman Bey'in buyruğu altına girdi; böylece kuvvetlenen Osmanlılar, Bizanslılar üstüne akınlara başladılar. Melangnore şehrini alıp adını Karacahisar olarak değiştirdiler, orayı başkent yaptılar. Bundan sonra Osman Bey, önemli bir yer olan Bursa'yı kuşattı; şehir, kendisinin öldüğü yılda, 1326'da zaptedildi. Osman Bey, bağımsız bir Beylik kurmağa muvaffak olmuştu. Türklere büyük ideal-ler, çalışma gücü ve azim bıraktı. Ölünce yerine oğlu Orhan Bey geçti.

I. Orhan (1326 - 1359). Orhan Bey, Osman Bey'in ölüsünü büyük bir törenle Bursa Kalesi'ndeki kiliseye gömdürdü; sonraları cami haline getirilen o kiliseye, Türk Hükümdarlarının gömülmesi âdet olmuştur. Orhan Bey daha sonra İznik'i alıp orada ilk Türk okulunu kurdurdu. Okulun başına değerli bir bilgin olan Davud el-Kaysarî getirildi. Orhan Bey de babasının izinden yürüyüp 1330'da Pelekanon'da Bizanslıları mağlûp etti; orada da okullar, işyerleri kurdurdu. İyi bir devlet adamının yapacağı gibi yaptı, Eski Yunan müesseselerinin yıkılmasına izin vermeyip onları İslâm çizgileri üzerinde yürüttü, geliştirdi. Ordusunu da yeniden gözden geçirip başına Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa'yı getirdi. Hep süvarilerden müteşekkil olan orduya piyadeler de yerleştirdi. Yeni bir kuvvet daha meydana getirdi; Yeniçeriler adını alan bu kuvvet Türk ordusunda cesaretiyle olduğu kadar bağlılığıyla da ün kazanmıştır. Yeniçeriler, Hıristiyan ailelerden devşirilen çocuklardan meydana gelirdi. Bu çocuklar özel eğitim, öğrenim görür, Müslüman olarak yetiştirilirlerdi; içlerinden bazıları ünlü birer paşa bile olmuştu. Körükörüne Hükümdar'a bağlıydılar. Üç yüzyıl önemli bir rol oynamış, sonraları da çürüyüp gitmişlerdi.

Orhan Bey ve Bizanslılar. Bu arada Bizans İmparatorluğu iyice küçülmüştü. Önceleri Selçuklular, onların Anadolu'daki topraklarının çoğunu almışlardı, şimdi de Osmanlılar alıyorlardı. Bizans İmparatoru'nun güney-doğu Avrupa'daki kuvveti de Sırpların gittikçe büyüyen kuvveti tarafından tehdit ediliyordu. Bulgarlar da ilerliyorlardı. Venedik ve Cenova da Ege Denizi'ndeki birçok adayı ele geçirmişti. Kocası İmparator III. Andronikus'un 1331'de ölmesiyle dul kalan

Anna, Kantakuzen'le anlaşıp İmparatoriçe oldu. Bir süre sonra değişik fikirleri yüzünden ayrıldılar; Kantakuzen, kızı Theodora'yı Orhan Bey'e verip Osmanlılarla dostluk kurdu. Kızına karşılık da 6.000 askerin kendine yardım etmesini istedi. Böylece Türklerin yardımıyla İmparatoriçeyi yenip tahta geçti, İmparator oldu, karısını da İmparatoriçe yaptı. Dört yıl sonra 1349'da Sırplar Bizans'ı tehdit edince yine Türklerden yardım istediler. Orhan Bey 20.000 piyade ve süvari yolladı. Bu olaydan yine dört yıl sonra İmparatoriçe Anna'nın artık büyümüş oğlu Yani Paleologus'la ihtilâfa düşünce yine damadına başvurdu. Bu sefer karşılık olarak Avrupa yakasındaki Çimpe kalesini Osmanlılara verdi. Orhan Bey, oğlu Süleyman Beyin yanına kuvvetli bir birlik katarak, onu kalenin korunmasına memur etti. Süleyman Bey, atılgan, cesur bir delikanlıydı. Gelibolu kalesini hasara uğratan bir depremden faydalanarak o kaleyi de aldı. Kantakuzen itiraz etti buna, ama Orhan Bey başka bir kalenin, hele o kale hasara uğramış olursa, yardımlarına karşı büyük bir değer taşıyamıyacağını bildirdi, Gelibolu'yu geri vermedi. İmparator bunun üzerine telâşa kapılarak Hıristiyanlardan, Sırp ve Bulgar kırallarından yardım istedi, ama isteği kabul edilmedi. Bizanslılar da kızıp Kantakuzen'in kendilerine ihanet ettiğini ileri sürdüler, tahttan indirdiler onu. Yani Paleologus Türkleri zaptettikleri kalelerden atmaya çalıştı, ama faydasızdı. Türkler, kalmak için gelmişlerdi bir kere; aradan altıyüz yıl geçmiş olmasına rağmen hâlâ da oradadırlar. Süleyman Bey attan düşüp ölünce Orhan Bey çok üzüldü. Bir yıl sonra, 1359'da o da öldü. İyi bir önder, büyük bir devlet adamı, gerçek bir kurucuydu.

I. Murad (1359 - 1381). Orhan Bey'in yerine Anadolu'da çarpışıp Ankara'yı almış olan ikinci oğlu Murad başa geçti. Orhan Bey'in ölümü üzerine Ahîlerin teşvikiyle isyan eden Anadoluların üstlerine yürüyüp ayaklanmayı bastırdıktan sonra Trakya'ya gitti. Balkan prenslerine saldırmağa başladı. 1362 de aldığı Edirne'yi başkent yaptı; böylece İstanbul'un Balkanlarla ilgisini kesmiş oluyordu. Kumandanları Evranos Paşa'yla Lala Şahin, Çorlu ve Kırkkilise (Kırklareli) kalelerini zaptetti. Bizans İmparatoru, ordusunu toplayıp Murad'ın üstüne saldırdı, ama Babaeski'de mağlûp oldu. Murad, Filibe'yi de eline geçirdi, Balkan Dağlarına kadar bütün

bölgeyi aldı. Bütün Balkanlara öylesine korku saldı ki Bulgar Kıralı Şişman ona vergi vermeyi kabul etti.

Türklere Karşı İlk Haçlı Seferi. Haçlı Seferleri bitmişti. Suriye ele geçirilmiş, sonra da kaybedilmişti; Haçlıların Filistin'deki son yerlerini Memlûklar alalı bir yüzyıldan fazla olmuştu. Papa hâlâ Hıristiyanların dinî öncüsüydü, o bakımdan önemi, kuvveti de büyüktü. Bunun içindir ki Bizans İmparatoru kendisinden yardım istediği zaman Papa V. Urban, Avrupa kırallarına artık alıştıkları o çağrıyı yolladı. Aynı cevabı da aldı. Herkes Müslümanların ne biçim insanlar olduklarını soruyordu birbirine. Moğollar bile ortadan kaldıramamışlardı onları, Tatarlar bile yıkamamışlardı, şimdi de Avrupa'nın bir köşesinde belirmişlerdi. Haçlılar toplanınca Savoy Kıralı Asmodeus önder seçildi; o da bir donanmayla bir ordu meydana getirdi. Önce Gelibolu'yu aldı, ama Türkler onu mağlûp edip yurtlarından çıkardılar. Sefer de böylece sona erdi. Ama bu başarıyla Haçlı Seferleri bitmiş olmuyordu. Balkan kuvvetleri bu kere de Sırp Kıralının başkanlığında toplanıp Türklere saldırdılar. 1371'de Meriç nehri kıyılarında büyük bir savaş oldu. Sırplarla müttefikleri yenildiler, Murad Makedonya'ya girdi. Arnavutluk'la Yunanistan'a akıncılar göndermeye başladı; Balkanlarda öylesine kuvvetlendi ki Bizans imparatoru Yani Paleologus onun üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldı.

Başka Fetihler - Kosova Savaşı (20 Haziran 1389). Murad Beyin komutanları Çandarlı Hayrettin ve Hacı İlbay, Sultan kadar iyi birer askerdiler. Yeni seferlere çıkıp yeni fetihlerde bulundular kısa zamanda. 1385'de Rumeli'nin merkezi olan Sofya, 1386'da Niş alındı. Bu fetihler sonucunda Türkler öylesine kuvvetlendiler ki Sırp Kıralı Lazar bile Murad'ın buyruğu altına girdi. İtalyan Cumhuriyetleri, ticarî kolaylıklar sağlamak için Murad'a yaklaşmağa başladılar, ilk olarak Cenova Cumhuriyetiyle bir ticaret anlaşması imzalandı. Bir yıl sonra, 1388 de Venedikliler Marmara'dan geçip güney Rusya ve Kafkasya'nın Karadeniz'deki limanlarıyla ticaret yapma müsadesi aldılar. Bulgar Kıralı Şişman, Murad'a kızkardeşini verip onunla akrabalık tesis ettiği halde, diğer Balkan devletleri Sırplar ve Bosnalılar, kıralı Türklerin ilerleyişini durdurmaya zorladılar. Şişman büyük bir ordu topladı; Hıris-

tiyan müttefikler birleşerek Vidin'de Türk kumandanı Lala Şahin Paşa'yı mağlûp ettiler. Ama kısa bir süre sonra Çandarlı Hayrettin Paşa'nın oğlu Ali Paşa, Tırnova ve Şumnu şehirlerini zaptetti. Bunun üzerine bütün Balkan Devletleri Türklere karşı birleştiler. Sırplar, Bulgarlar, Bosnalılar ve Eflâklılar, Sırp Kıralı Lazar'ın idaresinde toplandılar. 20 Haziran 1389'da Kosova'da büyük bir savaş oldu. Türkler, müttefiklerin müdafaa hattını yararak onları kesin bir yenilgiye uğrattılar. Murad, savaşta öldü; ama oğlu Şehzade Bayezid bütün gücüyle çarpıştı. Kral Lazar savaşırken öldü, savaş böylelikle sona erdi.

Murad'ın Başarıları. Osman Bey, Osmanlıların babası, Orhan Bey, devletin kurucusu olabilir; ama devletin sınırlarını geliştirip Osmanlı İmparatorluğu'nu meydana getiren Murad Bey'dir. O, büyük bir cihangirdi; Balkan Devletlerine öyle darbeler indirdi ki Türklerin adı bütün Avrupa'ya yayıldı. Onun karakterinin başlıca özellikleri cesareti, azmi ve kabiliyetiydi. İyi bir siyaset adamıydı. Fetihlerle elde edemediğini, anlaşma yoluyla, akrabalık tesis ederek, ya da para ödeyerek ele geçirirdi. Oğlu Bayezid'i, Germiyan Beyi'nin kızıyla evlendirmiş, bu ülkenin bir kısmı çeyiz olarak Osmanlı ülkesine katılmıştır. Hamid ülkesinin bir parçasını satın almış, Anadolu'daki topraklarını genişletmişti. Savaş zamanında düşmanlarına dehşet saçardı. Türkler, onun devrinde Tuna'yı aştılar. Ordusu, Avrupa'nın en iyi ordusuydu; gerisinde torunlarının uzun zaman yaşattıkları bir şeref ve şan geleneği bıraktı.

I. Bayezid (1389-1402). Şehzade Bayezid tahta geçince atalarının cesaretine sahibolduğunu kısa zamanda gösterdi. Kosova zaferine dayanarak, yeni Sırp Kıralı Stefan'ı barış istemeğe zorladı. Ordusunun başına geçerek Eflâk'a yürüdü, Eflâk beyi ona boyun eğdi, vergi vermeyi kabul etti. Artık bütün Bulgaristan, gittikçe büyüyen Türk İmparatorluğunun bir parçasıydı. Bayezid'in oğlu Şehzade Süleyman, Tırnova'yı, Nigbolu ve Silistre kalelerini zaptetti. Böylece Türkler Macaristan sınırlarına yaklaşmış oldular; Sultan, Macaristan üstüne bir ordu gönderdi. Güneyde de Osmanlı Donanması Ege adalarına saldırmaya başladı. Bayezid, Anadolu'da Bizanslıların elinde kalan son toprakları da aldı; ama

bu zafer onun felâketini hazırladı. Bütün Anadolu'da birlik sağlamak hevesine kapıldı Bayezid. Bu isteğin ne gibi sonuçlar doğurduğundan IX. Bölüm'de bahsedilmişti. Fakat bütün bunlar olmadan, Bayezid İstanbul'u kuşattı. Kuşatma, sekiz yıl sürdü (1391 - 1398). Bu arada Bizans İmparatorlarını değiştirdi durdu, yine de şehri fethedemedi, çünkü Avrupa'lı Hıristiyanlar Macar Kıralı Sigismund'un komutasında Türklere karşı yeni bir Haçlı Seferine hazırlanmışlardı. Bu sefere bütün Balkan hükümdarları, bazı İngiliz şövalyeleri, Fransa ve Almanya katıldılar. Papa da onları desteklediği. Venedik ve Ceneviz devletleri malî yardımda bulundular. Haçlılarla Türkler, 25 Eylül 1396'da Niğbolu'da karşılaştılar; Haçlılar büyük bir bozguna uğrayıp kılıçtan geçirildiler. Türk Ordusu Yunanistan'ı işgal edip Korent'e kadar her yeri zaptetti. İşte bu zaferle Bayezid, kudretinin zirvesine ulaşmış oluyordu. Bu zaferle başı dönmüş bir halde Timur'u karşıladı, ordusu zayıf olduğu için de yenildi, esârette öldü. Ölümünden sonra, oğulları birbirlerine düştüler, birkaç yıl süren iç karışıklıklardan sonra 1413'de Şehzade Mehmed idareyi ele aldı.

I. Mehmed (1413 - 1421). Mehmed'in hükümdarlığı sekiz yıl sürdü; ama o, bu yılların hiçbirini boş geçirmedi. İlkin Osmanlı İmparatorluğunu yeniden düzene soktu. Balkan Devletleri, Bayezid'in oğulları arasındaki kavgalardan faydalanmak istemiş, zaman zaman isyanlar çıkarmışlardı. Mehmed hükümdar olunca, bütün bu isyanları ustalıkla bastırdı. Bu arada Türklerin baş düşmanı olan Venedikliler, Gelibolu'yu aldılar. Mehmed'in donanması, Venedik donanmasıyla savaşacak kudrette değildi. Venediklilerle barış imzalandı. Bu defa yeni bir mesele ortaya çıktı; Müslüman olduğunu iddia eden bir zındık kendisini Mesih ilân etti. Sosyalist fikirleriyle kendisine çok taraftar bulan Bedreddin Mahmud, Anadolu'nun batı kıyılarında bir akım yarattı. Sultan Mehmed, Bedreddin'in üstüne kuvvet yolladı, ama Bedreddin galip geldi. İkinci bir seferden de sonuç elde edilemeyince, Sultan'ın oğlu Şehzade Murad, Rumeli Beylerbeyi Bayezid Paşa'yla birlikte ordunun başında kendi sefere çıktı. Bedreddin'in kuvvetleri büyük bir mağlûbiyete uğradı, dinsizlerin kökü kurutuldu. Mehmed'den sonra yerine Murad geçti.

II. Murad (1421 - 1451). Murad tahta geçtiği zaman

çok gençti. Hıristiyanlar onu kolayca yenebileceklerini düşündüler. Avrupalılar, asırlardır Türkleri ortadan kaldırmak istiyorlardı. Bizans İmparatoru, Sultan Bayezid'in oğlu ve Murad'ın amcası olduğu ileri sürülen Şehzade Mustafa'yı gayesine erişme yolunda kullandı, asker ve para vererek onu isyana teşvik etti. Mustafa, Murad'ın üzerine yürüdü, onu Edirne'de yendi; ama Murad, asıl Anadolu'daki kuvvetine güveniyordu. Anadolu'ya çekilip ordusunu topladı; kısa bir süre sonra Mustafa'yı takip edip onu yendi, esir aldı ve astırdı. Bu olaya sebep olan İmparatora çok kızmıştı; derhal İstanbul u kuşattı. Ama İmparator Venedik'ten yardım istedi. Venedik donanması Murad'ı geriden sardı, kuşatma kaldırıldı. Venedikliler, Yunanlılardan Selânik'i aldılar, onlarla anlaşıp Türklerin sahip oldukları yerlere saldırmaya bağladılar. Murad da buna karşılık Ege denizindeki Venedik kolonileri üzerine donanmasını gönderdi. Türkler, 1830'da Selâniği geri aldılar, bununla da kalmayıp Epir'i ve Arnavutluğun çoğu bölgelerini fethettiler. Bu sırada, Milâno devleti Venedik'i istilâ etmişti. Venedikliler çekilip zaferi Murad'a bıraktılar.

Macaristan Kahramanı Hunyadi Yanoş (1442). Murad artık coşmuştu. Macaristan'a bir ordu gönderdi ama vaktini iyi seçemedi. Macarlar kendilerine baş buldular. Bu adam, çok kabiliyetli bir kimse olan Hunyadi Yanoş'tu. Yurttaşları onu çok sever, buyruğunda savaşmaktan hoşlanırlardı. Hunyadi, kendisini çok seven ordusunun başında Türkleri mağlûbiyete uğrattı. Bu zaferin haberi bütün Avrupa'ya yayıldı; Hıristiyanlar aralarından Türkleri yenebilen birinin çıktığına çok sevindiler, yeni bir Haçlı Seferine hazırlanma vaktinin geldiğini düşündüler. Papa da sevinçliydi, her yere habercilerini gönderdi. Bütün Balkan devletleri hazırdı. Macarlar, Bosnalılar, Eflâklılar ve Sırplar harekete geçtiler. Lehliler de bu kutsal gaye uğrunda sefere katıldılar. Hunyadi, ordunun başına geçti, Niş'i alıp Sofya'ya doğru ilerledi. Murad, bir türlü karar veremiyordu. Ordusu daha önce yenilmişti. Şimdi daha kuvvetli bir orduyla karşı karşıyaydı; ordusunu toparlayacak vakit yoktu; savaşa girerse yenilmesi ihtimali vardı. Sonunda barış istemeğe karar verdi. 1443'de Segedin Barışı imzalandı. Bu barışla Murad, Sırbistan ve Eflâk'i Macar Kıralına bırakıyordu. Bu barış on yıl yürürlükte kalacaktı. Akıllıca bir hareketti bu, ama Murad çok üzgündü. Utan-

cından tahtını bıraktı, Anadolu'ya çekildi. Yerine ondört yaşındaki oğlu geçti.

1444 Seferi (Varna Savaşı). Avrupalılar memnundular. Papa, Türklerin bir daha doğrulamıyacağına emindi. Hıristiyan hükümdarları barış şartlarına riayet etmediler, belki de onları bu sefere çıkmaya kışkırtan Papa'ydı. Macar Kıralının komutasında yeniden toplandılar ve bu büyük ordu Bulgaristan'a girdi. Venedikliler de onlarla birleşmeyi kabul ettiler; donanmalarını Varna'ya gönderecek, orada Haçlılara katılacaklardı. Tehlike, gittikçe artıyordu. Haçlılar ilerliyorlardı, imparatorluk kargaşalık içindeydi. Türk beyleri Murad'a haber gönderdiler, başa geçmesini rica ettiler. Murad, ordusunun başına geçmek için Edirne'ye gitti. Artık kendilerinden emindi Türkler. Murad, Haçlılarla Varna'da karşılaştı ve onları yendi. Macar Kıralı Vladislas, savaşta öldü. 1448'de Hunyadi Yanoş daha büyük bir orduyla Türklere saldırdı; ama Murad, onu 17 Ekim'de İkinci Kosova Savaşı'nda mağlûp etti. Böylece bütün topraklarını geri almış oldu; adı bütün Avrupa'da yine korkuyla anıldı.

Hükümdar Olarak Murad. Murad, sevilen bir padişahtı, sevilecek tarafları da çoktu. Devletine çok bağlı büyük bir asker, kültürlü bir adamdı. Soğukkanlı, âdil ve merhametliydi. Öğrenime önem verirdi. Zamanında birçok Arap ve Acem klâsikleri Türkçeye çevrildi. Bu devirde Türk diliyle de değerli nesir ve şiir örnekleri verildi. Murad, dindar bir hükümdardı, ama Müslüman olmayanları müsamahayla karşılardı. Hıristiyan esirlere iyi davranışını bütün dünya saygıyla karşıladı. Sözünden hiç dönmediği için de her yerde itimat kazandı. Murad, Osmanlı Sultanlarının en iyilerindendi.

Fatih Sultan Mehmed (1451 - 1481). Ondan sonra tahta Türk sultanlarının en büyüklerinden olan ve Fatih Sultan Mehmed adıyla anılan II. Mehmed geçti. Hükümdar olduğu zaman yirmi iki yaşındaydı, otuz yıl tahtta kaldı. Emir Muaviye zamanından beri birçok kuşatmaya dayanan, bir türlü Müslümanların eline geçmeyen İstanbul şehrini almaya kararlıydı. Bizans İmparatoru, Türklerin himayesinde olduğu ve onlara vergi verdiği halde şehri bütün Hıristiyanlara, bilhassa doğu Avrupa'daki Hıristiyanlara açıktı. Hristiyanlar ise Türklerle yüz elli yıldan beri savaşmaktaydılar. Daha önceki Sul-

tanlar Boğaz'ın Anadolu yakasında, İstanbul'a en yakın noktada Anadolu Hisarını inşa ettirmişlerdi. Mehmed, Anadolu Hisarının karşısında, Rumeli yakasında Rumeli Hisarını yaptırdı. Hisar tamamlanınca, Ortaçağ sonlarındaki en büyük muhasaralardan biri başladı.

İstanbul'un Fethi (1453). Şehirde 10.000 asker vardı. Venediklilerle Cenevizliler Bizanslılara yardım etmek için o suların yenilmez hâkimi Türk donanmasına meydan okudular. Şehir, doğudan emniyete alınmıştı; Bizanslılar, gemiler geçemesin diye Haliç'in ağzına demir bir zincir germişlerdi. Fatih'in topları batıdan ve kuzeyden şehrin surlarını dövüdü, fakat Bizanslılar, gedikleri çabucak onardılar. Sultan, şehre doğudan mı güneyden mi saldırılması gerektiğinde kararsızdı. Zinciri kaldırmaya mı çalışmalıydı yoksa? Bu da imkânsızdı, çünkü toplar ateşe başladıkları anda gemileri yokolurdu. Diğer yakada yeni gemiler inşa ettiremezdi, çünkü orada tersane yoktu. Peki küçük gemiler karadan kaydırılamaz mıydı? Gemi mühendislerine danıştı; çalışacaklarını söylediler. Fatih, onlara büyük mükâfatlar vadetti. Yetmiş tane küçük gemi yapıldı ve karadan Karadeniz'e taşındı. Burada erzak, tüfek ve asker yüklendi gemilere, denize indirildi. Bu küçük donanma şehre geriden taarruza başladı. Bizanslılar şaşkına döndüler. Batıdan hücuma geçen Mehmed, surları aşarak şehre girdi. Son İmparator Konstantin öldü, epey kan döküldü, ama Venedik ve Ceneviz gemileri birçok Hıristiyanın hayatını kurtardılar. En sonunda İstanbul düştü. Bu zafer, siyasî bakımdan büyük önem taşımaz, çünkü Türkler bir asırdan beri Bankanlara hâkimdiler zaten; ama başka önemli sonuçlar doğurdu. İstanbul eski bir medeniyeti temsil ediyordu; Ortodoks Kilisesi'nin merkeziydi, eski bir imparatorluğun da başkentiydi. Büyük bir Hıristiyan kilisesi olan Ayasofya buradaydı. Bütün Avrupalılarca sevilirdi. İşte bu yüzden Avrupa'da büyük kargaşalık ve üzüntü doğdu. Şehirden kaçan bilginler, eski edebî eserleri beraberlerinde götürüp Avrupa'yı zenginleştirdiler; ama Avrupalılar bu kaybı asla unutamadılar ve Türklere diş biledîler. O günden sonra Avrupa'da herkes Türklere düşman oldu. Teker teker bütün Avrupa devletleri onlarla savaştı ve bu savaş dört buçuk asır sürdü. Hıristiyanlar, intikamlarını İspanya'da aldılar ve Grenada'daki son Müslüman devletini 1492'de ele geçirdiler.

Fahit Sultan Mehmed. Mehmed, "Fatih" ünvanını yalnız İstanbul u fethetmekle kalmamıştır. Onun birçok fethi, birçok başarılı seferi vardır. Türk topraklarına akınlar yapan Hunyadi Yanoş'a karşılık olarak Belgrad şehrini 1456'da kuşatmıştır. Bu sırada Hunyadi ölmüş, Mehmed fetihlerine devam etmiştir. Sırbistan'ı 1458'de, Bosna'yla Hersek'i 1458-1461'de kendine bağlamıştır. Bu bölgelerdeki çoğu kimseler İslâmlığı kabul etmişlerdir. Bu arada Türk donanması da Ege adalarını zaptetmiştir. Yalnız Arnavutluk, Venedik ve Cenova'dan gördüğü yardımla ve önderi İskender Bey sayesinde bağımsızlığını koruyabilmiştir. İskender Bey'in 1467'de ölümü üzerine bu ülke de Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bütün bu fetihler sonucunda Avrupa endişeye düşmüş, kıtayı yine doğudan fethe gelen bu Müslüman dalgası karşısında şaşkına dönmüştür. Bilhassa Venedik, Osmanlıların Ege adalarını alıp, Bizanslılara ait bu yerleri ele geçirdikten sonra, Venedik-Rus deniz ticaretinin belkemiğini teşkil eden ve Karadeniz limanlarına giden ticaret yolunu kesmeleri üzerine ne yapacağını bilmiyordu. Papa da korkmuş, "Hıristiyanlık tehlikededir," diye bağırarak yeni bir Haçlı Seferi hazırlamağa koyulmuştu, bazı devletlerden cevap bile gelmişti. Macaristan, savaşmaya hazırdı, Venedik te, ama bir sonuç çıkmadı. Türkler olanlara çok kızmışlardı, derhal hücuma geçtiler. Dalmaçya ve Kroya 1469 da, İşkodra 1470'de alındı. Venedikliler bunun üzerine İran'la bir anlaşma imzalayıp Şah'ı Türk topraklarına doğudan saldırmaya zorladılar. İranlılar 1473'de Erzincan'da yenildiler. Türkler bu başarıdan sonra Venedikle uğraşmaya başladılar. Kuzey Arnavutluk'ta bir-iki şehir aldılar. Venedik donanması Üsküdar'a hücum edince, Türk donanması da Adriyatik kıyılarına uzanıp Venedik'e saldırdı. Sonunda Venedikliler barış istemek zorunda kaldılar, bu korkunç harb de böylece son buldu. Türkler, kuzey Arnavutluk'taki, İşkodra'daki ve Ege Adalarındaki topraklarından vazgeçmediler, aldıkları diğer yerleri geri verdiler. Venedikliler de her yıl Sultan'a 10.000 düka ödemeyi kabul ettiler; bunun karşılığında Karadeniz'de ticaret yapma hakkını kazandılar.

Hükümdar Olarak Fatih. Fatih, büyük bir devlet adamı, üstün bir askerdi. İstanbul'u fethettiği zaman Hıristiyanlara ve Rumlara şehirde kalmaları için izin verdi, hattâ Rum Patriği Genadios'u, Türk ülkelerindeki bütün Hıristiyanların

başı olarak tanıdı. Ermeni Kilisesini de resmen tanıdı. Yeni bir saray ve sarayda çalışanlar için yeni bir okul, yeni bir eğitim sistemi kurmak istiyordu. Sadrâzam'ın emrine, yabancı elçileri, temsilcileri Sultan'a takdim etmeden önce onlarla görüşebileceği bir saray verilmişti. Bu sarayın adı "Bab-ı Ali" idi. Fatih, çalışkan, azimli bir padişahtı, aynı zamanda kültürlü ve sanatsever bir kimseydi. İslâm bilimleriyle ilgilenir, Acem şiirine özel bir hayranlık duyardı. Yunan kültürüne de bağlıydı. Bir keresinde Ragusa şehrinden vergi olarak para yerine Yunan yazmaları almıştı. Fatih kanunlar yapmış, okullar, camiler, hastahaneler inşa ettirmiş, ileri görüşlü bir Sultan olarak bilimsel çalışmalara önem vermişti. Bilgili kimselerle bir arada bulunmaktan zevk duyardı; bütün Avrupa onu olağanüstü bir adam diye görürdü. Venedikli ressam Bellini, onun portresini yapmıştı.

I. Selim (1512-1520). Fatih'ten sonra tahta onun kadar savaşçı olmamasına rağmen düşünceye onun kadar önem veren oğlu Bayezid geçti. Onun zamanında Venedikliler, Kıbrıs'ta yerleşmek ve Türkleri adadan çıkarmak istediler; ama Türk donanmasının komutanı Kemal Reis, büyük bir deniz savaşında onları yendi. Türkler, Yunanistan'ın batı kıyılarındaki Lepante, Modon ve Koron'u aldılar. Türk ordusu da Venedik topraklarından geçerek Viçenza'ya kadar her yeri aldı. Bu, Türkler için büyük bir başarıydı. Venedikliler barış istemek zorunda kaldılar. Bayezid'in son yıllarında, oğulları ona isyan ettiler, çıkan iç harbin sonunda Şehzade Selim üstün geldi. Yavuz, kudretli bir asker olduğunu hemen ispat etti. İran'lı Şah İsmail'i yendikten sonra Suriye'ye karşı harekete geçti. Burç Memlûkleri'nin Sultanı Şah İsmail'in dostuydu. Selim'in karşısına büyük bir orduyla çıktı, ama 24 Ağustos 1516'da Merc-i Dâbık'ta Türklere yenildi. Sultan savaşta öldü. Selim, Halep ve Şam'ı da kendine bağladı. Yeni Memlûk Sultanı Selim'in üstünlüğünü kabul etmedi. Selim Mısır'a girip 22 Ocak 1517'de Kahire'yi aldı. Burç Memlûkleri İmparatorluğu zaptedildi ve son Sultan Tuman Bey idam edildi. Bir Türk Paşasına bir birlikle Kahire'yi idare vazifesi verildi, ama dahilî idare olduğu gibi bırakıldı. Mekke Şerif'i teslim oldu. Böylelikle büyük bir doğu imparatorluğuna hükmeden Selim, dönüşte yolda öldü. O, yalnız sekiz yıl tahtta kalmıştı ama, kendini öylesine tanıtmıştı ki, bütün Avrupa

onun ölümüne sevindi. Papa X. Leon'un Türklere karşı girişti-ği Haçlı Seferinden de vazgeçildi. Yavuz Sultan Selim, iyi bir komutan, bilgili bir hükümdardı. Şiiri çok severdi, kendisi de bir şairdi. İkinci sülâlenin son Abbasî halifesini Kahire'de bulmuş ve ondan Halifelik emanetlerini alarak İstanbul'a getirmişti.

Kanuni Sultan Süleyman (1520 - 1566). Yavuz'dan sonra yerine Osmanlı Padişahlarının en büyüğü olan oğlu Süleyman geçti. Birçok bakımdan büyük bir önderdi Süleyman. Viyana'ya kadar uzanmış, şehri kuşatmıştı; alamadığı halde gücünü kabul ettirmişti. Her Avrupalı hükümdarın kendi tarafına çekmek istediği bir hükümdardı. Onun zamanında Türk donanması Akdeniz'de rakipsizdi. Hıristiyan devletler çok kereler ona karşı birleştiler, ama o hep galip geldi. İran'la savaşıp Irak'ı aldı. Sarayının ihtişamı, ve gücünün, şöhretinin büyüklüğünden ötürü ona Muhteşem Süleyman denir. Tek zayıf tarafı en sevdiği karısı Roksan (Hurrem) Sultan'ın tesirinde kalmasıdır. Rus cariyelerden biri olan bu kadının Kanuni'den bir çocuğu olmuş, Padişah'ı daha büyük oğlu olan Mustafa aleyhine kışkırtmıştır. Mustafa bu yüzden haksızlığa uğramıştır.

Mohaç Savaşı (1526). Süleyman tahta geçer geçmez Mısır'ın fethi tamamlandı. Yeni bir idare tarzı tatbik edildi Mısır'da, Türk valinin otoritesi arttı. Süleyman, sonra Macaristan işlerine döndü. 1512 de Belgrad'a yürüdü ve şehri aldı. Macaristan ve Avusturya'ya her yıl sefer yapıldı. 1526'da Macar Kıralı Louis, Kanuni'yle savaşmaya karar verdi. Büyük bir orduyla onu karşıladı; fakat Mohaç savaşında büyük bir yenilgiye uğradı, kendisi de savaşta öldü. Türkler kuzeye doğru ilerleyip Ofen'i aldılar, sonra geri döndüler. Macaristan'da Avusturya Hapsburg hanedanı varislerinden Prens Ferdinand'la Macarların istedikleri lider John Zapolya arasında taht kavgaları başlamıştı. Zapolya, Kanuni'den yardım istedi, Sultan da ona yakınlık gösterip yardımına koştu.

Viyana Kuşatması ve Rodos. İki yıl sonra, Kanuni Ofen'i tekrar alıp Viyana ya doğru ilerledi. Eylül 1529'da şehri kuşattı ve iki yıl sürekli olarak hücumlarda bulundu. Ama kış yaklaşıyordu, şiddetli yağmur ve kardan ötürü Türk ordusu hareket edemiyordu. Ağır topları taşımak güçtü. Durum böy-

leyken, Prens Ferdinand bir teklif ileri sürdü, kendisini Batı Macaristan Kıralı olarak tanırsa, artık Doğu Avrupa'da büyük bir kuvvet haline gelen Süleyman'ın üstünlüğünü kabul edecekti. İki yıl sonra Süleyman, bu şartları kabul etti, ama Doğu Macaristan Kırallığı'na kendisine bağlı olan Zapolya'yı getirdi, Zapolya her yıl ona vergi verecekti. Avrupa, Süleyman'ın genişleme siyasetinden ürkmeğe başlamıştı. Şimdi Kanunî Türk gemilerine rahat vermeyen, Ege Denizi'nin ağzını tehlikeli bir bölge haline sokan St. Jan şövalyelerinin merkezi olan Rodos adasına saldırmaya hazırlanıyordu. Şövalyeler cesaretle adayı savundular, ama Türklere mağlûp oldular. Kanunî Sultan Süleyman, yenilen şövalyelere büyüklük gösterip onların silâhları ve eşyalarıyla adadan gitmelerine izin verdi. Bu büyüklük, Sultan'a Avrupa'da ün kazandırdı.

Barbaros Hayreddin Paşa. Kanunî donanmayla ilgilenmeye başlamıştı artık. Amiralliğe eskiden Tunus Beyl'nin emrinde çalışan Barbaros Hayreddin'i getirdi. Büyük bir denizci olan Barbaros'un cesareti dillere destandı. Çok sür'atli yol alır, gideceği yere daima beklenmedik bir zamanda ulaşırdı. Denizlerde İslâmlığın rakipsiz koruyucusuydu. Kanunî'nin teklifini derhal kabul edip onun ne kadar yerinde bir seçiş yaptığını isbata koyuldu. İlk başarısı, yeni efendisi için Tunus'u alması, sonra da İtalyan amirali Andrea Dorya'yı gafil avlayıp Sicilya'ya ve güney İtalya'ya saldırmasıydı. Bunun üzerine Venedik, Papa'nın yardımıyla Osmanlı Devleti'ne savaş açtı, artık haçlı seferi düzenlemekten vazgeçmiş, Müslüman olmayan kıralları birleştirerek bir Kutsal İttifak kurmuştu. Habsburg İmparatoru V. Şarl'le Venedik bu ittifaka katıldılar. Bunu bahane eden Barbaros Hayreddin Papa Venediklilere saldırdı ve onları 1538'deki Preveze deniz savaşında yendi. Venedik barış istedi ve tazminat ödedi. Sultan bir Kızıl Deniz donanması meydana getirince, Türkler, Yemen'i ve Aden'i ele geçirdiler; Türk donanması Basra körfezine ve Hindistan kıyılarına kadar gitti.

Yine Macaristan. Jan Zapolya 1540'da öldüğü zaman, Prens Ferdinand Kanunî'ye verdiği sözü tutmayarak Doğu Macaristan'a yürüdü, ve orayı kendine bağladı. Bu, Süleyman'a meydan okumaktı. Kanunî de derhal harekete geçti. Kuzeye yürüyüp başkent Buda'yı işgal etti. Zapolya'nın oğlu çok küçük olduğundan Doğu Macaristan'a kendisi bir va-

li tayin etti. Süleyman'ın kendisinden kudretli olduğunu anlayan Ferdinand bir anlaşma yapılması için ricada bulundu (1547). Babasının yerine imparator olduğu zaman bile Kanuni'ye vergi vermeğe devam etti. Küçük Zapolya büyüyünce ona da Transilvanya bölgesi verildi. Süleyman, Macaristan'ı kendi idare etti.

Hükümdar Olarak Süleyman. Süleyman, 1566'da öldü. Otuz altı yıl tahtta kalmış, devrinin en tanınmış, en kuvvetli hükümdarlarından biri olmuştu. İran savaşları sonunda Mezopotamya'yı almış, doğuda İran sınırlarından batıda Cezayir sınırlarına, kuzeyde Viyana yakınlarından güneyde Aden'e kadar uzanan bir imparatorluk meydana getirmişti. Son yıllarında karısı Hurrem Sultan'ın çevirdiği entrikalar onu çok üzmüştü. Osmanlılar onun sayesinde dünyaca tanınan kuvvet haline geldiler. Murad, Selim ve Fatih kadar kabiliyetli bir asker değilse bile kuvvetlerini idare etmekte çok ustaydı. Plânlarını dikkatle yapar, seferlerini başarıyla sonuçlandırmayı bilirdi. Kumandanlarını iyi seçmiş, ordusunu ve donanmasını mükemmelleştirmişti. Kararlı, âdil ve sebatkârdı. Açık görüşlüydü, mükâfat hak edenlere karşı cömertti, ama gerekirse çok sert cezalar da verirdi. Kabiliyetsizliğe, mesuliyetsizliğe tahammülü yoktu; paşa, vezir dinlemez derhal cezalandırırdı. Devlete sadık kalmayanlara da ağır cezalar verirdi. Kanunî, savaşta cesaretle dövüşen kimselere toprak verir, onları askerî bakımdan önemi olan bölgelere yerleştirirdi. Bunun karşılığından onlardan istediği, kendisine yardım edecek ve memleket için çarpışacak askerleri yetiştirip savaş zamanında orduya katmalarıydı. Kanunî, bilgili, iyi tahsil görmüş bir kimseydi. Seferlerini günü gününe kaydederdi. Aynı zamanda ileri görüşlü bir sanat koruyucusuydu da; camiler, medreseler, okullar, hastahaneler, köprüler ve birçok önemli yapı inşa ettirmişti. Türk kanunlarını ele alıp geliştirdiği için Türk tarihinde Kanunî diye anılır. Onun zamanında bütün ülke barış içinde yaşamış, Kanunî her yerde büyük bir hükümdar olarak sevilmiştir.

II. Selim ve Avrupa Dünyası. Süleyman'ın ölümünden sonra iki büyük oğlu arasında çıkan mücadeleyi Selim kazandı. Selim iyi bir idareciydi ama içkiden fazla hoşlanırdı. Atalarının çalışkanlığı, meşhur babasının zekâsı onda da vardı. Yalnız Kanunî kadar iyi düşünemez, akıllıca hareket ede-

mezdi. Selim'in karşılaştığı dünya atalarınınkinden çok farklıydı. Büyük hâdiseler vuku bulmuş, Avrupa'da başlıca iki mesele ortaya çıkmıştı. Reform adı verilen dinî bir devrim yapılmış, çoğu Hıristiyanlar Papa'nın dinî otoritesine karşı çıkarak, dinî düşünce ve ibadet hürriyeti için savaşmışlardı. Bu Hıristiyanlar sonunda Roma Katolik Kilisesi'nden ayrılıp her yerde kendi kiliselerini kurmuşlar ve Protestan adını almışlardı. Bu arada, onbeşinci yüzyılda eski eserlere ilgi artmış, yeni bir edebiyat doğmuştu. Bu akıma Rennaissance, yani yeniden doğuş denir. Bu yüzyılda Yeni Dünya keşfedilmiş, ilkin Portekizliler, ondan sonra İspanyollar ve daha sonra da İngilizler dünyanın her tarafını dolaşıp yeni yerler bulmuşlardı. Bütün bu olaylar, Avrupalıların kendilerine olan güvenlerini arttırmış, büyük gayeler edinmelerine sebep olmuştu. Asya'da Amerika'da fetihler peşinde koşuyor, donanmalarını gittikçe daha kuvvetlendiriyorlardı.

Lepante Savaşı (7 Ekim 1571). Selim'in tahta geçme mücadelesinde ona Cosepponi Nassi adında İtalyalı bir mülteci yardım etmişti. İyiliğine karşılık olarak Selim, bu zengin Yahudiyi Naksos Dükü ilân etti ve ona büyük yakınlık gösterdi. O devirde Türklerin savaştığı iki Avrupa devleti vardı: Habsburglar ve Venedikliler. Habsburg İmparatoru, Avusturya'ya, Macaristan'a, İspanya'ya ve güney İtalya'ya hâkimdi. Venedik ise ticarette çok ileri gitmişti, Doğu Akdeniz'in büyük deniz kuvvetlerinden biriydi. Selim'in Sadrâzamı olan Sokullu Mehmet Paşa akıllı bir adamdı. Hükümdara, Venedik'le dost geçinip Habsburg İmparatoru Maximilian'ı zayıflatmaya çalışmasını söyledi; ama Selim, Nassi'nin sözünü dinleyerek Venediklilere savaş açtı. O sırada Venedik eskiden vereceğini söylediği Kıbrıs'ı bırakmak istemiyordu. Nassi'nin Kıbrıs'ta gözü vardı, Yahudileri oraya yerleştirecekti. Bu yüzden Sultan'ı Venedik'le harbe teşvik etti. Harb sonunda Selim 1570'de Kıbrıs'ı kendine bağladı. Bu sefer Venedik, İspanya'yla dost oldu. İki devlet, yeni bir Kutsal İttifak kuran Papa tarafından destekleniyorlardı. Hıristiyan müttefikler donanmalarını birleştirip Avusturyalı Don Juan'ı amiralliğe getirdiler. Filo, Türk donanmasıyla Lepante yakınlarında, yâni Yunanistan'ın batı kıyılarında, Korent körfezindeki limanın açıklarında karşılaştı. Türk donanmasının Kaptan-ı Derya'sı Ali Paşa'ydı. Ali Paşa sarayda sözü geçen ve kendine fazla

güvenen bir adamdı. Şiddetli bir rüzgâr vardı. Kaptanlar, Ali Paşa'ya yerinde kalıp Hıristiyan donanmasını beklemesini söylediler; ama Ali Paşa, bu güzel öğüdü dinlemedi, Hıristiyanları her yerde yenebileceğini ileri sürdü. Gemilere açılmalarını emretti. Hıristiyan filosunda 208 gemi ve altı büyük kalyon vardı. Rüzgâr da onların lehineydi. Korkunç bir savaş oldu, Bir Haçlı Seferiydi bu, Hıristiyanlar, yıllardan beri savaşmadıkları gibi savaştılar. İki tarafta da kayıp çoktu, Hıristiyanlar kazandılar. Türk donanması mahvoldu. Yalnız Cezayir Beylerbeyine ait gemiler kaçabildiler. Lepante Savaşı Avrupa'da sevinçle karşılandı; Avrupa tarihine dünyanın en önemli savaşlarından biri olarak geçti.

Daha Sonraki Olaylar. Bu zaferden sonra Türk kudretinin zayıfladığı, Türk donanmasının mahvolduğu zannedildi, ama bu sevinç kısa sürdü. Gerçi Selim hükümdar olarak fazla çalışkan değildi, yine de büyük bir gayret gösteriyordu. Bütün kuvvetini topladı, Hayreddin Paşa'nın reislerinden Turgut Reis'i çağırttı ve onu Kaptan-ı Derya kaptı. Yeni bir donanma, en az eskisi kadar kuvvetli bir donanma teşkil edilmesini emretti. Türk tersaneleri bütün bir sene gece gündüz çalıştılar ve sonunda Ali Paşa'nın inadı yüzünden kaybedilen gemilerden daha büyük gemiler yaptılar. Sultan, donanmasının başına Turgut Reis'i getirdi ve ona bu zamanı boş geçiren müttefiklerin donanmasını takip etmesini emretti. Bazıları Don Juan'ı Türklerin ardından gidip Mora'yı almamakla suçlandırırlar. Aslında Don Juan'ın bunda suçu yoktur. İspanyollar ve Venedikliler arasındaki rekabet, bu iki devlet arasındaki görüş farkı bu gecikmeyi meydana getiren en önemli sebeptir. İspanyollar, Kuzey Afrika'yı, hiç olmazsa Cezayir ve Osmanlılara bağlı Tunus'u zaptetmek, Venedik ise Kıbrıs'a yeniden sahip olmak arzusundaydı. Her iki devlet de Türk donanmasının bir daha kalkınamayacağına emindiler. Bir yıl sonra, Hayreddin Paşa'nın korku saçan reisi Turgut, ilk donanmadan çok daha büyük bir donanmayla denize açıldı, hem şimdiki kaptan akılsız bir saraylı değil, ünlü bir denizciydi. Turgut, Don Juan'ı Adriyatik boyunca takibetti, ama amiral savaştan kaçıyordu. Turgut batıya gidip 1573'de Tunus'u tekrar ele geçirdi. Venedikliler Kıbrıs'tan ümitlerini kestiler ve Sultan'la ayrı bir anlaşma yaptılar. Türk donanmasının kudreti karşısında Kıbrıs üstündeki bütün hakların-

dan vazgeçiyorlardı; 300.000 duka savaş tazminatı da ödüyorlardı. Bu para yeni donanmanın masraflarına tahsis edildi. Turgut, artık bütün Akdeniz'de serbestçe dolaşıyor, İspanya, Fransa, İtalya sahillerini yağma ediyordu. Sık sık Sicilya ve Sardunya'ya da uğruyordu. Bu şekilde epey ganimet ve esir topladı. Diğer bir gayesi, Akdeniz'in bir Türk denizi olduğunu, orada Sultan'la kimsenin boy ölçüşemeyeceğini göstermekti. Kısa bir süre sonra Avrupalılar, Lepante zaferini unuttular.

Büyük Sadrâzamlar - Sokullu Mehmed Paşa. Sokullu Mehmed Paşa yalnız iyi bir devlet adamı, akıllı bir idareci olarak değil, bir asır boyunca imparatorluğa hâkim olan ve onun kuvvetini koruyan bir sadrazamlar sülâlesinin ilk sadrazamı olarak da tanınır. Çünkü bu devirde artık Sultanlar kuvvetten düşmeğe başlamışlardı, zaafları bazen inatçılık, bazen delilik, çoğu da iktidarsızlık şeklini alıyordu. Osman Bey'in kanı bu devrin Sultanlarında görülmüyordu. Hıristiyan cariyelerden yetişen hanım sultanlar ve valide sultanlar devlet işlerine karışmaya başladılar. Sultanlar artık eğlenceden başka bir şey düşünmez olmuşlardı, her istediklerine sahiptiler. Fetihler durmuştu, Avrupa uyanmıştı, ilim ve teknikteki ilerlemeler sayesinde Avrupa silâhları ve harb teçhizatı Osmanlıların-kinden fersah fersah üstündü. Padişahlar idareyi yavaş yavaş Sadrâzamlara bıraktılar. İşte Sokullu Mehmed Paşa bu sadrazamlardan biriydi. Çok kabiliyetli bir adamdı; islâmlığın yükselmesi için durmadan çalışırdı. Akdeniz'le Kızıl Deniz'i birleştirmek için Süveyş'te bir kanal açılmasını ilk ileri süren oydu. Avrupa'da Kuzeyde de iki Rus nehri olan Don ve Volga'yı bir kanalla birleştirmek istemişti. Gayesi, küçük fakat süratli gemilerden mürekkep bir donanma meydana getirmek ve kuzeyden Hazer Denizi'ne uzanıp Türklerin eski düşmanları İran'a saldırmaktı. Osmanlı İmparatorluğu artık büyük bir devletti. Türk denizcileri dört denize, Karadeniz e, Akdeniz'e, Kızıldeniz'e ve Umman Denizi'ne hâkimdiler. Sokullu, devlet münasebetlerini geliştirmek, idareyi kuvvetlendirmek ve imparatorluğu zenginleştirmek için elinden her geleni yaptı. Bu gayretlerinin semeresini de gördü. II. Selim'in 1574' de sona eren hükümdarlık devresi, Osmanlı ihtişamının zirvesi sayılabilir. Onun zamanı, Osmanlı Devleti'nde bir dönüm nok-

tası teşkil eder, çünkü Yükselme Devri'nin bitişi bu tarihlere raslar. Selim'in ölümünden sonra hükümdarlar, bir asır daha kuvvetlerini hissettirdiler, ama sonraları yavaş yavaş zayıf-ladılar, kendilerini içte karışıklıklar dışta düşmanlarla karşı karşıya buldular. Düşmanları yenmek ihtimali her geçen gün biraz daha azalıyordu. Padişahlar onyedinci asırda daha yavaş, onsekizinci asırda daha hızlı bir şekilde kuvvetten düşmekte devam ettiler.

İmparatorluğun İdare Tarzı. Devletin tam mânasıyla başkanı Padişah tı. O, hükûmetin, ordunun, donanmanın ve dinin başkanı, aynı zamanda adaletin en büyük temsilcisiydi. Sonraları Sultanlar Halife de oldular ve böylece yalnız Osmanlı İmparatorluğu'nun içindeki Müslümanların değil, bütün Müslümanların başkanı haline geldiler. Bu yüzden, imparatorluğun çökmeye yüz tuttuğu devirlerde de itibarlarını koruyabildiler. Bahsi geçen devirlerde Padişahlar mutlak hakimiyete sahiptiler, sözler kanun sayılırdı. İstedikleri kimseleri iş başına getirir, istediklerini işten uzaklaştırırlardı. Eski devirlerde Sezar'da görüldüğü gibi ülkenin her yerinde sözlerini geçirirlerdi. Tek değişiklik, insanüstü bir varlık olduklarını iddia etmemeleriydi. Padişah'tan sonra Sadrazam gelirdi. Şimdiki Başbakanın gördüğü önemli vazifeleri görürdü. Devletin dairelerine bakan memurlar ve onlardan daha büyük yetkiye sahibolan Beylerbeyleri de vardı. Beylerbeyi, bütün bir yörenin en büyük askerî idarecisiydi. Aslında iki beylerbeyi vardı: Rumeli ve Anadolu Beylerbeyleri. Onlardan sonra biri Rumeli'nin, diğeri Anadolu'nun malî işleriyle uğraşan Defterdarlar gelirdi. Kaptan-ı Derya ve Yeniçeri Ağası da Divan üyelerindendiler. Sadrazam, üyelerle ayrıca bir toplantı yapar, sonra devlet işleri hakkında Sultan'a gerekli bilgiyi verirdi. Önemli kararları Sultan alırdı. Divan'ın her önemli tasarısı ve kararı Sultan'ın tasvibinden geçmeden yürürlüğe giremezdi.

Devlet İdaresi. İki Beylerbeyi de kendi bölgelerinin başkanıydılar. Sonra bunlara bir de rütbece onlardan daha küçük olan Afrika Beylerbeyi eklendi. Beylerbeyliklerden sonra sancaklar gelirdi, bunlara eyâlet de denirdi. Sancakların başında bulunan Beyler, Beylerbeyine bağlıydılar. Sultan, harbde yararlık gösterenlere toprak bağışlardı. Bu topraklar,

gittikçe büyüyerek, geniş sahalara yayıldılar. Bu toprakların sahipleri Sultan'ın ordusu için muayyen miktarda süvari yetiştirmek zorundaydılar. Askerlik en şerefli meslek sayıldığından, ve harbde yararlık gösterenlere büyük mükâfatlar verildiğinden, orduda hizmet etmek istiyenler çoktu. Kanunî Sultan Süleyman, "Kanunname" siyle toprak dağıtımıyla ilgili kanunlar koydu, toprak sahiplerinden alınacak vergileri kararlaştırdı ve onların kuvvetlerini sınırlandırdı. Kadılar ve Müftüler, İslâm Hukuku'nun tefsirini yapan, onu uygulayan kimselerdi. Kadı, kendi alanında en önemli memur sayılsa da, eyâletlerde en büyük kuvvet valilerin elindeydi. Başkentteki Mollalar doğrudan doğruya Sadrazam'a ve dolayısiyle Sultan'a bağlıydılar.

Edebiyat. Türk edebiyatı bağımsızlığını geç kazanabildi; uzun zaman Fars düşünce, duygu ve üslûbunun tesiri altında kaldı. Anadolu Selçukluları devrinin en önemli eseri, Mevlâna Celâleddin Rûmî'nin "Mesnevî" siydi. Bu şiir, Farsça yazılmıştı. Türk diliyle yazılan ilk önemli eser, Peygamber'i öven uzun bir "na't" olan "Mevlid-i Şerif" tir. Yazarı, Süleyman Çelebi'dir. Edebiyatla ilk ilgilenen padişah II. Murad oldu; şairleri, filozofları ve bilginleri etrafında toplamıştı. Ama milliyet duyguları şiire Fatih Sultan Mehmed'den sonra girdi. İlk devre şairlerinden dördü önemlidir: Fuzulî (ölümü: 1562), Bakî (ölümü: 1600), Nef'î (ölümü: 1635) ve Nedim (ölümü: 1732). Bu şairlerin kullandığı nazım şekilleri, o devirde çok rağbet gören gazeller, kasideler ve mesnevîlerdi. Gazel, dokuz ilâ onbeş beyitlik bir aşk, düşünce veya tasavvuf şiiridir. Kaside, genel olarak, büyük bir adama, bir padişaha veya fatihe yazılan methiyedir. Mesnevî ise aşk veya tasavvuf konularını işleyerek bir hikâye anlatan şiire denir ilk nesir kitabı Kaptan-ı Derya, Pîrî Reis'in "Kitab-ı Bahriye" siydi. Bu eserde Akdeniz ülkelerinin ve diğer ülkelerin aslına son derece uygun tariflerine raslanır. Pîrî Reis, deniz seferlerinde gittiği ülkeleri anlatır bu kitapta. Yükselme Devri'nin sonunda, Türk edebiyatı artık iyice gelişmişti.

XI. BÖLÜM

OSMANLILARDA ÇÖZÜLME

Osmanlıların Çözülüşü. Müslüman devletlerin kuruluş ve yıkılışının ana hatları aşağı yukarı hep şöyledir: Kuvvetli bir millet herhangi bir yerde yerleşir ve genişlemeye başlar. İlk zamanlarda devlet gelişir, sonra bir süre duraklama devri geçirir, sonunda zevk ve safaya dalarak, fethettikleri ülkelerin tesirinde kalarak, oralardaki ırklarla karışarak şahsiyetlerini ve güçlerini kaybederler, yıkılırlar. İspanya'da, İran'da, Hindistan'da olan hep budur. Şimdi Osmanlılarda da durum aynıydı. Bir çözülme devri başlıyordu. Padişahlar tam otoriteye sahiptiler. Hiçbir kuvvet onları durdurmaya kalkışamazdı. Osmanlılar, daha fazla genişleyemezlerdi; üstelik İspanya'daki Araplar gibi yeni ortaya çıkan devletlerle karşı karşıyaydılar. Hükümdarlar, Hıristiyan kadınlardan doğdukları için ataları gibi İslâmlığı yükseltmeye çalışmıyorlardı. İstedikleri herşeye sahiptiler, bu yüzden de devlet işlerini gittikçe önem kazanan Hanım Sultanlara ve Sadrazamlara bıraktılar.

Bir süre, kabiliyetli Sadrazamlar Sultanları güçlüklerden kurtardılar, ama sonra kabiliyetli Sadrazam kalmadı. Yeniçeriler, kıpırdamaya başladılar. Bütün saray muhafızları gibi önemlerini biliyor, kuvvetlerini kötüye kullanıyorlardı. Uzun bir zaman kuvveti ellerinde tuttular; sonra ünlü bir Sultan onlarla başa çıkmaya çalıştı ve en sonunda mücadeleyi kazandı. Yalnız bu başarıya ancak Yeniçeri Ocağını kaldırmakla erişebilmişti, bu da Türklerin askerî gücünün azalmasına sebep oldu. Avrupa devletleri derhal harekete geçtiler. Bir asır kadar Osmanlılar bazen yenerek bazen yenilerek onlarla çarpıştılar; sonra Rusya, kendini Osmanlı uyruğundaki Hıristiyan devletlerin koruyucusu ilân etti. Böylece Türklerin karşısında yer alan devletler kuvvetlendiler, Türkler de yavaş yavaş zayıfladılar, durmadan toprak kaybetmeye başladılar. Onsekizinci asır sonlarında eski imparatorluk iyice kü-

çülmüştü. Batı Avrupa, Padişah'a "Hasta Adam" gözüyle bakıyordu artık. Duraklama Devri böylelikle sona ererken, imparatorluğun üçüncü devri olan Gerileme Devri başlıyordu.

III. Murad (1574-1595). Türklerin zayıflaması birdenbire olmamıştı. Murad tahta geçtiği sıralarda hâlâ kuvvetliydiler. Murad, Lepante felâketinden sonra denizlerdeki hâkimiyetini yeniden kuran II. Selim'in en büyük oğluydu. Ciddî bir gençti, iyi bir padişah olacağa benziyordu; ama yanında iki kararlı kadın vardı: annesi Nur Bânû Sultan ile karısı Safiye Sultan. Safiye Sultan İtalyandı. Bu iki kadın Murad'a hiç rahat yüzü göstermediler; durmadan devlet işlerine karıştılar. Avrupa'da, Sultan'ın haremdeki kadınların tesirinde kaldığı haberi yayıldı. Bu, Türklerden, ötedenberi kendilerini ezen diğer Müslümanlardan daha çok nefret eden Avrupalıları kışkırttı, Osmanlıları çözme yolları aramaya başladılar. Eskisi gibi bir Haçlı Seferi düzenleyip bir Kutsal İttfak kuramayacakları için Venedik'in yardımıyla Safevîlerin Şahını imparatorluğa hücuma kışkırttılar. Şah Tahmasp ordusunu Osmanlıların üzerine yolladı, harb çıktı, fakat kısa bir süre sonra kendisi öldü. Oğlu Mehmed kabiliyetsiz bir hükümdardı, savaşa gereken önemi vermedi. Türkler azimliydiler, Kafkasya tarafından İran'a saldırarak 1577'de Tiflis'i aldılar. 1579'da Kars'ta büyük bir kale yaptılar. Bir-iki yıl sonra 1585'de de Tebriz'i aldılar; nihayet 1590'da yapılan barışla Gürcistan, Azebeycan ve Şirvan Türklere geçti. Sınırları artık Hazer Denizi'ne dayanıyordu.

Avusturya Savaşı - III. Mehmed'ten II. Osman'a kadar (1595-1623). Bu devirde Türkler güney Rusya'da durumlarını kuvvetlendirmişler, Aşağı Ukrayna beylerini kendilerine bağlamışlardı. Bu, Avusturya İmparatorunun hoşuna gitmiyordu. 1580'de barış imzalanmış olmasına rağmen Türklerle Avusturyalılar bir süredir sınır savaşları yapıyorlardı; on yıl sonra da harp patladı ve Transilvanya Prensi Sigismund Bathori, İmparatorla birleşti. Türkler, geçen yüzyıldaki kadar kuvvetli değillerdi, savaş uzayıp gitti. Bu arada Murad ölmüş, yerine Safiye Sultan'dan olan oğlu Şehzade Mehmed geçmişti. Mehmed, olağanüstü bir iş başaramazdı, çünkü annesinin tesiri altındaydı; ama kritik bir anda savaşa katılacak ka-

dar cesaret gösterdi. Avusturyalılar ve Transilvanya Prensi yenildiler. Macar asilzadelerinden Stephen Bocskay, Sultan'a dostluk teklif etti, Sultan ona Transilvanya beyliğini vaadedince de Türklerin tarafına geçti. Bu şartlar içinde bile, Avusturyalılarla Macarlar Türklerden kuvvetliydiler. Varna'ya geldikleri zaman Mehmed komutayı ele almaya karar verdi. Ordunun başına geçti; iyi bir komutanın emrinde hâlâ büyük bir kuvvet olan Türk ordusu düşmanı püskürtmeye başladı. Hıristiyanlar, Türklerden aldıkları yerleri verip Tuna'nın gerisine çekildiler. İki ordu 24 Ekim 1596'da Haçova'da karşılaştı. Savaş, üç gün sürdü ve üçüncü günde Türkler büyük bir zafer kazandılar. Savaşta 30.000 düşman askeri öldü. Harp bir süre daha devam etti, 1606'da Zitvatorok Andlaşması imzalandı. Avusturyalılar, doğu Macaristan'dan çekiliyorlardı. Buna karşılık, Macaristan'ın batı yarısı için Osmanlı Devletine verdikleri vergi kaldırılıyordu. Sultan, Doğu Avrupa'nın önemli kuvvetlerinden biri değildi artık.

İç İsyanlar. Osmanlılar, Orta Avrupa'daki durumlarını belki de koruyabilirlerdi, ama iç isyanlar onları çok zayıf düşürmüştü. Yukarı Suriye dolaylarında bir yeniçeri ağası olan Abdülhalim Karayazıcı isyan etti, Urfa taraflarına saldırdı. Yatışması için kendisine valilik teklif edildi. Bundan cesaret alan Karayazıcı, güneyde Şam valisinin, doğuda Bağdat valisinin üzerine yürüyerek ikisini de yendi. Savaşta öldünce, yarım bıraktığı işi kardeşi tamamlamaya koyuldu. Sultan, tatlılıkla bu meseleyi kapatmak istiyordu. Yeni âsi lidere haber gönderip onu çağırttı, İstanbul'a gelen âsi elebaşlarını o sırada Türkler tarafından kuşatılan Buda şehri yakınlarında, Avusturyalılarla savaşmaya yolladı. "Âsiler" memleketleri için savaşarak öldüler, fakat isyanlar devam etti. Halep yakınlarında Kilis valisi olan Kürdlerin elebaşısı Canbolatoğlu da başkaldırdı, Lübnan'daki Dürzî elebaşısı Şehzade Fahreddin de. Padişah, Doğu Avrupa meselelerini hallettikten sonra Canbolatoğlu üzerine bir ordu gönderdi, Canbolat yenildi, kaçıp Şehzade Fahreddin'in himayesine sığındı. Dürziler dağlık bir yörede yaşıyorlardı, Padişah'ın kuvvetlerine karşı kendilerini savunmaları kolaydı. Mamafih, Anadolu'daki diğer isyanlar rahatça bastırıldı.

İran'la Savaş. Osmanlı Devleti artık çözülmeye yüz

tutmuştu. Orta Avrupa'da, yani batı sınırlarında ve doğu sınırlarında, İran'da ise yeni kuvvetler ortaya çıkmıştı. Orta Avrupa'daki Habsburg İmparatorluğu gittikçe büyüyordu; İran'daki Safevîlerin başında ise ordusunu yeniden düzenleyip Tatarlar ve Türkler üzerine yürüyen büyük hükümdar Şah Abbas vardı. Abbas, Türkleri Urmiye Gölü dolaylarında yendi ve Bağdad'ı, Musul'u, Diyarbakır'ı geri aldı; Tebriz, Şirvan ve Kars'ı zaten daha önce almıştı. Sonraları, Gürcistan ve Azerbeycan'ı da ele geçirdi. Şimdiye kadar İran'la olan savaşlarda Türkleri istedikleri gibi hareket etmişlerdi, hücum sırası şimdi İranlılardaydı. Bundan sonra, Orta doğu Müslümanları birbirleriyle durmadan savaşacak, bir daha da birleşemeyeceklerdi. Siyasî görüş farkları, ırk ve din ayrılıklarından doğan derin bir nefrete döndü. Turanla İran arasındaki bu anlaşmazlık, Hindistan'dan bütün İslâm dünyasına kadar yayıldı.

IV. Murad (1623-1640). Büyük Abbas'ın ölümünden sonra Türk-İran Harbi yeniden alevlendi. Osmanlı tahtına genç ve ateşli bir sultan olan Murad geçmişti. Bağdat'ın İranlıların elinde olması, Murad'ı üzüyordu, derhal İran üzerine sefer yapılmasını emretti, ama Yeniçeriler isyan ettiler. Artık o kadar kuvvetli, o kadar başıboş bir haldeydiler ki, Padişahın emirlerine uymak istemediler. Genç Padişah ne yapacağını şaşırdı; Sadrazamma akıl danıştı. Sadrazam da Sultana, onlara sert davranması gerektiğini söyledi. Yalnız ortada bir mesele vardı: Sultan'ın bu âsi askerleri sindirmek için kendisine sadık bir kuvvete dayanması lâzımdı. Murad böyle bir kuvvet meydana getirmeye çalıştı. Önce Anadolu'da yeni birlikler kurarak onların yardımıyla Yeniçerilerin elebaşlarını şiddetle cezalandırdı. Sonra Yeniçeri ocağı için daha fazla Hıristiyan'ın devşirilmesine izin vermedi. Yeniçeri ağaları buna karşı gelince de onları vazifelerinden attı, hoşnutsuzluk belirtileri gösteren alayları dağıttı. Sonra orduyu yeniden düzene soktu ve kuvvetlendirdi. Ordusunun başında İran'a yürüdü, içlere kadar ilerledi ve 1630'da Hamadan'ı aldı. Birkaç yıl sonra Erivan'la Tebriz'i yeniden zaptetti. Bu olayın üzerine barış yapıldı ve iki rakip Müslüman devlet, bir andlaşma imzaladılar. Bu andlaşmanın şartlarına göre, Murad Erivan'ı İranlılara geri veriyor, fakat Bağdat Osmanlılarda kalıyordu.

Kuvvetli Sultanların Sonuncusu - Murad. Murad, kuvvetli padişahların en sonuncusuydu. Genç yaşta hâkimiyetini hissettirmiş, haremin tesirinden kurtulmuş, Yeniçerileri baskı altına alarak, Osmanlıların Doğudaki kuvvetini yeniden kurmuştu. Kendisi de kuvvetli bir adamdı, atalarına benzerdi, hükümdarlığı kısa sürmesine rağmen çok iş başardı. Bizzat ordusunun başına geçen son padişah da Murad oldu. Gerçi ataları kadar kabiliyetli bir hükümdar değildi, ama adı her yerde saygıyla anıldı. 1640 da, İran'la yapılan uzun savaş bittikten sonra öldüğü zaman arkasında kuvvetli bir ordu bıraktı. En büyük yardımcısı Sadrazam Kara Mustafa Paşa'ydı. Mustafa Paşa, Murad'dan sonra tahta geçen kardeşi İbrahim (1640) zamanında da aynı vazifede kaldı.

Kara Mustafa. İbrahim, aralarında birleşip kendisini idare eden annesi ve üç karısının tesiri altındaydı. Neyse ki Sadrazam Kara Mustafa Paşa, kabiliyetli bir devlet adamı, vazifeşinas bir kimseydi. Orduyu ve donanmayı düzeltmesi için Murad'a yardım etmiş, ahlâksızlığa, başıboşluğa son vermişti. Bu yüzden Yeniçeriler arasında düşmanları çoktu. Vergi sisteminde yenilikler yaptığı için sivil memurlardan da düşman kazanmıştı. Murad'ın otoritesi ortadan kalkınca Yeniçerilerle siviller birleştiler. Valide Sultan'ı kandırıp kendi taraflarına çektiler. O da oğlu İbrahim'i, Mustafa Paşa'yı öldürtmesi için kışkırttı. İbrahim, zayıf karakterli bir padişahtı, annesinin arzusunu yerine getirdi. Murad'ın ölümünden iki yıl sonra Kara Mustafa, Padişahın emriyle öldürüldü.

Venedik'le Savaş (1645 - 1654). 1645'de Venedik'le yeni bir savaş başladı. Venedikliler, ezelden beri Osmanlılara düşmandılar, onların aleyhindeki bütün ittifaklara girmiş, asırlarca savaşmışlardı. Eskisi kadar kuvvetli değillerdi, ama Osmanlılar da artık kuvvetli sayılmazlardı. Türkler, Venedikllileri o kadar çok yenilgiye uğratmışlardı ki, onlara hiç saygıları kalmamıştı. Lepant'taki talihsizliklerine rağmen hâlâ Akdeniz'de sözleri geçiyordu. Venediklilerin son kalesi Girit adasıydı; ada, Ege denizinin ağzındaydı ve Venedik ticaret filosunun sığınağıydı. Ege'deki bütün adaları zapteder. Türkler, bu adayı da almaya karar verdiler. Bir Türk filosu, 1664'de Girit'e doğru hareket etti; Türkler adaya çıktılar. Bu büyük ada iyi tahkim edilmemişti, Türkler fazla mukave-

metle karşılaşmadan Kandiye'yi kuşattılar, fakat daha ileri gitmediler. Halk bu duraklamanın sebebini kötü komutada buldu. Sultan'ın haremin tesirinde kalması, memleket meseleleriyle ilgilenmemesi ordunun Girit'i almasına engel olmuştu. Bu düşünce gittikçe kuvvetlendi, çıkarı olanlar da bu çeşit duyguları istismar etmeye başladılar. Sonunda, sarayda çıkan bir isyan neticesinde Sultan öldürüldü. Zaten o günlerde başka bir sonuç beklenemezdi. Yine de gerilemeye, kararsız siyasete çare bulunamadı.

Harem İdaresi ve Kötülükleri. Harem, artık devletin idaresini tamamen ele almıştı. Bu, uzun zaman sürdü. Harem dairesinin en kötü tarafı, devlet memurluklarının satılık olmasıydı. Rütbeler, mevkiler ve memurluklar hep Hanım Sultan'la çevresindeki saraylılar tarafından rüşvet karşılığında dağıtılırdı. Çalışkanlığa, namusa ve kabiliyete hiç değer verilmezdi. Nüfuz suiistimali alıp yürümüş, rüşvet, ahlâksızlık artmıştı. Mevkilerini almak için çok para sarfedenler, iş başına geçince bu masrafı halktan çıkarmaya çalışıyorlardı. Devlet idaresiyle ilgileri yoktu, halkın iyiliğini de düşünmüyorlardı. Bütün bunlara sebep olanlar, bu çeşit ahlâksızlıkları destekleyen, devlet memurluklarını satışa çıkaranları himaye eden nüfuzlu Yeniçerilerdi. Hâlâ kuvvetli ve küstahtılar, halk onlardan korkuyordu. Namuslu bir vezir, bir padişah ya da bir devlet adamı bu ahlâksız kimseleri ve onların yardımcılarını dağıtmaya kalksa, vazifelerinden atılanlar çeteler meydana getiriyorlardı; kendi başlarına buyruk olmuşlardı. Böylece, kanunsuz hareketler artmaya başladı, Sultan yavaş yavaş halk üzerindeki tesirini kaybetti.

Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa (1656 - 1661). Avrupalılar, Türklerin çöküşünü ilgiyle seyrediyorlardı. İstanbulda casusları vardı. Türk saray adamlarından çoğunun karısı Hıristiyandı, Hıristiyan dostları da çoktu. Haberler kısa zamanda yayılıyordu. Türklerin eski düşmanı Venedikliler, bu durumdan faydalanmağa kalktılar; Türkleri, Adriyatik'in doğusundaki Dalmaçya kıyılarından atmaya başladılar. Sonraları daha da cesaretlendiler, Ege'ye bir donanma gönderdiler. Bu donanma, Çanakkale yakınında Türk donanmasıyla karşılaştı ve Türkleri yenilgiye uğrattı. Bu olay bütün saray halkını heyecana düşürdü. Sultan, (IV. Mehmed, 1648 - 1687)

iyi bir önder değildi, kuvvetli birine ihtiyaç vardı. Neyse ki sarayda böyle biri vardı. Köprülü Mehmed Paşa, iyi bir devlet adamıydı; Sadrazamlık kendisine teklif edilince bazı şartlar ileri sürdü: İmparatorluğun iyiliği için her düşündüğünü yapmakta serbest bırakılırsa, bu vazifeyi kabul edecekti. Sultan'ın başka çaresi yoktu. Mehmed Paşa derhal sarayı temizlemeye koyuldu; ahlâksızlığa, entrikaya son verdi. Sert davranıyor, müsamaha göstermiyordu. Yeniçerilerin huzursuzluk yarattıklarını görünce, elebaşlarını yakalatıp idam ettirdi. Sarayın gözdelerinden biri kendisine karşı gelince onu öldürttü. Hazinenin boş olduğunu anlayınca, zengin asilzadelerden borç istedi, Sultan'ın kendi bütçesinden de güyâ borç aldı. Merhametsizdi, ama çok iyi neticeler elde etti. Kısa bir süre sonra Venedik savaşıyla alâkadar oldu. Osmanlı İmparatorluğu çok genişti, büyük zenginliklere de sahipti. Sadece kuvvetli bir öndere, çalışkan bir devlet adamına ihtiyaç vardı. Köprülü Mehmed Paşa iş başına geçince düşmanları kolaylıkla yenebileceğini anladı. Limni, Bozcaada ve İmroz'u Venediklilerden geri aldı. Doğu Avrupa'da Erdel Beyi George Rakoçi Sultan'a baş kaldırmıştı; ama Türk ordusu onu yendi. Beş yıllık bir sadrazamlıktan sonra Köprülü'nun 1661'de ölümü, imparatorluk için büyük bir kayıptı.

Köprülü Fazıl Ahmed Paşa (1661 - 1678). Yerine, oğlu Fazıl Ahmed Paşa sadrazam seçildi. Babası, idarî işleri düzene koymuştu. Ahmed de onun yolunda yürüyüp aynı siyaseti güttü. Artık fazla sertlik yapmağa lüzum yoktu; o da tedbirli ve yumuşak davrandı. Sultan'a yakınlaşarak düşmanlarını sildi. İyi bir siyaset adamıydı da; İmparatorluğun meselelerini halletmek için çoğu zaman görüşme ve konferans yoluna giderdi. Onu en çok korkutan, Türk ordusunun durumuydu. Üç asırdır mağlûp edilemeyen Türkler, Hıristiyanların daha iyi dövüştüklerini, daha iyi teçhiz edildiklerini görüyorlardı şimdi. Üstelik eskiden Türklerle teker teker savaşan Avrupa devletleri, şimdi kuvvetlerini birleştiriyor, komutanlarını değiş tokuş ediyor, zenginlik kaynaklarını ortaya koyuyorlardı. Türklerse ilk sultanlar devrindeki cesur, sert dövüşçüler değillerdi. Üç yüzyıl süren fetihler ve ferahlık devri artık bitmişti. İranlılar, onları asıl yurtları olan Orta Asya'dan ayırmışlardı. Avrupalılar ise yeni keşifler ve icatlar peşindeydi. Siyasî ittifaklar sayesinde ufuklarını genişle-

tiyor, Türkleri yenebileceklerini anlıyorlardı.

Büyük Viyana Kuşatması (1683). Fazıl Ahmed Paşa'nın devrindeki en önemli olay, hep mesele çıkaran Habsburg İmparatoru yüzünden çıkılan seferde Viyana'nın Türkler tarafından kuşatılmasıdır. Erdel Beyi Rakoçi, Sultan'a baş kaldırmış, Sultan da onun beyliğini alarak yerine Apafi'yi geçirmişti. Bu tayin, Macarların hoşuna gitmedi, İmparator'a müracaat ettiler. Zaten İmparator böyle bir fırsat bekliyordu. Apafi'yi tanımadı. Böylece Erdel de Sultan'ın üstünlüğünü kabul etmemiş oluyordu. Cevap savaştı. Türkler harekete geçtiler. Avrupa'da Papa, her zamanki çağrılarına başladı, çoğu Avrupa devletlerinden cevap geldi. Sultan'ın dostu olan Fransa Kralı XIV. Louis bile Alman müttefiklerine, Avusturya İmparatoru'na 20.000 askerle yardım etmelerini söyledi. Türk ordusu, kuzeye doğru ilerlemeye başlamıştı. Viyana kapılarına kadar, önüne çıkan her engeli sildi süpürdü. İmparator korkmuştu, XIV. Louis'nin 20.000 Almanı, teklifi kabullenmek zorunda kaldı; hattâ İsveç Kralından bile yardım istedi. Başkomutan Monteceuli, 1 Ağustos 1663'de St. Gottard savaşında Türklerle karşılaştığı zaman, arkasında Birleşmiş Avrupa'nın bir ordusu vardı. Yeni bir Haçlı Seferiydi bu, yalnız adı değişikti. Türkler böyle bir savaşa hazır değillerdi. Her zamanki gibi cesaretle dövüştüler ama sonunda yenildiler. İmparator'la Sultan arasında yirmi yıl sürecek bir barış imzalandı. Bu barışın şartlarına göre, Sultan, Erdel'i kendi beyini seçmekte serbest bırakıyordu. Bu olay, Sultan'ın kuvvetinin azalmakta olduğunu gösteriyordu. Gerçi toprak kaybı yoktu; ama manevî darbe büyüktü.

Girit ve Lehistan'da Savaş. Türkler, artık durmadan savaşıyorlardı. Avrupalılar onları rahat bırakmıyorlardı. Sonunda Türkler Girit'i almaya karar vermişler, adayı işgal etmişlerdi. Venedikliler de Fransa ve Avusturya'dan yardım istemişlerdi. Bir Fransız filosu yardıma geldi, ama Türkler yılmadılar. Uzun bir kuşatmadan sonra ada, 1669'da düştü. Bir andlaşma imzalandı ve Venediğe üç iskele bırakılarak Girit, Osmanlı topraklarına katıldı. Üç yıl sonra, yeni bir savaş çıktı. Ukrayna o zamanlar Lehistan'ın bir parçasıydı. Kırımlı Müslüman Tatarlarla Kazaklar asırlardır bu bölgeye hücumlarda bulunuyorlardı. 1668'de, o tarihe kadar Lehistan Kra-

lı'na bağlı olan Kazak hükümdarı, Sultan'ın buyruğuna girdi. Lehliler, Türk topraklarına saldırmaya başladılar. Türkler de karşı hücuma geçip Küçük Lehistan'a kadar ilerlediler. Bu sırada, Lehlilerin millî kahramanlarından Jan Sobieski ortaya çıktı: Lehistan Kralı'nı tahttan indirip 1676'da Lehistan Kralı oldu. Türkler üzerine yaptığı büyük seferleri meşhurdur. Sobieski, çok savaşlara girdi, ama hepsinde başarı sağlayamadı. Önce güney Ukrayna'daki Podolya'yı aldı, sonra Dinyester'i aşarak Türkler tarafından kuşatıldı, mağlûp edildi. Sultan'la barış imzalayarak Podolya yı ve Ukrayna'yı Osmanlılara bıraktı.

Kara Mustafa (1678) - Rus Harbi (1677 - 1681). Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın ölümü, Türkler için bir felâketti. O, üstün bir devlet adamı ve kuvvetli bir sadrazam olarak Sultan'ın şerefini daima korumuştu. Yerine, kayınbiraderi Kara Mustafa Paşa tayin edildi. Kara Mustafa, muhteris, inatçı, kibirli bir adamdı; yanlış adımlar atarak İmparatorluğu harbe sürükledi. İmparator I. Leopold'a karşı, Macar Kralı Kotolli'yle bir ittifaka girdi. Bu, Avusturya ile harbe yol açtı. Kuzeyde Kazaklar, Lehlilere ve Ruslara dayanarak Türk topraklarına saldırmaya başladılar. Kazaklar Rus uyruğunda oldukları için, Türkler onları cezalandırmaya kalkınca Rusya araya girdi. İki taraf da başarı elde edemedi, ama Rusya değiş tokuştan kârlı çıktı. İmzalanan andlaşmayla Osmanlılar, Ukrayna'yı Rusya'ya bırakıyor, Kazaklara da Karadeniz'de ticaret hakkı tanıyorlardı. Bu, acı bir durumdu; çünkü Karadeniz asırlardır bir Türk deniziydi.

Avusturya'yla Savaş (1682 - 1689). Rusya'yla yapılan savaşı, Avusturya savaşı takibetti. Sekiz yıl sürdü harb, çok da pahalıya mal oldu. Osmanlı İmparatorluğunu hem para hem insan bakımından zayıf düşürdü. Avrupa, yeni icatlarının semerelerini topluyordu, Türklerden daha mücehhezdiler, zenginlik kaynakları da daha fazlaydı. Türklere gelince, onlar geri kalmışlardı, zamana ayak uyduramıyorlardı. Hâlâ cesurdular, ama dayanacak başka şeyleri yoktu. Kara Mustafa Paşa, ordunun başında Avusturya üzerine yürüdü ve 1683'de Viyana'yı kuşattı. Bu, Viyana'nın Türkler tarafından son kuşatılmasıydı, hücum sert oldu. Şehrin surlarının bir kısmı havaya uçuruldu. Avusturyalıların kumandanı Kont Von Stah-

renberg, cesur bir askerdi; batıdan Charles de Lorraine, kuzeyden Yan Sobieski yardıma geldiler. Avrupalılar yine Türklere karşı birleştiler. Kuşatma devam ediyordu, ama görüşmelere başlandı ve mütareke imzalandı. Türkler hâlâ korku saçtıkları için toprak kaybetmediler, ama kuzeyde bu kadar ilerleyemediler bir daha. Bu andlaşma uzun sürmedi, tam mânasıyla memnun olmayan Papa, yeni bir Kutsal İttifak meydana getirdi. Venedik, Osmanlılara karşı Avusturya, Rusya ve Lehistan'la birleşmeye razı oldu. Hâlâ Sultan'ın dostu olan Fransa Kralı, Lehlileri İttifaktan ayrılmaları için kandırdı; ama Avusturyalılar büyük bir orduyla Rumeli'ye girdiler, 1685'de Budapeşte'ye ilerlediler. Venedikliler, Mora'yı; Ruslar Kırım'daki Azak kalesini zaptettiler. Türkler, bütün bu cephelerde birden çarpışıyorlardı. Çok az devletin dayanabileceği bir güçlüktü bu. 1687'de Türkler, İkinci Mohaç savaşını yaptılar, ama zaman değişmişti. Korkusuzca çarpışmalarına rağmen talih yüzlerine gülmedi. Charles de Lorraine, en sonunda onları yendi. Bu mağlûbiyet, Osmanlılara bütün Macaristan'ı kaybettirdi. Herkes dehşet içindeydi, ne yapılması gerektiğini kimse bilmiyordu. İstanbul'da IV. Mehmed, tahttan indirildi, yerine kardeşi III. Süleyman Sultan oldu; talih yine dönmedi. Avusturyalılar, ilerlemeye devam ederek Belgrad'ı, sonra da Vidin'i aldılar. Kara Mustafa Paşa, vezîrlikten atıldı, yerine Fazıl Ahmed Paşa'nın küçük kardeşi Fazıl Mustafa Paşa getirildi.

Fazıl Mustafa Paşa. Köprülü Fazıl Mustafa Paşa, devlet işlerini düzene soktu. Kabiliyetli bir adamdı,her bakımdan yenilikler yaptı. Memleketin maliyesi düzeldi, ordu kuvvetlendi, askerlerin mâneviyatı yükseldi. Karşı-hücumlara geçmeye bile başladılar. Avusturyalıları Bulgaristan'dan çıkarıp Belgrad'ı tekrar ele geçirdiler. Sırbistan'la Erdel'i geri aldılar. Salankamen Savaşı'nda (Ağustos 1691), Köprülü Fazıl Mustafa Paşa, Louis'yi mağlûp etti. Kendisi savaşta şehit olduğu halde, Türk ordusu ilerlemeye devam etti. Böylece Türkler, Doğu Avrupa'daki topraklarını yeniden kazanmış oldular. Yeni Sultan Mustafa (1695 - 1703), çalışkan bir hükümdardı. Ordunun başına geçerek Temaşvar'ı zaptetti.

Türklerin Kahramanca Savaşması. Türklerin yeniden düzelmesi uzun sürmedi. Fırtınadan önceki durgunluk gibiydi

durum; kopan fırtına da aşağı yukarı bir asır kadar sürdü. Birçok kere düzelir gibi oldular, ama ne kadar kahramanca savaşırlarsa savaşsınlar sonunda gerilediler. Karşılarında kabiliyetli subaylar, iyi hazırlanmış ordular, ittifaklar, anlaşmalar ve nihayet bütün bir Avrupa'yı buldular. Sonuncu mağlûbiyetlerinin sebebi ordu değil, siyaset bakımından zayıflık, geri fikirler, ilerlemek, değişmek korkusu ve saray entrikalarıydı.

Savoy'lu Eugene ve Karlofça Andlaşması (1699). Bu sırada Avrupa'lı Hıristiyanlar Savoy Prensi Eugene'in şahsında çok iyi bir asker bulmuşlardı; onu, doğu cephesine gönderdiler. Türklerle yaptığı savaşların hiçbirini kaybetmedi Eugene; ilk galibiyetini 1697 Eylülünde yaptığı ve Türkleri ezdiği Zenta Savaşı'nda aldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey-doğusunda, Kırım'da Rus Çarı Petro, Azak kalesini kuşatmıştı; sonunda kaleyi de ele geçirdi. Türklerin hazinesi iyice boşalmaya başlamıştı. Avrupa'lı müttefikler Türklerin önüne 1699 Ocak'ında Karlofça Andlaşması'nı sürdüler. Bu andlaşmayla Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'daki topraklarının yarısını kaybediyordu. Banat Yaylası ve Temaşvar vilâyetinden başka bütün Macaristan ve Erdel'i Avusturya alıyordu. Mora, Girit ve Dalmaçya'nın büyük kısmı Venediklilere veriliyordu. Podolya, Lehistan'ın eline geçiyor, Azak kalesi de Ruslarda kalıyordu.

Petro'nun Yenilmesi. On yıl sonra Avrupa'da önemli bir olay cereyan etti. İsveç Kıralı Şarl Gustav (XII. Şarl), Rus Çarı Petro'nun plânlarından kuşkulanarak Rusya'ya girmiş, birkaç ufak zaferden sonra Poltava Savaşı (1709) nda yenilerek dostu olan Osmanlı Sultanı na sığınmıştı. Orada, Sultanı Ruslara saldırmak için kışkırtmalara kapılarak, Rus Çarı'ndan XII. Şarl'a, kaybettiği toprakları vermesini istedi. Çar bu isteği reddetti. Karlofça Andlaşması'nın şartlarına hâlâ kızan Türkler Ruslara savaş açtılar. Çar, büyük bir orduyla güneye indi; ama Türkler tarafından Prut nehri civarında sarıldı. Osmanlı vezirini kandırarak kaçabildi. 1711'de yapılan Prut Andlaşmasıyla Azak kalesini yeniden Osmanlı İmparatorluğuna verdi.

Venedik ve Avusturya'yla Harbler. Onsekizinci asır,

Türk tarihinin en karanlık, en kötü devresidir. Bu devirde Türkler mağlûbiyet üstüne mağlûbiyet almışlardır. Onsekizinci yüzyılın başında Venedik'e saldırıp Mora yarımadasıyla Girit'i ele geçirdiler. Bunun üzerine Avusturya ve Prens Eugene Osmanlılara savaş açtı. 1716'da Petervaradin denilen yerde yapılan savaşı Avusturyalılar kazandılar; önce Temeşvar'a, sonra da Belgrad'a girdiler. Türkler, kötü şartlarla bir andlaşma daha imzaladılar. Pesarofça Andlaşması (Temmuz 1718) adını taşıyan bu andlaşmanın şartlarına göre Temeşvar, Yukarı Sırbistan ve Küçük Eflâk, Avusturya'ya verildi.

İç İsyanlar. Dışarıdaki bu savaşların yanısıra İmparatorluk iç kargaşalıklardan da çok zarar gördü. Safevîler, tahtı Afganlılara kaptırmışlardı; son Safevî Tahmasp, hükümdarlığı yeniden kazanmak için fırsat kolluyordu. Karargâhını İran'ın kuzey-batısına kurup Osmanlı İmparatorluğunun sınır köylerine, kasabalarına üstüste saldırdı. Sultan Tahmasp'ın üzerine yürümeye hazırlanıyordu ki, Yeniçeriler isyan ettiler. Onu tahttan indirip yerine I. Mahmud'u geçirdiler; ama kargaşalık yayılmıştı bir kere, saray iki yıl entrikalar, düzenler içinde kaldı. Sonunda binlerce Yeniçerinin öldürülmesiyle ortalık yatıştı.

Rusya'yla Savaş - Belgrad Andlaşması. Türkler, bu sefer de Rusya nın başında bulunan Çariçe Katerina'yla arayı iyice bozdular. 1739'da yapılan savaşta üstün geldiler. Sultan'ın müttefiki olan Fransa, Rusya'nın Lehistan üzerindeki emellerinin protesto edilmesini istedi Osmanlılardan. Türklerin, yeniden kuvvet kazanıncaya kadar tarafsız kalmaları daha iyi olacaktı, ama kendileri iyi savaşçı olduklarına inanıyorlardı. Rusya da kendilerini durmadan tehdit ediyordu. Çariçe, Karadeniz'de bir liman istiyordu; Azak'daki Türklere bu yüzden yine dış bilemeye başladı. Kırım da, Volga havzası da asırlardır Müslüman Tartarların elindeydi. Bir zamanlar, Tatarlar Rusya'da büyük bir kuvvetti. Onüçüncü asırdan onbeşinci asıra kadar Büyük Moskova Dükalığı, gelişmemiş olduğundan Tatarlara vergi vermek suretiyle yaşıyabilmişti. Onaltıncı asırda, Korkunç İvan'ın hükümdarlığından sonra Moskova bağımsızlığa kavuşmuştu. O zamandan beri de Ruslar, Tatarlara baskı yapıyorlardı. Volga havzası alınmış, Kırım Tatarları Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesi altına girmiş,

Türkler de bu bölgedeki Ruslarla savaşmışlardı. Bunun için. dir ki, Ruslar Azak a saldırınca Türkler kaleyi şiddetle sa. vundular. Savoy'lu Eugene ölmüştü; Türkler Doğu Avrupa. da Avusturya'yı kolayca mağlûp edebildiler. Harb, Belgrad Andlaşması (1739) yla bitti. Türkler, Yukarı Sırbistan'ı, Bel. grad'ı, Azak kalesini geri aldılar.

Derebeyleri. Türkler bir türlü huzur ve sükûna kavu. şamadılar. Bu sefer de Anadolu'daki derebeyleri baş kaldırma. ya, vergi vermemeye, hattâ bağımsızlıklarını ilân etmeye kalktılar. Müslüman kitleyi kemiren bir hastalıktı bu. Mer. kez birazcık zayıflayınca bütün vilâyetler bağımsızlıklarını ilân eder, bir başka kuvvet çıkıp hepsini bastırınca da onun etrafında birleşerek yeni bir bütün meydana getirirlerdi. Kuvvetli bir adamın başta bulunması, onlara bu fırsatı sağla. mazdı. Sultan kuvvetliyse derebeyleri zayıf, İmparatorluk kuvvetli, Sultan zayıfsa derebeyleri kuvvetli, ama İmpara. torluk da zayıf olurdu. İran'la asırlar boyu süren savaşlar iki imparatorluğu da yıpratmıştı. Tatarlarla İranlılar veya Sün. nîlerle Şiîler arasındaki büyük rekabet, iki memleketin de kanını emdi.

Katerina. Avrupa'da bu arada iki harb cereyan ediyor. du. Bunlardan biri Avusturya Veraset Harbleri, öteki de Yedi Yıl Harbleri ydi. Türkler, Avrupalıların zayıflamasından isti. fade ederek yine kuvvet kazandılar. Baştaki Sultan III. Mus. tafa'yla Sadrazam Ragıp Paşa çok kabiliyetliydiler. Ragıp Paşa yedi yıl süren (1757 - 1763) sadrazamlığı boyunca birçok yenilik getirmiş, geliri arttırmış, orduyu yeniden düzene koy. muş, Anadolu'da huzursuzluk yaratan derebeylerini sindir. mişti. Ama sağladığı huzur uzun sürmedi. Ruslarla Çariçe Katerina, İmparatorluğu bir kere daha karıştırdı. Önce Le. histan'ı istilâ etti. Lehliler kendilerini savunmak istediler a. ma karşılarındaki kuvvetin büyüklüğü yüzünden yenildiler. Birçok Lehli, Osmanlı İmparatorluğu'na sığındı. Onları kova. layan Ruslar, Türk sınırlarından içeri girdiler. Sultan, kuvvet. siz olduklarını düşünerek harbetmek istemedi; ama Fransa onu kışkırtarak Rusya'ya savaş açtırttı. Çariçe, sanki bu fırsatın çıkmasını bekliyordu. Hemen Buğdan ve Eflâk'i isti. lâya başladı. İngiliz subaylarının idaresindeki donanmasını Baltık yoluyla Ege Denizi'ne indirdi. Türk donanması, çok

zayıf olduğu için 1770'de Çeşme limanında büyük bir mağlûbiyete uğradı. Ruslar, Kırım'ı alıp Osmanlı İmparatorluğu'nda ilerlemeye başladılar. Eğer 1773'de Rusya'da Pugaçev isyanı çıkmasaydı daha da ilerliyeceklerdi. Çariçe, ordularını durdurup Küçük Kaynarca'da bir andlaşma imzaladı (1774). Bu andlaşmayla Türkler Kırım'daki Kılburun, Kerç kaleleri ile Yenikale'yi kaybediyor ve Kırım'a, din bakımından Osmanlı Halifesine bağlı kalmak şartıyla istiklâl veriliyordu. Eflâk ve Buğdan Türklere iade ediliyor, ama Rusya Doğu Avrupa'daki Hıristiyanların koruyucusu olarak tanınıyordu. Ayrıca, yine Ruslara İstanbul'un Galata semtinde bir kilise kurmak hakkı veriliyordu.

Avusturya - Rusya İttifakı (1781). Bu arada Ruslarla Avusturyalılar arasında yeni bir anlayış başgöstermişti. Türkleri Doğu Avrupa'dan atıp Ortaçağın Bizans İmparatorluğunu yeniden kurarak başına Katerina'nın torunu Konstantin'i geçirmek için bütün güçleriyle çalışacaklarına söz verdiler. Avusturya Balkanların batı yarısını alacaktı. Bu anlayıştan hareket eden Katerina, 1783'de bütün Kırım'ı ve Gürcistan'ı ele geçirdi. Türkler, haklarını savunmaya kalkınca, Avusturya da Rusya'yla birleşti. Potemkin ve Suvorov adlarındaki iki Rus komutanı Eflâk'la Buğdan'a girip orayı istilâ etti. Osmanlı İmparatorluğu daha son savaşların yaralarını saramamıştı; içeride de Derebeylerle uğraşıyordu. Ruslar kolaylıkla Tuna'ya indiler. Türklerin cesaretle çarpışmaları pek fayda vermedi; Rus ordusuna karşı koyamadılar. Rusya'nın Doğu Avrupa'da büyük bir kuvvet haline gelmesinden korkan Prusya 1791'de Avusturya'yı barışa zorladı. Osmanlılarla yapılan Ziştovi Andlaşması'na göre Osmanlı İmparatorluğu Orsava'ya karşılık Belgrad'ı geri alıyordu. Bir yıl sonra da Rusya, Yaş Andlaşması'nı imzaladı (1792). Bu andlaşmayla Kırım'ın Rusya'ya ait olduğu tasdik ediliyor, Özi kalesi de onlara veriliyordu. İki devlet arasındaki sınır Dinyester nehri oluyordu. İşte, onsekizinci asrın sonunda durum böyleydi.

Devlet İdaresi - Sultan - Halife. İmparatorluğun idare tarzı hakkında da biraz bilgi vermek gerekiyor. Sultan aynı zamanda Müslümanların halifesi, yani dinî başkanıydı. Orhan, kendisine Bey ünvanını vermişti, Sultan lâkabını ilk kullanan

I. Bayezid oldu. İlk halife Yavuz Sultan Selim'di. Ama halifeliğin kuvvetinden ilk onsekizinci asırda, devlet zayıflamaya başlayınca faydalanıldı. İranlılar Osmanlı Sultanının bu kudretini kabul etmediler, hilâfetin Hazreti Ali soyunda bulunduğunu ileri sürdüler.

Hükümdar ve Yardımcıları. Devletin her bakımdan başı sayılan Sultanın yardımcılarının görevleri, selâhiyetleri hakkında ilk bilgi II. Mehmed'in "Kanunname" sinde verilmiştir. Sadrazam, Padişahın baş yardımcısıydı. Baştaki Sultan kabiliyetsizse devleti o idare ederdi. Devlet, iki beylerbeyliğine ayrılmıştı. Rumeli ve Anadolu Beylerbeyliğinin yanısıra bir de Afrika Beylerbeyliğinden de söz edilebilir.

Öğrenim. Memleket, İslâm hukukuna göre idare edilirdi. Her yıl binlerce çocuk öğrenim görür, yedi yıllık bir eğitimden sonra başarı gösterirse "Danişmend" adını alırdı. İstediği mesleğe girer, isterse kadı, isterse müderris olurdu. Din alanında kalacaksa yedi yıl daha okurdu.

Din. Dinî hayat da çok iyi düzenlenmişti. Dinin, Osmanlılarda kazandığı öneme hemen hemen hiçbir ülkede rastlanmaz. Çeşitli tarikatlar arasında en mühimleri şunlardır: Mevlevî tarikatı, Bektaşî tarikatı, Nakşibendî tarikatı. Bu tarikatlardan ilkini Mevlâna Celâleddin Rumî kurmuştur. Oynarken dönen tarikat mensuplarına "Mevlevî" denirdi. Bektaşiliğin Hıristiyanlar ve Şiilerle ortak yanları vardı. İslâmiyete sıkı sıkıya bağlı bir tarikat değildi Bektaşilik; Yeniçeriler arasında çok taraftar buldu. Üçüncü tarikat olan Nakşibendilikten daha önce bahsedilmişti. Osmanlılarda din, gittikçe dünyevîleşti. Dinî başkanlar mal, mülk sahibi oldular. Cemiyet ve ahlâk düzenlerini idare eden din, Türklerin gerilemelerini meydana getiren sebeplerden biri haline geliverdi.

Kültür. Türk geleneklerinin çoğunun kökü ordudadır. Türklerden hep iyi mimarlar, iyi kanun-koyucular, iyi idareciler çıkmıştır. Hangi soydan olursa olsun, İmparatorluklarında yaşayan bütün insanlara eşit muamele ederlerdi. İster Bulgar, ister Sırp, ister Ermeni, herkes kanun önünde eşitti. Edebiyat alanında Arap ve Fars, bilhassa Fars, biçimlerini benimsemişlerdi. Kanunlarında Arap, edebiyatlarında Fars tesiri asırlarca sürdü. Yavaş yavaş kendilerine has biçimler ya-

ratmaya başladılar. İleri-görüşlü padişahlar, edebiyatçıları bu bakımdan desteklediler. Şiir, önceleri Fars biçimleri ve Fars üslûbuyla yazılıyordu; bundan kurtulmak çok zor oldu. Nesirde ise yeni bir üslûp yarattılar. 1679'da Evliya Çelebi ünlü "Seyahatnâme"sini yazdı. Bu eserde İmparatorluğun toplumsal ve ekonomik durumu hakkında aydınlatıcı bilgiye de rastlanır. En güzel şiirlerden biri, Şeyh Galib (1757-1790) tarafından yazılan "Hüsnü Aşk" dır. Bu çağın tarihçileri arasında en ünlüsü, altı ciltlik bir Osmanlı tarihi yazarı olan Naima'dır.

XII. BÖLÜM

HİNDİSTAN'DAKİ MOĞOLLAR

Hindistan'daki Küçük Devletler. Onbeşinci asır sonunda Hindistan'da birçok küçük Müslüman devlet kurulmuştu, içlerinde en kuvvetlisi Delhi Lodhi Sultanlığı'ydı. Dekkan'da, büyük Bahmani hükümdarlığı Vijayanagar'la iki asır süren çekişmelerden sonra beş küçük hükümdarlığa ayrılmıştı. Bu hükümdarlıklar, bilhassa Golkonda ile Bijapur, İslâm akidelerine ve kültürüne iki asır daha bağlı kaldılar. Onaltıncı asırda Kabul'deki küçük hükümdarlık, kısa zamanda koca bir imparatorluk haline gelecekti. Bunu gerçekleştirecek kişi Sultan Zahirüddin Babür olacaktı; Babür'ün Hindistan'da yerleştirdiği Moğol uygarlığı ondokuzuncu yüzyılın ortasına kadar yaşadı, şimdi de Pakistan'da yeniden canlanmak için Batı tesirlerinin yardımını bekliyor.

Zahirüddin Babür (1482 - 1530). Babür, Timur'un soyundan geliyordu; Orta Asya'daki Fergana hükümdarlığını idare ediyordu. Tahta geçtiği zaman, bütün küçük Timur devletlerinin hükümdarları gibi, Semerkand'a hakim olmak istiyordu. Bu isteğini gerçekleştirmek için birçok savaşlar yaptı, devletini birçok defa kaybetti. 1504'de, şimdiki Afganistan'a girerek Kabul'u fethetti. 1505'de Hayber geçidinden faydalanarak Hindistan'a girdi; güneydeki Kohat'a doğru ilerledi. Dârâ Gazi Han'ı, Multan'daki Terbile'yi gerilerde bıraktı. Sadece bir akındı bu, ama ona memleket hakkında fikir vermişti.

Babür'ün Başka Akınları. Bu sırada batıda cereyan eden bir olay, Babür'ü birkaç yıl oyaladı. Kuzey-doğudaki Özbek Türklerinin, Timur beylikleriyle araları açılmıştı. Babür de, öteki beyler gibi, Türklerden çok çekinmişti. Özbeklerin önderi Şaybânî Han, ordusuyla Orta Asya'yı fethetmiş, Horasan'a girmişti. Timur'un torunları, onlarla başa çıkamamışlardı; ama Safevî Şahı İsmail, Özbekleri mağlûp etti. Beylikler eski topraklarına kavuştular; Babür'ün akrabası Hay-

dar Mirza da, Fergana'yı geri aldı. Babür askerlerini toplayıp kuzeye yürüdü, Buhara'yla Semerkand'ı zaptederek atası Timur'un tahtına oturdu. Bu zafer kısa ömürlü oldu; birkaç yıl sonra Özbekler yeni bir komutanın, Şeybanî Han'ın amcası Ubeydullah Han'ın önderliğinde yine ortaya çıktılar. Babür, Fergana'yla birlikte Semerkand'ı da kaybetti. Kabul e dönerek öteki rüyasını, Hindistan'ın fethi düşüncesini gerçekleştirmek için çalışmalara başladı .

Lodilerle İlk Çatışma (1523). 1519'da yine Hayber geçidini aşarak Yusuf Zeys'in kabilesinin yaşadığı Bajaur'u fethetti. Sind'i de geçip Bhera'yı kendine bağladı. Delhi'deki Sultan İbrahim'in amcası Âlâm Han'la İbrahim'i devirmek isteyen bazı asiller onun kuvvetlerine katıldılar. Sultan İbrahim, bu hazırlığı haber alınca, Bahar Han'ın komutasındaki bir orduyu Lahor'a yolladı. Babür, Bahar Han'ı yendi, Lahor'u kendine bağladı, Dipalpur'u da zaptetti. Âlâm Han, Lahor hükümdarlığını, kendisine yardım edip İbrahim'i devirirse, ona vereceğini söyledi. Babür, bunu kabullendi, Âlâm Han'ın yanına biraz askerî kuvvetle iki komutan bıraktı. Özbekler kuzey sınırlarını zorladığı için Kabul'e gitti. Âlâm Han Delhi'ye yürüyüp şehri kuşattı, ama İbrahim Lodi onun ordusunu kolayca dağıttı.

Birinci Panibat Savaşı (1526). Bu sonuç Babür'ü memnun etmedi. Özbeklerle olan savaşı bitince İbrahim Lodi'yle çarpışmaya karar verdi. 1526 yılının ilk aylarında ordusuyla yürüyüp İbrahim Lodi'nin Afganlarla birleşmiş kuvvetiyle Panibat'da karşılaştı. 21 Nisan'da ünlü Birinci Panibat Savaşı oldu. Yeni bir dünyayla eski bir dünya çarpıştı. Babür'ün tüfekleri vardı; Sultan İbrahim yalnız savaş fillerine sahipti. Babür'ün komutanlığı ve ordusunu idare edişindeki ustalık kendisine savaşı kazandırdı; İbrahim, çarpışırken öldü. Babür hemen başkente giderek şehri zaptetti, Agra'ya da girdi. Rana Sanga, bölgenin bütün Rajput kuvvetlerini toplamış, Racalarla da birleşerek Babür'ün üstüne yürümeye başlamıştı. Koca bir ordu teşkil ediyordu adamları; Babür, askerlerinde korku alâmetleri belirdiğini gördü. Bunu ortadan kaldırmak için bir hareket yapmaya karar verdi. İçkiyi severdi, ama bütün bardakları, kupaları kırdırdı, şarabı döktürdü, ağzına içki koymamaya yemin etti. Tanrı'nın bu sunuyu kabul ederek kendilerine yardımcı olacağına inandığını söyledi. As-

kerleri, bunun üzerine cesaretlendiler, 16 Mart 1527'de Khauna'da düşmanlarla karşı karşıya geldikleri zaman büyük bir güçle savaştılar. Rana Sanga öldü; ordusu da bozuldu. Kesin bir zaferdi bu. Babür böylece Orta Hindistan hükümdarı oldu, zaten Doab'ı da ele geçirmişti. Daha sonra doğuya giderek Patna yakınlarında Afgan ordusunu mağlûbiyete uğrattı. Üç yıl içinde büyük bir ülkenin sahibi olmuştu; Afganlar da, Rajputlar da yenilmişlerdi. Bu iki kuvvet de ayaklandılar, Afganlar bir sonraki idarede, Rajputlar da bir müddet sonra Moğollara karşı koymaya çalıştılar. Ama Moğollar yerleşmişlerdi bir kere. İki asır, büyük bir kuvvet olarak kaldılar Hindistan'da, daha sonra bir asır kadar da ateşleri devam etti. Bu süre içinde, bütün dünyada iz bırakan bir uygarlık kurmaya muvaffak oldular.

Babür'ün Karakteri. Babür, bir yıl sonra, kırksekiz yaşındayken öldü; otuz yıl hükümdarlık etmişti. Bu otuz yıl içine doksan yılın macerasından çok macera, eğlencesinden çok eğlence, tecrübesinden çok tecrübe ve başarısından çok başarı sığdırmasını bilmişti, Alışılmamış bir karakteri vardı. Akıl bakımından, beden bakımından da kuvvetliydi. Samimiyet bakımından eşine pek rastlanmayan hatıralarında maceralarını anlatmıştır.

Hümayûn (1530). Babür'den sonra tahta geçen büyük oğlu Hümayûn, on yıl hükümdarlık etti. Cesur, hareketli, yılmaz ve son derece iyi bir asker olan Hümayûn'a taze bir imparatorluğun yanısıra bir sürü dert de kalmıştı. Bir yanda kargaşalık çıkarmak isteyen Afgan asilleri, bir yanda Rajputlar, bir yanda da hiyanet, alçaklık bakımından eşi görülmemiş üç kardeşi vardı. Hümayûn onlara çok iyi davranıp birini, Kâmuran'ı, Kabul'le Kandahar'a, sonradan da Pencab'a vali yaptı. Akıllıca bir hareket değildi bu; Hümayûn'un, topraklarını istediği gibi kullanmasına engel oldu. Bir başka kardeşini, Askari'yi Sambhal, Hindal'ı da Alvar valisi yaptı. Buna karşılık kardeşleri ona ihanet ettiler, son dakikada da son darbeyi indirmekten çekinmediler.

Hümayûn'un Seferleri. Hümayûn, Afganlar yüzünden tahttan düştü. Lodhilerin başında bulunan Mahmud Lodhi, Buhara'da isyan bayrağını açtı; Buhara, o sıralarda Afganların kalesi durumundaydı. Mahmud Lodhi, 1532'de ordusuy-

la batıya yürüyüp Jaunpur'u zaptetti. Hümayûn onunla karşılaşıp Dabrah savaşında Afganları yendi. İsyan eden bir başka Afgan prensi, Çunar'ı idare eden Şer Han'dı. Hümayûn, Çünar'a gidip şehri kuşattı. Akıllı bir adamdı Şer Han. Onunla başa çıkamıyacağını anlayınca oğlu Kutub Han'la 500 süvariyi Hümayûn'un emrine vermek istedi. Hümayûn, bu tek lifi kabul ederek kuvvetlerini geri çekti. Bir başka Lodhi'li, İbrahim'in amcası Âlâm Han, Gujarat'a gitmiş, Bahadır Şah'ın yanına sığınmıştı. Bahadır Şah'ın sarayında, Hümayûn'un kayın biraderi olan, ama onu devirmek isteyen Muhammed Zaman Mirza da vardı. Hümayûn, ikisinin de kendisine teslimini istedi. Bahadır Şah, kendisine sığınan iki kişinin verilmesinin şerefsizce bir davranış olacağını düşünerek bu isteği reddetti. Hümayûn da kızarak ordusunu topladı; Gujarat'a gitti. Şehre vardığı zaman, Bahadır Şah'ın Çittor'da Rajputlarla savaşmakta olduğunu gördü. Saldırmadan önce Bahadır Şah'ın o gayrimüslimlerle savaşının bitmesini bekledi. Bahadır Şah'ın kuvvetleri Hümayûn'un ordusuyla başa çıkamadı; Moğol hükümdarı Malva'yı da, Gujarat'ı da aldı. Kardeşi Askarî'yi, Gujarat valisi yaptı; kendisi düzeni sağlamak için Malva'da kaldı. Düzeni sağlamak uzun sürmedi, ama bu kısa zaman bile Afganların birleşmesine yetti. Batıda geçen vakti Hümayûn'a koca bir imparatorluğa mal oldu.

Şer Han. Afganlar, Şer Han'ın önderliğinde ayaklandılar. Her bakımdan üstün bir insan olan Şer Han, kendi özel çabası ve kabiliyetiyle başa geçmişti. Babası Hasan Han, devlet idaresinde görev almış bir kişiydi, ama Şer Han göze girmiş, ilerliyerek genç hükümdarın muhafızı olmuştu. Birkaç yıl içinde Çunar sultanıyla evlenmiş, Çunar'ı kuvvetli bir kale haline getirmişti. Bengal hükümdarı Mahmud Şah'dan yardım isteyen Buhara Afganlarını yenerek Buhara'nın en sözü geçen kişisi olmuştu. Tahta geçip Şer Şah Suri adını aldı. Bengal'e de girdi. Mahmud Şah ansızın kıstırılıp da onunla başa çıkamıyacağını anlayınca, Şer Şah'a epeyce toprak vererek teslim olmak zorunda kaldı.

Hümayûn ile Şer Şah. Bu olaydan sonra Hümayûn duruma müdahale etmek ihtiyacını duydu; Şer Şah'ın üstüne yürüdü. Çunar'ı kuşatmak için şehrin önünde durdu, ama Şer Şah Bengal'deydi. Hümayûn onun peşine düştü. Şer Şah, kolayca elinden kaçtı onun; Moğol İmparatoru Bengal'in mer-

kezi Gaur a gelince, Afgan hükümdarı, kuvvetlerini ansızın çevirerek doğuya yürüdü, Jaunpur'u zaptetti. Bu arada Bengal'de yağmurlar başlamış, Hümayûn'un ordusu perişan olmaya yüz tutmuştu. Binlerce asker hastalanmıştı. Hümayûn zorlukla hepsini derleyip toparlıyarak Şer Şah'ı kovalamaya devam etti. Çaunsa'da karşılaştılar. 1539 Haziranında yapılan savaşta Şer Şah'ın kuvvetleri zinde olduğu için Hümayûn'un yorgun ordusunu kolayca yendi. Hümayûn, Delhi'ye kaçabildi. Kardeşlerinden yardım istedi, ama istekleri geri çevrildi. Bunun üzerine derme çatma bir ordu topladı; Şer Şah'la Bilgram yakınlarında yüz yüze geldi. Yine mağlûp edilince Agra'ya kaçtı; Orada tutunacak kuvvet bulamadı, Lahor'a gitti. Şer Şah Agra'yla Delhi'yi eline geçirip Hümayûn'un arkasından küçük bir ordu yolladı. Hümayûn, Lahor'da da destek bulamadı. Kardeşi Kâmuran ona yardım etmeyi reddetti. Hümayûn da küçük bir kuvvetle önce Multan'a, sonra da Sind'e gitti.

Hümayûn Sürgünde. Tarih, Hümayûn a hiç de iyi davranmamıştır. Ne Babür'ün sebatı, geniş düşüncesi, ne de Şer Şah'ın zekâsı vardı onda; ama hayalperest biri değildi. Sürgünde olduğu zamanlarda bile gerçeklerden ayrılmadı. 1541'de Sind'de, Şeyh Ali Ekber'in kızı Hamide Banû'yla evlendi; nereye gittiyse karısını da götürdü. Ertesi yıl Yukarı Sind'de küçük bir şehir olan Amarkot'ta bir oğulları dünyaya geldi; çocuğa Ekber adını taktılar. Birkaç ay sonra, kardeşi Askari nin idare ettiği Kandahar şehrine gitti. Askari, onun yolunu keserek Ekber'i yakaladı; Hümayûn genç karısıyla kaçmaya muvaffak oldu. Önce Herat'a, oradan da Şah Tahmasp'ın yanına gitti. Şah Tahmasp'ın babası Şah İsmail, Babür'un çok iyi bir arkadaşıydı. Hümayûn yardım istedi ondan; Şah Tahmasp biraz düşündükten sonra 14.000 süvariyle yardım etmeye karar verdi. 1545 yılının ortalarında Hümayûn, yine Afganistan'a döndü. Kandahar'ı kuşatıp zaptetti. Kardeşi Askari'ye, belki de Ekber e iyi bakmış olduğu için, müsamaha etti. Kandahar'dan sonra Kabul'e gidip orayı da aldı. Bir orduyla Hümayûn'un karşısına çıkan Kâmuran, mağlûp oldu. Böylece Şeh Han'a yenilişinden beş yıl sonra Hümayûn yeniden Afganistan'ı eline geçirmişti. Daha sonra kardeşleriyle mücadeleye devam etti, ama sırasıyla hepsini dize getirdi. Askari'yi Mekke'ye sürdü, gidip oraya yerleşmesini emretti;

Askarî yolda öldü. Hindal, 1551'de bir çarpışmada can verdi. Kâmuran, Pencab'a kaçarken yakalandı, Hümayûn'a getirildi; o da kardeşinin gözlerinin çıkarılmasını emretti. Sonra Mekke'ye yolladı onu da; birkaç yıl geçti, Kâmuran Mekke'de öldü. Hümayûn serbestti artık, Hindistan'ı yeniden fethetmek için harekete geçebilirdi.

Şer Şah Suri (1540-1545). Bu arada Şer Şah Suri, Hindistan'da önemli şeyler yapmıştı. Doğuda Bengal'den kuzey-batıda İndüs'e kadar bütün ülke, yarı korku yarı da saygıdan, onu hükümdar olarak tanımıştı. Kuzey-batıda, Pencap da bazı kabileler isyan edince onların üstülerine yürümüş, ayaklanmayı bastırmıştı. Malva'yı yeniden eline geçirdi; Müslüman kadınlara iyi davranmadığı için Raca Puran Mal'a bir ders verdi, Rajputlar bile korktu bundan. Daha sonra Mevar hükümdarı Rana Maldev'le Rajput kabilelerinin başkanları kuvvetlerini genişletmeye çalıştılar; Şer Şah bunu haber alınca onların da üstlerine yürüdü. Rajputların ordusu daha büyüktü, ama komutan olarak Şer Şah daha üstündü. Rajputların bütün saflarını darmadağın etti. Büyük bir zaferdi bu; Rajputlar uzun müddet seslerini bile çıkaramadılar.

Şer Şah'ın Başarıları. Şer Şah çok yaşamadı. Yalnız beş yıl içine öyle büyük işler, idarî alanda öyle başarılar sıkıştırmasını bilmiştir ki onun çağını yazan her tarihçi, bu hükümdarı övmeden edememiştir. Büyük bir kumandan ve plâncı olan Şer Şah hiç savaş kaybetmedi. Ama asıl üstün olduğu alan idarî alandır. Devleti daha küçük parçalara ayırmıştı. Memurların yerlerini durmadan değiştirmiş, onları tembel, aynı işe alışmış kimseler olmaktan kurtarmıştır. Bütün müesseselerin yaptıkları işleri bizzat kontrol etmiştir. Yaptığı toprak reformunun yeri büyüktür. Kullandığı sistem sonradan Ekber'in toprak işlerine bakan veziri Raca Todar Mal tarafından geliştirilmiştir. Şer Şah, yollar, kervansaraylar yaptırmıştır. İndüs'den Doğu Bengal'e uzanan ticaret yolu onun eseridir. Emniyet teşkilâtını da düzenlemiş, her köyün muhtarını kendi bölgesinin emniyetinden mesul tutmuştur. Âdil bir hükümdar olduğu için Müslümanlar tarafından da, Hindular tarafından da sevilmiştir.

Hümayûn'un Dönüşü. Şer Şah'dan sonra tahta geçen oğlu Salim, babasının yolunu takip etti. İmparatorluk onun

zamanında dokuz yıl hiç sarsıntı geçirmedi. Hümayûn, bu arada, Kabul'de kuvvet topluyordu. Salim Şah ölüp de yerine kabiliyetsiz biri geçince, 1555'de bir Moğol ordusuyla Lahor'a yürüdü. Şubat ayında, düşmanlarını Sirhind yakınlarında mağlûp ederek Delhi'ye girdi. Yine Hindistan İmparatoru olarak tanındı. Onbeş yıldır memleketten uzaktaydı. Hümayûn o yıl oğlu daha onlıki yaşındayken öldü.

Bayram Han - İkinci Panibat Şavaşı (1556). Ölürken, oğlu Ekber'i, güvendiği Bayram Han'ın ellerine bırakmıştı. Ekber Pencap'taydı; Bayram Han hemen giderek Kalanaur'da ona taç giydirdi. Ama ortada bir devlet yoktu. Hindistan'daki sonuncu Sur hükümdarı Âdil Şah Sûrî, Orta Hindistan'ı idare ediyordu; öteki Sur prensleri, ellerinde Buhara ile Bengal'i tutuyorlardı. Sind ile Multan ayrılmıştı. Âdil Şah'ın veziri Hemu, Sur ordusuyla kuzeye gitti, Agra'yı zaptederek Delhi'ye yürüdü. Delhi'nin Moğol valisi Tardi Bey onunla karşılaştı, ona mağlûp oldu. Sinsi ve muhteris bir insan olan Hemu, Delhi'ye saldırdı; Âdil Şah Sûrî'ye bağlı olduğunu unuttu, kendini hükümdar ilân ederek Raca Vikramcit adını aldı. Bayram Han'ın ilerlemekte olduğunu duydu sonra, kuvvetli bir ordunun başına geçerek kuzeye gitti. İki ordu 5 Kasım 1556'da Panibat'ta karşılaştılar; İkinci Panibat Savaşı cereyan etti. Bayram Han galip geldi, Hemu, çarpışmadı öldürüldü. Bayram Han da Delhi'yle Agra'yı yeniden ele geçirip Ekber i hükümdar yaptı.

Ekber (1556 - 1605). Daha yapılacak çok iş vardı, Bayram Han onları tamamlamaya çalıştı. Batıda, Gvalior ile Ajmer, doğuda da Jaunpur 1560 yılına kadar Ekber'in topraklarına bağlandı. Bayram Han, yalnız Ekber'in vasisi değil, devlet içinde sözü birinci derecede geçen bir insandı. Ordunun ve idarî teşkilâtın başıydı. Öylesine meşguldü ki Ekber'le bizzat uğraşamadı; iyi bir öğretmen olan Mir Abdül Lâtif'i buldu, küçük hükümdara hocalık etmesini istedi. Ama Ekber'in öğrenmeye hevesi pek yoktu; hocasından kaptığı, benimsediği tek fikir bütün dinlere müsamaha etmek gerektiği fikriydi. Bu arada evlenmiş ve çeşitli düşünceler taşıyan kadınlarla sarılmıştı Aralarında, annesi Hâmide Banû ile üvey annesi Maham Anga da vardı. Ekber, bu çevre ve bu şartlar içinde yetişti; aklından çok bedenini geliştirdi, döğüş-

meyi, ata binmeyi, ok atmayı, ava çıkmayı, kılıç kullanmayı öğrendi. Sarayı perde arkasından Müftü ile Şeyhülislâm idare ediyorlardı. Bayram Han'ın gittikçe kuvvet kazandığını Ekber'e bildirenler de onlar oldu. Bayram Anga da Ekber'e, kendisinin zayıf olduğunu, Bayram Han'ın burnunu kırmazsa tahtı kaybedeceğini açık açık söyledi.

Ekber ile Bayram Han. Bayram Han'ın vazifesine son verdiği zaman Ekber daha onsekiz yaşındaydı. Bayram Han'a bir yazı yazıp artık yaşlandığını, dinlenmeye ihtiyacı olduğunu ve Mekke'ye gitmesi gerektiğini bildirdi. Bayram Han çok şaşırdı, ama sadık bir adam olduğu için emre itaat etti. Ama ne yazık ki Ekber, Bayram Han'ın şahsî düşmanı olan Pîr Muhammed'i de onunla birlikte Mekke'ye göndermek için kandırıldı. Bu hareket, Bayram Han'ı şüphelendirdi, yaşlı komutan da isyan etti. Pencap'a gidip bir ordu hazırladı; daha büyük bir kuvvet hazırlamaya vakti ve imkânları elvermedi. Ekber, Jullandur yakınlarında cereyan eden bir savaşta onu mağlûp etti; Bayram Han yakalanarak hükümdarın karşısına çıkarıldı. Ekber, onun kendisine ve Hümayûn'a ettiği hizmetleri hatırladı. Para ve arkadaş vererek Mekke'ye yolladı onu. Yolda giderken kervana katılan yaşlı bir Afgan askeri geceleyin gizlice çadırına girerek Bayram Han'ı bıçakladı. Bayram Han'ın karısıyla küçük oğlu Abdülrahim tekrar Delhi'ye gönderildiler. Ekber, Abdülrahim'i kendisi yetiştirdi, büyüdüğü zaman da ona asalet ünvanı verdi.

Ekber Bağımsızlığını İlân Ediyor. Ekber'i, Bayram Han'dan sonra Maham Anga idare etmek hevesine kapıldı. Ama ne kendisi, ne de oğlu Âdem Han buna muvaffak olabildiler. Maham Anga, Şeyh Abdül Nabi'yle bile birleşti. Bu arada Ekber büyümüştü; bütün çabaları boşa gitti, hükümdarın şüphesini çekmekten başka işe yaramadı. Arkadaşlarının, şeyhlerin, din adamlarının samimî görünüşlerine inanmamaya başladı Ekber; ileri gitmeye başlayan Âdem Han'ı günün birinde öldürttü. Bu hareket, üvey annesinin kalbini kırdı, Maham Anga da çok yaşamadı, öldü.

Ekber'in Hükümdarlığı. Ekber artık bağımsızdı; belki de lüzumundan fazla bağımsızdı. Düşüncelerini, yapmak istediklerini hem din, hem siyaset açısından ele aldı. Bir yanda

dar görüşlü din adamları, bir yanda da Rajputların çıkarmak istedikleri zorluk vardı. Rajputlar, Rana Sanga'nın önderliğinde Babür'le, Maldev'in önderliğinde de Şer Şah'la savaşmışlardı. Artık yeniden kuvvet kazanmaya başlamışlardı. Doğudaki ve güneydeki küçük Müslüman hükümdarlıkları ya teker teker, ya da birleşerek merkezle çarpışmaya başladılar. Ekber, kendi düşündüklerini tatbik etmeye karar verdi. Önce din adamlarına, sınırdaki Müslüman hükümdarlara ve Rajputlara kendisinin daha kuvvetli olduğunu gösterecekti; hükümdarlığını hepsine kabul ettirecekti. Hâkimiyeti kat'i olarak ele alınca karşısındaki kuvvetleri silecekti. Bu siyaseti gün ışığına çıkardı. Birkaç seferden sonra Rajputları mağlûp etti. 1562'de, Jaipur teslim oldu. Ekber hükümdarla oğullarına asalet ünvanları verdi, kızıyla da evlendi. Bikaner'le Jaisselmer'i de fethedip oralardaki Rajput hükümdarlarının kızlarıyla da evlendi. Kendisine yalnız Mevar'daki Raca, Rana Partap karşı koydu. Birkaç yıl dayandı, ama 1597'de Haldighat'ta yenildi; sürgünde öldü. Bütün Rajputlar artık buyruğu altına girmişti; Ekber bununla da kalmayıp Bengal'i de aldı. Kabul Valisi olan üvey kardeşi Mirza Muhammed Hâkim isyan etti, ama yenildi. Ekber, Gujarat', ve Narbuda ile Tapti arasındaki küçük Müslüman beyliğini, Kandeş'i zaptetti. Bayram Han'ın oğlu Abdülrahim'i, Çand Bibi adlı bir kadının idare ettiği Ahmednigâr a yolladı. Ne Abdülrahim'in ordusu, ne de komutan Murad'ın kabiliyeti para etmedi. Birkaç yıl sonra Çand Bibi siyaset hayatından çekilince, Moğol ordusu 1597'de Ahmednigâr kuvvetlerini Supa'da yenilgiye uğrattı, başkente ancak 1600 yılında girebildi. Ekber, düşündüğü üç şeyden ikisini gerçekleştirmişti; Yukarı Hindistan'ın en büyük kuvveti haline gelmişti artık. Rajputlar, karılarından ötürü kendisine bağlanmışlardı. Zaten Rajput hükümdarlarına asalet ünvanları da vermişti; bu, onların bağlılıklarını daha da arttırmıştı. Sınırdaki hükümdarlıkları da eline geçirmişti. Yalnız üç Dekkan hükümdarlığı kalmıştı, onları mağlûp etmek de yüz yıl kadar sürdü.

Ekber'in Dini Reformları. Ekber'in üçüncü isteği din adamlarının güçlerini azaltmaktı. Din adamı deyince kendilerini gerçekten dine vermiş insanlar değil, dinî bir maske altında sözlerini dinletmek isteyen Ulemâ hatırlanmalıdır. İşte **Ekber,** bu gibi **kimselerin** güçsüzlüklerini ortaya vurmak için

ibâdethanelerde tartışmalar tertip ettirdi. Bu tartışmalarda Sünniler, Şiiler, Katolikler, Protestanlar, Budistler, Brahminler, hattâ Ekber'in kendisi söz alırdı. Sözcüler uzun kelime oyunlarıyla karşılarındakileri mat etmeye çalışırlardı. Ekber herkesin aşırı derecede uçta olduğunu, uzlaşmak imkânlarının kalmadığını görünce bütün dinlere inancını kaybetti, ya da bütün dinlerde doğruluk payı bulunduğunu anladı. Ne yazık ki bu tartışmalarda söz alan Müslümanların hepsi de dar görüşlüydü, sert yargılara sahipti. Ekber, bütün dinlerin iyi taraflarını içinde toplıyacak bir din düşünmeye başladı. Onu bu fikre alıştıran, Feyzî ve Abdül Feyzî adlı iki oğlunu sarayа sokan bir bilim adamı, Şeyh Mübarek'di. Ekber böylece yeni bir dinin, "Din-i İlâhî" nin varlığını, kendisinin de peygamber olduğunu ilân etti. Bu dini yalnız birkaç asille Raca Birbal adında bir Hindu kabul etti. Asillerin çoğu buna yanaşmadılar; taraftar bulamayan din de zamanla söndü, bizzat Ekber tarafından ortadan kaldırıldı. Bu inançtan bir tek şey kaldı geriye: Halk, kendisini İmparator önünde küçük görmeye devam etti.

Ekber'in Siyasetinin Sonuçları. Ekber'in İslâmlığa olan inancını kaybedip kaybetmediği üzerinde çok münakaşa edilmiştir. Bu dine sıkı sıkıya bağlı olmadığı, Hinduların örf ve âdetlerine müsamahayla davrandığı muhakkaktır; ama muhakkak olan bir şey daha varsa o da Ekber'in İslâmlığın ana prensiplerine bağlı kaldığı, son nefesini verirken de Müslüman olduğudur (Bazı tarihçiler bunu kabul etmezler). Kullandığı siyasetin birazcık aşırı oluşu bu yanlış anlaşılmayı doğurmuştur. Ekber Hinduları Müslümanlara ezdirmemek isterken, Müslümanları Hindulara ezdirmiştir. Hindular, Müslümanların cami yapmalarına izin vermemişler, Ramazan ayında oruç yemişlerdir. Sikhlerle Rajputlar önem kazanmışlardır. Ekber'in tek kalıcı reformu, Şer Şah'ın sistemini geliştirerek yaptığı toprak reformudur.

Ekber'in Karakteri. Ekber, başka bakımlardan iyi bir hükümdardı. Moğol İmparatorluğu'nu sağlam temelleri üzerine oturtmuş, müziğe, dansa, resme, mimariye ve şiire hiç bir Moğol imparatorunun vermediği değeri vermişti. Cesur bir adamdı da; iyi askerliği ve bileğinin kuvvetiyle bilinirdi. İnsanların dertlerini anlayışı ve halkına aşıladığı hayranlık duy-

gusu bakımından da eşsizdi. Bilgili biri olmadığı halde çevresine hep bilginleri toplamıştı. Kararları kesin ve âdildi. Kusuru, Hindularla Müslümanları karıştırıp bir bütün haline getirmek istemesiydi. İki dinde ortak taraflar olmadığını tamamen unutmuştu. Titizce uğraşıp geliştirmeye çalıştığı imparatorluğu birkaç nesil sonra sarsan sebep de bu oldu zaten.

Cihangir (1605-1627). Ekber'den sonra tahta 1605 yılında Salim geçti. Hükümdar olunca Nureddin adını alan Salim, ilk sıralarda İslâmlığı yeniden geliştirmek, onu desteklemek amacını güttü. Devlet sınırlarını genişletmek isterken Kuşro'nun önderliğinde isyan eden Sikhlerle savaştı. İsyanı bastırıp Sikhleri cezalandırdı; ama Sikhler buna dinî bir veçhe verip Müslümanlarla dostluk kurdular, Moğol idaresine de sık sık isyan ettiler.

Nur Cihan. Cihangir, 1611 yılında, Şer Afgan adlı bir İranlı asîlin dul karısı Mehr-ü-Nisa (Nur Cihan) yla evlendi. Şer Afgan, 1607'de çıkan bir ayaklanma sonunda ölmüş, Mehr-ün-Nisa'yla çocuğu Delhi'ye gönderilmişlerdi. Aradan dört yıl geçmiş, kadın Cihangir'in ilgisini çekerek karısı olmuştu. Keskin bir zekâya, eşsiz bir güzelliğe sahipti. Cihangir'in sıhhati içkiden bozulup da kafası çalışmaz hâle gelince, ülkeyi, kardeşi Asaf Han'ın yardımıyla idare eden Nur Cihan'dı.

Rajputlar ve Dekkanlılarla Savaşlar. Ekber'in hükümdarlığı sırasında olduğu gibi sonraki bütün hükümdarlar sırasında da Moğollar, bir yanda Rajputlar, bir yanda da Dekkanlılarla savaştılar. Çarpışmalar önce Ahmednigâr'la başladı. Ahmednigârlılar Ekber'in zamanında vergi vermeyi kabul etmişlerdi; ama Cihangir tahta geçince, Ahmednigâr Sultanı artık vergi vermiyeceğini bildirdi. O sırada ordusunun başında çok becerikli bir asker olan Malik Ambar bulunuyordu. Malik Ambar, Mahratta'ları toplayıp onlara askerî düzen öğretti, onları ordusuna aldı. Rajputların çok işlerine yaradı bu hareket; bir sonraki hükümdar, Şah Cihan zamanında, Şahcî Bonsle adında bir Mahratta'nın önderliğinde yine ayaklandılar. İki nesillik iyi bir yetiştirmeden sonra en tesirli isyanı

hükümdar Avranzeb zamanında çıkardılar. Başlarındaki komutan, Şahcî Bonsle'nin oğlu Sivâcî'ydi.

Nur Cihan ile Şah Cihan. Cihangir'in oğlu Hürrem, Ahmednigâr'a ve Rajputların üstlerine gönderildi. Bu iki görevi de başarıyla sonuçlandırdığı için kendisine asâlet ünvanı ve Şah Cihan adı verildi. Sonraları Nur Cihan ile Şah Cihan arasında bazı görüş ayrılıkları belirdi; Nur Cihan, ilk evliliğinden olan kızının kocası ve Cihangir'in öteki oğlu Şehriyâr'ı tutmaya başladı. Dekkan'ı idare etmekte olan Şah Cihan bu mevkiden uzaklaştırıldı. Bu olay üzerine Şah Cihan isyan etti; üzerine Muhabbet Han'ı gönderdiler. Şah Cihan'ın kuvvetleri kifayetsiz olduğu için yenildi, ama yine de anlaştılar. Nur Cihan bu anlaşmayı tasvip etmedi, Muhabbet Han'la araları açıldı; Muhabbet Han da kızarak Celûm yakınlarında Cihangir'i esir etti. Nur Cihan ileri gittiğini anlıyarak Muhabbet Han'la barıştı; ama aradan çok zaman geçmedi, epeydir hasta olan Cihangir öldü, yerine Şah Cihan hükümdar oldu. Nur Cihan da siyasetten çekilmek zorunda kaldı.

Şah Cihan (1628 - 1658). Şah Cihan'ın hükümdar olması umumiyetle iyi karşılandı. İyi bir asker ve kabiliyetli bir idareci olarak bilinirdi. Dekkan'ı çok güzel idare etmiş, kazandığı şanı hakettğini göstermişti. Devletin malî kaynaklarını yeniden düzenleyip idarî sistemini geliştirdi; kendisine baş yardımcısı ve kayınbabası Asaf Han'la başkomutanı Muhabbet Han yardım ettler. Şah Cihan, barış içinde geçen hükümdarlığı sırasında vaktini Delhi ve Agra'yı güzelleştirmeye harcadı. Tac Mahal, Agra'daki Moti Mescidi, Delhi'deki Cuma Mescidi, Lahor Kalesindeki Şiş Mahal gibi muazzam yapıları, milyonlar sarfederek meydana getirdi. Güzellik ve ihtişam bakımından bu yapıların dünyada benzerleri yoktur.

Dekkan'daki Savaşlar. Ekber'in hükümdarlığından beri Dekkan'da yapılmakta olan savaşlar devam ediyordu. Dekkan valisi, Şah Cihan'a sadık kalmayan Cihan Lodhi Han'dı. Hükümdara vergi vermelerine rağmen hep ona karşı plânlar kuran Ahmednigâr'daki Nizamşahî beylerinden haraç almaya başladı. Şah Cihan'ın, Malik Ambar ayaklandığı zaman zaptettiği Balagat kalesini de eline geçirdi. Muhabbet Han bunun üzerine Dekkan valiliğine tayin edildi; yeni vali Ahmednigâr'a

yürüyünce Cihan Lodhi Han kaçıp Bundela'ların başkanı Vikramecit'le anlaştı, bir isyan hazırladı. İsyana, Golkond ile Bicapur da katıldılar. Dekkanlıların önderi Şahcî Bonsle çok kabiliyetliydi. Şah Cihan, orduya bizzat kendisi komuta etmeye karar verdi, Ahmednigâr kuvvetleri üzerine yürüyüp düşmanlarını yendi. Ahmednigâr 1632'de düştü; hükümdarlık, Moğol İmparatorluğuna bağlandı. Ama Şahcî Bonsle, Bicapur birliklerinin yardımıyla çarpışmaya devam etti. Şah Cihan, Şahcî Bonsle'ye yardımda bulunmamaları için Golkond'la Bicapur'a bir ultimatom yolladı. Golkond bu isteğe uydu; ama Bicapur hükümdarı Âdil Şah, teslim oluncaya kadar Şahcî Bonsle'ye yardım etti. Âdil Şah, Moğol İmparatorluğuna büyük miktarda haraç ve ayrıca her yıl vergi vermeyi kabullendi. Şah Cihan, Avranzeb'i Dekkanlıların başına bırakarak Delhi'ye döndü.

Şah Cihan'ın Karakteri. Şah Cihan artık sükûna kavuşmuştu. Kandahar yüzünden İranlılarla arası açıldı; ama Moğollar şehri alamadılar, Kandahar İranlılarda kaldı. Şah Cihan'ın elinde ordusuna yetecek kadar ateşli silâh yoktu, İranlılar bu bakımdan çok zengindiler. Şah Cihan askerlerini değişen şartlara uydurtabilse, ordusunu yeni araçlarla teçhiz edebilseydi, Hindistan'ın tarihi çok daha başka olurdu. İdarecilik bakımından Şah Cihan üstün meziyetlere sahipti. Toprağın verimini arttırmış, ziraat ve sanayii geliştirmişti; bazı tarihçiler, halkın nüfusu arttığı, bunun da büyük şehirlere akını hızlandırdığı için sanayiin geliştiğini iddia ederler. Şah Cihan, Müslüman olduğundan Müslümanların haklarını korumuş, ama Hindulara da müsamahayla davranmıştır. Onları ordusuna almış, hattâ bazılarını komutan yapmıştır. Şah Cihan'ın bir tek zaafı vardı: oğlu Dârâ Şiko'yla onun kızı Cihan Ârâ'dan pek hoşlanırdı. Dârâ Şiko'nun hata yapabileceğine ihtimal vermezdi; bu yüzden de onun müteaddit hatalarını cezalandırmadı. Şah Cihan, Hindistan'ın en büyük imarcısı ve sanat koruyucusu idi. Agra'da inşa ettirdiği türbe Moğol mimarisinin şaheseridir.

Saltanat Savaşı. Şah Cihan, 1637'de altmışaltı yaşındayken hastalandı. Dört oğlu Dârâ Şiko, Şûcâh, Murad ve Avranzeb, kuzeyi, doğuyu, batıyı ve güneyi idare ediyorlardı. Hastalandığı zaman yanında yalnız Dârâ Şiko vardı. Hasta-

lık haberi her tarafa yayılınca Dârâ Şiko merkezde, Şûcâh da doğuda harekete geçtiler. Şûcâh kendini hükümdar ilân etti, adına para bastırdı, bir ordu toplıyarak Dârâ'nın vaziyete hâkim olduğu Delhi'ye yürüdü. Dârâ'nın gönderdiği kuvvet Şûcâh'ı mağlûp edince, Şûcâh Bengal'e çekildi. Murad Avranzeb'le anlaşma yolları aramaya başlamıştı. Dârâ, Dekkan'dan ayrılmamış olan Avranzeb'in isyan edebileceğini düşünerek Yasvânt Singh idaresinde bir orduyu Narbûda'ya yolladı. Bu arada Avranzeb'in saraydaki temsilcisi İsâ Bey'i yakalatarak hapse attırdı, malını mülkünü aldı. Bunun üzerine Murad'la Avranzeb hemen harekete geçtiler. Narbûda üzerindeki Dayalpur'da birleştiler. Dârâ'nın ordusuyla çarpışarak Yasvânt Singh'i yendiler. Şah Cihan iyileşmişti, durumu kurtarabileceğini düşünerek Dârâ'ya bir şey yapmamasını tavsiye etti; ama oğlu kendisini dinlemedi. Bir ordu hazırlayıp Murad'la Avranzeb'in üstlerine yürüdü. 21 Mayıs 1658'de Samûgâr'da yapılan savaşta mağlûp oldu. Agra'ya döndü; ama artık babasının önüne çıkamıyacak kadar utanıyordu. Ailesini alıp Lahor a gitti.

Avranzeb. Avranzeb, ilerleyip Agra'yı aldı. Şah Cihan onunla görüşmek istediğini bildirdi; ama Avranzeb, babasının kendisine dostça davranmadığını ileri sürerek bu teklifi reddetti. Aslında, Şah Cihan, Kabul'deki Muhabbet Han'a mektup yazarak Dârâ Şiko'ya yardım etmesini istiyordu ondan. Avranzeb, oğlu Âzâm Şah'ı hediyeler ve özür dilemelerle Şan Cihan'a göndermesine rağmen babasından uzak kaldı. Murad'ın adamları Avranzeb'in aleyhinde çalışmaya, efendilerine gidip zaferden en büyük pay kendisinin olduğu halde emirleri neden Avranzeb in verdiğini sordular. Murad, kendisinin daha üstün olduğuna kanaat getirerek asîlleri etrafına toplamaya başladı. Kısa zamanda ordusundaki askerlerin sayısını 20.000'e yükseltti. Murad'ın kendisi için artık tehlikeli olduğunu anlayan Avranzeb,onu yakalatarak Guvaliyor'a yolladı. Dârâ yeniden bir ordu kurup savaş açtı, ama Deorari'de yenildi. Sind'e, oradan da Kandahar'a kaçmak istedi; yolda yakalanarak Delhi'ye gönderildi. Orada din-düşmanlığı suçuyla yargılandı; kabahatli bulunarak kafası uçuruldu. Dârâ'nın bir din-düşmanı olup olmadığı hakkında münakaşa edile-

bilir, ama görüşlerinde Ekber'den daha liberaldi. Kuran'a inandığı kadar Upanişadlara da inanırdı. Şûca da, Benares yakınlarındaki Bahadurpur'de mağlûp edildi, yakalanarak Gualiyor'a gönderildi. Orada afyona alışan Şûca, 1662 yılında öldü.

İmparator Âlâmgir . İlk Savaşlar. Avranzeb, Âlâmgir adıyla Hindistan İmparatoru olarak taç giydi. Şah Cihan, birkaç yıl daha yaşadı, ama ömrünün son günlerini Agra Kalesinde, esarette geçirdi. Kendisine çok iyi bakıldı, bir şikâyeti de olmadı. Yardımcıları arasında Prenses Cihan Ârâ ile çok sayıda hizmetkâr vardı. Avranzeb, onu müteaddit kereler ziyaret etti; babasının fikrini aldı, ama tahtı terketmeyi bir an olsun aklından bile geçirmedi. Avranzeb'in zamanı, Moğolların en parlak zamanıydı. Birçok fetihlerde bulunuldu. 1661'de Assam, Mir Cûmlâ tarafından alındı. Çok yaşlı olan Mir Cûmla, Assam'ı zaptederken öldü, yerine Avranzeb'in amcası Mir Şâyeste Han, Bengal ve Assam valisi oldu. Brahmaputra'yı korsanlardan temizleyip Çittagong'u ele geçirdi. Mir Şâyeste Han, bu eyâletleri otuz yıl idare ederek onları büyük bir zenginliğe kavuşturdu. Kuzeyde Pathanlar, Ekmel Han'ın önderliğinde bir isyan çıkarmak istediler. Avranzeb, bizzat Ekmel'in üstüne yürüyerek Pathanları yola getirdi; Moğalları da bu dertten kurtardı.

Hindu İsyanları. Hindular, Ekber'in, Cihangir'in ve Şah Cihan'ın hükümdarlıkları zamanında çok kuvvetlenmişlerdi. Cihangir de, Şah Cihan da onlara müsamahayla davranmış, çoğunlukta oldukları bölgelerde onların haklarını korumuşlardı. Hindular, memleketin aşağı yukarı her yerinde çoğunluktaydı; onun için Müslümanları ezmeye çalışıyorlardı. Onlara yeni camiler yaptırtmıyor, eskilerini tamir ettirtmiyorlardı. Kendilerine gelince, istedikleri kadar yeni tapınak kurabiliyorlardı. Müslümanların çocuklarına, tapınaklarında, İslâmlığa aykırı şeyler öğretiyorlardı. Bütün bunlar Avranzeb'e bildirilince hükümdar çok kızdı, eski tapınakların muhafaza edilebileceğini, ama yeni tapınaklar kurmanın yasaklandığını ilân etti. Önceleri yalnız dini bakımdan bir hareket olan Baktilik, askeri alana sıçradı. Sikhlerle Mahrattalar kıpırdanmaya başladılar. Avranzeb'in İslâm kültürünü korumak istemesi, büyük toplulukları harekete getirdi. Orta Hindistan'daki

Câdlar 1669'da ayaklandılar, ama kolaylıkla bastırıldılar. 1672 de Satnamîler isyan etti. Büyük bir İslâmiyet düşmanı olan Satnamîler, Müslümanların tamamen ezilmelerini istiyorlardı. Bu isyanın da önüne geçildi; birçok Satnamî öldü.

Sikhler. Daha sonra Sikhler, Guru Teg Bahadır'ın önderliğinde Moğallara karşı bir Kutsal Savaş açtılar. Moğol kuvvetleri onları mağlûp etti, ama Sikhler bu sefer de Mahrattalar gibi çetecilik taktiğine baş vurdular. Teg Bahadır, çarpışmaların birinde yakalanarak vatana ihanetten yargılandı; suçlu görülüp kafası uçuruldu. Sikhleri daha da kızdırdı bu hareket, Kabiliyetli bir asker olan ünlü Gobind Singh'in kumandanlığında büyük bir kinle ayaklandılar. Gobind Singh, kuvvetlerini yeniden düzene koydu, ama İmparatorun ordusuyla başa çıkamıyarak yenildi. Kaçıp saklandı, birçok mâceradan sonra Haydarabad Dekkanı bölgesine kaçabildi. Pathanlı bir deli tarafından 1708'de, Avranzeb'in ölümünden bir yıl sonra, öldürüldü.

Rajputlar. 1679'da Rajputlar isyan etmişler, Raca Yasvand Singh ölmüş, Avranzeb de, yetim kalan çocuklarının saraya getirilmelerini istemişti. Büyüyünce onlara toprak verecekti. Rajputlar, Avranzeb'in verdiği söze itimat etmediler; çocukları götüren askerlere saldırıp kumandanlarını öldürdüler. Ele geçirdikleri çocukları yeni önderleri olan Udaypur Racasına götürdüler sonra da. Avranzeb, Rajputları çevresine toplamış olan Racayla bizzat savaştı; onu yendi. Raca barış isteyince onu bağışladı; asîl yaptı. Raca da Avranzeb'e Mandalpur ile Bandhnor kalelerini verdi. Rajputlar, bu olaydan sonra kargaşalık çıkarmadılar.

Cizye. Hindular, hükümdarlığı boyunca Avranzeb'e baş kaldırmışlar, ihanet etmişlerdi. Hükümdar da onların, kendini bir yabancı, değersiz biri gibi gördüklerini anlamıştı. Onları asker yapamazdı, çekiniyordu; buna karşılık "Cizye" adını verdiği bir vergi koydu, askerlik yapmıyanlardan bu vergiyi almaya başladı. Hindular çok kızdılar buna, ama Avranzeb itirazlara kulak asmadı. Eskidenberi sürdürülen bir gelenek vardı: Hükümdar her sabah yüzünü halka gösterirdi. Bu geleneği de kaldırdı. Sarayın bir eğlence yeri değil, bir devlet müessesesi olduğunu ileri sürerek saray çalgıcılarını kovdu.

Doğum-gününde tartılma âdetini de bıraktı. Gece gündüz çalıştı; herkesin, kendisi gibi çalışmasını istedi. Bütün bu reformları Hindular kendi aleyhlerindeymiş gibi görüyorlardı. Aslında bütün bunlar, devlet idaresini sağlamlaştıracak reformlardı, Hinduların aleyhinde hareketler değildi. Kendisine Hinduların ne düşündükleri anlatılınca Avranzeb, uyuşukluğa, tembelliğe tahammülü olmadığını söyledi.

Mahrattalar ve Sivâci. Şah Cihan'ın hükümdarlığı sırasında Şahci Bonsle'yi önder olarak tanıyan Mahrattalar, onun ölümünden sonra oğlu Sivâci'yi kumandan yapmışlardı. Sivâci, Mahrattaları hazırlayıp Bijapur'a olduğu gibi Moğol topraklarına da saldırmaya başladı. Moğol ordusunun ilk karşı koyma hareketi fayda etmedi; Mahrattalar 1664'de Surat'a girince Avranzeb, Raca Cây Singh'i kısa zamanda hazırlanmış bir orduyla Sivâci'nin üstüne yolladı. Cây Singh, Sivâci'yi yenerek Mahrattaların önemli kalelerini ele geçirdi. Sivâci kurnaz bir adamdı; Cây Singh'e hoş görünüp onunla barış imzaladı. Delhi'ye gidip asalet ünvanı aldı. 5.000 atlı verildi kendisine. Bir süre sonra Sivâci hakarete uğradığını ileri sürerek dağlara kaçtı, adamlarını toplayıp yeniden harekete geçti. Üzerine gönderilen Raca Yasvand Singh, Avranzeb'e hiçbir zaman tam sadık kalmamıştı, Sivâci'yle anlaşma yolları aradı. Sivâci, iyice kuvvetlenmişti. Racalık istedi, Yasvand Singh de ona Racalık verilmesini tavsiye etti. Avranzeb, Sivâci'yi Raca yaptı, ama yeni Raca verdiği sözü tutmadı. İmparatora bağlı olmasına rağmen, Moğol köylerini, kasabalarını talân etti; yolcuları, hacıları soydu. 1670 de Moğollarla açıktan açığa çarpışmaya başladı. Kaybetmiş olduğu kaleleri yeniden eline geçirdi; 1674'de de hükümdarlığını ilân etti. 1677'de Golkond hükümdarlığındaki Manna ve Akna adlı iki Brahmin vezirin yardımıyla Bijapur hükümdarlığını buyruğu altına aldı. 1679'da ölünce, yerine oğlu Sambâci geçti. Avranzeb, kumandanları Mahrattalarla başa çıkamadığı için, bizzat kendisi yola çıktı. Golkond ve Bijapur şehirlerinin Mahrattalara yardım edip onlara yiyecek, yatacak verdiğini gördü. Bu yüzden de önce o iki şehre saldırmayı uygun buldu. Mahratta topraklarına daha yakın olduğu için evvelâ Bijapur'a hücum etti. 1687'de Bijapur fethedildi. Ertesi yıl Golkond'u da eline geçirince Mahrattaların üstlerine yürüdü. Bütün kalelerini alıp 1689'da Sambâci'yi esir etti, küçük oğlu

Sahu'yu kendi sarayına götürdü; iyi bir öğretim sağlıyacak bir prens gibi yetiştirdi onu. Mahratta akınlarının da arkası böylece kesilmiş oldu; Avranzeb, onsekiz yıl daha hüküm sürdü.

Avranzeb'in Karakteri. Avranzeb'in olağanüstü bir karakteri vardı; herkesi tesiri altına alırdı. Cesareti, vazifeden kaçmazlığı, İslâmiyet sevgisi, samimiyeti, alçakgönüllülüğü ve bilgisi yüzünden sarayın olduğu kadar halkının da takdirini kazanmıştır. Birçok şeyleri bizzat kendisi yapardı. Babür'le Ekber'in miraslarının, Müslümanların ellerinden gittiğini görmekle çok üzülüyordu. Çok âdil bir insan olduğu için ne kendine, ne de oğullarına acırdı. Hiçbir şeyin kanunlara engel olamıyacağına inanırdı. Adı her ülkede bilinirdi, elli yıllık idaresiyle "Yüce Moğol" diye tanınmıştı. Hindulara karşı güttüğü siyaset yüzünden epeyce tenkit edilmiştir. Yalnız nedense, Hinduların yüz yıl süren bir uykudan uyandıkları, çok şey istedikleri, iyi bir hükümdarın da onlarla savaşmadan edemiyeceği hep unutulmuştur. Sikhlerle Mahrattaların ayaklanmaları da isyandan başka bir şey değildi; kim olsa o ayaklanmaları bastırmak için kuvvet kullanırdı. Dekkan eyâletleri, zaten epeydir Moğollarla savaşıyorlardı. Bu savaşlara bir son vermek zamanı gelmişti; kuvvetli taraf kazandı. Kendisinden sonra tahta geçenler güçsüz olmasalardı Avranzeb'in siyaseti üzerinde tartışılmazdı bile; ama onların zayıflığı yüzünden hep Avranzeb'e çatılmıştır.

Avranzeb'den Sonrakiler. Avranzeb'den sonra tahta oğlu Bahadır Şah I geçti; Bahadır Şah'ın hükümdarlığı yalnız Sikhlerle olan savaşlar, saray entrikaları ve devletin zayıflaması bakımından önemlidir. Ölünceye kadar geçen yirmi yıl içinde taşradaki eyâletler merkezden ayrıldılar. Dekkan'ı idare eden Âsâf Nizamülmülk, bağımsızlığını ileri sürüp Haydarabad Eyaleti'ni kurdu. Ud'daki Saadet Han, İmparatorluktan ayrıldı. Bengal'deki Âlâverdi Han, 1740'da bağımsızlığını ilân etti. Rohillalar, Ganj'ın yukarı kıyılarında küçük bir hükümdarlık kurdular. Sind, kısa zamanda ayrıldı. Delhi İmparatoru Muhammed Şah, zevk ve eğlence peşine düştü. İran'ın savaşçı imparatoru Nadir Şah, Hindistan'a girip Delhi'yi yağma etti. Hazinede ne var, ne yoksa hepsini aldı. Daha sonra Afganistan'daki Abdali Hükümdarlığını kuran Ahmed

Şah Abdalî, Kuzey Hindistan'da çarpıştı. Güney-batıda Mahrattalar, doğuda da Britanya Doğu Hindistan Bölüğü baş kaldırdılar. 19 Ekim 1760'da yapılan Üçüncü Panibat Savaşı Abdalî'lerin Mahrattaları yenmesiyle sonuçlandı. İngilizler, 1757'de yaptıkları Plassey Savaşı'nda Bengallileri mağlûp etmişler, 1764'de Büksar'daki çarpışmadan sonra da Kuzey-doğu Hindistan'da kuvvetlerini göstermişlerdi. Güneyde, zengin bir asker olan Haydar Ali, Maysor'da bir hükümdarlık kurmuştu. İngilizlerle yaptığı savaşlarda da yenilmemişti. Oğlu Sultan Tipu, babasından da kuvvetli çıktı. Yabancı boyunduruğunun tehlikesini anlıyarak bütün gücüyle İngilizlerle savaştı, ama öteki Hintlilerden yardım görmediği için pek bir şey yapamadı. İngilizlerle 1779'da Seringapatam Savaşı'nda döğüşürken şehit oldu. Bu aradaj Sikhler arasından Rancit Singh adlı bir önder çıkarak Pencap'ta devlet kurmuştu. Moğol İmparatoruna Rohillalar saldırmıştı; imparatoru bir Mahrattalı, Mahadocl Scindhia kurtardı. Daha sonra, kör olan Şah Âlâm, İngilizlerin eline geçti; kukla bir hükümdar olarak kullanıldı. Büyük Moğolların kuvveti, ihtişamı böylece sona ermiş oldu. Mimarî, resim, müzik alanındaki başarıları, kültürleri, zamanlarında meydana gelen Urdû dili geriye kalan miraslardandır.

XIII. BÖLÜM

ONDOKUZUNCU YÜZYILDA İSLÂMLIK

İslâm Dünyası - 1800. Ondokuzuncu yüzyıl İslâmlığa uğurlu gelmedi; Müslümanların gücü gittikçe azaldı, şanları tarihe karıştı. Osmanlı İmparatorluğu hâlâ devam ediyordu; çünkü Avrupalılar bu toprakların tek bir devletin eline geçmesinden korkuyorlardı. Batı Avrupa devletleri, Rusya'nın Türk topraklarını kendi ülkesine katıp Çanakkale boğazına hâkim olmasına engel olmak istiyorlardı. Kaçarların ellerinde tuttukları İran toprakları, sanayide ilerleme uğrunda yabancı devletleri idaresine verilmişti. Mısır'da, Mehmed Ali, bir devlet kurmuştu ama onun ölümünden sonra Mısır, Avrupalıların elinde oyuncak hâline geldi. Hindistan'a zaten Britanyalılar hâkimdiler. Fransa Cezayir'i aldı; Tunus ve Fas da onun himayesi altına girdi. Fransa'yla İngiltere, Batı ve Orta Afrika'daki Müslüman devletleri kendilerine bağladılar. Doğu Afrika'nın kıyı devletleri, Güney Arabistan ve Malaya, İngilizlerin eline geçti. Yüzyılın sonlarında, Avrupa Müslüman dünyasına tamamen hâkim olmuştu. Batıyla Müslümanlık arasındaki bu mücadelede, Müslümanların tek kazancı, demokrasi mefhumunu tanımaları ve İnsan Hakları'na ilgi duymaları oldu. Orta Doğuda Seyyid Cemaleddin Afganî, Hindistan'da Seyyid Ahmed gibi bazı şahsiyetler Müslümanlara, kaybettikleri savaştan söz açtılar. Çekilip hep beraber mahvolmaktansa ortaya çıkıp savaşmanın daha doğru olacağını söylediler. Müslümanlar, yavaş yavaş uyanmıya, seslerini duyurmıya başladılar. Halifelerle Sultanların devri geçmişti, şimdi devlet işlerine halk da karışıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu - Napoleon, Mısır'da. Bu devrin Padişahı, III. Selim'di (1789-1807). Yeni fikirleri olan bir adamdı. Selim, orduyu yeniden modern bir şekilde düzenlemek, Avrupa devletleriyle yapılan andlaşmaları incelemek, vergi sistemini ele almak, artık verimsiz bir hale gelen Yeniçeri Ocağını zayıflatmak istiyordu. Bu meseleler hakkında,

Fransız elçisi General Sebastion'la da görüştü ama Ulema'yla Yeniçeriler her düşüncesine karşı durdular, isteklerini gerçekleştirmediler. Durum buyken, Napoleon, Mısır'a girdi ve bu Osmanlı eyâletindeki Memlûk kuvvetlerini yenerek memleketi işgal etti, İngiliz amirali Lord Nelson, onun peşindeydi; Abukir'de Napoleon'un donanmasını yaktı. Fransa'yla münasebeti kesilen Napoleon da doğuya doğru ilerledi. Ordusuyla Filistin'e giderken Akkâ'da durduruldu. İngiliz donanması onu takibederek Akkâ'daki kuvvetleri takviye etti; bu mukavemet karşısında Napoleon'a geri dönmek düştü. Üstelik askerleri arasında veba salgını çıktı, malzeme zaten çok azalmıştı. Doğuda bir imparatorluk kurma hülyası böylece suya düşmüştü Napoleon'un. Mısır'a döndü, kuvvetlerini General Kléber'in komutasına bırakarak İngilizleri atlattı, Fransa'ya kaçtı. General Kléber'in de Napoleon gibi vatanıyla münasebeti kesilmişti; Sultan'la görüşmek istedi. El-Ariş mukavelenamesiyle, Ocak 1800'de, Mısır'ı terketmeyi kabullendi, ama Türkler birliklerin taşınmasında ona yardımda bulunacaklardı. 1801'de imzalanan Amiens andlaşmasıyla İngilizler, Fransız kuvvetlerinin Fransa'ya dönmesine izin verinceye kadar bir yıl geçti; sonra Mısır, Sultan'a teslim edildi.

Sırp İsyanı - Ruslar. Bu olaydan sonra Balkan milletleri birbiri ardından ayaklanmaya, Avrupalıların da teşvik ve yardımıyla, bağımsızlıklarını kazanmaya başladılar. İlk millî hareket, Rajiç ve Obradoviç gibi milliyetçi yazarların tesirinde kalarak millî önderleri Yorgi Petroviç'in (Kara Yorgi) komutasında birleşen Sırplarda görüldü. Sırplar, Belgrad daki Yeniçeri kuvvetini 1806'da şehirden attılar. Rusya, Osmanlı İmparatorluğunun kuzey sınırlarını işgal ederek onların yardımına koştu. Selim'in düşmanları çoğalmıştı, Yeniçeriler, onu tahttan çekilmeye zorladılar. Yerine geçen IV. Mustafa'nın hükümdarlığı uzun sürmedi; iki yıl sonra II. Mahmud, Sultan oldu. Mahmud, büyük güçlüklerle karşılaştı, merkezdeki Yeniçerilerle Anadolu'daki Derebeyleri ona rahat yüzü göstermediler. Hükümdarlığının ilk zamanlarını bu iki zümreyle uğraşarak geçirdi. Bu arada Rus orduları da bazı şehirleri zaptetmişlerdi, eğer Napoleon 1812'de Rusya'yı işgal etmeseydi Türklerin durumu daha da kötüleşecekti. Sonunda, Türkler ve Ruslar arasında bir andlaşma imzalandı, Bükreş'te imzalanan bu andlaşmaya göre, Rusya son aldığı toprakları Osmanlılara

geri veriyordu. Bu andlaşma kısa sürdü. Napoleon yenilince Ruslar, yine Türklere saldırdılar.

Sırbistan ve Yunanistan. Osmanlı orduları Sırpların isyanını bastırmış, Yorgi Petroviç sürgün edilmişti. Napoleon yenildikten sonra Sırplar yine ayaklandılar, bu seferki önderleri Milos Obrenoviç'ti. Milliyetçilerin mukavemeti o kadar kuvvetliydi ki, Sultan, Obrenoviç'i Sırp Prensi olarak tanımak zorunda kaldı. Sırpların bu başarısı Yunanlıları da cesaretlendirdi; onlar da kendi millî cephelerini kurmıya koyuldular. Avrupa memleketleri, fedailer göndererek, bağışlarda bulunarak Yunanlılara yardım ettiler. Yunanlılar, Mora'daki Türk kuvvetlerine başkaldırıp Türk askerlerini parça parça ettiler. Buna çok kızan Türkler de İstanbul'da birçok Yunanlı öldürdüler. Bu öfkenin kurbanlarından biri İstanbul'daki Rum Patriği'ydi. Haber, Rus Çarı'na ulaşınca Çar, Sultana bir ültimatom gönderdi, küstah bir dille Rum kilisesinin onarılmasını, Hıristiyanların can ve mal hürriyetlerinin garanti altına alınmasını söyledi. Diplomatik münasebetler, bu olaydan sonra kesildi; fakat Avusturya'lı Kont Metternich'le İngiltere Başbakanı Lord Castlereagh araya girdiler. Çar'a ihtilâlcileri kışkırtmanın tehlikeli olduğunu söylediler. Zaten Fransız İhtilâli epey zarar meydana getirmişti, Balkanlardaki isyanların da nereye gideceğini kimse bilmiyordu. Bir süre için Çar'ın faaliyeti durdu; ama Yunanlılar millî hareketlerine devam ettiler. Sultan, onların üzerine bir donanma yolladı; fakat bu donanma, yeni düzenlenen Yunan donanması karşısında ilerleyemedi. Türkler, bunun üzerine, adayı işgal ettiler. Mukavemet fazlaydı, yalnız Yunan millî partisinin ikiye bölünmesi, Yunanlıların giriştikleri faaliyetin durmasına sebep olmuştu. Sultan, kudretli Mısır Valisi Mehmed Ali'ye kendisine yardım etmesini, donanmasını göndermesini söyledi; Mehmed Ali de oğlu İbrahim vasıtasıyla bu isteği yerine getirdi. Bu arada, Reşid Paşa komutasındaki Türk ordusu, meşhur Misolonki kalesini zaptetmişti. Olay, Avrupa'yı ayağa kaldırdı ve İngiltere, Fransa ve Rusya Yunanistan'a açıktan açığa yardım etmeye başladılar. Yeniçeriler, her attığı adımda Sultan'a engel oluyorlardı, o da yeni bir askerî kuvvet meydana getirmeğe karar verdi. Bu fikrini gerçekleştirdikten sonra Haziran 1826'da Yeniçeri Ocağını lâğvetti, Yeniçeriler, tamamen orta-

dan kalktı. Sultan, onlardan kurtulmuştu, ama askerî gücü de zayıflamıştı.

Avrupa Devletleri ve Rusya. Tam bu sırada, Avrupa devletleri, Mehmed Ali'den askerlerini geri çekmesini istediler, Sultan'a savaşa son verilmesini teklif ettiler. Sultan, bu teklifi reddedince de donanmalarını Ege'ye yolladılar. İbrahim'in gemileri Navarin'de kuşatılıp yakıldı. Sultan, bu hareketi protesto etmek istedi, ama kimse aldırmadı; o da eski kuvveti olmadığı için boyun eğmek zorunda kaldı. Yine de mesele halledilemedi. Rusya, bizzat harbe katıldı, Rus kuvvetleri Tuna'yı aşıp, Türk kuvvetleriyle savaştılar, 12 Ekim 1828 de Varna'ya girdiler. Londra'da Avrupa Devletleri Hariciye Vekillerinin iştirakiyla bir konferans toplandı ve Yunanistan'ın Sultan'a vergi veren bağımsız bir devlet haline gelmesi kararlaştırıldı. Bu karar bile Rus ordusunu durdurmadı. Ruslar, İstanbul kapılarına kadar ilerlediler, 1829'da Edirne'yi aldılar. Bu sefer de Sultan'ın talihi yaver gitti, Rus ordusunda bir salgın başladı. Üstelik Çar, Avrupa devletlerinin İstanbul'u almasına engel olacaklarını biliyordu. Bu yüzden, Sultan'la Edirne Andlaşması'nı imzaladı; Rus sınırı artık Tuna'ya uzanıyor, Türkler Eflâk ve Buğdan'ı kaybediyorlardı. Bu iki eyaletteki Türk kaleleri derhal yıkıldı ve dört asırlık Türk işgalinden hiç eser bırakılmadı.

Mehmed Ali'nin İstekleri. Sultan'ın kuvvetinin azaldığını gören Mehmed Ali, bundan cesaretlenerek hizmetlerine karşılık olarak ondan Suriye valiliğini istedi. Sultan bunu kabul etmeyince de oğlu İbrahim'i bir orduyla Suriye üzerine gönderdi. İbrahim Paşa, 27 Mayıs 1832'de Akkâ'yı aldı, bir ay içinde de Suriye'yi tamamen ele geçirdi. 29 Haziran'da diğer bir Türk birliğini de İskenderiye'de yenilgiye uğratan İbrahim Paşa, Anadolu'ya doğru ilerlemeye başladı. Sultan, karşı koyacak durumda değildi, İngiltere'den yardım istedi, ama gayretlerinin hepsi boşa gitti. İbrahim Paşa, 12 Aralık 1832'de bir Türk ordusuyla Konya'da karşılaştı, yine galip gelerek Çanakkale'ye yürüdü. Rusya, Sultan'a askerî yardımda bulununca, İngiltere'yle Fransa'nın etekleri tutuştu. Avrupa Devletleri, başka bir konferans tertibettiler, Sultan'a Suriye'yi Mısır'a bırakmasını söylediler. Mehmed Ali, Anadolu'ya da

sahibolmak istiyordu, bazı görüşmelerden sonra Adana da Mısır'a katıldı.

Mehmed ibn Abdül Vahab - Vahabî Cereyanı. Mehmed Ali artık kuvvetli bir hükümdardı ama yine de Sultan'a bağlıydı. Ordusunu ve donanmasını modernleştirip, Süveyş'te demiryolu inşa etmek için İngiltere'yle temaslara girişti. O, memleketini düzene koyarken, Arabistan'da yeni bir kuvvet belirmeye başladı. Onsekizinci yüzyılda Mehmed ibn Abdül Vahab adlı büyük bir adam Necd'de çalışıyor, vaız veriyordu. Kültürlü bir adamdı, taassuba meyli vardı, inançlarında İmam ibn Taiyima'ya bağlıydı. İbn Abdül Vahab, Arabistan'daki İslâm görüşünde bir devrim yaptı, Kuran ı gerçeğe daha yakın bir şekilde tefsir etti. Necd'deki Derya önderi Mehmed ibn Suud onun tesirinde kaldı. Suud Sülâlesi, o günden beri bu cereyanın temsilcisi olmuştur. İbn Abdül Vahab'ın müritleri çoğaldı, o ölünce de oğlu yerini aldı. Bu cereyan sayesinde Suud sülâlesinin önemi de arttı. Kısa bir süre sonra Suudlarla Mekke Şeriflerinin arası açıldı, Mekke Şerifleri, Hicaz'ın valileriydiler. Vahabîler, onlarca putperestlik demek olan, fakat Sünnîlerin Evliyalara saygı göstermek diye adlandırdıkları faaliyete bir son vermek için Hicaz'ı ve Irak'ı işgal ettiler. 1801'de Kerbelâ'yı alıp İmam Hüseyin'in türbesinin kubbesini yıktılar. İki yıl sonra Mekke'yi fethettiler, Şerif Cidde'ye kaçtı. Suudî Arabistan hükümdarı Abdül Aziz bu arada aşırı Şiî olan biri tarafından öldürüldü, yerine oğlu Suud ibn Abdül Aziz geçti.

Suud ibn Abdül Aziz (1803 - 1814). Necd sülâlesinin bu hükümdarı çok kabiliyetli bir adamdı. Eski Müslüman hükümdarlarını andırırdı. Halkını, eski günleri hatırlatan bir idare tarzıyla ustaca yönetti. Şerif'e, kendisinin himayesine girmesi, bütün geleneklerden vazgeçip bazı vergileri de kaldırması şartıyla Hicaz valiliğini teklif etti. Şerif bu teklifi kabul etmeyince de Suud, Medine'yi aldı. Vahabîler, Türkleri kovup evliyaların türbelerindeki bütün kubbeleri yıktılar. Filistin'e yürüyüp yolda Şam'a ve Necef'e saldırdılar. Sultan, İslâm Halifesi olduğu için, Mısır'lı Mehmed Ali'ye başvurarak Vahabîleri durdurmasını söyledi. Mehmed Ali. oğlu Tosun kumandasındaki bir orduyu Ekim 1811'de Vahabîlerin üzerine gönderdi, ama Vahabîler her savaşı kazandılar. Üç yıl kadar,

Mısırlılar bir gelişme kaydetmediler. Ancak 1814'de Suud'un zamansız ölümünden faydalanarak üstünlüğü sağladılar. Suud, nezaketi, adaleti, sevimliliği, hoşsohbetliği, cesareti ve İslâm hukukuna olan bağlılığıyla tanınır. Onun ölümünden sonra Mehmed Ali, oğlu İbrahim'i Arabistan'a yolladı; Suud sülâlesi tarafından fethedilen bütün kuzey Arabistan ve Hicaz topraklarını tekrar kendisine bağladı.

Mısır'lı Mehmed Ali. Mehmed Ali, bağımsızlığını ilân edecek kadar kuvvetlenmişti. Sultansa İslâm dünyasının başkanı olacak güçte değildi. İngiltere'yle birleşip Mısır'a karşı cephe alma yoluna gitti, ama başbakan Lord Palmerston bu isteğini kabul etmedi. Mısır'da İngilizlerin de gözü vardı. İmparatorluklarının doğuya uzanan yolu üzerinde bulunan Mısır, askerî bakımdan büyük önem taşıyordu onlarca. Bunun üstüne Sultan, Mehmed Ali'yi sindirmeye karar verdi; Suriye'ye bir ordu yolladı, donanmasını da İskenderiye'ye gönderdi. Ordusu, Haziran 1839'da yapılan Nizip Savaşında, Mehmed Ali'nin oğlu İbrahim Paşa'ya yenildi, Türk donanması da Mehmed Ali'nin tarafına geçti. Avrupa Devletleri derhal Londra'da buluşup Londra Andlaşmasını imzaladılar. Bu andlaşmayla Mısır'ın Mehmed Ali sülâlesi tarafından idare edileceği kabul ediliyor, Suriye de ölünceye kadar onun idaresinde kalacaktı. Yalnız Girit'i, kuzey Suriye'yi ve Hicaz'ı Sultan'a iade edecek, Türk donanmasını da geri verecekti. Sultan'ın beklediğinden çok iyi bir sonuçtu bu, ama Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü kaybettiğinin en bariz misaliydi. Halifelik ve Sultanlık artık lâftan ibaretti. Mehmed Ali, bu olaydan sonra, bütün zamanını ülkesini geliştirmekle geçirdi. İskenderiye'de yeni bir liman açarak bir kanal vasıtasıyla Nil'in batı koluna bağladı. Pamuk üretimiyle ilgilendi, yeni okullar açtı, batı medeniyetini halkına tanıtmaya çalıştı. Varidat öylesine çoğaldı ki hazine dolup taştı.

Mehmed Ali'den Sonrakiler. Mehmed Ali den sonra gelenler onun izinden yürümek istediler, ama onun kadar zeki olmadıkları için başarı kazanamadılar. 1854'de tahta geçen Mehmed Said, açık görüşlü bir adamdı, esirliği menedip tekelciliği azaltarak bazı devrimler yaptı. Hidiv ünvanı Sultan tarafından verilmişti babasına. Said'in yerine geçen diğer bir Hidiv, Hidiv İsmail Paşa zamanında (1863 - 1874), bir Fran-

sız mühendis, Ferdinand de Lesseps, Süveyş kanalını açtı. İsmail Paşa, demiryolları, caddeler, köprüler, kanallar, telgraf ve liman tesisleri inşa ettirmek için Avrupa'lı sermayedarlardan epey borç almıştı. 1870'de Yukarı Nil vadisi, 1874'de Sudan fethedildi. 1877'den 1880'e kadar Sudan Genel Valiliğini General Gordon yaptı. Hidiv, borçlarını ödeyebilmek için Süveyş Kanalı Şirketinin hisselerini satılığa çıkardı. İngilizler derhal taliboldular. Yabancı sermayedarlar alacaklarını isteyip, Hidiv i sıkıştırmaya başlayınca, o da Mısır'a maliye ile ilgili meseleleri kontrol edecek, biri Fransız biri İngiliz iki temsilcinin gelmesine izin vermek zorunda kaldı. Bu yüzden halk arasında huzursuzluk arttı, herkes Hidiv'in memleketi yabancılara sattığını söylemeye başladı.

Millî Hareket. Batıdan gelen milliyet ve demokrasi fikirleri, Mısır'da benimsenmiş, bir milliyetçilik cereyanı doğmuştu. Bu sırada ortaya büyük bir önder çıktı. Bu önder, Müslüman memleketlerdeki halkı uyuşukluktan, mağlûbiyet duygularından sıyırmaya, onları uyandırmaya çalışan Seyyid Cemaleddin Afganî'ydi. O, Müslümanların Batı medeniyetindeki değer ölçülerini öğrenip bu faydalı bilgiyi kendi medeniyetlerindeki değerlerle birleştirerek Batı'ya karşı koyabileceklerine inanıyordu. Onlara, ilerlemenin Batı'ya mahsus olmadığını anlatmağa uğraşıyordu. Kısa bir süre sonra, devrimci bir kütle meydana geldi, Hidiv'den bir Anayasa istemeye başladı bu aydınlar. Bu istek zamanla o kadar kuvvetlendi ki, Hidiv, Mahmud Sami'yi bakan tayin etmeye mecbur oldu. Ama anlaşmazlık bununla da ortadan kalkmadı. Ordudaki Mısır'lılar Çerkes subaylara karşı cephe aldılar. Hidiv korkup İngiltere'den yardım istedi. İngilizler, bu fırsattan faydalanarak önce İskenderiye'yi topa tuttular, sonra da Sir Garnet Wolesley idaresindeki kuvvetlerini limana çıkardılar. Sir Garnet, Mısır ordusunu Tel-el-Kebir'de yendi ve İngilizler 15 Eylül 1882'de Kahire'yi işgal ettiler.

Sudan Mehdî'si. Bu işgal, büyük bir nefret uyandırdı, bilhassa Sudanlılar ve yabancılardan hiç hoşlanmayan dinî liderleri Muhammed Ahmed, bu olaya çok müteessir oldular. Ahmed'i sevenler çoktu. Dediklerini halkına rahatça yaptırmak için Mehdî olduğunu ileri sürerdi. İlkin, Mısırlılara karşı bir mukavemet hareketi düzenlemişti, ama Mısır'da asıl İngiliz-

lerin sözü geçtiğini görünce, bu sefer onlardan nefret etmeye başladı. Müttefik İngiliz-Mısır kuvvetleriyle bazı savaşlar yaptı, sonunda başkenti ele geçirdi. General Gordon, mağlûpların yardımına koştu, ama geç kalmıştı. Mehdî, şehri aldı, Gordon öldürüldü. Bu olay, İngilizleri çok kızdırdı, yalnız bir müddet için yapılacak şey yoktu. Mehdî, Sudan'a hükümdar oldu. Hükümdarlığı kısa sürdü, Haziran 1885'de yerine Abdullah geçti. Mehdîler, on yıl kadar daha Sudan'a hâkim oldular. 1896'da İngiltere hükümeti bu cereyanı bastırması için General Kitchener'i Sudan'a gönderdi. Kitchener, kabiliyetli bir adamdı; temkinli davranarak Mehdîlere karşı hemen harekete geçmedi. Mehdîler, cesaretle dövüştüler, ama sonunda modern silâhlar karşısında başarı sağlayamadılar. 2 Eylül 1898'de yapılan Omdurman savaşında Kitchener'a mağlûp oldular, 19 Eylülde de başkent düştü. Böylelikle Müslümanlar, bir Avrupa devletine iki ülkeyi daha teslim ediyorlardı, Mısır'la Sudan'ı.

Türkiye. Bu arada Sultan - Halifelerin durumu düzelmemişti. Onlar, hâlâ dar görüşlü, hâlâ muhafazakârdılar. Yeni fikirlerden korkuyor, gittikçe azalan kuvvetlerini büsbütün kaybetmek istemiyorlardı. Kendilerini Müslümanların dinî başkanı, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olarak görüyorlardı. Onlara kimse karşı koyamazdı, sözleri kanun demekti. Ama yeni düşünceler her ülkeye yayılmıştı, belki daha kuvvetlenmemişlerdi ama mevcuttular. Hariçte, Avrupa devletleri durmadan toplantılar yapıyor, Sultan'ın yetkisini sınırlandırmaya çalışıyarlardı. Rusya'yla İngiltere, imparatorluğun parçalanması hususunda anlaşmaya varmışlardı. İlk olarak, Eflâk, Buğdan, Macaristan ve Sırbistan'daki Müslüman halk zorla bu ülkelerden çıkarılarak Osmanlı topraklarına gönderildi. Sultan, bunu protesto etti, ama onu dinleyen yoktu. Avrupa devletleri, Osmanlı İmparatorluğu yıkılınca topraklarını nasıl bölüşeceklerini bile kararlaştırmışlardı. İkinci hareket Çar'dan geldi. Sultan'a, Türk topraklarındaki Rum Ortodoks Kiliselerinin resmen himayesi altına almak istediğini bildirdi. Sultan bunu kabul etmeyince, ordularını göndererek hâlâ Türklere bağlı bulunan Tuna vilâyetlerini işgal etti. İngilizlerle Fransızlar böyle anî bir hareket beklemiyorlardı. Rusların İstanbul'u alıp doğu Akdenize çıkmalarından korktular. Bu yüzden de Sultan kendilerinden yardım isteyince, ona yar-

dım ettiler. Nihayet, 1853'den 1856'ya kadar süren Kırım Harbi çıktı. Savaş Kırım'da cereyan etti, Ömer Paşa komutasındaki Türk ordusu 4 Kasım 1853'de Güney Romanya'da yapılan Oltevitza Savaşında da Rusları yendi. Bu harbde üç önemli savaş yapıldı: Alma nehri, Baltıklava, İnkerman savaşları. Bu savaşlarda Müttefikler galip geldiler. Florence Nightingale bu harb esnasında Kırım'da çalışıyordu.

Hatt-ı Hümayun. Sultan'ı büyük bir felâketten kurtaran Müttefikleri - Fransa, İngiltere, Avusturya ve Sardunya, onu, tebaasına bir Anayasayla bazı haklar tanımaya teşvik ettiler, Hıristiyan azınlıklara da medenî haklar tanınmasını istediler. Bu reformlara Hatt-ı Hümayun (Tanzimat) adı verildi. İşkence cezası kaldırıldı, birçok alanda ıslahat yapıldı. Sultan, bu fermanla halkına haklar tanıdığı ve Hıristiyanlarla Müslümanlara eşit muamele edileceği esasını kabul ettiği için, Avrupalı müttefikler İkinci Londra Andlaşması'nı (Mart 1857) imzalıyarak Türkiye'yi aralarına aldılar. Rusya'yı, Tuna ağzındaki kalelerle Besarabya'yı Türklere teslim etmeye zorladılar. Rusya, Kars'ı geri vermeye, Osmanlı Devleti içindeki Hıristiyanları himaye düşüncesinden de vazgeçmeye mecbur oldu. Karadeniz, tarafsız bölge ilân edildi. Bu sırada tahta çıkan Sultan Abdülâziz (1861-1876), aydın bir adamdı. Kırım Harbi'nden sonra Avrupa'nın nüfuzu artmıştı. İstanbul'da Robert College adlı bir Amerikan okulu, sonra da bir kız koleji açıldı. Borç verildi, demiryolları inşa edildi. Namık Kemal gibi bazı Türk yazarları, Rousseau, Montesqieu gibi devrimci yazarlardan tercümeler yapmaya başladılar. Ali Paşa'yla Fuad Paşa gibi açık görüşlü devlet adamları da iş başına geçtiler. Osmanlı Bankası kuruldu. Önce Galatasaray İdadîsi (1868), sonra İstanbul Üniversitesi (1869) açıldı. Hukuk Fakültesi de 1870'de kuruldu. Sultan, 1867'de Avrupa'yı ziyaret ederek, harice giden ilk Sultan ünvanını aldı. Dönüşünde, Türk Medenî Kanunu'nun temeli atıldı. Sultan bir Alman firmasına, İstanbul'u Macaristan'a bağlayacak bir demiryolu inşa etme izni verdi. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Osmanlı İmparatorluğu Doğu'ya giden ticaret yolunun merkezlerinden biri hâline geldi, kalkınma imkânı arttı.

Sultan Abdülhamid ve Mithat Paşa. Türkler için istikbal parlak görünüyordu. 1872'de vezir Ali Paşa, imparatorlu-

gün daha ileri bir görüşe göre düzenlenmesi için bir tasarı hazırladı. Balkan devletlerine kendilerini idare etme hakkı da tanınıyordu, ama tam bir bağımsızlığa kavuşmak isteyen bu devletler, bunu kabul etmediler. Rusya da, Balkanları ilerde Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olacakmış gibi gösteren tasarılardan hoşlanmıyordu. Bu arada, Mısır'da, İran'da ve Tunus'ta başgösteren güçlükler Osmanlı Devleti'nde de görülmeye başladı: Kalkınma programları için dışardan alınan borçlar, memleketi büyük bir sıkıntıya soktu. Müslüman devletler, hızla modernleşebilmek için, sonunda ödenmesi gerektiğini hesaba katmayarak, bol bol yabancıların parasını harcıyorlardı. Malî çöküntü başlamak üzereyken kabiliyetli bir devlet adamı olan Mithat Paşa iş başına geçti. Bulgaristan ve Irak tayken iyi bir idareci olduğu biliniyordu. Herkese hak tanıyan millî bir devlet idaresi, bir anayasa ve modern devletlerde görülen bütün demokratik organlar onca Türkiye için şarttı, bu fikrini gerçekleştirmeğe koyuldu. Ama herkesin devrimci bir insan diye tanıdığı Sultan, bu isteğe karşı koydu. Mithat Paşa ve taraftarları kuvvetlenmişlerdi, Sultan'ı tahttan indirdiler. Önce yanlış hareket edilip hatalı bir seçim yapıldı, ama sonunda yeni Sultan Abdülhamid tahta çıktı, Mithat Paşa da Sadrazam oldu. 23 Aralık 1876'da, Anayasa ilân edildi. Bu suretle a) Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmeyeceği, b) Fert hürriyeti, c) Vicdan, basın ve eğitim hürriyeti, d) Vergi eşitliği, e) Memleketin meşrutiyetle idare edileceği hususları teminat altına alınmış oldu. Ne yazık ki, yeni Sultan da dar görüşlü, inatçı, kendine aşırı güveni olan bir adamdı. Meclisi dağıtıp Mithat Paşa'yı azletti. Ona herkes kin besliyordu; devrimci Türkler, Balkanlılar ve Avrupa devletleri nefret ediyorlardı Sultan'dan. Her yerde isyanlar başladı. 1878'de Giritliler ayaklandılar. Fransızlar 1881'de Tunus'u, İngilizler 1882 de Mısır'ı aldılar. 1890'da ayaklanan Ermenilerin isyanı öylesine şiddet kullanılarak bastırıldı ki Avrupa yine öfkelendi. Bulgarlar Makedonya'ya akına başladılar.

Jön Türkler (1896-1906). Sultan, içinde bulunduğu devrin sesini duymamazlıktan geliyordu. Bu yüzden devrimci Türkler birleşerek bir Jön Türk Cereyanı yarattılar. Bu kimselerin çoğu Batı'da tahsil görmüş, açık fikirli gençlerdi. Çoğu bu görüşlerinden dolayı Türkiye'den sürülmüşlerdi. Ama

birbirleriyle münasebet tesis ederek, Fransa'da, İsviçre'de, İngiltere'de, İtalya'da, Selânik'te ya da Anadolu'da, nerede olursa olsunlar önderleri Mithat Paşa'nın görüşlerine katıldılar, onu desteklediler. Bu gençler, İmparatorluktaki Hıristiyanlarla Ermeniler ve Makedonyalılarla birleştiler. Türkiye dışında neler olup bittiğinden hiç haberi olmayan Sultan, bu akıma cephe aldı, liberalleri cezalandırmaya başladı. Bunun üzerine, Jön Türkler çalışmalarına gizli olarak devam ettiler; imparatorluğun çözülmesine engel olamadılarsa da zamanı gelince birşeyler yapabilecekleri ümidini aşıladılar. Yirmi yıl sonra da bu ümitlerin boşuna olmadığı anlaşıldı.

Mağrib. Ondokuzuncu asır başlarında Osmanlı Devleti, eyaletleri arasına Kuzey Afrika'daki Cezayir, Tunus ve Trablusgarb'ı da katmıştı. Mahallî idareciler uzun zamandır yarı-bağımsız gibiydiler, ama hâlâ Sultan'ın üstünlüğünü kabul ediyorlardı. Bu bölgelerde durum çok bozulmuştu. Kıyıdaki halk korsanlıkla, esir ticaretiyle uğraşıyordu. İç kısımlarda ise kabileler kuvvetlenmişti. Siyasî sorumluluk, tahsil, kendini idare etme isteği yoktu buralarda. Bütün memleketi cehalet ve fakirlik kaplamıştı. Buna rağmen bazı imkânlar doğabilirdi; Kartacalılar ve Romalılar devrinden Fatımîler ve Muvahhidler devrine kadar büyük devletler kurulmuştu bu bölgede. Türkler bile buraları istilâ etmişlerdi.

Avrupalılar Mağrib'le İlgileniyor. Napoleon'un mağlûbiyetinden sonra toplanan Viyana Kongresi'nde, Avrupa devletleri İngilizleri Cezayir'deki Müslüman korsanlara karşı harekete geçmeye memur ettiler. İngiltere, Akdeniz'in kendi gemileri için emniyetli olmasını istiyordu, bu yüzden derhal bu işi üstüne aldı. Bir yıl sonra, bir İngiliz filosu, Cezayir'i topa tuttu, Dey'i (Cezayir hükümdarı) ileri sürdüğü şartları kabul etmeye zorladı, korsanlık sona erdi. Bu, daha başlangıçtı. 1827'de Fransız Konsolosu, Dey'i hükümetine şikâyet etti, Fransız hükümeti de Dey'in Konsolostan özür dilemesini istedi, bu istek reddedilince bir Fransız birliği gönderildi. Dey, 1830'da görevinden uzaklaştırıldı. Kabile başkanları yeni bir önder seçmek için toplandılar. Yeni önder Abdülkadir, Fransızlarla on yıl savaştı. 1844 de Mareşal Bugeaud Abdülkadir'i yendi; Fransızlar Cezayir'i işgal ederek yavaş yavaş memle-

ketin içlerine kadar kuvvetlerini duyurdular. 1870'de bütün Cezayir zaptedilmişti. Önce, kargaşalık devri geçinceye kadar askerî bir idare kuruldu, 1879'da sivil hükümet vazifesini devraldı.

Tunus 1881. Tunus, eskiden beri bağımsızdı, ama bu ülkenin Bey'i süratli bir kalkınma istediği için Fransa'dan ve İtalya'dan fazla miktarda borç almaya başladı. Bu para, Türkiye'de, İran'da ve Mısır'da olduğu gibi kalkınma gayeleriyle sarfedildi ama yatırımlar kâr getirmediği için alacaklılar şikâyete başladılar. Hükümetlerine başvurup bu hususta birşeyler yapılmasını istediler. Hükümetler, zaten harekete geçmeye hazırdılar. Bu yüzden 1869'da Tunus Hükümeti, milletlerarası bir malî komisyonun buyruğu altına girdi. 1878'de İngilizler, yılda 92.800 İngiliz lirası vergi karşılığında Kıbrıs'ı Osmanlılardan aldılar: Fransızlara, adayı işgal etmelerine itiraz etmedikleri takdirde, Tunus'ta Fransız hâkimiyetinin tanınacağını söylediler. Bu olayda bütün suç, ne yapacaklarını bilmeyen Müslümanlardaydı. Fransızların verdikleri tavizden de faydalanamadılar; çünkü İtalyanlarla Fransızlar Tunus topraklarını bir türlü paylaşamıyorlardı. 1881'de, sınırda hâdise çıkaran Tunus kabileleri yüzünden Bey, Fransız himayesine girmeye zorlandı. Osmanlılar, olaya müdahale ettiler, hattâ İngiltere'yle İtalya bile hoşnutsuzluklarını bildirdiler, ama Fransızlar diplomatik cevaplarla işi örtbas ettiler. Kısa bir süre sonra, Tunuslular, başlarında Ali ibn Halifa olduğu halde ayaklandılar. Fransızlar da bundan faydalanarak Tunus'u tamamen ele geçirdiler. 1883'de Tunus, Fransa'nın himayesine girdi.

İran - Kaçarlar (1796 - 1925). Onsekizinci yüzyılın sonlarında Zand sülâlesi sona ermiş, Kaçarlar adında yeni bir kuvvet türemişti İran'da. Kaçarların önderi olan Ağa Muhammed 1796'da İran Şahı oldu. Horasan'ı fethedip kuvvetli bir idare kurdu. Sevilmeyen bir hükümdardı Muhammed, bir yıl sonra da idam edildi. Yeni hükümdar, onun yeğeni, Ali Şah'dı. Daha akıllı olmadığı halde daha çok sevilirdi. Memleketini feraha kavuşturmak için Avrupalılara yaranmaya çalıştı, kısa zamand İran'da Avrupa'nın nüfuzu arttı. İngilizler, hükümdarı, eskiden İran'ın vilâyetlerinden olan Kandehar'ı geri almak için, Afganistan'daki Abdalîlerle savaşmaya kışkırttılar.

Ama asıl sebep başkaydı: Bu savaşla, kuzeybatı Hindistan'da, İngilizler aleyhine gittikçe kuvvetlenen Abdalîler bertaraf edilmek isteniyordu. Bu hareketin sonunda, İran, Afganistan'la uzun ve masraflı bir savaşa girişti. Daha büyük bir tehlike de çıkmıştı ortaya. Rusya, İran'ın kuzeydeki vilâyetlerine doğru ilerliyordu. 1800'de Gürcistan'ı, dört yıl sonra da Cilân'ı kendine bağladı. İran, Fransa ve İngiltere'den yardım istedi, onlar da askerî kuvvet gönderdiler. Buna rağmen Rusya, ilerlemeğe devam etti. Nihayet 1813'de İran'la Gülistan Andlaşmasını imzaladı. Bu andlaşmaya göre Derbent, Bakû, Şirvan, Şaki ve Kafkasya'daki Karabağ, Rusya'ya veriliyordu.

İran'ın İttifakları - Muhammed Şah (1835 - 1848). İran, ne yapacağını şaşırarak kendisine müttefik olarak İngiltere'yi seçti. İngiltere de, kendisine düşman olan devletlerle yaptığı bütün ittifakları iptal etmesi şartıyla İran'a 150.000 İngiliz liralık yardım edebileceğini söyledi. Ama bu andlaşma İran'a pahalıya mal oldu. Rusya buna çok kızdı; İran'ı tekrar istilâ ederek Ganja Savaşı'nda İranlıları yenilgiye uğrattı, Erivan ve Tebriz'i oldı. Andlaşmaya göre Rusya, Erivan ve Nahcivan'ı alıyor, fakat Tebriz'i İran'a bırakarak, tazminat istiyordu. Ali Şah, 1835 de ölünce, yerine Muhammed Şah geçti. Bu hükümdar, Ali Şah'tan bile daha beceriksizdi. Tahta çıkmasına yardım eden iki devleti, Rusya'yla İngiltere'yi birbirine katmaya çalıştı. Bu gayretleri sonucunda İngiliz askeri yardım birliği İran'dan ayrıldı. Batıda Osmanlılarla, doğuda Afganlılarla savaşılıyordu. İki harbden de netice çıkmadı, ama İran büsbütün zayıfladı. 1847'deki Erzurum Andlaşmasıyla Osmanlılarla yapılan mücadele sona ermiş oldu.

Nasreddin (1848 - 1896). 1848 yılında, bu sülâlenin en iyi hükümdarı olan Nasreddin Şah, tahta geçti. Yanında Mirza Tâkî Han gibi geniş fikirli ve çalışkan bir yardımcı bulunduğu için talihli sayılırdı. Mirza Tâkî devrimci bir insandı: memleketin maliyesinde ve ordusunda ıslahat yapmaya taraftardı, ama bu arada meşrutiyet istiyordu. Bu fikir, Şah'ın hoşuna gitmedi, 1855'de onu azletti. Böylece Mirza Tâkî'nin yaptığı bütün ıslahat durmuş oldu. Çar, yeniden kuzey sınırları tehdide başladı. Aşağı Kafkasya'yı kendisine bağladıktan sonra birlikleri, Sir Derya vadisine doğru ilerlediler. Bu arada,

İngiltere'nin Afganistan siyâseti değişmişti. Artık Afganistan'la dost geçinmek istiyordu; çünkü Afgan tahtına kendi istediği hükümdar çıkmıştı. Nasreddin'in Afganistan'la savaşması onu hiç memnun etmemişti bu yüzden. Nasreddin, Afganistan'la barış yapmak istemeyince, İngiliz birlikleri, Basra Körfezindeki Harek adasını alıp Buşir ve Muhammere'yi işgal ettiler. 1857'de imzalanan Paris Andlaşması bu gerginliğe son verdi; Şah, Afganistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı.

Bâbîlik ve Bahaîlik. Nasreddin Şah zamanında önemli olaylarından biri de yeni bir dinin ve yeni bir dinî önderin ortaya çıkmasıydı. Kurucu Seyyid Ali Muhammed, kendisinin "Bâb' yani Mehdî'ye kavuşmak için geçilecek kapı olduğunu ileri sürüyordu. Sonraları Mehdî'nin kendisi olduğunu iddia etti. En sonunda da taraftarları onu Tanrı olarak gördüler. tabı "Bayan" da kendisine peygamberlik geldiğini söyledi. er yere haberciler yollayıp taraftarlar kazandı. Bunlardan ri, güçlü ve ihtiras dolu şiirler yazan meşhur Kadın Şair ırrat-ül-Ain'di. Bu cereyan zamanla öylesine yayıldı ki Şah, idaheleye karar verdi. "Bâb" ı da Kurrat-ül-Ain'ı da tevkif tirdi. "Bâb", ıstırap çekmesine dayanamıyan bir çömezi tafından hapishanede öldürüldü. Ölümüyle büsbütün kutsallaştı; ustasından daha az ateşli fakat daha inandırıcı bir kimse olan Bahaullah, onun yerine geçip bu akımı kuvvetlendirdi. Bahaullah, birçok dindeki esasları alarak ve bütün insanlara birbirini anlaması prensibini savunarak Bâbîlik'e yeni bir veçhe verdi. O da İran'dan sürüldü; ama yarattığı cereyanla düşünceleri çoğu memlekette yayıldı. Bugün bile bazı memleketlerde onun taraftarı olan Bahâîlere raslanır.

Nasreddin'in Yaptıkları. Nasreddin, memleketini kalkındırmak istiyordu. İlk olarak haberleşme imkânlarını geliştirmek, demiryolu, posta ve telgraf idareleri kurmak amacındaydı. Bu işe, İngiliz uyruğundaki Baron de Reuter'i memur etti. Masraflar. İran gümrüğünden ödenecekti. 1889'da Baron, memleketin yeraltı zenginliklerini araştırmak için İran Devlet Bankası'nı açtı. Şah, İngilizlere tütün üretme ve satma iznini de verdi. 1878 de ekserisi Ruslardan meydana gelen Kazak Alayı kuruldu. Nasreddin, Avrupa'ya kadar gidip orada tanıştığı Seyyid Cemaleddin Afganî'yi İran'a davet etti. Cema-

leddin, İran'daki aydınlar tarafından sevinçle karşılandı. Burada da, Mısır'da olduğu gibi, fikirlerini halka aşıladı. Ama devrimci düşünceleri Şah'ı korkutunca İran'dan uzaklaştırıldı, tesiri uzun zaman devam etti. Cemaleddin, her gittiği yerde halka düşünmeyi öğretti. Nasreddin, Avrupalılara yaklaşmakla faydalı olabilmişti, ama halkın çoğunluğu onun memleketi yabancılara sattığını sandı, 1896'da çıkan bir isyan sonucunda idam edildi.

Cemaleddin Afgani. Ondokuzuncu yüzyılda İslâmlığı kalkındırmaya çalışan tek kimse, İran'da Hamadan'da doğan, ama daha çok küçükken Afganistan'a götürülüp orada büyütülen Seyyid Cemaleddin Afganî'ydi. Olağanüstü kabiliyetleri, kuvvetli bir şahsiyeti olan Afganî, Afganistan Emiri Emir Dost Muhammed'le arkadaşlığı ilerletti. 1870'de arkadaşının ölümünden bir müddet sonra İstanbul'da yerleşti; fikirleri orada da büyük etkiler yaptı. Açık görüşlü bir adamdı Afganî; taraftarlarına geleceklerini İslâm düşüncesine dayanarak kurmalarını, ama bu arada kafalarını yeni düşüncelere ve yeni hareketlere açık bulundurmalarını söylerdi. "İçtihad" a inanır, Pan - İslâmism'e güvenirdi. Onca, Müslümanlara Batı'ya karşı koyabilmek için Batı'yı anlamaları gerekiyordu. İstanbul'da devrimci fikirleriyle tanındı, sevildi. Sultan, muhafazakârları dinleyerek onu uzaklaştırdı. Oradan Kahire'ye, sonra Hindistan'a geçti, bu ülkelerde de İslâm düşüncesini aşıladı. 1883'de Paris'e gidip, orada Muhammed Abdük'ün yardımıyla bir gazete çıkardı. Muhammed Abdük sonraları Müslüman Mısır'da önemli bir kuvvet haline geldi. Yirminci yüzyılın başlarında yetişen dört-beş İslâm büyüğünden biri de odur. Cemaleddin Paris'te Şah Nasreddin'le karşılaştı, onunla Tahran'a gitti. Devrim Partisi'ni kurunca, oradan uzaklaştırıldı. Bağdat'a, sonra Londra'ya geçti. Her gittiği yerde taraftar kazandı; şahsiyeti ve inandırıcı konuşmalariyle kendini sevdirdi. En sonunda İstanbul'a döndü, 1897'de ölümüne kadar üniversitede ders verdi.

Muzaffereddin (1896 - 1907). İran'da Nasreddin'in yerine geçen Muzaffereddin, borç almakta devam etti. Rusya'ya da İngiltere'ye de yaranmaya çalışarak iki devleti birbirine düşürdü. 1892'de, bir borca karşılık olarak İngilizler, Basra Körfezinin gümrüklerini rehin aldılar. 1900'de Rusya,

Şah'a büyük miktarda borç vererek memleketin geri kalan gümrüğünü de ele geçirdi. Buna başka borçlar da eklenince memleket çok zor bir duruma düştü. 1902'de Yeni Zelanda'lı Mr. W. K. D'Arcy'ye altı yıl petrol çıkarmak için imtiyaz verdi. Bu imtiyazın sonucunda Anglo-Iranian Oil Company meydana geldi. Şah, öldüğü zaman memleketin maliyesi tamamen yabancıların elindeydi, hükûmet kukla gibiydi.

Hindistan — Pencab. Bu asrın ilk yarısında Müslüman Hindistan, tarihe karışmıştı. Vilâyetler ayrılmış, valiler istiklâllerini ilân etmişlerdi. Abdalî lerin gidişinden sonra Pencab'da Sihler ayaklanıp vilâyeti birçok parçaya bölmüşlerdi. Müslümanlar sindirildikten sonra bir korku devri başladı. Onların dua etmelerine, kasabalarda Ezan okumalarına engel olundu. Can, namus ve mal hürriyeti diye bir şey kalmadı. Disipline, kanun ve nizama saygı gösterilmedi. Durum c kadar kötüleşti ki, bu devre "Siha - Şahî", yani anarşi devri adı verildi. Bu sırada kabiliyetli bir önder olan Ranjit Singh iş başına geçti. Soğukkanlı, siyasî bir adamdı. Sihleri kendine bağladıktan sonra, kuvvetli bir ordu kurdu; Pencab'da, Sınır Vilâyetinde ve Kaşmir'de disiplini sağladı. İngilizlerin ilerlemesine karşı koydu ve onların hürmetini kazandı. İngilizler onu bildikleri için fazla içerilere girmediler. Ama onun ölümünden sonra vilâyete yürüdüler. Sihlerle savaştılar, Sobraon (1846) ve Gilianvala (1849) savaşlarından sonra da Pencab'ı kendilerine bağladılar; halkın çoğunluğunu Müslümanların teşkil ettiği Kaşmir'i Ranjit Singh'in adamlarından birine 90,000,000 riyal karşılığında sattılar.

Ud — Hindistan'da Hoşnutsuzluk. Asrın ortasında memleketin üçte ikisi İngilizlerin egemenliği altına girmişti. Onların doğuda ve ortadaki toprakları arasında da asrın ilk yarısında İngilizler tarafından tanınan Ud'lu Navab Vezir'in kurduğu devlet vardı. Doğu Hindistan Bölüğü, varis bırakmadan ölen herhangi bir hükümdarın ülkesini kendine bağlıyabilirdi. Bu yüzden, birçok vilâyet İngilizlere geçmişti. Bunların içinde Peşva yöresi, Satara hükümdarlığı ve zenginliğiyle ün salmış, 80,000 mil metrekareye yayılan Vagpur devleti en önemlileriydi. Artık sıra Ud hükümdarlığındaydı. İngilizler, ülkenin kötü idare edildiğini, sarayın bozulduğunu öğrenmişlerdi. Daha 1837'de Lord Auckland, hükümdarı ikaz

etmişti. Lord Dalhousie, bu devletin idaresinin de Bölüğe geçmesini yerinde buluyordu. Hükümdarı bertaraf etme yoluna gitmek istedi, ama Bölük, değişik bir hareket tarzı seçti. Devlet, 1856 Şubatında İngiltere'ye bağlandı. Bölük, sonraları İngilizlerin ele geçirdiği Hindistan topraklarına (Sind ve Burma hariç) hâkimdi, ama Wolesley ve Dalhousie gibi Genel Valilerin sert tutumları büyük hoşnutsuzluk yaratmıştı. Dinî bir hak sayılan manevî evlât edinme hakkından mahrum bırakılan Hindu hükümdarları, Navab ve Racalar hakarete uğradıkları için güvenlerini kaybettiler. Hoşnutsuzluk, devletler bağlanınca memurların işten atılmasıyla büsbütün arttı. Bölüğün desteklediği, memleketin her yanına yayılan misyonerler ise, Hindularla Müslümanları endişelendirdiler.

1857 İhtilâli — İsyan. Ud hükümdarlığının da bağımsızlığını kaybetmesi, bardağı taşıran son damla oldu. Bu devlet, Moğollardan ve Ud'daki büyük toprak sahiplerinden kalan son izdi. Hindularla Müslümanlar geçmişle, aralarındaki tek bağın da kopmasına çok üzüldüler. Üstelik, hoşnutsuzluk Bölük'teki Hintlilere de yayıldı. Zaten din hürriyetini sınırlandıran, hattâ bazen gerek Müslümanların, gerek Hindu'ların dinlerine aykırı olan kararlar, Hintli askerleri ayaklandırmıştı. 1824 ve 1852 de dışarıya gönderilecek kuvvetler isyan etmiş, 1844'de de bazıları Sind'e gitmeyi reddetmişlerdi. İngiliz subaylar gittikçe sertleşiyorlardı; Hintlilerin duygularına anlayış ve yakınlık gösteremiyorlardı. Bütün bu şartlar Hintli askerlerde huzursuzluk yarattı. Siyasî olaylar onları büsbütün kızıştırdı. Bengal kuvvetlerine katılmak için Ud'dan da askerler geldi. Ama bu ateşin patlak vermesine yeni Enfeld tüfeği sebep oldu. Bu tüfekler hayvan yağıyla yağlanıyordu. Kullanılan yağın, domuz veya sığır yağı olduğu dedikodusu ortaya çıkınca, Hindularla Müslümanlar öfkelendiler, Hintli askerler de tüfekleri ellerine almadılar. 29 Mart 1857'de Bengal'de Barrackpore'da yapılan bir resmigeçitte tüfeği kullanmaya zorlanan bir asker, bir İngiliz subayını öldürdü. Kısa bir süre sonra, askerler her tarafta isyan etmeğe başladılar. Meerut'da kendilerine kötü muamele yapılan âsiler, subaylarını öldürdüler. Başka yerlerde de isyanlar çıktı, Delhi'ye yürüyen askerler, İngilizleri mahvettiklerini bağıra bağıra söylediler sokaklarda. Bizzat askerî

vazife almayı aklından bile geçirmeyen Bahadır Şah, imparator ilân edildi.

Milliyetçilik Cereyanı. Kısa zamanda isyan, her tarafa yayıldı. Cansi de hükümdarlıktan uzaklaştırılan Rani, İngilizlere karşı ayaklandı Kaunpur'da da son Peşva'nın manevî evlâdı Nana Sahib, başkaldırdı. Her yerde halk birleşip İngilizleri yakmıya, öldürmeye, mallarını yağma etmeye başladı. Yalnız iki devlet, İngiltere'ye sadık kaldı, Pencab'daki Sihler ile Dekkan'daki Haydarabâd Nizamı, askerlerden de Gurkh'lar. Afganistan Emiri Dost Muhammed de onların dostuydu. Geri kalan bütün Hindistan'da halk, İngiliz boyunduruğundan kurtulmak istiyordu. Hindular Peşva'yı, Müslümanlar Moğol sülâlesinden gelen hükümdarları iş başına geçirmek amacındaydılar. Ne yazık ki, ne fazla kabiliyetli bir öndere, ne de kuvvetli bir teşkilâta sahiptiler. Belirli bir merkezi olmadığı için üç önemli başlama noktası vardı bu akımın: Delhi, Merkezî Hindistan (Cansi) ve Ud (Kaunpur ve Luknov). İngiliz ordusunun hedefi de bu bölgelerdi. Sir John Nicholson, bir İngiliz kuvvetiyle Delhi'ye, Sr Ciolin Campbell'ın da yardım ettiği General Havelock Ud'a, Sir Hugh Rose da Nana Sahib'in subaylarından biri olan Tanita Topi'nin sayesinde tutunabilen Cansi Ranisi üzerine yürüdüler. Üçü de bir iki yenilgiden sonra, galip geldi. Sir John Nicholson, 14 Eylül 1857'de Delhi'ye girdi; İmparator yakalandı, muhakeme edildi ve Rongoon'a sürüldü. Ud, 1858 Mart'ında fethedildi. Cansi, Nisan 1858'de İngilizler tarafından alındı. Tanita Topi, çeteler kurarak savaşmaya devam etti, ama ihanete uğradı, Nisan 1859'da yakalanıp idam edildi. Böylelikle, bir isyan şeklinde başlayıp, büyük bir cereyan haline gelen bu ihtilâl, teşkilât ve önder eksikliği yüzünden başarılı olmadı.

İngiltere Hükûmeti ve Hindistan. 1 Kasım 1858'de İngiltere hükûmeti, Hindistan'ın idaresini ele aldı, Bölük lâğvedildi. Kraliçe, Bölüğe sadık kalan Hint hükümdarlarının topraklarının alınmıyacağını, onlarla Bölük arasındaki andlaşmalara saygı gösterileceğini bildirdi. Din hürriyeti sağlanıyor, Hint gelenekleri ayakta tutuluyordu. Hintliler devlet memurluklarına alınabilecek, memleketin idaresi halk yararına düzenlenecekti. Bu sözlerin çoğu tutuldu.

Müslümanların Tepkisi. Bu yeni duruma Hindularla Müs-

lümanlar değişik tepkiler gösterdiler. Hinduiar yeni düzeni kabullenip ona uymaya çalıştılar. İngilizlerin açtığı okullara çocuklarını gönderdiler. Kendilerine önceleri teklif edilen önemsiz işleri az ücret karşılığında da olsa kabul ettiler. İngiliz sermayesiyle kurulan endüstride kendilerine verilen önemsiz görevleri küçük görmediler. Yeni endüstrinin ham maddeye ihtiyacı vardı, bu ihtiyacı karşılamak için ticarete atıldılar. Muhafazakârlıktan kurtulup başka ülkelere gitmeye, hattâ yabancı ülkelerde tahsil yapmaya başladılar. Bir nesil sonra, devlet idaresinde, endüstride ve ticarette önemli mevkiler sağlayabildiler. Bengal Racası Mohan Roy ileri görüşlü, açık fikirli bir Hindu önderiydi. Müslümanlar ise işbirliğine yanaşmadılar. Onlarca İngilizlerle ilgili her şey İslâmlığa aykırıydı. Yeni öğretim Tanrı'ya inanmamayı telkin ettiği için kötüydü. İngilizlerin emrinde çalışmak da kötüydü, çünkü onlar İslâmlığa düşmandılar. Ticaret kötüydü, alacağa ve borca dayanıyordu; faiz almak yasaktı. İslâmlığın yasak saydığı irtikâp suçuyla herhangi bir teşebbüs sonucunda ele geçen kanuni kâr arasında bir fark yoktu onlarca. Yabancı ülkelere gitmek büsbütün aykırıydı dine; çünkü oradakiler domuz eti yiyor, su yerine şarap içiyorlardı. Bütün bu önyargılar sonucunda Müslümanlar eğitimde, endüstride ve ticarette bir nesil geri kaldılar, demokratik fikirleri benimseyemiyerek siyasi görüşlerini geliştiremediler.

Sir Seyyid Ahmed. Bu asırda Müslüman Hindistan'daki en büyük kuvvet, isteksiz halkı uçurumdan çekip çıkarmaya çalışan Sir Seyyid Ahmed Han'dı. Müslümanlar çıkmaz yola girmişlerdi. Yabancıları istemiyor, içtimaî bakımdan İngilizlerle kaynaşmıyor, modası geçmiş İran ve Arap klâsiklerinden başka öğretim yolu tanımıyorlardı. Sir Seyyid'in başlıca dört görevi vardı: a) Hindistan Müslümanlarına yeni görüşleri aşılamak. b) Onları İngilizlerin idaresini tanımaya zorlamak. c) İngilizleri ve diğer Hristiyanları küçük görmekten vazgeçirmek. d) Yeni eğitim metodlariyle yetiştirmek. Ahmed Han, bu tasarısını gerçekleştirmeye muvaffak oldu. İlk hamle olarak Müslümanları İngilizlerle kaynaştırdı. Bunu yapabilmek için 1860'da "Esbab-ı Baghavad-ı Hind" (Hindistan'daki İhtilâlin Sebepleri) adlı bir kitap yazdı. Bir yıl sonra da "Loyal Muhammadans of India" (Hindistan'daki Büyük Müslümanlar) adındaki eseri yazdı. İn-

cil'i inceleyen "Tabyin-el-Kelâm" adlı eserini Hristiyanlarla Müslümanları din konusunda yaklaştırmak amacıyla yazmıştır. Başka eserleri de vardır. Ahmed Han'ın yaptığı en faydalı işlerden biri; İngilizleri, Müslümanlardan şüphe etmemeye, onların ilerlemesine engel olmamaya ikna etmesidir. İngilizler, Hindistanda'ki Vahabî cereyanından çekiniyorlar, Patna'lı kardeşlerin (İnayet Ali ve Vilâyat Ali), Bareilly'li Seyyid Ahmed'in, Delhi'li İsmail Şahid'in ve binlerce kimsenin katıldığı bu cereyanın askerî kuvvet kazanmasını istemiyorlardı. Dr. W. W. Hunter, bu mevzuda bir kitap yazmıştı, "The Indian Mussulmans: Are they bound in conscience to rebel against the Queen?" (Hindistan Müslümanları: Kraliçe'ye baş kaldırmaya vicdanen borçlu mudurlar?) Sir Seyyid, bu kitabı "Pioneer" de tenkit etti ve makalelerini "Aligarh Institute Gazette" de yeniden bastırdı. Böylece en müfrit Vahabîleri bile kendi tarafına çekti. İslâmlığı modernize etmeye çalışması, Kuran tefsirleri ve verdiği konferanslarla muhafazakâr Ulemâ'nın nefretini ve öfkesini üzerine çekti, fakat hiç yılmadı. Çevresine samimî ve kabiliyetli Müslümanlar olan Muhsin ül-Mülk ve Vikar ül-Mülk gibi kimseleri, Nazir Ahmed, Altaf Hüseyn ve Zakaullah gibi yazarları toplıyarak Müslümanların öğretime karşı ilgilerini uyandırmaya çalıştı. İlkin Aligarh'da bir okul açtırdı. Sonraları bu okul "Muhammedan Anglo-Oriental College", daha sonra da "Muslim University" haline geldi. Bu, önemli bir adımdı. Ahmed Han, İngiltere'ye de giderek bilgisini arttırmıştı; cesaretini ve insaniyetini herkes öğrenmişti artık. Memleketi için canla başla çalışmış, tek başına Hindistan'daki Müslümanları doğru yola sokmuştu. Onun ve arkadaşlarının önderliğiyle Müslümanlar uyanıp hayatı anladılar. Bunun neticesinde Müslüman kültürü yeniden doğdu, ve asrın sonunda Hindistan Müslümanları kendilerini ayakta buldular.

XIV. BÖLÜM

YİRMİNCİ YÜZYILDA İSLÂMLIK

1900'de Müslümanlar. Yirminci yüzyılda Müslüman hükümdarlar, tahtlarını ya kaybetmişlerdi, ya da kaybetme tehlikesi içindeydiler. Müslüman halk ise, kendi sesini duyurmaya çalışıyordu. Her yerde gerek siyasî, gerek sosyal, gerek dinî konularda olsun bütün Müslümanlar kendi kararlarını kendileri vermek istiyorlardı. Şimdiye kadar Müslüman dünyasını din adamlarıyla hükümdarlar yönetmiş, halk sade onları dinlemişti. Himaye isteyebilirdi ama haklarını kendi kullanamazdı. Kendi cemiyetinin, kendi devletinin meseleleri söz konusu olduğu zaman, bunlar üzerinde düşünme hakkı tanınmamıştı ona. Onun yerine daima başkaları düşünmüştü. Şimdi, Batı'yla ilgiler kurulunca görmüştü ki, önderleri ne Batı'yla boy ölçüşecek kadar kuvvetli, ne gerilliklerini kabul edecek kadar açık fikirli, ne de ilerlemeye istekliydiler. Böylece Müslüman aydını kendi kendine düşünmeyi ve kendi için konuşmayı öğrendi. Muhafazakârlar, halkın Batı memleketlerinin zenginliğinden, ileriliğinden ve siyasî kudretinden ürkerek, kendi inançlarından vazgeçmesinden, gururunu kaybedip Batı'ya tapmasından korkuyorlardı. Korktukları da oldu.

Kazanç ve Zarar. Batı'yla temaslar bazı zararlar doğurdu. İlerleyen Avrupalıların karşısında Müslüman devletler yıkılmaya başladılar. Kuzey, Batı ve Orta Afrika zaten Fransızlarla İngilizlerin elindeydi. Hindistan, bağımsızlığını kaybetmişti. Afganistan'ı İngiltere yönetiyordu; İran'ın kuzeyi, Rus baskısı altında; güneyi ise İngiliz kontrolündeydi. Şah, başkentte hüküm sürüyordu, ama maliyesi, ordusu ve zenginlik kaynakları yabancıların kontrolüne geçmişti. Osmanlılar birçok mağlûbiyete uğramışlardı, can çekişiyorlardı. Endonezya, Danimarka'ya bağlanmıştı, iki yüz yıldır aynı durumdaydı. Bu ülkelerdeki Müslüman hükümdar ve idarecileri, güçlerini ve itibarlarını tamamen kaybetmişlerdi. Öte

yandan halk, demokratik ilkeler uğrunda savaşıyordu, içtimaî adalet ve eğitim için mücadele ediyordu. İşte kazanç buydu. Batının etkisiyle Müslüman ülkelerdeki halk canlanmıştı, ama halkın da kayıpları yok değildi. İslâm geleneklerine saygı göstermiyor, geçmişleri unutup İslâm düşüncesini önemsemiyordu artık. Şüpheci olmaları yanlış değildi Müslümanların, ama kendi geleneklerinden, göreneklerinden ve inançlarından gittikçe uzaklaşıyorlardı. Bu tehlikeyi, yirminci asırda yetişen Müslüman düşünürleri farkettiler. İçlerinde en önemlisi, hayatının son otuz yılını dünya Müslümanlarına İslâmlığın yeni bir değerlendirmesini, doğru bir tefsirini vermeğe vakfeden Hindistan'lı Dr. Muhammed İkbal'di. İkbal ve benzerî düşünürler, zaman kendilerine böyle bir dinleyici kitlesi yaratmamış olsaydı, fazla başarı kazanamazlardı. Ama halk onları dinledi, anladı ve düşüncelerine göre hareket etti.

Osmanlılar — Makedonya (1902). En büyük gelişme Türkiye'de görüldü. "İkdam" gibi gazeteler ve yeni yazarlar meşrutiyet fikirleri ileri sürüyorlardı. 1902'de Makedonya'da ayaklanma olunca Sultan isyanı bastırdı, bunun üzerine Avrupa devletleri işe müdahale ettiler. Bu devletlerin gayesi, Balkanlıları hürriyete kavuşturmaktı. Rusyayla Avusturya birleşerek Makedonya'da Huzberg Reformlarının yapılmasını istediler; buna göre, Sultan'ın üstünlüğü tanınacak, ama Makedonya'lılar serbest olacaklardı. Sultan, bu teklifi kabul etmeyince, Avrupalı müttefikler donanmalarını Ege'ye yolladılar, Türk adalarından Limnos'u işgal ettiler. 1905'de Sultan, boyun eğmeye mecbur kaldı. Bir yıl sonra İngiltere ile Türkiye arasında, Mısır - Filistin hududu yüzünden ihtilâf çıktı. İngilizler ültimatom verince Sultan yine boyun eğdi.

Jön Türkler — İttihat ve Terâkki Fırkası. Sultan'ın çaresizliği Jön Türkleri öfkelendirdi. Bu devrimci milliyetperverler, müstebit Sultan aleyhinde oldukları için anayurttan sürüldükleri halde, birbirleriyle münasebeti kesmemişlerdi. Aralık 1907'de Paris'te toplanıp bir program çizdiler. Türk ordusundaki subaylarla temasa geçerek Türkiye'deki tesirlerini arttırmaya karar verdiler. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde teşkilât kurdular. Çar, 1908'de Kral VII. Edward ile

görüşerek Makedonya'da yapılacak reformları tesbite karar verince, Jön Türkler endişeye düştüler. Avrupa devletlerinin, bilhassa Rusya ve İngiltere'nin Osmanlı topraklarını paylaşmak istedikleri belliydi. 1908'de İttihat ve Terakki Fırkası kurularak başkanlığa Niyazi Bey getirildi. Vatanperverler, Makedonya'da Resne'de bir isyan tertipliediler. Üstlerine gönderilen ordu da onlara iltihak edince, Jön Türklerin ısrarlarına daha fazla karşı koyamayan Sultan, 1876 Meşrutiyetini yeniden kabul etmeye mecbur oldu.

İngiliz - Rus Dostluğu — V. Mehmed (1908 - 1915). Meşrutiyetten sonraki yıllar, Türklere şanssızlık getirdi. 1908 Ekiminde Avusturya kuvvetleri sessizce Bosna ve Hersek'e sızdılar; Avusturya ve Rusya'nın desteğine güvenen Bulgaristan, bağımsızlığını ilân etti. Türkler Rusya'yla savaşacak durumda olmadıkları için müzakerelere başladılar, ama bir netice elde edemediler. Avrupa devletleri Balkan meselesi hakkında bir türlü anlaşmaya varamıyorlardı. Diğer taraftan, şimdiye kadar Türklerin elinde bulunan Girit, bağımsızlığını ilân edip Yunanistan'a katılmayı kararlaştırmıştı. Balkanlardaki karışık durumu görüşmek için Avrupa devletleri Londra'da toplanan bir konferansa gitmeyi kararlaştırdılar. Konferans Ekim 1908'de yapıldı. Bu arada Meclis, Sultan II. Abdülhamid i tahttan indirerek, yerine Sultan V. Mehmed'i geçirmişti. Londra Konferansı'nda Bosna ve Hersek'in Avusturya'ya bırakılmasına karar verildi. Türkiye'ye de bu kaybı telâfi edecek haklar tanınacaktı. Sırbistan bu durumdan hiç hoşlanmamıştı, kıpırdanmaya başladı; ama kimseden yardım görmedi. Yalnız Avusturya'ya olan hıncı arttı.

Birinci Balkan Savaşı. Dört yıl içinde Türkler, imparatorluklarının yavaş yavaş dağıldığını gördüler. Önce Arnavutluk'ta bir isyan çıktı, bastırılması esnasında çok kan döküldü. Bunun sonucunda iki devletin arası iyice açıldı. Sonra Arabistan'da kargaşalık başgösterdi; ayaklanma yine bastırıldı ama düşmanlık arttı. 1911'de İtalya Trablusgarb'ı istilâ edince Türkler oraya bir ordu gönderdiler. Fakat, İtalya Trablusgarb'a daha yakındı, ordusu da daha iyi teçhiz edilmişti. Türkler canla başla savaşıyorlardı yine de. İtalya, bu sefer donanmasını Çanakkale üzerine gönderip Rodos'u ve Oniki adayı zaptetti. Türkiye'nin düştüğü müşkül durum-

dan faydalanmak isteyen Bulgaristan, derhal bir nota göndererek Makedonya'da ıslâhat yapılmasını istedi; diğer Balkan devletleri de Bulgaristan'la anlaşarak kuvvetlerini birleştirdiler. Bu kuvvetler, Türk ordusunu Kasım 1912'de Lülebur-gaz'da mağlûbiyete uğrattılar, Edirne yi bile ele geçirdiler. Bu duruma Türk Hükûmeti bir çare bulamıyordu. Enver Paşa, içinde Talât ve Cemal Paşaların da bulunduğu grubuyla Ocak 1913'de bir hükûmet darbesi yaparak, hükûmeti devirdi. Lozan Andlaşması'na göre, Türkiye zaten Trablusgarb'ı İtalya'ya, Trakya'yı ve Girit adasını da Yunanistan'a vermişti; Enver Paşa idareyi ele aldığı zaman Türkiye, Avrupa'da ve Afrika'da bir kuvvet olmaktan çıkmıştı.

İkinci Balkan Savaşı (1913). Enver, Talât ve Cemal Paşalar, duruma hâkim olmaya çalıştılar, ama kısa zamanda yeni bir savaş çıktı. Bulgaristan, Sırbistan'a, Makedonya'dan daha fazla toprak vermeyi reddettiği için Sırbistan, Yunanistan'la birleşti. Bulgar generali Savov, Sırplılarla Yunanlıların üzerine yürüdü. Balkanlar büsbütün karışmıştı. Bir iki değiştokuştan, galibiyetten ve mağlûbiyetten sonra Türkler Edirne'yi geri alabildiler ve savaş 10 Ağustos 1913'de imzalanan Bükreş Antlaşması'yla sona erdi. Bunun sonucunda Balkan devletleri arasındaki sınır, ufak tefek değişikliklere uğradı. 29 Eylûl 1913'de imzalanan İstanbul Antlaşması'yla Edirne, Türklere veriliyor, Meriç nehri sınır oluyordu. Avrupa devletleri Türkiye yi zarara sokmak için ellerinden geleni yapmışlardı. Bunun üzerine Enver, Talât ve Cemal Paşalar, orduyu düzeltmek için Almanya'dan yardım istemeyi düşündüler. Türkiye aleyhinde çalışmayan tek Avrupa devleti Almanya'ydı. Gönderilen General Liman von Sanders, orduyu ıslâha memur edilmişti, ama diğer Avrupa devletleri, bilhassa Rusya, buna hiç memnun olmadılar. Sonradan Fransa ile İngiltere de Rusya'yla birleşip Generol von Sanders'in bu vazifeden alınmasını istediler. Türkler, boyun eğmek zorunda kaldılar. Bu olay, ezeli düşmanlarının Türkiye'nin ilerlememesi için ne derece uğraştıklarını göstermeye kâfidir. İşte Almanya ile kurduğu bu gizli ittifak yüzünden Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Harbinde düşmanları İngiltere, Fransa ve Rusya'yla savaştı. Beş asırlık hazin maceralar sürükledi onu bu savaşa.

İran (1900 - 1914) — Liberal İdare. Türkiye'deki siya-

sî hâdiselere paralel olarak Mısır'da, İran'da, hattâ Hindistan'da bazı gelişmeler oluyordu, bu devirde, Doğu uyanıyordu. Her yerde fert hürriyetleri, insan hakları söz konusu ediliyordu. İran'da Cemaleddin Afganî ile başlayan liberalizm cereyanı iyice yayılmıştı. Şah, 1903'de Ayn ud-Daulah'ı başvezir tâyin etmişti. Yeni vezir, çok ahlâksızdı. Halk, onun yabancı devletlerden para alıp, memlekette onların nüfuzunu arttırdığından şüphe ederdi. Aleyhinde her yerde tezahürat yapıldı. Ama Şah, halkın isteklerine önem vermedi, tezahürat yapanları bastırdı. Şah'ın askerlerinden kaçmak için binlerce kimse İngilizlere sığındı. İngilizler araya girdiler ve Şah'la halk arasında bir Büyük Anlaşma imzalandı: Şah, 5 Ağustos 1906'da Ayn ud-Daulah'ı görevinden uzaklaştıracaktı. 7 Ekim'de Tahran'da toplanan meclis, bir anayasa hazırladı. Kısa bir süre sonra Şah öldü; yerine oğlu Muhammed Ali Şah (1907 - 1909) geçti. Yeni Şah, her çeşit reforma karşıydı; veziri Atabek-i Âzâm'la birlikte anayasayı dinlememeye karar verdi. Ama halk uyanıktı artık. Ağustos 1907'de Atabek öldürüldü. Liberal bir kimse olan Nasir ül-Mülk'ün vezir olması kararlaştırıldı. Şah, yine de hatalı düşüncelerinde ısrar etti.

İran'da Yabancıların Tesirleri. Şah, bir hükûmet darbesi yaparak Aralık 1907'de Nasir ül-Mülk'ü hapsettirdi. Bunu duyan halk, her yerde ayaklanmaya başladı. o da, vezirini serbest bırakmaya mecbur oldu. İnatçı bir adamdı, halkı ezmeye devam etti. Ruslarla birleşip, Kazak askerlerinin yardımıyla Meclis'i kapattı, liberal önderlerin çoğunu öldürdü ve Tahran'da örfî idare ilân etti. Yine de muvaffak olamadı. Tebriz'de halk idareyi ele aldı; Şah'ın üzerlerine yolladığı orduyu şehirden içeri sokmadılar. Şah, bu sefer Rusya'ya baş vurdu, Rusya'nın gönderdiği ordu Tebriz'i fethetti. Onun müsamahasından faydalanan Ruslar, Tebriz halkına karşı çok zalim davrandılar. Bu, İranlıları öfkelendirdi. Her yerde kargaşalık aldı yürüdü; nihayet üç ay sonra Bahtiyarî kabilesinin başkanı Ali Kuli Han, Tahran'a yürüyüp şehri aldı, Şah'ı tahttan indirdi. Şah'ın oğlu Sultan Ahmed'i -o zaman oniki yaşındaydı- tahta geçirerek meşrutiyeti yeniden kurdu. Aynı yıl "Anglo-Persian Oil Company" meydana getirildi. Petrol sahalarından Shatt-ül-Arab'daki Abadan'a petrol boruları uzatıldı, petrol tasfiye merkezleri kuruldu. Kısa

zamanda İran, büyük bir petrol ülkesi haline geldi.

Dış Tesirler. Meşrutiyet kurulmuştu, ama dış tesirler devam ediyordu. 1911'de W. Morgan Schuster adında Amerikalı bir maliyeci, hükûmetin arzusu üzerine memleketin mali işlerini düzene koymak için İran'a geldi. Schüster'e büyük yetki verildi, onu ve hazineyi korumak için muhafızlar konuldu. Rusya'ya kaçan sabık Şah, Çar'ın verdiği kuvvetlerle Hazer Denizi kıyısındaki Astrabad'a çıktı, ama İran kuvvetleri tarafından durduruldu. Buna kızan Rusya, İran'ı istilâ etti; 24 Aralık 1911'de devlet büyükleri "Fevkalâde Hal" ilân ederek Meclis'i kapattılar, bu durumla uğraşma işini Direktuar'a bıraktılar. Rus baskısı gittikçe artıyordu. Birinci Dünya Harbi başlarken, İran, işte bu feci durumdaydı.

Mısır (1900 - 1914). Asrın başlarında İngiltere, Mısır ve Sudan a tamamen hâkimdi. Hidiv, elinde kuklaydı. Aralık 1902'de Yukarı Nil'deki Aswan Barajı resmen açılmıştı. İki yıl sonra da İngiltere, Süveyş Kanalı'nın savaşta ve barışta bütün devletlerin harb ve ticaret gemilerine açılmasını kabul ediyor, ona serbesti veriyordu. Bu anlaşmaya göre Sultan'la Hidiv, "Mısır'ı savunmak ve asayişi korumak için gerekli gördükleri tedbirleri almak" imkânına sahip oldular. Ama İngilizler, Mısır'a elli yıl bu haktan istifade imkânını vermediler. 1906'da Sultan'a bir ültimatom göndererek, Sîna yarımadası üstündeki hakkından vazgeçmesini bildirdiler. Sultan, bütün kuvvetini kaybetmişti artık. Yarımada Mısır topraklarına katıldı ve böylece İngiliz nüfuzu altına girdi.

Mısırlılar ve Yabancı İdare. Mısırlılar üzgündüler, yabancı idare istemiyorlardı, ama hiçbir şey yapacak durumda değildiler. Haziran 1906'da vuku bulan bir kazada, halktan bir-iki kişi ölmüştü; aralarında bir İngiliz de vardı. İngilizler suçluları ağır şekilde cezalandırdılar. Bu olay, herkesin dikkatini çekti; gazetelerde yazıldı, her yerde konuşuldu. Ateşli nutuklar söylenti; makaleler yazıldı İngilizler aleyhinde. Onların kendilerinden olanları kayırmaları tenkit edildi. El-Ezher Üniversitesi Rektörü Şeyh Muhammed Abduh gibi liberal kimselerin ve Hız-ül Vatan cereyanını kurarak 1900'den beri "el-Liva" gazetesini çıkaran Mustafa Kâmil gibi yazarların yarattığı bu millet sevgisi, gittikçe kuvvetlendi. Mustafa Kâmil'in gayretleri sonucunda Cromer geri alınarak

yerine Sir Eldon Gorst yollandı. Ama Gorst da Hidiv'i destekledi, reform yapılmasına engel oldu. Mustafa Kâmil ve diğer liberaller, ondan da yüz çevirdiler. 1907'de bir Millî Kongre toplıyarak "Mısır, Mısırlılarındır" fikrini ileri sürdüler. Bu cereyan yavaş yavaş yayıldı, bastırıldığı halde zayıflamadı. Gorst'tan sonra yerine Lord Kitchener getirilmişti (1911); o da karışıklık çıkaranlara çok sert davrandı. Hidivle birlikte bu cereyanı bastırmak için elinden geleni yaptı, ama muvaffak olamadı. Nihayet Temmuz 1913'de Lord Kitchener Hükûmeti, yeni bir seçim kanunuyla meşrutî hükûmet idaresi tatbik etmeye mecbur oldu. Eski Meclis feshedildi, yeni Meclis'e halkın sevdiği kimseler de alındı. Meclis, 1914 başlarında toplandı. 6 Kasım 1914 de Mısır, Türkiye'ye savaş açtı. 16 Aralık 1914'de İngiliz himayesi altına girdi. Ertesi gün Hidiv II. Abbas, Türk taraftarı olduğu için tahtan indirildi. Yerine amcası Hüseyin Kâmil geçti (1914-1917). Yalnız devlet işlerine karışmaya yetkisi yoktu.

Mağrib. Asrın ortalarında Fransa kuzey-batı Afrika'ya tamamen hâkim olmuş, yalnız Fas'ın bir kısmını ele geçirememişti. Kuzey Afrika'da Almanya'ya yer kalmadığını gören Kayser Wilhelm, Fransa ile bozuşarak Fas Sultanıyla siyasî münasebete başladı. Hattâ, 1905'de Sultan'ı ziyarete gitti. Fransızlar bu bölgede Alman nüfuzunun artmasından korkarak, Almanya'ya Fas'da bir liman ve ekonomik kolaylık teklif ettiler, fakat Kayser, Fransız dostu değildi, bütün teklifleri reddetti. 1906'da toplanan milletlerarası bir konferans, memleketteki bütün Avrupalılara ekonomik eşitlik sağlanmasına karar verdi. Kabile halkı Fransızlardan nefret ediyor, durmadan kargaşalık çıkarıyordu. Bunu bahane eden Fransızlar, Kuzey Fas'ı işgal ettiler (1907). 1909'da Fransayla Almanya ekonomik kolaylık sağlanması için başka bir anlaşma yaptılar, ama bu anlaşma uzun sürmedi. Bir yıl sonra, İspanyol Fas'ındaki Rif kabilesi mensupları, önderleri Raisuli başlarında olduğu halde, ayaklandılar. Fransa, artık diğer Avrupa devletlerine Fas'daki düzeni koruması gerektiğini bildirebilirdi. Diğer devletler karışmamaya karar vermişlerdi. Fas, 1912 de Fransız himayesine girdi.

Hindistan (1900-1914) — Müslümanların Uyanışı. Hin-

distan'da Sir Seyyid'in başlattığı Aligarh cereyanının yerleşmesinden sonra, Müslümanlar, politikaya atılmaya başladılar. Geri fikirli, dar görüşlü ulemâ buna hâlâ muhalifti, ama ondokuzuncu asır sonlarında Müslümanlar çekimser kalmanın lüzumsuz olduğunu anlamışlardı. Yeni eğitimi hoş karşılıyorlardı artık. Birçok yerde Lahor'daki "Encümen-i Himayât-ı-İslâm" gibi milliyetçi topluluklar meydana getirilmişti; şahsî teşebbüs, Müslümanları eğitmede devleti destekliyordu. Tahsil memuriyete, tahsil ve memuriyet birleşerek siyasî fikirlerin gelişmesine yol açtı. Müslümanlar, değişik dillerde gazeteler çıkararak halkı eğitmeye çalıştılar; Abdülkelâm Azad, Zafer Ali Han ve Mevlâna Muhammed Ali, Müslümanların millî kahramanları haline geldiler.

Kongre ve Hindular. Hindular 1885'de Millî Kongre'lerini kurmuş, sık sık toplanarak Hükûmete teklifler yapmaya, kararlarını bildirmeye başlamışlardı. Bu Kongre'de de Müslümanlar vardı, ama önemsiz sayılacak kadar azdılar. Hindular "millî" kelimesinden hoşlanıyorlardı; çünkü Hindistan'ın her bölgesindeki Hinduları içine alıyordu bu kelime. Onlarca Hindî kendi "millî" dilleriydi. Bu dil, Birleşik Vilâyetler'in köylerinde kullanılan kaba bir lehçeydi, ama ileri-görüşlü Hindular orduyla ilgileri olmadığını söylediler. Hattâ müfritler, Arap harfleriyle yazıldığı için bu dili reddettiler. Gerçi bu sağlam bir delil değildi ama halk duygularında mantık aranmaz. Bu düşünce o kadar yayıldı ki, asrın ilk yarısında, Birleşik Vilâyetler'de Hindî, Ordu kadar kullanılır oldu.

Müslüman İttifakı. Müslüman önderler, o zamanlar aralarında genç, çalışkan ve açık fikirli Ağa Han da olduğu halde 1906'da Müslüman İttifak'ını kurdular. Müslüman İttifakı'na üye olabilme şerefi, tanınmış Müslüman devlet adamlarına, büyük toprak sahiplerine mahsustu. İngiliz taraftarı bir siyaset güdülüyordu ama kurulduğu günlerde bile gayesine hizmet edebildi İttifak. Meselâ vadedilen reformlarda Müslümanlar için ayrı elektörlükler istedi. İngilizler maksadı anladılar ve 1909 Morley-Minto Reformlarında Müslümanlara ayrı elektörlük hakları tanındı. Meclis'te Müslümanların da temsil edilmesiyle, Hindistan Müslümanlarının siyasî meselelerde bilgi edinmeleri mümkün oldu. Yalnız görüşlerini

Hükûmete kabul ettirmekle kalmayıp, millî ve içtimaî konularda da istediklerini yaptırdılar, Türkiye'nin ittifaka alınmamasını protesto ettiler. Birinci Dünya Harbi başlarken durum buydu; Hükûmetin baskısına rağmen Milliyetçilik Cereyanı faaliyetlerine devam etti.

Endonezya — İslâmlığın Gelişi. Şimdiki Endonezya 1900'de bugünkü durumunda değildi. Batı Hindistan'dan, bilhassa Gücerat'tan bu adalara birçok Müslüman tüccar geliyordu onbeşinci yüzyılda. Önceleri bu tüccarlar küçük ticaretle uğraştılar, ama namuslu oldukları, Orta Doğuyla Avrupa arasında bir bağ teşkil ettikleri için yerli tüccarlar ve Racalar tarafından iyi karşılandılar, onlara İslâmlığı tanıttılar. 1510'da Borneo Racalarından biri Müslüman oldu. Portekizli denizci Magellan dünya seyahati sırasında uğradığı Borneo'da Müslümanlara rastladığını söyler. Yavaş yavaş bu Müslümanlar, Sumatra ve Cava kıyılarında yerleştiler. Endonezyalılarla evlenip onların dilini öğrendiler. Zamanla çalışkanlıkları ve zanaatlarıyla ün kazandılar. Bütün adalarda kendi vilâyetlerini kurdular. Kısa bir süre sonra da Demak ve Malaka gibi kuvvetli hükümdarlıklar meydana geldi.

Avrupalılar — Hollandalılar. Onaltıncı asırda Portekizliler bu adalarla ilgilenmeye başladılar. Önce baharat almak için geldiler, ama ada halkının savunma gücünün zayıf olduğunu görünce fetih hülyalarına kapıldılar. Onlardan sonra Hollandalılar daha sonra da İngilizler geldi. Onyedinci ve onsekizinci asırlarda, bu iki devlet, bölgeyi ele geçirmek için bir üstünlük savaşına girişti. Ondokuzuncu asır başında adalar, Hollandalıların hâkimiyetine girdi. Hollandalılar halkı ve adaları kendi yararlarına kullanmak istiyorlardı; memleketi halkın menfaatini düşünerek geliştirmeyi düşünmüyorlardı. 1830'da uygulanan bir sisteme göre, mahsulü kontrole, fiyatları istedikleri şekilde tesbite başladılar. Ancak kırk yıl sonra çıkardıkları kanunlarla mahsul ve fiyat kontrolünü gevşettiler. Bu durum, kırk yıl daha böyle devam etti. Bu arada İngilizler, Kuzey Borneo'yu, Hollandalılar da geri kalan adaları egemenlikleri altına almışlardı. Ama Hollandalıların da Hindistan daki İngilizler gibi ufak tefek işlerde kullanmak için tahsilli yerlilere ihtiyaçları vardı, bu yerliler, onlarla tüccarlar arasında aracılık yapacak, fabrikalarına ham mad-

de temin edeceklerdi. Yine de zenginlerin dışarıya gitmesine engel olunamadı. Okullar açılıyordu bir yandan; halk, Avrupa'da, Asya'da ve Afrika'da yaşayan insanların reformlar yapabilmek ve siyasî haklar kazanabilmek için nasıl bir yol tuttuklarını öğreniyordu. Milliyetçi gazeteler çıkmaya, milliyetçilik fikirleri yayılmaya başladı. Birinci Dünya Harbi çıktığı sırada halk, devletin idaresinde söz sahibi olmak istiyordu. Sonunda Hollandalılar Doğu Hint adalarında yirmidördü seçilen, yirmidördü tâyin edilen üyeden meydana gelen bir Meclis kurulmasına izin verdi. Bu Meclis, devlet işlerine karışmayacak, yalnız siyasî meselelerde ve bütçe konusunde hükûmete yol gösterecekti. Bu, her siyasî reformda ilk basamak sayılırdı.

Birinci Dünya Harbi (1914 - 1919). Birinci Dünya Harbi ile Müslümanlar arasındaki tek ilgi bu harbte Türklerin de savaşmasıydı. Harbin ilk yıllarında Rusya ile İngiltere sonraları yalnız İngiltere işgal etti İran'ı. Afganistan'ın hâlâ siyasî bağımsızlığı yoktu, İngilizlerden izin almadan hiçbir memleketle harbe giremezdi. O günlerde, siyasî hayatı olan tek Müslüman devlet Osmanlı Devletiydi. İmparatorluğun kudreti yalnız Irak, Suriye, Filistin ve Hicaz gibi Arap memleketlerinde görülebiliyordu. Her taraftan çöllerle sarılmış Necd ise bütün siyasî tesirlerden uzaktı. Türklerin Almanya'yla dostluk kurduğunu gören İngilizler, Osmanlı İmparatorluğu'nun geri kalan kısımlarını parçalamaya uğraşıyorlardı. Çoğu Müslüman Hintlilerden meydana gelen kuvvetlerini, kendileriyle üç cephede, Mezopotamya, Filistin ve Çanakkale cephelerinde savaşan Türkler üzerine gönderdiler. Bir iki ilerleme ve gerileme hareketinden sonra İngiliz kuvvetleri aşağı cephelerde başarıya ulaştılar. Harbin ilk yıllarında genç komutanları Mustafa Kemal'in önderliğinde Türkler, Gelibolu'ya çıkan İngiliz askerlerine karşı kahramanca çarpıştılar. Bu savaşta Türkler, asırlarca önce dövüştükleri gibi dövüşerek İngilizleri kıyılardan attılar. Irak ve Filistin cephelerinde de zaferler kazandılar, ama İngilizler her yerde Arapları Türklere karşı ayaklanmaya teşvik ettiler.

Arap İsyanı. İngilizlerle birleştikleri takdirde Araplara bağımsızlık verilecekti. Onların yardımıyla İngilizler, Mezopotamya'da, Filistin'de ve nihayet Suriye'de ilerlemeye baş-

ladılar. Bağdat'la Şam düştü. Harb, İttifak Devletleri'nin yenilmesiyle sona erdi. Türkiye artık, İtilâf Zümresi'nin elindeydi, bu devletlerse ona hiç anlayış göstermediler. Harbten sonra Filistin, Ürdün ve Irak, İngiltere'ye, Suriye de Fransa'ya verildi; yirmi yıl için bu iki devletin mandası altında kaldılar. İngilizlere yardım eden Mekke Şerifine Hicaz, oğullarına diğer İngiliz mandalarının idaresi verildi. İstanbul u İtilâf Ordusu işgal etti. Türkiye'nin geri kalan toprakları dört nüfuz bölgesine ayrıldı. Anadolu'nun batısı Yunanistan'ın, kuzeyi Rusya'nın, güneyi Fransa ve İtalya'nındı. Sade iç Anadolu yaylası Türklere kaldı, bu bölge o kadar çoraktı ki, hiçbir devlet istemiyordu orayı. Türkiye mahvolmuştu yabancılara göre. Altıyüz yıl sonra Türkler, bütün kuvvetlerini kaybetmişlerdi. İslâmlığın son muhteşem devleti de tarihe karışmış, Batı, Doğu'yu kesin bir mağlûbiyete uğratmıştı.

Harbten Sonra İslâm Dünyası (1918 - 1939) — Türkiye. 1919, Türkler için ünlü bir tarihtir. Sultan, Batılı devletlerin elinde bir kuklaydı âdeta, ama o yıl yenilmiş, cesaretini kaybetmiş Türklerin arasından Türkiye'yi kurtaracak bir önder çıktı. Bu önder, Gelibolu kahramanı, Jön Türklerin başkanlarından Mustafa Kemal di. Mustafa Kemal, Erzurum'da bir Millî Kongre toplayarak Misak-ı Millî'yi hazırladı; Meclis de bunu tasdik etti. Kapitülasyonların kaldırılması ve millet hâkimiyetinin kabul edilmesi en önemli maddelerdendi. İtilâf Devletleri buna kızarak General Milne'yi İstanbul'u işgale gönderdiler. Milliyetçiler, bu hareketi, Ankara'da Mustafa Kemal'in başkanlığında 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'ni açarak cevaplandırdılar.

Kurtarıcı Mustafa Kemal. Millî Hükûmet çok çalıştı. Kuvvetle siyaseti birleştirerek kısa zamanda Rusya, Fransa ve İtalya'yla ayrı ayrı antlaşmalar yaptı. Ruslar ve İtalyanlar kuvvetlerini geri çektiler. Fakat, İngiltere Başbakanı Lloyd George'a, dayanan Yunanlılar düşmanca hareket edip, bir fetih savaşına giriştiler. Türkleri Alaşehir'de yendiler; Edirne'yi, Bursa'yı ele geçirdiler. Bunun üzerine Sultan, Türklere, Türk olmayan topraklarda resmî hiçbir hak tanımayan Sevre Antlaşması'nı 1920 Ağustosunda imzalamaya mecbur oldu. Mustafa Kemal yine yılmadı. Muazzam harb

gücüne sahipmiş gibi tasarladı seferlerini. Hiçbir ordu milliyetçiler ordusu kadar fakir olamazdı, ama komutan büyük bir insandı. Yunanlılar Türkleri birçok kere yendiler; fakat Ağustos 1921'de Mustafa Kemal Yunanlıları püskürtmeye başladı. Bir yıl sonra da onları İzmir'den attı; Yunanlılar ayrılırken şehri yaktılar. İtilâf Devletleri Türkiye'yi tehdit ettiler ama Mustafa Kemal direndi. Nihayet Mudanya Mütarekesi'yle (Ekim 1922) Mustafa Kemal i ve Yeni Türkiye'sini tanıdılar. Trakya, Türkiye'ye verildi, Çanakkale ve İstanbul boğazlarının tarafsız olduğu ilân edildi. Bundan sonra Mustafa Kemal, memleketinin iç işlerine döndü ve saltanatı kaldırdı. Bir yıl sonra Halifeliği de kaldırarak Türkiye'de Cumhuriyeti kurdu. Memleketin yıllardır can çekişmesine sebep olan geçmişle aradaki bütün bağları kesti, her sahada değişiklik yaptı. Türkiye'yi lâik bir devlet haline getirdi; Latin harflerini kabul etti, Medenî Kanun'u yaptırdı. Ceza Hukuku'nda da Avrupayı örnek alarak memleketini Avrupalılaştırmaya çalıştı. Önce dışardan ve içerden direnmelerle karşılaştı, ama kuvvetli bir adamdı, savaşmayı bilirdi. Kendisine çok sadık arkadaşları vardı; bir düzine insan kadar çalışırdı tek başına. Onaltı yıllık cumhurbaşkanlığı sırasında Türkiye'yi tamamen değiştirdi, kalkındırdı; memlekete güveni getirdi. Öldüğü zaman, bütün İslâm dünyasında büyük bir insan olarak tanınmıştı. Herkes onu "Atatürk" diye bildi. 1938'de öldüğü zaman, yerine eski arkadaşı İsmet İnönü geçti. İnönü, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk başbakanıydı. En büyük başarısı memleketi kalkındırmak için durmadan çalışması, Türkiye'yi İkinci Dünya Savaşı'na sokmamasıydı. İnönü sayesinde Türkiye 1945'de, savaşın başladığı 1939'a göre çok daha kuvvetliydi.

İnönü, 1939, 1943 ve 1946'da tekrar tekrar seçildi. Ekim 1939 da Türkiye, İngiltere ve Fransa'yla münasebetlerini geliştirdi; yalnız İkinci Dünya Savaşı'nda tarafsız kaldı. 23 Şubat 1945'de Almanya ve Japonya'ya harb açtı, ama harbe fiilen katılmadı. Sovyet Rusya, harbten sonra Türkiye'ye tazyik ederek Çanakkale boğazının idaresinde söz sahibi olmak istedi. Türkiye, bunu kabul etmiyerek Amerika Birleşik Devletlerinden askerî yardım aldı ve 1947'de silâhlı kuvvetlerini modernize etmeye başladı; Marşal Yardımından da faydalandı. 1952'de N.A.T.O.'nun asîl üyeliğine alındı. Bugün Türk

Silâhlı Kuvvetleri modern silâhlarla teçhiz edilmiştir; memleketin iktisadî durumu da oldukça düzelmiştir.

İran. İran, Birinci Dünya Harbi'nde tarafsızlığını ilân etmişti, ama dış politikasında söz sahibi değildi. Bu yüzden Rusya, kuzeydeki şehirlerden çoğunu işgal etti; İngilizler de güneydeki ve sonraları ortadaki şehirleri ele geçirdiler. Şah'ın yapabileceği tek şey; Almanya'dan yardım istemekti. İran'daki Alman subaylarının onunla görüşmeye gelmeleri İngiltere'yi endişelendirdi. General Sir Percy Sykes, İran'a gönderildi. Sykes, kuvvetleriyle İsfahan üzerine yürüdü. 1917'deki Bolşevik İhtilâlinden sonra Rusya savaştan çekilince bütün ülke İngiltere'nin nüfuzu altına girdi. Fakat 1919'dan sonra İngiltere, İran'ın bağımsızlığını yeniden tanıdı. Kendisine bazı haklar verildiği takdirde kolaylıklar göstereceğini bildirdi. Şah buna razıydı, ama Meclis anlaşmayı tasdik etmedi. İran, şimdi çok kötü bir durumdaydı, Türkiye de olduğu gibi bir lidere muhtaçtı. Burada da önder, halktan çıktı. Kafkas Alayı'ndaki subaylardan biri, Rıza Han'dı adı.

Pehlevilerin İktidara Geçişi (Şubat 1921). Rusya, İhtilâlden sonra da İran işlerine karışmaya devam etti. 1919'da Bolşevikler Enzalî'yi, Reşt'i ve Cilân'ı işgal ettiler. Kafkas Alayı onlarla savaşmaya kalktı, ama yenildi. İngilizler, alayı yeniden düzenlediler. Yüksek rütbeli subaylardan biri de Rıza Han'dı. Rıza Han, akıllı, kabiliyetli, çalışkan ve vatansever bir kimseydi. 1921 Şubatında Rus subaylarını alaydan atmak istedi. Bunu başarınca, meşhur İran yazarı Seyyid Ziyaeddin'le görüştü. Onunla anlaştıktan sonra, 3,000 Kazakla Tahran üzerine yürüdü; orada yeni bir hükûmet kurdu. Ziyaeddin, Başbakan; General Rıza Han da Millî Savunma Bakanı ve Başkumandan oldu. General Rıza, ilk iş olarak Bolşeviklerle anlaşma yoluna gitti; Bolşevikler İran'dan çekilmeyi, bütün borçları silmeyi, kapitülâsyonları kaldırmayı kabul ettiler. Bunu, İran'ı kuvvetlendirip İngiliz nüfuzunu azaltmak için yaptılar; ama İran da bundan faydalandı. 1922'de Rıza Han, Amerika'dan bir maliye uzmanı getirterek memleketin maliyesini düzeltmek istedi; ordu'yu kuvvetlendirdi, Cilân'daki isyanı bastırdı, ayrılma eğilimi gösteren Azerbeycan'ı kontrol altına aldı. 1923'de Başbakan olunca, Şah bir daha dönmemek üzere Avrupaya gitti. Aynı yıl Rıza

Han, güneyli Bahtiyarî kabilelerinin çıkarttığı isyanı bastırmak zorunda kaldı. Devlet işlerini gayet iyi yürüttü; yenilikler yaptı. Şubat 1925'de Meclis, ona diktatörlük hakkı tanıdı. Bir iki ay sonra da Şah ın tahttan indirildiği ilân edildi. 25 Nisan 1926'da General Rıza Han, Rıza Şah Pehlevî adıyla hükümdar oldu.

Hükümdar Olarak Rıza Şah. Rıza Şah da Mustafa Kemal kadar ileri görüşlüydü. Memleketi düzene soktu, savunma gücünü arttırdı, demiryolları inşa ettirmeye başladı. Eğitime, Batı'yla temasa önem verdi. Türkiye'de olduğu gibi Fransız kahunlarını örnek aldı, kapitülâsyonları kaldırdı. 1932'de İran donanmasını kurdu. Rıza Şah, Afganistan, Irak ve Türkiye'yle dostane münasebetlere girişti. Ne yazık ki, İkinci Dünya Harbi'nde tarafsız kalamadı. Ağustos 1941'de Rusya'yla İngiltere, Şah ı tahtından uzaklaştırıp İran'ı işgal ettiler. Yerine oğlu, Muhammed Rıza Pehlevî geçirildi. Kasım 1945'de Sovyetler, Azerbeycan'daki milliyetçilik hareketini desteklediler, orada kuvvetlenen komünistlere yardım gönderdiler. İran, Birleşmiş Milletler'e başvurdu; Rusya 1946 Mayısında kuvvetlerini geri çekmeye mecbur oldu. 1950'de Başvekil seçilen Ali Razmara, bir yıl sonra idam edildi. Sonra İran komünistlerini tutan Dr. Muhammed Musaddık iş başına geçti. Musaddık, İran petrol endüstrisini millîleştirdi ve İngilizleri 3 Ekim 1951'de Abadan'ı terke zorladı. İran'la İngiltere arasındaki müzakereler netice vermedi ve Musaddık, 1953 de Feyzullah Zahidî'nin tertiplediği bir hükûmet darbesiyle görevinden uzaklaştırıldı. Petrol meselesi, Ağustos 1954' de halledildi. 7 Nisan 1955'de Başbakan Zahidî'nin yerine Hüseyin Âlâ geçti. İran, 1956'da Bağdat Paktı'na girdi. Bu pakt, onun Sovyet tehditlerine karşı koruması bakımından çok faydalı oldu.

Mısır (1919 - 1957). Birinci Dünya Harbi sıralarında Mısır'daki milliyetçilik cereyanı kuvvet kazandı; bunun sebebi, Mısırlıların İngilizlere hizmet etmek zorunda kalmış olmalarıdır. Halkın hoşnutsuzluğu yeni bir partinin kurulmasına yol açtı. Partinin belkemiği ve önderi olan büyük milliyetçi Saad Zaglûl Paşa son derece namuslu ve zekiydi. İngilizler onu ve partinin ileri gelenlerini tevkif edip Malta'ya sürdüler. Tevkif ve sürgün haberlerini duyan halk ayak-

landı; kargaşalıklar çıktı. Kargaşalıklar bastırılırken Mısır Ordusunun İngiliz başkumandanı Sir Lee Stack öldürüldü. Saad Zaglûl, İngilizlerin şiddet kullanmalarını beğenmiyerek kendisine verilen görevden istifa etti. Ama daha sonra, yapılan seçimleri kazanarak kabineyi kurdu. İngilizlerle 1927'de bir anlaşma imzaladı. Anlaşmaya göre, İngilizler 1937 de askerî kuvvetlerini Mısır'dan çekeceklerdi. Zaglûl bir süre sonra öldü; yerine Mustafa Nahas Paşa geçti.

Mısır'da Demokrasi Bakımından İlerleme. Zaglûl Paşa'nın ölümünden sonra Kıral devlet işlerine daha çok karışmaya başladı, kendi yetkilerini çoğaltan bir anayasa bile hazırladı. İngiltere kendisini desteklediği için, halkın nefretini kazandı; yeniden kargaşalıklar, gösteriler ve muhalefet başladı. Birkaç yıl süren siyasî çekişmelerden sonra 1935 yılının Aralık ayında Kıral, anayasayı kabul ettirdi. Dört ay sonra da öldü, tahta onaltı yaşındaki oğlu Faruk geçti. Yapılan seçimleri yine Nahas Paşa'yla partisi kazandı. 1936 Ağustos'unda Mısır'la İngiltere arasında yeni bir anlaşma imzalandı. Anlaşmaya göre, İngiltere, Mısır'dan askerlerini çekecek, yalnız Kanal Bölgesi'nde 10,000 kişilik bir kuvvet bırakacaktı. İskenderiye deki deniz kuvvetleri ise sekiz yıl daha kalacaktı. Bir yıl sonra kapitülâsyonlar da kaldırıldı. Ama genç kıral, kendi başına buyruk olmak istiyordu. 2 Şubat 1938'de parlâmentoyu dağıttı. Yeni seçimler yapılınca da hükûmetin partisi büyük bir zafer kazandı. Yeni hükûmet, İngilizlerden kurtulmak isterken İkinci Dünya Harbi patladı; Mısır, yine askerî kuvvet altına girdi. Harbden sonra 1946'da İngiliz askerleri Kahire ve İskenderiye'den çekildiler. İngilizlerin Kanal'dan da vazgeçmelerini isteyen Mısır'lılar 1951'de kargaşalıklar çıkardılar. 1952 Ocak'ında gerilim son haddine vardı; 22 Temmuz 1952'de de Muhammed Necib in başkanlığındaki ordu ihtilâlle iş başına geçti. Kıral Faruk, oğlu lehine istifa etti; ama Necib, 1953 Haziran'ında Mısır'ın Cumhuriyet haline geldiğini ileri sürerek Cumhurbaşkanı ve Başbakan oldu. 18 Nisan 1954'de başbakanlık, albay Cemal Abdül Nasır'a verildi. Cemal Nasır 14 Kasım 1954'de Necib'i azlederek devlet başkanlığını da ele geçirdi. 23 Haziran 1956'da yapılan referandumda başkanlığı halk tarafından da kabul edildi. Bundan sonra Nasır, Arap dünyasını birleştirmek hevesine kapıldı. İsrail düşmanlığını ileri sürerek Süveyş Ka-

nalı'na tamamen el koydu, 1956 Temmuz'unda da o bölgeyi millileştirdi. Bütün dünyanın protestolarına rağmen Nasır kararından caymadı. 1956 Ekim'inde Fransız, İngiliz ve İsrail kuvvetleri Mısır'a girdi. Port Said zaptedildi; Kahire bombalandı. Mısır, eski gemileri batırmak suretiyle Kanal'ı kapattı; müttefiki Suriye'nin topraklarından geçen petrol borularını kestirerek kullanılamaz hale getirdi. Birleşmiş Milletler, derhal ateş kesilmesini emretti.

Bundan sonra İngiliz, Fransız ve İsrail birlikleri çekildiler; 1957 Nisan'ına kadar Kanal yeniden kullanılır hale konuldu.

Hindistan (1916-1939). Hindistan'da Milliyetçilik cereyanı harb sırasında iyice gelişmiş, bunun neticesi olarak da önderlerin çoğu yakalanıp hapsedilmişti. Muhammed Ali'yle Şevket Ali de tevkif edilerek zindana atılmışlardı. 1916'da imzalanan bir anlaşmayla Müslüman ve Hindu önderler, istikbalde beraber çalışmaya karar verdiler. İngilizler, bu birleşmeden hoşlanmadılar, önderlerin yardımıyla savaş bitirildiği takdirde devrim yapacaklarını bildirdiler. Savaş 1918 de bitip de İngilizler, verdikleri sözü tutmayınca, bütün memlekette şiddetli, sert bir hava esmeye başladı. Hükûmet bu havayı daha da gerginleştiren bir karar aldı; hiç sebep bildirmeden insanların siyasî suçlarla tevkif edilip hapse atılabileceğini bildiren bir kanun yaptı. Halk ayaklanınca örfî idare ilân etti, silâhsız halka ateş açtırdı, Pencab'da bile şiddete başvurdu. Her zaman olduğu gibi, zulüm netice vermedi. Halkın mukavemeti kırılmayınca hükûmet 1919'da Montagu-Chelmsford Devrimleri'ni uygulamayı kararlaştırdı. Millî Eğitim ve Sağlık gibi önemsiz bakanlıklar Hintlilere verildi, ama Maliye, Millî Savunma ve Ulaştırma gibi bakanlıklar İngilizlerde kaldı. Önderler, serbest bırakıldı, ama Kongre partisinin yeni önderi Mahatma Gandhi tatmin olmamıştı. Birleşmek istemedi. Avrupalıların Müslümanlara neler yaptıklarını unutmayan Müslümanlar, Hilâfetin tesisini isteyen bir Hilâfet Partisi kurdular. Kongre Partisiyle birleşip silâhsız bir mukavemet hareketine giriştiler. Ama bu birleşmenin ömrü kısa oldu. Çoğunluğu teşkil eden Hindular, Müslümanlarla dostça geçinemediler, onları avuçlarına almak istediler. Bu yüzden bazı yerlerde yine kargaşalıklar çıktı.

Müslümanların Ayrılışı — Muhammed İkbal. Mahatma Gandhi'nin fikirlerini benimsemiş olan Ali Kardeşler, gerçeği farkedince Kongre'den ayrılıp Müslüman kuvvetlerinin safına katıldılar. Bundan sonra, Müslümanlar apayrı bir yolda ilerlediler. Dillerini geliştirmek, eski kültürlerine yeniden dönmek ve dinlerini bir daha tefsir etmek için çalışmalara başladılar. Muhammed İkbal'in milliyetçi fikirlerini yayıp Müslümanlara hitap etmesi de bu döneme rastlar. İkbal, "Kibr-i Rah" ile "Tulû-u-Islâm" adlı şiirleriyle Müslümanlara seslenerek uyanmalarını istedi. Daha sonra yaydığı şiirler de genç nesli ateşlendirdi. Muhammed Şâfî, Fazlı Hüseyin ve Mahmudabad Racası gibi başka önderler de halka tesir etmeye başladılar. Bombay'ın ünlü hukukçusu Muhammed Ali Cinnah, yeni bir siyasetçi olarak ufukta belirdi. Soğukkanlılığı ve üstün zekâsıyla öteki önderlere istediğini yaptırmayı başardı. İkbal, onun büyüklüğünü anlayıp takdir etti; Ağa Han da ondan yardımlarını esirgemedi. Hindistan hükûmeti, Müslümanlarla Hindular arasındaki görüş ayrılıklarının gittikçe açıldığını görerek Londra'da Yuvarlak Masa Konferansları tertipledi. Müslümanlar Ağa Han'ı ittifakla sözcüleri olarak seçtiler. Allâme İkbal ile son derece hasta olan Mevlâna Muhammed Ali de konferanslara katıldılar. Cinnah, Londra'da Müslümanlarca tartışılan Ondört Madde'sini ileri sürdü. Bu toplantıların sonunda İngiliz hükûmeti 1935'de Hindistan'ın bağımsızlığı yolunda yeni merhaleler teşkil eden bazı kararlar aldı. Burma'yla Aden, Hindistan'dan ayrıldılar. Hindistan'da federal bir idare tarzı uygulanmasına karar verildi. Sınır Bölgesi, Vali'nin Bölgesi oldu, Sind'in Bombay'la ilgisi kesildi. Genel Vali yalnız Millî Savunma, Maliye, Dışişleri ve Ulaştırma Bakanlıklarına karışabilecekti. Kısa bir süre sonra da İkinci Dünya Harbi başladı.

İkinci Dünya Harbi - Birleşmiş Milletler. İkinci Dünya Harbi, Türkiye, Arabistan, İran ve Afganistan gibi Müslüman memleketleri pek ilgilendirmez. Çeşitli cephelerde Hindistan Ordusu saflarında çarpışan Hintli Müslümanlar, aslında İngilizlerin amaçlarına hizmet ettiler. Türkler, taraf-sız kaldılar; İran yine Müttefikler tarafından işgal edildi. Mısır, Orta Doğu'da bir askerî merkez, Kuzey Afrika da bir savaş meydanı haline geldi. Japonlar, Hollandalılara ait olan Doğu Hint Adalarını alıp Müslümanlara siyasî bağımsız-

lik fikrini aşıladılar. İkinci Dünya Harbi de İslâm dünyasına Birinci Dünya Harbi kadar faydalı oldu. 1918'de yeni bir Türkiye, yeni bir İran, yeni bir Arabistan ve yeni bir Afganistan ortaya çıkmıştı, İkinci Dünya Harbi'ndeki karışıklıklar yüzünden yeni Müslüman ülkeler doğdu: Pakistan, Mısır, Libya, Endonezya, Kuzey Arabistan devletleri ve krallıkları ile Irak, Suriye, Ürdün ve Lübnan. İkinci Dünya Harbi'nin sağladığı bir başka fayda da "Birleşmiş Milletler" oldu. Milletler Cemiyeti'nden daha sağlam temellere oturtulmuş olan bu cemiyetin amaçları ve kaynakları da daha sağlamdı. İnsanların iyiliğini isteyen bu cemiyetten, küçük ülkeler karşılaştıkları zorlukları bildirip yardım isteyebileceklerdi artık. İktisat, eğitim ve sağlık gibi alanlarda birçok ülkeye yardım edildi.

1945'den Sonra İslâm Dünyası — Pakistan (1947). 1945'den sonra İslâm Dünyasının ne gibi safhalardan geçtiğini teferruatla anlatmak oldukça uzun sürebilir; onun için bazı olayları ana hatlariyle belirtmek daha kolay olacaktır. En önemli olay, Pakistan'ın doğuşudur. Müslümanların birleşip Pakistan'ı meydana getirmesi fikri önce Allâme İkbal tarafından ortaya atılmıştı; bu fikri daha da geliştiren Muhammed Ali Cinnah oldu. 1940 Mart'ında açıklanan Lahor Kararı'nda amacın Pakistan'ı kurmak olduğu resmen bildirildi. Hindular da, İngilizler de bu amacın gerçekleşmesine engel olmak için çok çalıştılar. Ama karşılarındaki kuvvet dayandı. Bunun üzerine 1947'de yürürlüğe giren Hindistan, Bağımsızlık Akdi'yle Hindistan bölündü. Pakistan İngiltere'ye bağlı bir devlet olarak ortaya çıktı. Sınır meselesi yüzünden bazı ihtilâflar belirdi; sonunda ihtilâf, zayıf ve yeni bir devlet olan Pakistan'ın aleyhinde halledildi. Bu arada çoluk-çocuk, kadın-erkek yüzbinlerce Müslüman, zalimce öldürüldü. Ama her devlet kurulurken kan dökülür, Pakistan da hürriyetinin bedelini böylece ödemiş oldu. 14 Ağustos 1947'de ilk Pakistan Genel Valiliğine Muhammed Ali Cinnah, ilk Başbakanlığa da Liyakat Ali Han tâyin edildi. Kısa bir süre sonra Pakistan dört büyük problemle karşılaştı. Doğu Pencab'daki Sihlerle Delhi'nin içinde ve çevresindeki Hindular kargaşalık çıkardılar. Birkaç ay geçti, bu kere de Kaşmir Racası halkına danışmadan Hintlilere sığındı. Hintliler, Raca'nın haklarını korumayı bahane ederek Kaşmir'e girdi-

ler. Sınırdaki Müslümanlarla Hintliler arasında çarpışmalar başladı. Araya Birleşmiş Milletler girerek "ateş kes" emrini vermeseydi çarpışmalar büyüyerek harb haline gelecekti. Üçüncü problem, Gurdaspur Bölgesi'nin Radcliffe Bağışı'yla Hindistan'ın Haydarabad'a karşı giriştiği "polis hareketi" ydi. 16 Ekim 1951'de Liyakat Ali Han öldürüldüğü zaman bile bu problemler çözülmüş değildi. Liyakat Ali Han ın ölümünden sonra Nazimüddin Başbakan, Gulam Muhammed de Genel Vali oldular. Gulam Muhammed, hasta ama çok zeki bir insandı. Pakistan Anayasası'nı hazırlatıp kabul ettiren, Batı Pakistan birliğini sağlıyan, Doğu ve Batı Pakistan'ın bir merkeze bağlanabilmesini mümkün kılan da o oldu. Ama hastalığı ilerleyince yerine, 1955 Eylûl'ünde İskender Mirza geçti. Iskender Mirza, 23 Mart 1956'da Pakistan'da Cumhuriyeti ilân etti; kendisi de Cumhurbaşkanı seçildi. Bugün Pakistan, endüstri alanında hızla ilerlemekte ve her bakımdan gelişmektedir.

Arabistan — Suudlar. Osmanlılar zamanında Hicaz valisi olan Şerif Hüseyin, 29 Ekim 1916'da Arapların Hükümdarı olarak ilân edildi; ama bu hükümdarlık pek uzun sürmedi. Onsekizinci asırdan beri Mekke Şerifleriyle Suud Sülâleleri arasında bir rekabet vardı. Kıral Hüseyin'in Birinci Dünya Harbi'nde oynadığı rol, Müslümanların hoşuna gitmemişti; Suud Sülâlesi de bu fırsatı kaçırmadı. O sıralarda Necd i Abdülaziz ibn_i Suud idare ediyordu. Güçlü bir insan olan Abdülaziz'in, Hicaz'ın nasıl idare edilmesi gerektiği hakkında kesin fikirleri vardı. 1913'den beri Doğu Arabistan'daki mevkiini sağlamlaştırmış, 1916 Aralık'ında Büyük Britanya'yla bir anlaşma imzalamıştı. İngiltere, Türk düşmanlarını çoğaltmak istiyordu. Emir Abdülaziz, Hüseyin'le ailesinin Necd'in batısında, kuzeyinde ve kuzey_doğusunda bulunan ülkelere söz geçirdiğini anlıyarak bir kampanyaya girişti. 1923 de Hicaz'ı, 1924 Ağustos'unda Taif'i, 3 Ekim 1924'de Mekke'yi, bir yıl sonra da Medine'yi aldı. 8 Ocak 1927'de Kıral İbn_i Suud, Hicaz hükümdarı olarak ilân edildi; altı yıl içinde bütün Suudî Arabistan'ı eline geçirmişti.

Kıral İbn_i Suud. Kıral İbn_i Suud, kısa zamanda İngiltere ve Yemen İmamı'yla anlaşmalar imzaladı. Talihli bir hükümdardı. Kırallığı sırasında Necd'de petrol bulundu; iş_

letme hakkı Amerikalılara verildi. Artık Arabistan'a para akıyordu. Hayat standardı yükselmeye başladı. İbn-i Suud, bu fırsatı kaçırmadı; bazı reformlara girişti. Vergileri hafifletip yollar yaptı, nakliyatı modernleştirdi. Milletlerarası olayları tarafsız bir gözle inceledi. Arap Birliği fikri ortaya atılınca bu fikri hemen benimsedi, onun savunmasını yaptı.

Suudî Arabistan, harbin büyük kısmında, tarafsız kaldı, Birleşmiş Milletler'e girdi. İbn-i Suud, 9 Kasım 1953'de ölünce yerine oğlu Suud geçti. Suudî Arabistan, 1953 Ekim'inde kurulan kabinesine rağmen, mutlakiyetle idare edilir. Petrol bakımından zengindir; bu zenginliği "Aramco" (Arap - Amerikan Petrol Şirketi) tarafından işletilir. Kıral İbn-i Suud, Demokratik bloka yakınlık göstermiş, dünya politikasında söz sahibi olmuştur. Elinde tuttuğu Mekke ve Medine, her yıl Hac sırasında memlekete hatırı sayılır bir gelir bırakmaktadır.

Haşimî Kırallıklar. Birinci Dünya Harbi'nden sonra İngiltere nin Irak'a, Filistin'e ve Ürdün'e el koyduğundan daha önce bahsedilmişti. Bütün bu ülkelerin başlarına Hicaz Kıralı Hüseyin'in oğulları getirildi. Daha önce Suriye Kıralı seçilmiş bulunan Emir Faysal 23 Ağustos 1921'de Irak Kırallığına getirildi. Kuzeydeki Kürt isyanları bastırıldı. Müttefikler'in Türklerden alıp Irak'a verdiği Musul petrol bölgesi üzerinde çıkan anlaşmazlık da 1926 Haziran'ında halledildi. İngiltere'ye verdiği üç hava üssüne karşılık, Irak, bağımsızlığa kavuştu. Kıral Faysal ölünce, yerine oğlu Gazi (1933-1939) geçti. 1935'de "Millî Reform" yapıldı ve ülke demokratik idare denen şeyi öğrenmeye başladı. 1939'da Gazi, bir kazada öldü; yerini oğlu Faysal, idareyi de kardeşi Prens Abdülilâh aldı.

Filistin ve Ürdün — Yahudiler. İkinci Dünya Harbi'nden önce Hitler'in Yahudilere karşı takındığı tavır bu ırkın Avrupa'dan kaçıp eski yurdu Filistin'e göç etmesine sebep oldu. Yahudilerin harbde İngiltere'yi destekliyeceğini düşünerek Dışişleri Bakanı Lord Balfour, onların Filistin'de bir devlet kurmalarına yardım edeceğini söyledi; bunun için de bir şart koştu: Yahudiler, Arapların haklarına saldırmıyacaklardı! Harbden sonra Yahudilerin Filistin'e gitmeleri sağlandı. Dünyadaki, bilhassa Amerika'daki zengin Yahudiler, on-

ları para bakımından desteklediler. Bu sayede Araplardan toprak satın alınması mümkün oldu. Ama Araplar, toprağın, çalışkan Yahudiler elinde nasıl verimli olduğunu görünce kandırıldıklarını ileri sürerek çatışmaya başladılar. Çıkan anlaşmazlıkları İngiltere de çözemedi. İkinci Dünya Harbi sırasında Araplarla Yahudiler el-ele vermişler, ama harb biter bitmez de birbirlerine düşmüşlerdi. 1945'de bütün Arap ülkelerini temsil eden Arap Birliği kuruldu. Birlik, Yahudilerin kanunsuzca Filistin'e gelmelerini protesto etti. 14 Mayıs 1948'de İngiliz kuvvetleri çekilince, huzursuzluk, gerginlik ve şiddet iyice arttı. Suudî Arabistan ile Irak'tan başka bütün Arap ülkeleri, ordularını hazırlayıp Filistin'e saldırdılar. Yahudiler kahramanca karşı koydular; bütün cephelerde ilerlediler. Birleşmiş Milletler, nihayet 7 Ocak 1949'da "ateş kes" emrini verdi. Kısa süren savaşlarda Yahudiler hiç toprak kaybetmemiş, üstelik ellerindeki toprağın yarısı kadar da yer kazanmışlardı. Bu arada Ürdünde, kıral Abdullah öldürülmüş, yerine geçen İngiliz düşmanı oğlu Tallâl da akıl hastalığı yüzünden 11 Ağustos 1952'de tahttan indirilmişti. Tallâl'ın yerine, İngiltere'de okumakta olan oğlu Hüseyin geçti. Hüseyin, başka ülkelerle münasebet kurmakta, Amerika ile Suudî Arabistan'dan yardım alarak düşmanlarına karşı cesaretle karşı durmakta başarı gösterdi.

Suriye. 1930'da Fransa, Suriye'yi bağımsız bir ülke olarak tanımıştı, ama hâlâ onun idaresine karışıyordu. 1939'da Suriyeli milliyetçiler, nümayiş yaparak buna bir son verilmesini istediler. Harb sırasında Suriye, Müttefiklerin işgali altında kaldı; 1945'de yapılan milliyetçi nümayişlerde İngiliz ordusu nizamı sağladı. 1949 Mart'ında Hüsnü Zaim, bir hükûmet darbesi yaptı. Bunu birçok darbeler takip etti. 1951 Kasım'ında Edip Çiçekli'nin yaptığı darbe en başarılısı oldu. Çiçekli 1953 Temmuz'unda Cumhurbaşkanı seçildi, ama 1954 Şubat'ında devrildi, 18 Ağustos 1955'de Şükrü el-Kuvvetli Cumhurbaşkanı oldu. Daha sonra Suriye ile Mısır arasında sıkı bağlar kuruldu.

Afganistan. Afganistan, Birinci Dünya Harbi'nde tarafsız kalmıştı. Ülkeyi idare eden Emir Habibullah, İngiliz dostuydu. İngiliz dostluğundan hoşlanmıyan Afganlılar, 1919 Şubat'ında Habibullah'ı öldürdüler. Yerine, ordunun destek-

lediği oğlu Emanullah (1919-1924) geçti. Artık bütün ülkeye yayılmış bulunan İngiliz düşmanlığı yüzünden Afganlılar, Hindistan ı istilâ ettiler; birkaç aylık çarpışmadan sonra 1919 Ağustos'unda Ravalpindi Antlaşması imzalandı. Afganistan da bağımsızlığa kavuştu. Liberal görüşleri olan Kıral Emanullah, ülkede bazı reformlar yapmak istedi; ama zamanı iyi seçemediği için bir ihtilâle de mani olamadı. Baha Saka adlı bir haydudun önderliğinde ayaklanan Afganlılar, Emanullah'ı indirdiler; zorlukla kaçabildi. Bir yıl sonra Nadir Han Avrupa'dan döndü. Ordusunu toplıyarak 8 Ekim 1929'da Kabul'u aldı; Baha Saka'yı mağlûp etti. Dört yıl süren hükümdarlığından sonra başa, oğlu Zahir Şah geçti; ama aslında ülkeyi idare eden, kardeşi Serdar Haşim Han'dı. Afgnistan, İkinci Dünya Harbi'nde tarafsız kaldı; 1946 Kasım ında da Birleşmiş Milletler'e alındı, İngilizler çekilince Hindistan'la dostluk kurdu; Afganistan ile Pakistan arasındaki bağ da gün geçtikçe kuvvetlenmektedir.

Endonezya. 1916'da kurulup ancak 1918'de toplanabilen Millet Meclisi 1929'da genişledi. Bir "Endonezya Millî Partisi" meydana getirildi, "Volksraad" adını taşıyan meclis 1937'de dominyon olmayı kabul etti. İkinci Dünya Harbi sonunda, Japonya'nın teslîminden tam iki gün sonra Dr. Sukarno ile Dr. Muhammed Hatta, Endonezya'da Cumhuriyeti ilân ettiler. Bu yüzden İngilizler ve Hollandalılarla savaş başladı. Hollandalılar, Endonezya'nın kendi dominyonları olmasını istiyorlardı. Nihayet 15 Kasım 1946'da imzalanan bir anlaşmayla Endonezya'nın bağımsızlığı kabul edildi; ama Hollandalılarla tam anlaşma 1950 Ağustos unda Birleşmiş Milletler'in aracılığıyla mümkün olabildi. Bundan sonra Dr. Sukarno, memleketin karşılaştığı iktisadî, malî ve siyasî krizlere bir çare bulmak için çalışmaya başladı. Nehru'nun siyasetini güderek hem Batı'ya, hem de Sovyetlere yakınlık gösterdi. Güdümlü demokrasiye inandığını açıkça belirtti.

Yemen. Yemen, 1918'den sonra bağımsızlığa kavuştu. 1934'de İngiltere ve Suudî Arabistan'la anlaşma imzaladı; 1947'de de Birleşmiş Milletler'e kabul edildi. 1948 de çıkan bir ayaklanmada Yemen İmamı öldürüldü. Yerine şimdi hükümdarlık yapmakta olan İmam Ahmed getirildi. Yemen, Suudî Arabistan'ın en sadık dostlarından biridir.

Fas. 1923'de İngiltere, Fransa ve İspanya'nın da imzaladığı bir anlaşmayla Tanca bölgesinden askerî kuvvet yavaş yavaş çekilmişti. İkinci Dünya Harbi'nde bu bölgeyi İspanya istilâ etti. Fas, önce Vichy hükûmetinin, sonra da Müttefiklerin eline geçti. Savaş bitince, 1927'den beri hükümdarlık yapmakta olan Muhammed bin Yusuf milletine güvenerek bir bağımsızlık hareketine girişti, Fransızlar, onu indirip Madagaskar'a sürdüler. Yerine 20 Ağustos 1953 de, amcası Muhammed bin Arafa'yı getirdiler. Buna milletin tepkisi öyle büyük oldu ki, korkup Muhammed bin Yusuf'u yine tahta geçirmek zorunda kaldılar. 1956'da Fas, bağımsızlığa kavuştu, Sultan Muhammed de Magrib'in siyasetine kendi damgasını vurdu. Amerika'dan yardım alıp sosyal reformlar yaptı. Tunus Cumhurbaşkanı Habib Burgiba'yla birleşerek Cezayir meselesini halletmeye çalıştı. Cezayir'deki milliyetçilik hareketi çok kuvvetlenmiştir; Fransa yla Cezayir milliyetçileri arasındaki çarpışmalar yıllardır sürmektedir.

Libya ile Tunus. Harbden sonra yeni bir Müslüman ülkę doğdu. İtalya'dan alınan Trablus bölgesi yeni bir hükûmetin idaresine verildi. Birleşmiş Milletler, idarenin Sunusî Şeyhlerine terkedilmesini istedi. Başa Şeyh İdris getirildi. Batıda Tunuslular, Fransa'dan siyasî haklarını almak istiyorlardı. 20 Mart 1956'da Tunus bağımsızlığına kavuştu. İdareyi, aydın bir insan olan ve Cezayir'in hürriyet savaşını bütün gücüyle destekleyen Habib Burgiba aldı.

Gelecek. İslâm dünyası, nihayet uzun bir uykudan uyanmıştır. Müslümanlar kendi sorumluluklarını artık anlamışlardır. Yeni bir dünyada, toplumsal olsun, siyasî olsun, eski yollar takip edilemiyeceğini bilmektedirler. Karşılarına çıkan meseleleri de kaçış yoluyla değil, çarpışma yoluyla halledeceklerdir. Bunun için, Arapların ve Asyalıların birleşmeleri memnuniyet vericidir. Son zamanlarda Afrika'lı ve Asya'lı milletler meselelerini, halletmek için masa başına oturmuşlardır. Doğru bir harekettir bu. Dünyada küçük ülkelere yer yoktur bugün. Müslümanlar için tek çare, birleşip müşterek bir iktisat programı yapmaktır. Kültürleri aynıdır, dilleri de pek farklı değildir zaten; birleşip ilerlememek için ortada hiçbir sebep yoktur.

SON

İÇİNDEKİLER

I. Bölüm : İSLÂMLARIN PEYGAMBERİ

Arabistan. Yemen. Hadramut. Necd. Hicaz, Arap Yaşayışı. Arap göçleri. Arapların komşuları. Yeni ticaret yolu. Ebu Süfyan ve Abdül Muttalib. Ebu Süfyan ve Abdülmuttalib'in oğulları. Hazreti Muhammed'in çocukları. Hazreti Muhammed'in gençliği. Hazreti Muhammed Hazreti Hatice ile evleniyor. Tefekkür ve istiğrak yılları. Vahiy (611). Hazreti Muhammed Allahın Peygamberi. Yeni İnanç. Muhalefet. Doğru dine ilk dönenler. Davet. Hicret (622). Peygamber Medine'de. Bedir muharebesi. Uhud muharebesi (ocak 625) Yahudiler ve İslâm zaferi. Hudeybiye anlaşması (628). Mekke'nin fethi. Hazreti Muhammed, Arabistan'ın efendisi. Peygamberimizin ölümü. Peygamberimizin seciyesi. İnsana din olarak İslâmiyet. İslâm dininin beş şartı. Diğer İslâm ülkeleri 3

II. Bölüm : İLK HALİFELER

Peygamberin ölümünde Medine. Dört grup. Ebu Bekir'in seçilmesi. Ebu Bekir (632 - 634). Müseylime ve Seca'nın başkaldırması. Suriye seferi. Yarmuk muharebesi. Irak seferi - Ebu Bekir'in ölümü. Ömer bini Hattab (634 - 644) - İran'ın fethi. Suriye'nin fethi. Hazreti Ömer'in Suriye'ye seyahati. Mısır'ın fethi. Hazreti Ömer'in hizmetleri. Osman (644 - 656). Huzursuzluk. Fesat tertipleri ve isyan. Osman'ın öldürülmesi. Ali (656 - 661). Medine ve Suriye'de başkaldırmalar. Deve muharebesi. Sıffin muharebesi. Hakeme başvurma. Haricî'ler isyanı. Ali'nin öldürülmesi. Büyük dört halifenin hizmetleri. Hazreti Hasan (661). Hazreti Hüseyin. Kûfe'den davet. Hazreti Hasan Kûfe'ye hareket ediyor. General Ömer Hüseyin'e meydan okuyor. Kerbelâ Muharebesi (10 ekim 680). Sünniler ve Şiiler. Şiîlerin kitapları ve mezhepleri. 22

III. Bölüm : EMEVİLER

Emir Muaviye (661 - 630). Yeni fetihler. Deniz sefer-

leri. Muaviye'nin başardığı işler.Yezid (680 - 683). Medine'nin yağma edilmesi. Mervan ibn Hakem (683 - 685). Abdülmelik (685 - 705). El Haccac ibn Yusuf - Mekke'nin düşmesi. El Haccac Irak'ı fethediyor. Hindistan, Kâbil ve kuzeyde fetihler. Orta Asya'da fetihler (705 - 713). Küçük Asya'da fetihler (706 - 707). Afrika'da fetihler. Hükümdar Abdülmelik. El Velid (705-715) - İspanya'nın istilâsı (712). İspanya'nın fethi. Velid ve Musa. Hükümdar olarak Velid. Süleyman (715 - 717). Ömer ibn Abdülâziz. Yezid II. (720 - 724). Hişam (724 - 743). Puatye savaşı (732). Ali taraftarlarının isyanı. Hişam'ın halefleri. II. Mervan (744 - 750). Abbasîlerin isyanı (747). Abdülabbas, kurtarıcı ve öç alıcı. Abbasîlerin intikamı. Emevîlerin hizmetleri. Arap dünyasının yeni görüşleri. İslâm cemiyeti. Arap'ın ilgileri. Kûfe ve Basra. 44

IV. Bölüm : İSLÂMLIK İSPANYA'DA

Müslüman İspanya'daki durum. Abdürrahman. Abdürrahman kendini gösteriyor. Şarlman (Charlemagne) İspanya'yı istilâ ediyor. Abdürrahman'ın başarıları. El Hakem (790 - 822). Abdürrahman II. (822 - 852). Muzarebler ve Muvelledler. III. Abdürrahman (918 - 961). Fatımiler ve Hıristiyanlarla savaşlar. Hıristiyanlara karşı sefer. Yeni başkent (929). III. Abdürrahman'ın başarıları. El Hakem II. (961 - 976). Hacib. Fatih Hacib. Hacib el-Mansur'un halefleri. Sevil devleti . El-Mutemid (1068 - 1091). El Mağrib'de Berberî Kudretinin yükselmesi. Aglebî'ler (800 - 909). İfrikiya'da Fatımîler. Fas Murabitleri - Yusuf ibn Tafşin (1061 - 1106). Son Murabitler - Sid (1040 - 1099). Muvahhitler (1145 - 1212). El-Mansur (1184 - 1199) ve halefleri. İspanya'da Müslüman kültürü. Müslüman filozofları. El-İdrisî (1100 - 1166). İbn Arabî, İbn Hazm. İbn Haldun (1332 - 1406). İbn Batuta (1304 - 1377). Sicilya. Mısır Fatımîleri. Fatımîlerin Düşmesi. Güzel sanatlar ve ilim 64

V. Bölüm : ABBASİLER

Abbasîleri bekliyen vazifeler. İslâm dünyası (750). İlk Abbasîler - El-Saffa (750 - 754). El-Mansur (754 - 775). Kutsal savaşlar. Bağdat'ın kurulması (762). Bermekî'ler. Aykırı düşünüşler. Mansur imparatorluk kurucu-

su. El-Mehdî (775 - 785). Mehdî'nin hizmetleri. Harun el-Reşid (789 - 809). Küçük Asya'da savaş. Harun Reşid zamanında isyanlar. Bermekî'lerin düşmesi. Abbasî'lerin yaşayış tarzları. Abbasî hükümdarları. Emin (809 - 813). Karışıklıklar, Ali'cilerin başkaldırması. Irak'ta karışıklık. Memun Irak'ta. Mısır - Bebek ve Bizanslılar. Akdeniz'de fetihler. Bağdat'ta Arap kültürü. Halife olarak Memun. Mu'tasım (822 - 842). Türk muhafız kuvveti. Mu'tasım Samara'yı kuruyor. Bizanslılarla savaşlar. Mu'tasım'ın karakteri. El Vasık (842 - 849). Yeni kuvvetler işe karışıyor. El-Mütevekkil (847 - 861). Son Abbasîler. Abbasîlerde idare. Abbasî zamanının büyük adamları. Müslümanlarda hukuk Hadis. 83

VI. Bölüm : ABBASÎ HALİFELİĞİ İÇİNDE DEVLETLER

Abbasî halifeliğinin dağılması. Mütevekkil'in halefleri - el-Mutemid (870 - 892). Zenc isyanı. El-Mutedid ve el-Muktafi (892 - 908). Karmetilerin aslı. Karmet. Karmetîler Arabistanda. Kudreti elinde tutan son Abbasî - El-Muktedir (918 - 932). Mutasavvıflar. Halifelik içinde devletler - Tahirîler (820 - 872). Saffarîler (867 - 908). Samanîler (874 - 999). Gazneviler (961 - 1186). Büyük Mahmud (999 - 1030). Mahmud'un karakteri. Güzel sanatların koruyucusu Sultan Mahmud. Mahmud'un halefleri. Büveyhiler (945 - 1055). Büveyhî idaresi. Adud-ül-Devle (949 - 983). Şeref-ül-Devle ve son Büveyhîler (893). Sınırlarda daha küçük devletler (1023 - 1096). Selçuklulardan önce İslâm dünyası. Selçuklular - Tuğrul. El Besasirî'nin sonu. Büyük Selçuklular. Alp Arslan (1063 - 1673). Alp Arslan ve İran. Melikşah (1072 - 1092). Nizam-ül-Mülk. Hasan ibn Sabbah. Melikşah'ın halefleri. Harzemşahlar. Cengiz Han (1162 - 1227) ve Prens Celalüddin. Hülâgû Han. Arap medeniyeti. İmam El-Gazalî (1058 - 1111). Din ulûları ve tarikat kurucuları. İbn Sina (979 - 1037). Ömer Hayyam (1040 - 1124) - Nasirüddin Tusî (1201 - 1274). İbn Havkal - El-Makdisî - Yakut (1179 - 1220). Edebiyat - Bin bir gece masalları 83

VII. Bölüm : HAÇLI SEFERLERİ

Hıristiyanlar ve Müslüman Orta Doğu. Anadolu Selçukluları ve Fatımîler. Haçlı Seferlerinin arkasındaki

kuvvetler. Akdeniz'de devir dönüyor. İlk haçlı seferleri (1096 - 1099). Baldvin ve Bohemund. Reymon ve Godfrua. Haçlı seferlerinin tesirleri. Zengiler (1124 - 1174) - İmamüddin Zengi (1127 - 1146). İkinci haçlı seferi (1147 - 1149). Nurüddin (1169 - 1193). Haşşaşiler. Selâhaddin Haçlıların üstlerine yürüyor. Üçüncü haçlı seferi (1189 - 1192). Akkâ'nın fethi (1191). Teslim şartları. Selâhaddin'in asaleti. Selâhaddin'in karakteri. Selâhaddin'den sonra gelenler. Dördüncü haçlı seferi (1202 - 1204). Beşinci haçlı seferi (1218 - 1221) - El-Kâmil. Altıncı haçlı seferi (1228 - 1229) - Frederick II ile El-Kâmil. Sonuncu (yedinci) haçlı seferi (1240 - 1249). Eyyûbilerin sonu. Türk Memlûkleri (1250 - 1322) - Sultan Baybars (1260-1277). Baybars'ın karakteri. Sultan Kalavun (1279 - 1290). Hükümdar olarak Kalavun. Kalavun'dan sonra gelen hükümdarlar. Burç Memlûkleri (1382 - 1517). Memlûklerin başarıları - İbn-i Taiyma (1263 - 1326). Tarih - İbn-i Hallîkan (1211 - 1282). İlimler. Yapılar. 124

VIII. Bölüm : HİNDİSTAN'DA İSLÂMLIK

İslâmlığın Hindistan'a gelişi. İlk fethin etkileri. Gazneliler - Gazneli Mahmud. Gurlular. Şahabeddin Muhammed el-Gurî (1175 - 1206). Şahabettin el-Gurî ve Prithvi Raj. Türk Memlûk devleti - Kutbeddin Ay Bey (1206 - 1210). Iltutmaş (1211 - 1236). Giyaseddin Balban (1266 - 1290). Moğollar ve Bengal. Hükümdar olarak Balban. Hılcîler (1290 - 1320) - Alâeddin Hılcî (1296 - 1316). Savaşlar ve Fetihler. Hükümdar olarak Alâeddin. Alâeddin'den sonra gelenler. Tuğluklar (1320 - 1413) - Muhammed Tuğluk (1325 - 1351). Muhammed Tuğluk'un başarıları. Diğer olaylar. Firuz Tuğluk (1388 - 1422). Firuz Tuğluk'un başarıları. Timur'un fetihleri (1398). Seyyidler (1414 - 1451). Lodiler (1451 - 1526). İskender Lodi (1489 - 1517). Lodilerin sonu (1526). Küçük devletler - Keşmir (1346 - 1540). Jaunpur - İbrahim Şarkî. Bengal - İlyas Şah'ın Sultanlığı. Sonraki hükümdarlar. Malva - Dilâver Han - Alp Han - Mahmud Han. Gujarat - Zafer Han. Mahmud Beghara. Büyük Bahmanî devleti. Sultan Alâeddin. Mahmud Gavan (1461 - 1481) - Tallikot muharebesi (1565). Müslüman din-adamları. Bahtî akımı. 142

IX Bölüm : İRAN'DA İSLÂMLIK

İlhanlar (1269 - 1320) - Hülâgû. Abaka (1265 - 1281). Gazan Mahmud (1295 - 1304). Hükümdar olarak Gazan Han. Olcayto (1305 - 1316). Celâyir Oğulları (1336-1411). Salgarîler (1148 - 1282) - Şirazlı Sadi (1194 - 1281). Muzaffer Oğulları (1313 - 1393) - Şirazlı Hafız 1300 - 1389). Timur (1336 - 1405). Timur'un fetihleri. Timur'dan sonra gelen hükümdarlar - Şahruh (1404 - 1447) ile Uluğ Bey. Ebu Said (1452 - 1467) ile Akkoyunlular. Safevîlerden önce yaşıyan ünlü adamlar - Celâleddin Rûmi (1207 - 1273). Tarihçiler. Safeviler (1502 - 1736) - İsmail I (1501 - 1524). Şah İsmail ile Osmanlılar. Şah I. Abbas (1578 - 1629). Özbeklerle savaş. Şah Abbas'ın başarıları. Şah Abbas'dan sonra gelenler. Afganlar - Mir Mahmud ile Eşref Şah. Afşarlar - Nadir Şah (1734 - 1747). Fatih olarak Nadir Şah. Nadir'in karakteri. Zendler (1750 - 1779). İran'da Devlet idaresi. İran malları. İran sanatı. 162

X. Bölüm : OSMANLILAR

Osmanlıların başlangıcı - Ertuğrul Bey. I. Osman (1290 - 1326). I. Orhan (1326 - 1359). Orhan Bey ve Bizanslılar. I. Murad (1359 - 1381). Türklere karşı ilk haçlı seferi. Başka fetihler - Kosova savaşı (20 haziran 1389). Murad'ın başarıları. I. Bayezid (1389 - 1402). I. Mehmed (1413 - 1421). II. Murad (1421 - 1451). Macaristan kahramanı Hunyadi Yanoş (1442). 1444 seferi (Varna savaşı) Hükümdar olarak Murad. Fatih Sultan Mehmed (1451 - 1481). İstanbul'un fethi (1453). Fatih Sultan Mehmed. Hükümdar olarak Fatih. I. Selim (1512 - 1520). Kanuni Sultan Süleyman (1520 - 1566). Mohaç savaşı (1526). Viyana kuşatması ve Rodos. Barbaros Hayreddin Paşa. Yine Macaristan. Hükümdar olarak Süleyman. II. Selim ve Avrupa dünyası. Lepante Savaşı (7 ekim 1571). Daha sonraki olaylar. Büyük sadrâzamlar - Sokollu Mehmed Paşa. İmparatorluğu idare tarzı. Devlet idaresi. Edebiyat. . . . . , 177

XI.Bölüm : OSMANLILARDA ÇÖZÜLME

Osmanlıların çözülüşü. III. Murad (1574 - 1595). Avusturya savaşı - III Mehmed'ten II. Osman'a kadar (1595 - 1623). İç isyanlar. İran'la savaş. IV. Murad (1623 - 1640). Kuvvetli sultanların sonuncusu - Murad

Kara Mustafa. Venedikle savaş (1645 - 1654). Harem idaresi ve kötülükleri. Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa (1656 - 1661). Köprülü Fazıl Ahmed Paşa (1661 - 1678). Büyük Viyana kuşatması (1663). Girit ve Lehistan'da savaş. Kara Mustafa (1678) - Rus harbi (1677 - 1681). Avusturyayla savaş (1682 - 1689). Fazıl Mustafa Paşa. Türklerin kahramanca savaşması. Savoy'lu Eugene ve Karlofça andlaşması (1699). Petro'nun yenilmesi. Venedik ve Avusturya'yla harbler. İç isyanlar. Rusya'ya savaş - Bulgrad andlaşması. Derebeyleri. Katerina. Avusturya - Rusya ittifakı (1781). Devlet idaresi - Sultan - Halife. Hükümdar ve yardımcıları. Öğrenim. Din. Kültür. 196

XII. Bölüm: HİNDİSTAN'DAKİ MOĞOLLAR

Hindistan'da küçük devletler. Zahirüddin Babür (1482 - 1530). Babür'ün başka akınları. Lodilerle ilk çatışma (1523). Birinci Panibat savaşı (1526). Babür'ün karakteri. Hümayûn (1530). Hümayûn'un seferleri. Şer Han. Hümayûn ile Şer Şah. Hümayûn sürgünde. Şer Şah Suri (1540 - 1545). Şer Şah'ın başarıları. Hümayûn'un dönüşü. Bayram Han - İkinci Panibat savaşı (1556). Ekber (1556 - 1605). Ekber ile Bayram Han. Ekber bağımsızlığını ilân ediyor. Ekber'in hükümdarlığı. Ekber'in dinî reformları. Ekber'in siyasetinin sonuçları. Ekber'in karakteri. Cihangir (1605 - 1627). Nur Cihan. Rajputlar ve Dekkanlılarla savaşlar. Nur Cihan ile Şah Cihan. Şah Cihan (1628 - 1658). Dekkan'daki savaşlar. Şah Cihan'ın karakteri. Saltanat savaşı. Avranzeb. İmparator Âlâmgir - İlk savaşlar. Hindu İsyanları. Sikhler. Rajputlar. Cizye. Maharattalar ve Sivâci. Avranzeb'in karakteri. Avranzeb'den sonrakiler. 212

XIII. Bölüm: ONDOKUZUNCU YÜZYILDA İSLÂMLIK

İslâm dünyası - 1800. Osmanlı İmparatorluğu - Napoleon Mısır'da. Sırp isyanı - Ruslar. Sırbistan ve Yunanistan. Avrupa devletleri ve Rusya. Mehmed Ali'nin İstekleri. Mehmed ibn Abdül Vahab - Vahabî cereyanı. Suud ibn Abdül Aziz (1803 - 1814). Mısır'lı Mehmed Ali. Mehmed Ali'den sonrakiler. Millî hareket. Sudan Mehdisi. Türkiye. Hatt-ı Hümayun. Sultan

Abdülhamid ve Mithat Paşa. Jön Türkler (1896 - 1906). Mağrib. Avrupalılar Mağrib'le ilgileniyor. Tunus 1881. İran - Kaçarlar (1796 - 1925). İran'ın ittifakları - Muhammed Şah (1835 - 1848). Nasreddin (1848 - 1896). Bâbilik ve Bahailik. Nasreddin'in yaptıkları. Cemaleddin Afgani. Muzaffereddin (1896 - 1907). Hindistan - Pencab. Ud - Hindistanda hoşnutsuzluk. 1857 ihtilâli - İsyan. Milliyetçilik cereyanı. İngiltere Hükûmeti ve Hindistan. Müslümanların tepkisi. Sir Seyyid Ahmed. 231

XIV. Bölüm : YİRMİNCİ YÜZYILDA İSLÂMLIK

1900'de Müslümanlar. Kazanç ve zarar. Osmanlılar - Makedonya (1902). Jön Türkler - İttihat ve Terâkki Fırkası. İngiliz - Rus dostluğu - V. Mehmed (1908 - 1915). Birinci Balkan savaşı. İkinci Balkan Savaşı (1913). İran (1900 - 1914) - Liberal idare. İran'da yabancıların tesirleri. Dış tesirler. Mısır (1900 - 1914). Mısırlılar ve yabancı idare. Mağrib. Hindistan (1900 - 1914) - Müslümanların uyanışı. Kongre ve Hindular. Müslüman ittifakı. Endonezya - İslâmlığın gelişi. Avruyalılar - Hollandalılar. Birinci Dünya Harbi (1914 - 1919). Arap isyanı. Harbten sonra İslâm dünyası (1918 - 1939) - Türkiye. Kurtarıcı Mustafa Kemal. İran. Pehlevilerin iktidara geçişi (şubat 1921). Hükümdar olarak Rıza Şah. Mısır (1919 - 1957). Mısır'da demokrasi bakımından ilerleme. Hindistan (1916 - 1939). Müslümanların ayrılışı - Muhammed İkbal. İkinci Dünya Harbi - Birleşmiş Milletler. 1945'den sonra İslâm dünyası - Pakistan (1947). Arabistan - Suudlar. Kıral İbn-i Suud. Haşimî Kırallıklar. Filistin ve Ürdün - Yahudiler. Suriye. Afganistan. Endonezya. Yemen. Fas. Libya ile Tunus. Gelecek. 251

Dinler Tarihi adlı eserimizde bir de İslâm Tarihi hazırlıyacağımızı haber vermiştik. O günden beri okurlarımızdan bu eseri sabırsızlıkla beklediklerini bildiren birçok mektuplar aldık. Hattâ bizi sözümüzde durmamakla suçlıyanlar bile oldu.

Birçok yabancı kaynaklı eserleri gözden geçirdik. Sonunda bir Müslüman yazarın kaleminden çıkmış olan bu eseri seçtik. Pakistan ordusunun bir albayı olan S. F. Mahmud'un ingilizce yazdığı bu kitap Londra'nın tanınmış yayınevi Oxford University Press tarafından çıkarılmıştır. Bu müessese ile anlaşarak eserin telif hakkını satın aldık. Eseri çevirmeye başlıyan arkadaşımızın bu arada Almanya'ya gitmesi tercümeyi geciktirdi ve bu işin başka bir arkadaş tarafından tamamlanmasını gerektirdi. O yüzden biraz gecikmis olan bu değerli eseri işte şimdi okurlarımıza sunuyoruz. Burada İslâmiyetin doğuşundan bugüne kadar İslâm ülkelerinin tarihini bulacaksınız.

5 lira